

М. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

ЩО РОБИТИ?

**ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ**

М.Г. ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ

ЩО РОБИТИ?

З ОПОВІДАНЬ
ПРО НОВИХ ЛЮДЕЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ—1950

Переклад з видання:
Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКИЙ «Что делать?»
Гослитиздат, Москва, 1947

Редакція перекладу
Н. АНДРІАНОВОЇ

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ
МОЄМУ ДРУГОВІ О. С. Ч. 1

ДУРЕНЬ

Вранці 11 липня 1856 року слуги одного з великих петербурзьких готелів біля станції Московської залізниці були спантеличені, почасти навіть стривожені. Напередодні, о 9 годині вечора, приїхав добродій з чемоданом, зайняв номер, віддав для прописки свій паспорт, спитав собі чаю і котлетку, сказав, щоб його не турбували ввечері, бо він стомився й хоче спати, але щоб завтра неодмінно збудили о 8 годині, бо в нього є спішні справи, замкнув двері номера і, побрязкавши ножом та виделкою, побрязкавши чайним прибором, незабаром притих, — мабуть, заснув. Настав ранок; о 8 годині служник постукав до вчорашнього приїжджого — приїжджий не подає голосу; служник постукав дужче, ще дужче — приїжджий все не озивається. Мабуть, міцно заснув. Служник почекав чверть години, знову заходився будити, знову не добудився. Став радитися з іншими служниками, з буфетником. — «Чи не трапилося часом з ним чого?» — «Треба виламати двері». — «Ні, так не годиться: двері ламати треба з поліцією». Вирішили спробувати будити ще раз, дужче: якщо й тут не прокинеться, послати по поліцію. Зробили останню спробу; не добудилися; послали за поліцією, і тепер ждуть, що побачать з нею.

Годині о 10 ранку прийшов поліцейський чиновник, постукав сам, звелів служникам постукати, — наслідки ті ж, що й раніше. «Нічого робити, ламай двері, хлопці».

Двері виламали. Кімната порожня. — «Загляньте-но під ліжко» — і під ліжком нема приїжджого. Поліцейський чиновник підійшов до стола, — на столі лежав аркуш паперу, а на ньому великими літерами було написано:

«Іду об 11 годині вечора і не повернуся. Мене почують на Літейному мосту між 2 і 3 годинами ночі. Підозри ні на кого не мати».

— Так от воно, штука, бач, тепер і зрозуміла, а то ніяк не могли придумати, — сказав поліцейський чиновник.

— Що ж таке, Іване Афанасійовичу? — спитав буфетник.

— Давайте чаю, розкажу.

Оповідання поліцейського чиновника довго правило за предмет жвавих переказів і балачок у готелі. Історія була ось яка.

О пів на 3 годину ночі, — а ніч була хмарна, темна, — на середині Літейного мосту блиснув огонь, і почувся постріл з пістолета. Кинулися на постріл караульні служники, позбігалися нечисленні прохожі, — нікого й нічого не було на тому місці, де почувся постріл. Значить, не застрелив, а застрелився. Знайшлися охочі ниряти, принесли через якийсь час багри, принесли навіть якусь рибальську сіть, ниряли, намацували, ловили, спіймали півсотні великих трісок, але тіла не знайшли і не спіймали. Та й як знайти? — ніч темна. Воно за ці дві години вже десь на взмор'ї, — іди, шукай там. Тому об'явилися прогресисти, які відкинули попередній здогад: «А може, й не було ніякого тіла? Може, п'яний, чи просто бешкетник, попустував, — вистрелив, та й утік, — а то, чого доброго, тут же стоїть у заклоптаній юрбі та підсміюється з тривоги, що її наробив!»

Але більшість, як завжди, коли міркує розсудливо, виявила консерватизм і обстоювала старе: «Де там, попустував — пустив собі кулю в лоб, та й годі». Прогресисти були переможені. Але партія, що перемогла, як завжди, поділилась зараз же після перемоги. Застрелився, це так; але чому? «П'яний» — була думка одних консерваторів; «промотався» — твердили інші консерватори. — «Просто дурень», — сказав хтось. На це «просто дурень» пристали всі, навіть і ті, які заперечували, що він застрелився. Справді-бо, чи напившись, чи промотавшись, застрелився, чи бешкетник зовсім не застрелився, а тільки утнув штуку — однаково, безглузда, дурна штука.

На цьому й стало діло на мосту вночі. Вранці, у готелі коло Московської залізниці виявилось, що дурень не попустував, а застрелився. Але лишився в результаті історії елемент, з яким були згодні й переможені, а саме, що коли й не попустував, а застрелився, то все-таки дурень. Цей задовільний для всіх результат особливо міцний був саме тому, що перемогли консерватори: справді-бо, коли б тільки попустував пострілом на мосту, то власне було б ще сумнівно, чи дурень, чи тільки бешкетник. Але застрелився на мосту, — хто ж стріляється на мосту? Як же це на мосту? Навіщо на мосту? Безглуздо на мосту! — і тому, безперечно, дурень.

Знову виник у декого сумнів: застрелився на мосту; на мосту не стріляються, — отже, не застрелився. — Але надвечір слуг готелю покликали в часть дивитися витягнутий з води прострелений кашкет, — усі визнали, що кашкет той самий, який був на приїжджому. Отже, безсумнівно застрелився, і дух заперечення й прогресу переможено остаточно.

Усі були згодні, що «дурень», — і раптом, усі заговорили: на мосту — ловка штука! Це щоб, значить, не мучитися довго, коли

не пощастить добре вистрелити, — розумно зміркував! Від усякої рани звалиться у воду й захлидеться, перш ніж отямиться, — авжеж, на мосту... розумно!

Тепер уже нічогосінько не можна було розібрати, — і дурень, і розумно.

II

ПЕРШИЙ НАСЛІДОК ДУРНОЇ СПРАВИ

Того ж самого ранку, годині о 12-й, молода дама сиділа в одній із трьох кімнат маленької дачі на Камінному острові, шила і півголосом наспівувала французьку пісеньку, жваву, сміливу:— «Ми бідні, — говорила пісенька, — але ми робочі люди, у нас здорові руки. Ми темні, але ми не дурні і хочемо світла. Будемо вчитися — знання визволить нас; будемо працювати, праця збагатить нас, — це діло піде, — поживем, доживем —

Ça ira,
Qui vivra, verra².

Ми грубі, але від нашої грубості терпимо ми ж самі. Ми сповнені забобонів, але ж ми самі страждаємо від них, це ми почуваємо. Будемо шукати щастя, і знайдемо гуманність, і станемо добрі, — це діло піде, — поживем, доживем.

Праця без знання безплідна, наше щастя неможливе без щастя інших. Просвітимося — і збагатимося; будемо щасливі — і будемо брати й сестри, — це діло піде, — поживем, доживем.

Будемо вчитися й працювати, будемо співати й любити, буде рай на землі. Будемо ж весело жити, — це діло піде, воно незабаром прийде, всі діждемось його, —

Donc, vivons,
Ça bien vite ira,
Ça viendra,
Nous tous le verrons».

Смілива, жвава була пісенька, і її мелодія була весела, — були в ній дві-три сумні ноти, але вони покривалися загальним світлим характером мотиву, зникали в рефрені*, зникали в усьому кінцевому куплеті, — принаймні, мусили покриватися, зникати, — і зникали б, якби дама була в іншому настрої; але тепер у неї ці кілька сумних нот звучали чутніше за інші; вона ніби стрепенеться, помітивши це, знизить на них голос і дужче почне співати веселі звуки, що йдуть за ними слідом, але ось вона полине думками від пісні до своєї думи, і знову сумні звуки беруть

* Р е ф р е н — приспів.

гору. Видно, що молода дама не любить піддаватися сумові; тільки видно, що сум не хоче відстати від неї, хоч як відштовхує вона його від себе. Та чи сумна весела пісня, чи стає знову веселою, як їй слід бути, дама шие дуже старанно. З неї добра швачка.

До кімнати ввійшла служниця, молоденька дівчина.

— Подивіться, Машо, як я шию? Я вже майже кінчила рукавички, які готую собі до вашого весілля.

— Ой, та на них менше узору, ніж на тих, які ви мені вишили!

— Ще б пак! Ще б пак молода, та не була найкраще вбрана на весіллі!

— А я принесла вам листа, Віро Павлівно.

По обличчю Віри Павлівни пробігло здивовання, коли вона стала розпечатувати листа: на конверті був штампель міської пошти. «Як же це? Адже він у Москві?» Вона квапливо розгорнула лист і зблідла; рука її з листом опустилась. «Ні, це не так, я не встигла прочитати, у листі зовсім немає цього!» І вона знов підняла руку з листом. Усе це тривало дві секунди. Але цього другого разу її очі довго, нерухомо дивилися на кілька рядків листа, і ці ясні очі тьмарилися, тьмарилися, лист випав з ослаблених рук на швейний столик, вона затулила обличчя руками, заридала. — «Що я наробила! Що я наробила!» — і знову ридання.

— Вірочко, що з тобою? Хіба ти охоча плакати? Коли ж це з тобою буває? Що ж це з тобою?

Молодий чоловік швидкими, але легкими, обережними кроками увійшов до кімнати.

— Прочитай... він на столі...

Вона вже не ридала, але сиділа нерухомо, ледве дихаючи.

Молодий чоловік узяв листа; і він зблід, і в нього затремтіли руки, і він довго дивився на листа, хоч той був невеликий, усього й слів десятків зо два:

«Я бентежив ваш спокій. Я сходжу зі сцени. Не жалійте; я так люблю вас обох, що дуже щасливий із своєї рішучості. Прощайте».

Молодий чоловік довго стояв, потираючи лоба, потім став крутити вуса, потім подивився на рукав свого пальта; нарешті, він зібрався з думками. Він зробив крок уперед до молодої жінки, що сиділа, як і перше, нерухомо, ледве дихаючи, немов у летаргії. Він узяв її руку:

— Вірочко!

Та тільки торкнулася його рука її руки, вона схопилася з криком жаху, як підкинута електричним ударом, рвучко відсахнулася від молодого чоловіка, судорожно відштовхнула його.

— Геть! Не торкайся до мене! Ти в крові! На тобі його кров! Я не можу бачити тебе! Я піду від тебе! Я піду! Відійди від мене! — І вона відштовхувала, все відштовхувала порожнє по-

вітря, і раптом поточилася, впала в крісло, затулила обличчя руками.

— І на мені його кров! На мені! Ти не винен — я одна... я одна! Що я наробила! Що я наробила!

Вона задихалася від ридання.

— Вірочко, — тихо й несміливо сказав він, — друже мій!..

Вона важко передихнула, і спокійним і все ще тремтливим голосом промовила, ледве могла промовити:

— Любий мій, залиш тепер мене! Через годину ввійди знову, — я буду вже спокійна. Дай мені води і йди!

Він скорився мовчки. Увійшов у свою кімнату, сів знову до свого письмового стола, біля якого сидів такий спокійний, такий задоволений чверть години перед тим, узяв знову перо... «В такі-от хвилини і треба вміти володіти собою; у мене є воля, — і все минеться... минеться...» А перо, без його відома, писало серед якоїсь статті: «чи витримає? — жахливо — щастя загинуло...»

— Любий мій! Я готова, поговоримо! — почулося з сусідньої кімнати... Голос молодої жінки був глухий, але твердий.

— Любий мій, ми повинні розлучитися. Я зважилась. Це тяжко. Але ще тяжче було б нам бачити одне одного. Я його вбивця. Я вбила його для тебе.

— Вірочко, чим же ти винна?

— Не кажи нічого, не виправдуй мене, а то я зненавиджу тебе. Я, я в усьому винна. Прости мені, мій любий, що приймаю рішення, дуже боляче для тебе, — і для мене, мій любий, теж! Але я не можу вчинити інакше, ти сам через деякий час побачиш, що так слід було зробити. Це незмінно, мій друже. Слухай же. Я виїжджаю з Петербурга. Легше буде далеко від місць, які нагадували б минуле. Я продаю свої речі; на ці гроші я можу прожити якийсь час, — де? — в Твері, в Нижньому, — я не знаю, байдуже. Я шукатиму уроків співу; певно, знайду, бо оселюся десь у великому місті. Якщо не знайду, піду за гувернантку. Я думаю, що не бідуватиму; але якщо бідуватиму, звернуся до тебе; подбай же, щоб у тебе про всяк випадок було трохи готових грошей для мене; адже ти знаєш, у мене багато потреб, видатків, хоч я й скупа; я не можу обійтись без цього. Чуєш? Я не відмовляюся від твоєї допомоги! Хай, мій друже, це доводить тобі, що ти лишаєшся любим мені... А тепер, попрощаймося назавжди! Іди в місто... зараз, зараз! Мені буде легше, коли я лишусь сама. Завтра мене вже не буде тут — тоді повертайся. Я їду до Москви, там роздивлюся, довідаюсь, в якому з провінціальних міст певніше можна сподіватися на уроки. Забороняю тобі бути на станції, щоб проваджати мене. Прощай же, мій любий, дай руку на прощання, востаннє потисну її.

Він хотів обняти її, — вона попередила його рух.

— Ні, не треба, не можна! Це було б образою йому. Дай руку. Тисну її — бачиш, як міцно! Але прощай!

Він не випускав її руки із своєї.

— Годі, йди. — Вона відняла руку, він не смів противитися. — Прощай же.

Вона глянула на нього так ніжно, але твердими кроками пішла до своєї кімнати, і ні разу не оглянулася на нього, виходячи.

Він довго не міг розшукати свого капелюха; хоч разів із п'ять брав його в руки, але не бачив, що бере його. Він був як п'яний; нарешті, зрозумів, що це під рукою в нього саме капелюх, якого він шукає, вийшов до передпокою, надів пальто; ось він уже підходить до воріт: «хто це біжить за мною? — мабуть, Маша... мабуть, їй погано!» Він обернувся — Віра Павлівна кинулась йому на шию, обняла, міцно поцілувала.

— Ні, не втерпіла, мій любий! Тепер, прощай назавжди!

Вона побігла, кинулась на постіль і залилася слізьми, які так довго стримувала.

III

ПЕРЕДМОВА

«Зміст повісті — кохання, головна особа — жінка, — це добре, хоч би сама повість і була погана», — каже читачка.

— Це правда, — кажу я.

Читач не обмежується такими легкими висновками, — адже в чоловіка здібність мислити і від природи сильніша, та й розвинена багато більше, ніж у жінки; він каже, — читачка теж, певно, думає це, але не вважає за потрібне говорити, і тому я не маю підстави сперечатися з нею, — читач каже: «Я знаю, що цей добродій, який застрелився, не застрелився». Я хапаюся за слово «знаю» і кажу: ти цього не знаєш, бо цього тобі ще не сказано, а ти знаєш, лише те, що тобі скажуть; сам ти нічого не знаєш, не знаєш навіть того, що тим, як я почав повість, я образив, принизив тебе. Адже ти не знав цього, — правда? — ну, то знай же.

Так, перші сторінки оповідання виявляють, що я дуже поганої думки про публіку. Я вдався до звичайної хитрості романістів: почав повість ефектними сценами, вирваними з середини або кінця її, прикрив їх туманом. Ти, публіко, добра, дуже добра, а тому ти нерозбірлива й недогадлива. На тебе не можна покластися, що ти з перших сторінок можеш розпізнати, чи буде зміст повісті вартий того, щоб прочитати її, у тебе погане чуття, воно потребує допомоги, а допомог цих дві: або ім'я автора, або ефектність манери. Я оповідаю тобі ще першу свою повість, ти ще не склала собі думки, чи має автор художній талант (адже в тебе так багато письменників, яким ти привласнила художній талант!), мій підпис ще не заманив би тебе, і я мусив закинути

тобі вудочку з принадою ефектності. Не суди мене за це, — ти сама винна; твоя простодушна наївність змусила мене принизитися до цієї пошлості. Але тепер ти вже потрапила мені до рук, і я можу продовжувати оповідання, як, по-моєму, слід, без ніяких вивертів. Надалі не буде таємничості, ти завжди бачитимеш за двадцять сторінок уперед розв'язку кожного становища, а на перший випадок, я скажу тобі і розв'язку цілої повісті: діло кінчиться весело, з бокалами, піснею; не буде ні ефектності, ніяких прикрас. Авторіві не до прикрас, добра публіко, бо він усе думає про те, який сумбур у тебе в голові, скільки зайвих, зайвих страждань завдає кожній людині дика плутанина твоїх понять. Мені шкода й смішно дивитися на тебе: ти така немічна і така зла від надмірної кількості дурниць у твоїй голові.

Я сердитий на тебе за те, що ти така зла до людей, а люди ж — це ти: чого ж ти така зла до самої себе? Тому я й лаю тебе. Але ти зла від розумової немічності, і тому, лаючи тебе, я повинен допомагати тобі. З чого почати подання допомоги? Та хоч би з того, про що ти тепер думаєш: що це за письменник, що так зухвало розмовляє зо мною? — Я скажу тобі, який я письменник.

У мене немає й тіні художнього таланту. Я навіть і мовою володію погано. Але це все-таки дарма: читай, ласкава публіко! Прочитаєш не без користі. Істина — добра річ: вона винагороджує вади письменника, який служить їй. Тому я скажу тобі: коли б я не попередив тебе, тобі, може, здалося б, що повість написана художньо, що в автора багато поетичного таланту. Але я попередив тебе, що таланту в мене немає, — ти й знатимеш тепер, що всі позитивні якості повісті дані їй лише її істинністю.

Втім, моя ласкава публіко, розмовляючи з тобою, треба договорювати усе до краю: адже ти хоч і любиш, та не вмієш відгадувати недоказане. Коли я кажу, що в мене немає й тіні художнього таланту і що моя повість дуже недосконала виконанням, ти не здумай зробити висновок, ніби я пояснюю тобі, що я гірший за тих твоїх повістярів, яких ти вважаєш великими, а мій роман гірший за їхні твори. Я кажу не те. Я кажу, що моє оповідання дуже недосконале виконанням, коли рівняти до творів людей, справді обдарованих талантом; з уславленими ж творами твоїх славетних письменників ти сміливо став поряд моє оповідання щодо якості виконання, став навіть вище за них — не помилишся! В ньому все-таки більше художності, ніж у них; можеш бути спокійна за це.

Подякуй же мені; адже ти любиш кланятися тим, хто зневажає тебе, — поклонися ж і мені.

Та є в тобі, публіко, певна частина людей, — тепер уже досить значна частина, — яких я поважаю. З тобою, з величезною більшістю, я зухвалій, — але тільки до неї, і тільки до неї я говорив досі. З людьми, про яких я тепер згадав, я говорив би скромно, навіть несміливо. Але до них мені не було потреби

звертатися. Їхню думку я шаную, але я наперед знаю, що вони за мене. Добрі й дужі, чесні і вмілі, недавно ви почали виникати між нами, але вас уже чимало і швидко стає все більше. Якби ви були публіка, мені вже не треба було б писати; якби вас ще не було, мені ще не можна було б писати. Але ви ще не публіка, а вже ви є між публікою, — тому мені ще треба і вже можна писати.

Розділ перший

ЖИТТЯ ВІРИ ПАВЛІВНИ В БАТЬКІВСЬКІЙ РОДИНІ

I

Виховання Віри Павлівни було дуже звичайне. Життя її до знайомства з медичним студентом Лопуховим являло собою дещо варте уваги, але не особливе. А у вчинках її вже й тоді було дещо особливе.

Віра Павлівна зросла в багатопверховому будинку на Гороховій, між Садовою і Семенівським мостом. Тепер цей будинок позначено яким йому належить номером, а 1852 року, коли ще не було таких номерів, на ньому був напис: «Будинок дійсного статського радника Івана Захаровича Сторешникова». Так говорив напис; але Іван Захарович Сторешников помер ще 1837 року, і з того часу хазяїном будинку був син його, Михайло Іванович, — так говорили документи. Та пожиліці будинку знали, що Михайло Іванович — хазяїн син, а хазяйка будинку — Анна Петрівна.

Будинок і тоді був, як тепер, великий, з двома ворітьми й чотирма під'їздами по вулиці, з трьома дворами вглиб. На самих парадних із сходів на вулицю, в бельетажі, жила 1852 року, як і тепер живе, хазяйка з сином. Анна Петрівна і тепер лишилась, як і тоді була, дама показна. Михайло Іванович тепер показний офіцер і тоді був показний і вродливий офіцер.

Хто тепер живе на самих брудних з численних чорних сходів першого двору, на 4 поверсі, у квартирі праворуч, я не знаю; а 1852 року жив тут управитель будинку, Павло Костянтинович Розальський, огрядний, теж показний мужчина, з дружиною Мар'єю Олексіївною, худорлявою, міцною, високою на зріст дамою, з дочкою, дорослою дівчиною — вона ото і є Віра Павлівна — та з дев'ятилітнім сином, Федею.

Павло Костянтинович, крім того, що управляв будинком, служив помічником столоначальника в якомусь департаменті. По

посаді він не мав прибутків; по будинку — мав, але помірні; інший одержував би значно більше, а Павло Костянтинович, як сам казав, знав совість; зате хазяйка була дуже задоволена ним, і за чотирнадцять років порядкування він збив тисяч до десяти капіталу. Але з хазяйчиної кишені було тут тисяч зо три, не більше; решта нароста до них від оборотів не на шкоду хазяйці: Павло Костянтинович давав гроші під ручну заставу.

У Мар'ї Олексіївни теж був капіталець, — тисяч із п'ять, як вона казала кумасям, — насправді ж більше. Основа капіталу була закладена років 15 тому продажем енотової шуби, одєжинки й сяких-такіх меблів, що припали Мар'ї Олексіївни після брата-чиновника. Виручивши карбованців півтораєта, вона теж пустила їх в оборот під застави, орудувала значно ризикованіше за чоловіка, і кілька разів ловилася на гачок; якийсь пройдисвіт узяв у неї 5 карбованців під заставу паспорта, — паспорт виявився крадений, і Мар'ї Олексіївни довелося додати ще карбованців з 15, щоб виплутатися з справи; інший шахрай заставив за 20 карбованців золотого годинника, — годинник, виявилось, був знятий з убитого, і Мар'ї Олексіївни довелося заплатити чимало, щоб виплутатися з справи. Та якщо вона зазнавала втрат, яких унікав чоловік, обачний у прийманні застав, зате й прибуток у неї ріє швидше. Підшукувалися й особливі нагоди одержувати гроші. Одного разу, — Віра Павлівна була ще тоді маленька; при дорослій дочці Мар'я Олексіївна не стала б робити цього, а тоді чому було не зробити? — дитина ж не розуміє! — і справді, сама Вірочка не зрозуміла б, та, спасибі, куховарка розтлумачила дуже зрозуміло; та й куховарка не стала б розтлумачувати, бо дитині цього знати не слід, але так уже вийшло, що душа не стерпіла після одного з добрих прочуханів від Мар'ї Олексіївни за гульбу з полюбовником (втім, око у Мотрьони було завжди підбите не від Мар'ї Олексіївни, а від полюбовника, — а це й добре, бо куховарка з підбитим оком дешевша!). Так-от, одного разу приїхала до Мар'ї Олексіївни небачена знайома дама, гарно вбрана, пишна, вродлива, приїхала і лишилася погостювати. Тиждень гостювала смирно, тільки все їздив до неї якийсь цивільний, теж вродливий, і дарував Вірочці цукерки, і надарував їй гарних ляльок, і подарував дві книжки, обидві з малюнками; в одній книжці були гарні малюнки — звірі, міста; а другу книжку Мар'я Олексіївна відняла у Вірочки, як поїхав гієть, так що тільки раз вона й бачила ці малюнки, при ньому: він сам показував. Отак з тиждень гостювала знайома, і все було тихо в домі: Мар'я Олексіївна цілий тиждень не підходила до шафочки (де стояв графин з горілкою), ключа від якої нікому не давала, і не біла Мотрьону, і не біла Вірочку, і не лаялася голосно. Потім, однієї ночі, Вірочку раз у раз будили страшні викрики гості і ходіння та метушня в домі. Вранці Мар'я Олексіївна підійшла до шафочки і довше, ніж звичайно, стояла біля неї, і все казала: «Слава богу, щасливо було, слава богу!», на-

віть підкликала до шафочки Мотрьону і сказала: «На здоров'я, Мотрьонушко, адже й ти багато попрацювала», і після не те, щоб битися та лаятися, як бувало в інші часи після шафочки, а лягла спати, поцілувавши Вірочку. Потім знову тиждень було смирно в домі, і гостя не кричала, а тільки не виходила з кімнати, а потім поїхала. А через два дні після того, як вона поїхала, приходив цивільний, тільки вже інший цивільний, і приводив з собою поліцію, і багато лаяв Мар'ю Олексіївну; але Мар'я Олексіївна і сама в жодному слові не поступалася перед ним і все казала: «Я ніяких ваших справ не знаю. Довідайтеся по домових книгах, хто в мене гостював! — псковська купчиха Савастьянова, моя знайома, от вам і все!» Нарешті, полаявшись, полаявшись, цивільний пішов і більше не показувався. Це бачила Вірочка, коли їй було вісім років, а коли їй минуло дев'ять років, Мотрьона їй розтлумачила, який це був випадок. Втім, такий випадок тільки один і був; а інші бували всякі, але не так багато.

Коли Вірочці було десять років, дівчинка, йдучи з матір'ю на Товкучий ринок і звертаючи з Горохової на Садову, дістала раптом потиличника, з зауваженням: «Лупаєш очима на церкву, дурна, а лоба чому не перехрестиш? Либонь бачиш, усі добрі люди хрестяться!»

Коли Вірочці було дванадцять років, вона почала ходити в пансіон, а до неї почав ходити фортепіанний учитель, — п'яний, але дуже добрий німець і дуже гарний учитель, але, через своє пияцтво, дуже дешевий.

Коли їй був чотирнадцятий рік, вона обшивала всю родину, втім, і родина ж була невелика.

Коли Вірочці підійшов шістнадцятий рік, мати стала кричати на неї так: «Відмивай пику, чого вона в тебе, як у циганки! Та не одмиєш, таке опудало вродилося, не знаю в кого». Багато перепадало Вірочці за смуглявий колір обличчя, і вона звикла вважати себе негарною. Раніше мати водила її мало не в дранті, а тепер стала гарно вбирати. А Вірочка, гарно вбрана, іде з матір'ю до церкви та думає: «Іншій би личило це гарне вбрання, а на мене що не одягни, усе циганка — опудало, хоч у ситцевому платті, хоч і в шовковому. А добре бути гарненькою. Як би мені хотілося бути гарненькою!»

Коли Вірочці минуло шістнадцять років, вона перестала вчитися у фортепіанного вчителя і в пансіоні, а сама почала давати уроки в тому ж пансіоні: потім мати знайшла їй і інші уроки.

Через півроку мати перестала називати Вірочку циганкою й опудалом, а стала вбирати ще краще, ніж раніше, а Мотрьона, — це вже була третя Мотрьона після тієї: у тієї було завжди підбите ліве око, а в цієї розбита ліва вилиця, але не завжди, — сказала Вірочці, що збирається сватати її начальник Павла Костянтиновича, і якийсь значний начальник, з орденом на шиї. Справді, дрібні чиновники в департаменті говорили, що началь-

ник відділу, у якого служить Павло Костянтинович, став прихильним до нього, а начальник відділу між своєю рівнею став висловлювати таку думку, що йому треба дружину хоч без посагу, але красуню, і ще таку думку, що Павло Костянтинович гарний чиновник.

Чим би це кінчилося, невідомо; але начальник відділу збирався довго, розсудливо, а тут трапилася інша нагода.

Хазяйчин син зайшов до управителя сказати, що матуся просить Павла Костянтиновича взяти зразки різних шпалер, бо матуся хоче наново опоряджати квартиру, в якій живе. А раніше подібні накази давалися через дворецького. Звичайно, річ зрозуміла і не для таких бувалих людей, як Мар'я Олексіївна з чоловіком. Хазяйчин син, зайшовши, просидів більше півгодини і зволив випити чаю (квіtkового). Мар'я Олексіївна на другий же день подарувала дочці фермуар, що лишився невикупленим у заставі, і замовила дочці два нові плаття, дуже гарні — сама матерія коштувала: на одне плаття 40 крб., на друге 52 крб., а з оборками та стрічками, та фасоном обидва плаття обійшлися 174 крб.; принаймні так сказала Мар'я Олексіївна чоловікові, а Вірочка знала, що всіх грошей вийшло на них менше 100 крб., — адже купувалося теж при ній, — проте на 100 крб. можна зробити два дуже гарні плаття. Вірочка раділа платтям, раділа фермуарові, але найбільше раділа з того, що мати, на решті, згодилася купувати черевики їй у Корольова: адже на Товкучому ринку черевики такі незграбні, а корольовські так чудово сидять на нозі.

Плаття не пішли намарне: хазяйчин син унадився ходити до управителя і, розуміється, більше розмовляв з дочкою, ніж з управителем та управителихою, які теж, розуміється, носили його на руках. Ну, і мати навчала дочку, усе як слід, — це нема чого й описувати, діло відоме.

Якось, після обіду, мати сказала:

— Вірочко, вбирайся, та якнайкраще. Я тобі приготувала сюрприз — поїдемо в оперу, я в другому ярусі взяла квиток, де все генеральші бувають. Усе заради тебе, дурненька. Останньої копійки не шкодую. Батькові, від видатків на тебе, уже всі животи попідтягало. У самий пансіон мадамі скільки переплатили, а фортепіанщиків скільки! Ти цього нічого не відчуваєш, невдячна, немає, видно, душі в тобі, бездушна ти така!

Тільки й сказала Мар'я Олексіївна, більше не лаяла дочку, а це яка ж лайка? Мар'я Олексіївна тільки ото вже так і говорила до Вірочки, а сваритися на неї давно перестала, і бити ні разу не біла з того часу, як пройшла чутка про начальника відділу.

Поїхали в оперу. Після першого акту увійшов у ложу хазяйчин син, і з ним двоє приятелів, — один цивільний, сухорлявий і дуже елегантний, другий військовий, огрядний і простіший. Сіли і всілися, і багато шепотілись поміж себе, все більше хазяйчин

син з цивільним, а військовий говорив мало. Мар'я Олексіївна вслухалася, розбирала майже кожне слово, та мало що могла зрозуміти, бо вони розмовляли все по-французькому. Слів із п'ять з їх розмови вона знала: *belle, charmante, amour, bonheur** та яке пуття з цих слів? *Belle, charmante* — Мар'я Олексіївна і так уже давно чує, що її циганка *charmante*; *amour* — Мар'я Олексіївна і сама бачить, що він по вуха вклепався в *amour*, а коли *amour*, то вже, розуміється, і *bonheur*, — яке пуття з цих слів? Та тільки що ж, чи скоро ж свататиме?

— Вірочко, ти невдячна, як єсть невдячна, — шепоче Мар'я Олексіївна дочці: — чого пику вернеш від них? Образили вони тебе, що зайшли? Честь тобі, дурній, роблять. А весілля, пак, по-французькому — мар'яж, чи що, Вірочко? А як молодий з молодю, а вінчатися як по-французькому?

Вірочка сказала.

— Ні, таких слів щось не чути.. Віро, та ти мені, мабуть, слова не так сказала? Гляди мені!

— Ні, так; тільки цих слів ви від них не почувете. Ідьмо звідси, я не можу лишатися тут довше.

— Що? Що ти сказала, негіднице? — очі у Мар'ї Олексіївни налилися кров'ю.

— Ідьмо звідси. Робіть потім зо мною, що хочете, а я не лишуся. Я вам скажу після, чому. — Матінко, — це вже було сказано вголос: — у мене дуже розболілась голова. Я не можу сидіти тут. Прошу вас!

Вірочка встала.

Кавалери заметушилились.

— Це минеться, Вірочко, — строго, але поважно сказала Мар'я Олексіївна, — походи по коридору з Михайлом Івановичем, і переболить голова.

— Ні, не переболить; я почуваю себе дуже погано. Швидше, матінко.

Кавалери відчинили двері, хотіли вести Вірочку під руки, — відмовилося негідне дівча! Самі подали салопи, самі пішли садовити в карету. Мар'я Олексіївна гордо поглядала на лакеїв: «Дивіться, хами, які кавалери, — а ось оцей моїм зятем буде! Сама таких хамів заведу. А ти мені кривляйся, кривляйся, негіднице, — я тобі покривляюсь!» — Але стривай, стривай, — щось каже зяток її поганому дівчаті, саджаючи негідну гордівницю в карету? *Santé* — це здається, здоров'я, *savoir* — довідаюся, *visite* — і по-нашому те саме, *permettez* — прошу дозволу. Не поменшала лють Мар'ї Олексіївни від цих слів; але треба взяти їх до уваги. Карета рушила.

— Що він тобі сказав, коли садовив?

— Він сказав, що завтра вранці зайде довідатися про мое здоров'я.

* Красива, чарівна, кохання, щастя.

— Не брешеш, що завтра?

Вірочка мовчала.

— Щасливий твій бог! — Проте не втерпіла Мар'я Олексіївна, рвонула дочку за волосся, — тільки раз, та й то злегка. — Ну, пальцем не торкну, тільки завтра щоб була весела! Ніч спи, дурна! Не здумай плакати. Гляди, як побачу завтра, що бліда, або очі заплакані! Прощала досі... не прощу. Непошкодую гарненької пики, вже заразом пропадатиме марно, то хоч я дам себе взнаки!

— Я вже давно перестала плакати, ви знаєте.

— Тож-бо то, та будь з ним балакучішою.

— Так, я завтра буду з ним розмовляти.

— Тож-то, час за розум узятися. Побійся бога, та пожалій матір, страмнице!

Минуло хвилин із десять.

— Вірочко, ти на мене не гнівайся. Я з любові до тебе лаюся, тобі ж добра хочу. Ти не знаєш, які діти любі матерям. Дев'ять місяців тебе в утробі носила! Вірочко, віддяч, будь слухняна, сама побачиш, що тобі ж на користь. Поводься, як я навчаю, — завтра ж посватається!

— Матінко, ви помиляєтесь. Він зовсім не думає свататись. Матінко! Що вони говорили!

— Знаю; коли не про весілля, то відомо про що. Та не на таких напав. Ми його в баранячий ріг скрутимо. У мішку до церкви привезу, за чуба круг наля обведу, та ще радий буде. Ну, та нічого з тобою багато говорити, і так зайвого наговорила: дівчатам не слід цього знати, це материне діло. А дівчина повинна слухатися, вона ще нічого не розуміє. Так будеш з ним розмовляти, як я тобі велю?

— Так, буду з ним розмовляти.

— А ви, Павле Костянтиновичу, чого сидите, мов пень? Скажіть і ви від себе, що й ви, як батько, велите їй слухатися матері, що мати не стане вчити її лихого.

— Мар'є Олексіївно, ти розумна жінка, тільки ж діло небезпечне: чи не занадто круто хочеш вести!

— Дурень! От бовкнув, — при Вірочці! Не рада, що й розворушила! Правду приказка каже: не чіпай гною, не смердітиме! Ото ляпнув! Ти не мудруй, а скажи: повинна дочка слухатися матері?

— Звичайно, повинна; що й казати, Мар'є Олексіївно!

— Ну, то й кажи, як батько.

— Вірочко, слухайся у всьому матері. Твоя мати розумна жінка, досвідчена жінка. Вона не стане вчити тебе лихого. Я тобі, як батько, наказую.

Карета зупинилась біля воріт.

— Годі, матінко. Я вам сказала, що буду говорити з ним. Я дуже втомилася. Мені треба відпочити.

— Лягай, спи. Не турбуватиму. Це треба для завтраго. Гарненько виспись.

Справді, увесь час, як вони йшли по сходах, Мар'я Олексіївна мовчала, — а чого це коштувало! І знову, чого їй коштувало, коли Вірочка пішла просто в свою кімнату, сказавши, що не хоче пити чаю, — чого коштувало Мар'ї Олексіївні ласкавим голосом сказати:

— Вірочко, підійди до мене! — Дочка підійшла. — Хочу тебе поблагословити на добраніч, Вірочко. Нахили голівку! — Дочка нахилилась. — Хай бог тебе благословить, Вірочко, як я тебе благословляю. — Вона тричі поблагословила дочку і подала їй поцілувати свою руку.

— Ні, матінко. Я вже давно сказала вам, що не буду цілувати вашої руки. А тепер відпустіть мене. Я, справді, почуваю себе погано.

Ах, як були знову спалахнули очі Мар'ї Олексіївни. Але перемогла себе і лагідно сказала:

— Иди, відпочинь.

Тільки-но Вірочка роздяглася і прибрала плаття, — втім, на це пішло багато часу, бо вона раз у раз замислювалася: зняла браслет і довго сиділа з ним у руці, вийняла сережку — і знову замислилась, і багато часу минуло, доки вона згадала, що вона ж страшенно втомилася, що вона навіть не могла стояти перед дзеркалом, а впала знеможена на стілець, як добрела до своєї кімнати, що треба ж швидше роздягатися й лягти, — тільки-но Вірочка лягла в постіль, до кімнати ввійшла Мар'я Олексіївна з підносом, на якому була велика батькова чашка і лежала ціла купа сухарів.

— Пий, Вірочко! Ось, пий на здоров'я! Сама тобі принесла; бачиш, мати пам'ятає про тебе! Сиджу та й думаю: як же це Вірочка лягла спати без чаю? Сама п'ю, а сама все думаю. От і принесла. Пий, моя донько люба!

Дивним видався Вірочці материн голос: він справді був лагідний і добрий, — цього ніколи не було. Вона здивовано подивилася на матір. Щоки Мар'ї Олексіївни палали, і очі трохи блукали.

— Пий, я посиджу, подивлюся на тебе. Вип'єш, принесу другу чашку.

Чай, наполовину налитий густими, смачними вершками, розбуркав апетит. Вірочка підвелась на лікоть і стала пити. — «Який смачний чай, коли він свіжий, густий і коли в ньому багато цукру й вершків. Надзвичайно смачний! Зовсім не схожий на той спитий, з одною грудочкою цукру, що аж гидкий. Коли в мене будуть свої гроші, я завжди питиму такий чай, як оцей».

— Дякую вам, матінко.

— Не спи, принесу другу. — Вона повернулася з другою чашкою такого ж чудового чаю. — Пий, а я знову посиджу.

З хвилину вона мовчала, потім враз заговорила якимось особливо, то найшвидшою скоромовкою, то розтягаючи слова.

— Ось, Вірочко, ти мені подякувала. Давно я не чула від тебе подяки. Ти думаєш, я зла. Так, я зла, тільки не можна не бути злою! А квола я стала, Вірочко! Від трьох пуншів ослабла, а які ще мої літа! Та й ти мене засмутила, Вірочко, — дуже засмутила! Я й ослабла. А тяжке моє життя, Вірочко. Я не хочу, щоб ти так жила. Багатою живи. Я скільки муки зазнала, Вірочко, і-і-і, і-і-і, скільки! Ти не пам'ятаєш, як ми з твоїм батьком жили, коли він ще не був управителем! Бідно, і-і-і, як бідно жили, — а я тоді була чесна, Вірочко! Тепер я не чесна, — ні, не візьму гріха на душу, не збрешу перед тобою, не скажу, що я тепер чесна! Де вже там, — той час давно минув. Ти, Вірочко, вчена, а я невчена, та я знаю все, що у вас у книжках написано: та і те написано, що не треба так робити, як зо мною робили. «Ти, — кажуть, — нечесна!» От і батько твій, — тобі-то він батько, це Надійці не він був батько, — дурень-дурнем, а теж коле мені очі, знущається! Ну, мене й узяла злість: а коли, кажу, по-вашому я нечесна, то я й буду така! Надійка народилася. Ну, й що ж, що народилася? Мене цього хто навчив? Хто посаду дістав? Тут мого гріха менше було, ніж його. А вони в мене її відняли, у сирітський дім віддали, — і довідатися не можна було, де вона, — так і не бачила її, і не знаю, чи жива вона... мабуть, де вже бути живою! Ну, тепер би мені байдуже, а тоді не так легко було, — мене ще більше злість взяла! Ну, і стала зла. Тоді й пішло все гаразд. Твоєму батькові, дурневі, посаду добув хто? — я добула. А в управителі хто його вивів? — я вивела. От і стали жити добре. А чому? — тому, що я стала нечесна та зла. Це я знаю, у вас у книжках написано, Вірочко, що тільки нечесним та злим і добре жити на світі. А це правда, Вірочко! Ось, тепер і в батька твого гроші є, — я постаралась; і в мене є, може, й більше, ніж у нього, — усе сама добула, на старість шматок хліба наготувала. І батько твій, дурень, мене поважати став, по струнці став у мене ходити, я його вишколила! А то гнав мене, знущався з мене. А за що? Тоді не було за що, — а за те, Вірочко, що не була зла. А у вас у книжках, Вірочко, написано, що не годиться так жити, — а ти думаєш, я цього не знаю? Та в книжках у вас написано, що коли не так жити, то треба все по-новому завести, а по-теперішньому заведенню не можна так жити, як вони велять, — то чого ж вони по-новому ладу не заводять? Ех, Вірочко, ти думаєш, я не знаю, який у вас у книжках новий лад розписано? — знаю: гарний. Тільки ми з тобою до нього не доживемо, дуже-бо дурні люди — де з такими людьми гарний лад завести! То будемо жити за старим. І ти за ним живи. А старий лад який? У вас у книжках написано: старий лад той, щоб обдирати та обманювати. А це правда, Вірочко. Значить, коли нового отого ладу немає, за старим і живи: обдирай та обманюй; люблячи тобі говор-рр...

Мар'я Олексіївна захропла й повалилася.

Мар'я Олексіївна знала, що говорилося в театрі, але ще не знала, що впливало з цієї розмови.

В той час, як вона, засмучена прикрістю від дочки і в збентеженні наливши багато рому в свій пунш, вже давно хропла, Михайло Іванович Сторешников вечеряв у якомусь наймоднішому ресторані з іншими кавалерами, що приходили в ложу. У компанії була ще й четверта особа, — французженка, яка приїхала з офіцером. Вечеря вже закінчувалася.

— Мсьє Сторешник! — Сторешников надзвичайно зрадив: французженка зверталася до нього втретє за час вечері, — мсьє Сторешник! Ви дозвольте мені так називати вас, це приємніше звучить і легше вимовляється, — я не думала, що я буду одна дама у вашому товаристві; я сподівалася побачити тут Адель, — це було б приємно, я її так рідко бачу.

— Адель посварилася зо мною, на жаль.

Офіцер хотів сказати щось, але промовчав.

— Не вірте йому, м-Пе Жюлі, — сказав цивільний, — він боїться відкрити вам істину, гадає, що ви розгніваєтеся, коли довідаєтесь, що він покинув французженку заради росіянки.

— Я не знаю, навіщо й ми сюди поїхали! — сказав офіцер.

— Ні, Серж, чого ж, коли Жан просив! І мені було дуже приємно познайомитися з мсьє Сторешником. Але, мсьє Сторешник, фі, який у вас поганий смак! Я б нічого не мала заперечити, коли б ви покинули Адель заради тієї грузинки, в ложі якої були з ними обома; але проміняти французженку на росіянку... уявляю! Безбарвні очі, безбарвне ріденьке волосся, безглузде безбарвне обличчя... пробачте, не безбарвне, а, як ви кажете, кров з вершками, тобто страва, яку можуть брати в рот тільки ваші ескімоси! Жан, подайте попільничку грішникові проти грацій, хай він посипле попелом свою злочинну голову!

— Ти наговорила стільки дурниць, Жюлі, що не йому, а тобі треба посипати попелом голову, — сказав офіцер, — адже та, яку ти назвала грузинкою, — це вона й є ота росіянка.

— Ти смієшся з мене.

— Чистісінька росіянка, — сказав офіцер.

— Неможливо!

— Ти даремно гадаєш, люба Жюлі, що в нашій нації один тип краси, як у вашій. Та й у вас багато блондинок. А ми, Жюлі, суміш племен, від біловолосих, як фінни («Так, так, фінни», зауважила для себе французженка), до чорних, значно чорніших за італійців, — це татари, монголи («Так, монголи, знаю», зауважила для себе французженка), — вони всі дали багато своєї крові в нашу! У нас блондинки, яких ти ненавидиш, лише один з місцевих типів, — найпоширеніший, але не панівний.

— Це дивно! Але вона чудова! Чому вона не піде на сцену? — Втім, панове, я кажу тільки про те, що я бачила. Ли-

шається питання, дуже важливе: її нога? Ваш великий поет Карасен, говорили мені, сказав, що в цілій Росії немає п'яти пар маленьких і струнких ніг.

— Жюлі, це сказав не Карасен, — і краще зви його: Карамзін³, — Карамзін був історик, та й то не російський, а татарський, — ось тобі новий доказ різноманітності наших типів. Про ніжки сказав Пушкін, — його вірші були гарні для свого часу, але тепер втратили більшу частину своєї вартості. До речі, ескімоси живуть в Америці, а наші дикуни, які п'ють оленячу кров, звуться самоїди.

— Дякую, Серж. Карамзін — історик; Пушкін — знаю; ескімоси в Америці; росіяни — самоїди; так, самоїди, — але це звучить дуже мило: са-мо-ї-ди! Тепер пам'ятатиму. Я, панове, велю Сержу все це казати мені, коли ми самі, або не в нашому товаристві. Це дуже корисно для розмови. До того ж, науки — моя пристрасть; я народилася бути м-ме Сталь⁴, панове. Але це сторонній епізод. Повертаємося до питання: її нога?

— Якщо ви дозволите мені завтра з'явитися до вас, м-ле Жюлі, я матиму честь привезти до вас її черевик.

— Привозьте, я приміряю. Це збуджує мою цікавість.

Сторешников був захоплений: де ж пак? — він ледве чіплявся за хвіст Жана, Жан ледве чіплявся за хвіст Сержа, Жюлі — одна з найперших французенок між французенками Сержевого товариства, — честь, велика честь!

— Нога задовільна, — підтвердив Жан, — але я, як людина солідна, цікавлюся істотнішим. Я розглядав її бюст.

— Бюст дуже гарний, — сказав Сторешников, підбадьорений вигідними словами про предмет його смаку, і вже вирішивши, що може говорити компліменти Жюлі, чого досі не смів, — її бюст чарівний, хоч, звичайно, хвалити бюст іншої жінки тут — блюзнірство.

— Ха, ха, ха! Цей добродій хоче сказати комплімент моему бюстові! Я не іпокритка* і не обманщиця, мсьє Сторешник, я не хвалюся і не терплю, щоб інші хвалили мене за те, що в мене погане. Слава богу, у мене ще досить лишилося, чим я можу хвалитися по правді. Але мій бюст — ха, ха, ха! Жан, ви бачили мій бюст — скажіть йому! Ви мовчите Жан? Вашу руку, мсьє Сторешник, — вона схопила його за руку, — почуваете що це не тіло? — Помацайте іще тут, — і тут, — тепер знаєте? — Я ношу накладний бюст, як ношу плаття, спідницю, сорочку, не тому, щоб це мені подобалося, — на мою думку, було б краще без оцих іпокритств, — а тому, що це так заведено в нашому товаристві. Але жінка, яка стільки жила, як я, — і як жила, мсьє Сторешник! — я тепер свята схимниця проти того, що була, — така жінка не може зберегти бюста! — І раптом вона заплакала: — Мій бюст! Мій бюст! Моя чистота! О боже, чи на те я народилася?

* Іпокритка — лицемірка, ханжа.

— Ви брешете, панове, — закричала вона, схопилася й ударила кулаком по столу, — ви зводите наклеп! Ви підлі люди! Вона не коханка його! Він хоче купити її! Я бачила, як вона відверталася від нього, палала обуренням і ненавистю. Це огидно!

— Так, — сказав цивільний, лїниво потягаючись, — ти похвастав, Сторешников; у вас справа ще не скінчена, а ти вже наговорив, що живеш з нею, навіть розійшовся з Аделлю, щоб краще упевнити нас. Так, ти описував нам дуже гарно, але описував те, чого ще не бачив; втім, це байдуже: не за тиждень до сьогоднішнього дня, то через тиждень після сьогоднішнього дня, — це однаково. І ти не розчаруєшся в тих описах, які робив з уяви; знайдеш навіть краще, ніж гадаєш. Я роздивлявся: будеш задоволений.

Сторешников був до нестями розлючений.

— Ні, m-lle Жюлі, ви помилилися, смію вас запевнити, у вашому висновку; пробачте, що насмілююся суперечити вам, але вона — моя коханка. Це була звичайна любовна сварка від ревнощів; вона бачила, що я перший акт сидів у ложі m-lle Матільди, — от і все!

— Брешеш, мій любий, брешеш, — сказав Жан і позіхнув.

— А не брешу, не брешу.

— Доведи. Я людина солідна і без доказів не вірю.

— Які ж докази я можу тобі дати?

— Ну, от, і задкуєш, і викриваєш себе, що брешеш. Які докази? Ніби важко знайти? Та ось маєш: завтра ми збираємося вечеряти знову тут. M-lle Жюлі буде така ласкава, що привезе Сержа, я привезу свою любоньку Бертю, ти привезеш її. Якщо привезеш — я програв, вечеря за мій рахунок; не привезеш — виганяєшся з неславою із нашого кола! — Жан смикнув сонетку; увійшов слуга. — Simon, будьте такі ласкаві: завтра вечеря на шість персон, точнісінько така, як була, коли я вінчався у вас з Бертою, — пам'ятаєте, перед різдвом? — і в тій самій кімнаті.

— Як не пам'ятати такої вечері, мсьє! Буде виконано.

Слуга вийшов.

— Паскудні люди! Гидкі люди! Я була два роки вуличною жінкою в Парижі, я півроку жила в будинку, де збиралися злодії, я й там не зустрічала трьох таких огидних людей вкупі! Боже мій, з ким я змушена жити в товаристві! За віщо така ганьба мені, о боже? — Вона впала навколїшки. — Боже! Я німїчна жінка! Голод я вмїла зносити, але в Парижі так холодно взимку! Холод був такий великий, спокуси такі хитрі! Я хотїла жити, я хотїла кохати, — боже! адже це не гріх, — за віщо ж ти так караєш мене? Вирви мене з цього кола, вирви мене з цього бруду! Дай мені силу зробитися знову вуличною жінкою в Парижі, я не прошу в тебе нічого, я не гїдна нічого іншого, але визволи мене від цих людей, від оцих огидних людей! —

Вона схопилася й підбігла до офіцера: — Серж, і ти теж такий? Ні, ти кращий за них! («Кращий», флегматично зауважив офіцер). Хіба це не огидно?

— Огидно, Жюлі.

— І ти мовчиш? Допускаєш? Згоджуєшся? Береш участь?

— Сідай до мене на коліна, моя люба Жюлі. — Він став голубити її, вона заспокоїлась. — Як я люблю тебе в такі хвилини! Ти славна жінка. Ну, чом ти не згоджуєшся повінчатися зо мною? Скільки разів я прохав тебе про це! Згодься.

— Шлюб? Ярмо? Забобон? Ніколи. Я заборонила тобі говорити такі дурниці. Не гніви мене. Але... Серж! любий Серж! Заборони йому! він тебе боїться, — врятуй її!

— Жюлі, будь розважливіша. Це неможливо. Не він, так інший, однаково. Та от глянь, Жан уже думає відбити її в нього, а таких Жанів тисячі, ти знаєш. Від усіх не вбережеш, коли мати хоче торгувати дочкою. Головою муру не проб'єш, кажемо ми, росіяни. Ми розумний народ, Жюлі. Бачиш, як спокійно я живу, засвоївши цей наш російський принцип.

— Ніколи! Ти раб, французенка вільна. Французенка бореться, — вона падає, але вона бореться! Я не допущу! Хто вона? Де вона живе? Ти знаєш?

— Знаю.

— Ідьмо до неї. Я попереджу її.

— О першій годині ночі? Ідьмо краще спати. До побачення, Жан. До побачення, Сторешников. Розуміється, ви не чекатимете Жюлі й мене на вашу завтрашню вечерю: ви бачите, яка вона розгнівана. Та й мені, сказати по правді, ця історія не подобається. Звичайно, вас не обходить моя думка. До побачення!

— До чого шалена французенка, — сказав цивільний, потягаючись і позіхаючи, коли офіцер і Жюлі пішли. — Дуже пікантна жінка, але це вже занадто. Дуже приємно бачити, коли гарненька жінка будирує, але з нею я не вжився б чотири години, не те, що чотири роки. Звичайно, Сторешников, наша вечеря не розладжується від її капризу. Я привезу Поля з Матільдою замість них. А тепер час по домівках. Мені ще треба заїхати до Берти і потім до маленької Лотхен, яка дуже мила.

III

— Ну, Віро, добре. Очі не заплакані. Видно, зрозуміла, що мати каже правду, а то все дибки ставала, — Вірочка зробила нетерплячий рух, — ну, гаразд, не казатиму нічого, не хвилюйся. А я вчора так і заснула у тебе в кімнаті, може, наговорила чого зайвого. Я вчора не при собі була. Ти не вір тому, що я з п'яних очей наговорила, — чуєш? — не вір.

Вірочка знову бачила колишню Мар'ю Олексіївну. Учора їй здавалось, що з-під звірячої оболонки проглядають людські риси,

тепер знову звір, і тільки. Вірочка силкувалася перемогти в собі огиду, але не могла. Раніше вона тільки ненавиділа матір, учора думалося їй, що вона перестає її ненавидіти, лише жалітиме, — тепер знову вона почувала ненависть, але й жалість лишилася в ній.

— Одягайся, Вірочко, мабуть, скоро прийде. — Вона дуже дбайливо оглянула вбрання дочки. — Якщо спритно поведешся, подарую сережки з великими ізумрудами, — вони старого фасону, але коли переробити, вийде гарна брошка. У заставі лишилися за 150 карбованців, з процентами 250, а коштують понад 400. Чуєш, подарую.

Прийшов Сторешников. Він учора довго не знав, як йому справитися з завданням, яке накликав на себе; він ішов пішки з ресторану додому і все думав. Але прийшов додому вже спокійний — придумав, поки йшов, — і тепер був задоволений з себе.

Він спитав про здоров'я Віри Павлівни, — «я здорова»; він сказав, що дуже радий, і навів мову на те, що здоров'ям треба користуватися, — «звичайно, треба», а на думку Мар'ї Олексіївни, «і молодістю теж»; він цілком з цим згоден і гадає, що добре було б скористатися з сьогоднішнього вечора, щоб поїхати за місто; день морозяний, дорога чудесна. — З ким же він гадає їхати? «Лише втрюх: ви, Мар'є Олексіївно, Віра Павлівна і я». В такому разі Мар'я Олексіївна цілком згодна; але зараз вона піде готувати кофе й закуску, а Вірочка заспіває що-небудь. «Вірочко, ти заспіваєш що-небудь?» — додає вона тоном, що не пускає заперечень. — «Заспіваю».

Вірочка сіла до фортепіано і заспівала «Тройку» — тоді ця пісня була щойно покладена на музику, — як думала за дверима Мар'я Олексіївна, ця пісня дуже гарна: дівчина задивилася на офіцера, — Вірка, коли схоче, розумна ж шельма! — Незабаром Вірочка замовкла: і це все так; Мар'я Олексіївна так і веліла: трошки поспівай, а тоді почни розмову. — От Вірочка і розмовляє, тільки, на досаду Мар'ї Олексіївни, по-французькому, — «от дурна ж я яка, забула сказати, щоб по-російському»; — але Віра говорить тихо... посміхнулася, — ну, значить, нічого, добре. Тільки, чого ж він ото вирячив очі? Втім, дурень, то дурень і є, він тільки й уміє кліпати очима. А нам саме таких і треба. От, подала йому руку — розумна стала Вірка, хвалю.

— Мсьє Сторешников, я мушу говорити з вами серйозно. Вчора ви взяли ложу, щоб виставити мене вашим приятелям, як вашу коханку. Я не буду говорити вам, що це безчесно: якби ви були здатні збагнути це, ви не зробили б так. Але я попереджаю вас: якщо ви насмілитесь підійти до мене в театрі, на вулиці, будь-де, — я даю вам ляпаса. Мати замучить мене (саме тут Вірочка посміхнулася), але хай буде зо мною, що буде, байдуже! Сьогодні ввечері ви дістанете від моєї матері записку, що катання наше розладналося, бо я хвора.

Він стояв і кліпав очима, як уже й помітила Мар'я Олексіївна.

— Я говорю з вами як з людиною, в якій немає ні іскри честі. Але, може, ви ще не вкрай зіпсовані. Якщо так, я прошу вас: перестаньте бувати у нас. Тоді я прошу вас ваш наклеп. Якщо ви згодні, дайте вашу руку, — вона простягла йому руку; він узяв її, сам не розуміючи, що робить.

— Дякую вам. Ідіть же. Скажіть, що вам треба поспішати приготувати коні для поїздки.

Він знову покліпав очима. Вона вже обернулася до нот і співала далі «Тройку». Шкода, що не було знавців; цікаво було послухати: мабуть, не часто їм траплялося слухати спів з таким почуттям; навіть занадто вже багато було почуття, не артистично.

Через хвилину Мар'я Олексіївна ввійшла, і куховарка внесла піднос із кофе й закускою. Михайло Іванович, замість того, щоб сісти за кофе, задкував до дверей.

— Куди ж ви, Михайле Івановичу?

— Я поспішаю, Мар'є Олексіївно, розпорядитися кінями.

— Та ще встигнете, Михайле Івановичу. — Але Михайло Іванович був уже за дверима.

Мар'я Олексіївна кинулася з передпокою в зал, з піднятими кулаками.

— Що ти зробила, Вірко проклята? Га? — але проклятої Вірки вже не було в залі; мати кинулася до неї в кімнату, але двері Вірочкиної кімнати були замкнені; мати натисла всім корпусом на двері, щоб виламати їх, але двері не піддавалися, а проклята Вірка сказала:

— Якщо ви виламуватимете двері, я розіб'ю вікно і буду кликати на допомогу. Я вам жива до рук не дамся.

Мар'я Олексіївна довго казилася, але дверей не ламала; на решті, втомилася кричати. Тоді Вірочка сказала:

— Матінко, раніше я тільки не любила вас, а з учорашнього вечора мені стало вас і жаль. У вас було багато горя, і тому ви стали така. Я раніше не говорила з вами, а тепер хочу говорити, тільки коли ви не будете сердитися. Поговоримо тоді гарненько, як раніше не говорили.

Звичайно, не дуже-то прийняла до серця ці слова Мар'я Олексіївна; але стомлені нерви просять відпочинку, і в Мар'ї Олексіївни стало народжуватися вагання: чи не краще вступити в переговори з дочкою, коли вона, негідниця, вже зовсім одбивається від рук? Адже без неї нічого не можна зробити, адже не одружиш же без неї з нею Мишку-дурня! Та ще ж і невідомо, що вона йому сказала, — адже вони руки потиснули одне одному, — що ж це значить?

Так і сиділа стомлена Мар'я Олексіївна, вагаючись між лютістю і хитрістю, коли почувся дзвінок. Це були Жюлі з Сержем.

— Серж, чи говорить по-французькому її мати? — було перше слово Жюлі, коли вона прокинулася.

— Не знаю; а ти ще не викинула з голови цієї думки?

Ні, не викинула; і коли, зваживши всі прикмети в театрі, вирішили, що, певно, мати цієї дівчини не розмовляє по-французькому, Жюлі взяла з собою Сержа за перекладача. Втім, така вже була його доля, що довелося б йому їхати, хоч би матір'ю Вірочки був кардинал Меццофанті⁵; і він не скаржився на долю, а їздив усюди при Жюлі, немов та наперсниця корнелівської героїні. Жюлі прокинулася пізно, по дорозі заїжджала до Віхман, потім, уже не по дорозі, а за ділом, ще в чотири магазини. Таким чином Михайло Іванович устиг освідчитись, Мар'я Олексіївна встигла наказитися й насидітися, поки Жюлі й Серж доїхали з Літейної на Горохову.

— А під яким же приводом ми приїхали? Фі, які гидкі сходи! Таких я й у Парижі не знала.

— Байдуже, що на думку спаде. Мати дає гроші під заставу, скинь брошку. Або от, ще краще: вона дає уроки на фортепіано. Скажемо, що в тебе є племінниця.

Мотрьона вперше в житті засоромилася своєї розбитої вилиці, уздрівши мундир Сержа і особливо пишність Жюлі: такої значної дами вона ще ніколи не бачила так близько. Таке ж благоговіння і невимовний подив поїняли і Мар'ю Олексіївну, коли Мотрьона об'явила, що зволили прибути полковник NN з дружиною. Особливо це «з дружиною!» — Те коло, плітки про яке спускалися до Мар'ї Олексіївни, сягало лише до дійсного статського шару суспільства, а плітки про справжніх аристократів уже завмирили в просторі на півдорозі до Мар'ї Олексіївни; тому вона так і сприйняла в повному законному розумінні імена «чоловік і жінка», які давали одне одному Сержі Жюлі за паризьким звичаєм. Мар'я Олексіївна причепурилася нашвидку і вибігла.

Серж сказав, що дуже радий учорашній нагоді і ін., що у його дружини є племінниця і ін., що його дружина не розмовляє по-російському, і тому він за перекладача.

— Так, можу дякувати моему творцеві, — сказала Мар'я Олексіївна, — у Вірочки великий хист учити на фортепіанах, і я за щастя матиму, що вона вхожа буде в такий дім; тільки от учителька моя не зовсім здорова, — Мар'я Олексіївна гозорила особливо голосно, щоб Вірочка почула і зрозуміла, що настало перемир'я, а сама, при всьому благоговінні, так і впивалася очима в гостей, — не знаю, чи здужатиме вона вийти й показати вам пробу свою на фортепіанах. — Вірочко, друже мій, можеш ти вийти чи ні?

Якісь сторонні люди, — сцени не буде, — чому ж не вийти? Вірочка відімкнула двері, глянула на Сержа й спалахнула від сорому й гніву.

Цього не могли б не помітити й погані очі, а в Жюлі були очі чи не зіркіші, ніж у самої Мар'ї Олексіївни. Француженка почала прямо:

— Люба дитино моя, ви дивуетесь і ніяковієте, бачачи людину, при якій учора вас так ображали, яка, певно, і сама брала участь в образах. Мій чоловік легковажний, але він все-таки кращий за інших гульвіс. Ви йому пробачте заради мене, я приїхала до вас з добрими намірами. Уроки моєї племінниці — лише привід; але треба підтримати його. Ви заграєте що-небудь, — коротеньке, — ми підемо у вашу кімнату й переговоримо. Слухайтеся мене, дитино моя.

Чи це та Жюлі, яку знає вся аристократична молодь Петербурга? Чи це та Жюлі, яка витворює штуки, що примушують червоніти деяких гульвіс? Ні, це княгиня, до вух якої ніколи не долітало жодне грубувате слово.

Вірочка сіла робити свою пробу на фортепіано. Жюлі стала біля неї, Серж розмовляв з Мар'єю Олексіївною, щоб вивідати, які саме її справи з Сторешниковим. Через кілька хвилин Жюлі спинила Вірочку, взяла її за стан, пройшлася з нею по залу, потім повела її в її кімнату. Серж пояснив, що його дружина задоволена грою Вірочки, але хоче поговорити з нею, бо треба знати і характер учительки і т. д., і продовжував навертати розмову на Сторешникова. Все це було чудово, але Мар'я Олексіївна дивилася дедалі зіркіше й підозріліше.

— Люба дитино моя, — сказала Жюлі, увійшовши до кімнати Вірочки, — ваша мати дуже погана жінка. Але щоб мені знати, як говорити з вами, прошу вас, розкажіть, як і чого ви були вчора в театрі? Я вже знаю все це від чоловіка, але з вашої розповіді я визнаю ваш характер. Не бійтеся мене. — Вислухавши Вірочку, вона сказала: — Так, з вами можна говорити, ви маєте характер, — і в найобережніших, найделікатніших виразах розповіла їй про вчорашнє парі; на це Вірочка відповіла розповіддю про пропозицію кататися.

— Що ж, він хотів обдурити вашу матір, чи вони обоє були в змові проти вас? — Вірочка палко стала говорити, що її мати не така вже погана жінка, щоб бути у змові. — Я зараз це побачу, — сказала Жюлі. — Ви лишайтесь тут, — ви там зайва. — Жюлі повернулася до залу.

— Серж, він уже кликав цю жінку й її дочку кататися сьогодні ввечері. Розкажи їй про вчорашню вечерю.

— Ваша дочка подобається моїй дружині, тепер треба лише умовитися про ціну, і, певно, ми не розійдемося через це. Але дозвольте мені докінчити нашу розмову про нашого спільного знайомого. Ви його дуже хвалите. А чи відомо вам, що він каже про свої відносини до вашої родини, — наприклад, з якою метою він запрошував нас учора до вашої ложі?

В очах Мар'ї Олексіївни, замість випитливого погляду, блиснув здогад: «так і є».

— Я не плетуха, — відповіла вона невдоволено, — сама не розношу вістей-і мало їх слухаю! — Це було сказано не без ущипливості, при всьому її благоговінні перед відвідувачем. — Мало чого не балакають молоді люди проміж себе; це не наше діло.

— Гаразд; ну, а ось це ви назвете плітками? — Він став оповідати історію вечері. Мар'я Олексіївна не дала йому докінчити: як тільки він вимовив перше слово про парі, вона схопилася й несамовито закричала, зовсім забувши, що перед нею значні гості:

— Так от вони, штуки які. Ах, він розбійник! Ах, він негідник! Так от чого він кататися кликав! Він хотів мене за містом на той світ спровадити, щоб беззахисну дівчину збезчестити! Ах, він поганець! — і так далі. Потім вона стала дякувати гостеві за врятування життя її і честі її дочки. — Тож-то, батечку, я вже й зразу догадувалася, що ви чогось неспроста приїхали, що уроки уроками, а мета у вас інша, та не те я гадала: я думала, у вас йому інша наречена приготована, ви його в нас відбити хочете, — погрішила на вас, окаянна, простіть ласкаво. От, можна сказати, на весь вік облагодіяли, — і т. д. Лайки, подяки, перепрошення довго лилися безладним потоком.

Жюлі недовго слухала цю нескінченну мову, зміст якої був зрозумілий для неї з тону голосів і жестів; при перших словах Мар'ї Олексіївни французженка встала й вернулася до кімнати Вірочки.

— Так, ваша мати не була його спільницею і тепер дуже роздратована проти нього. Але я добре знаю таких людей, як ваша мати. У них ніякі почуття не втримаються довго проти грошових розрахунків; вона незабаром знову заходиться ловити жениха, і чим це може скінчитися, бог відає; в усякому разі, вам буде дуже тяжко. На перший час вона дасть вам спокій; але, я вам кажу, що це буде ненадовго. Що вам тепер робити? Є у вас родичі в Петербурзі?

— Немає.

— Це шкода. У вас є коханець? — Вірочка не знала, як і відповідати на це, вона лише дивно розкрила очі. — Пробачте, пробачте, це видно, але тим гірше. Значить, у вас немає притулку. Як же бути? Ну, слухайте. Я не те, чим вам здалася. Я не дружина йому, я у нього на утриманні. Я відома всьому Петербургу, як найгірша жінка. Але я чесна жінка. Прийти до мене — для вас означає втратити репутацію; досить небезпечно для вас і те, що я вже один раз була в цій квартирі, а приїхати до вас удруге, було б напевно губити вас. Тимчасом, треба ще побачитися з вами, може й не раз, — тобто, якщо ви довіряєте мені. Так? — То коли ви завтра можете бути вільною?

— Годині о дванадцятій, — сказала Вірочка. Це для Жюлі трохи зарано, але байдуже, вона звелить розбудити себе й зустрінеється з Вірочкою у тій лінії Гостиного двору, яка проти-

лежна Невському; вона найкоротша, там легко знайти одну, і там ніхто не знає Жюлі.

— Ага, ось ще щаслива думка: дайте мені паперу, я напишу цьому негідникові листа, щоб узяти його до рук. — Жюлі написала: «Мсьє Сторешников, ви тепер, певно, у великій скруті; якщо хочете вийти з неї, будьте в мене о 7 годині. М. Ле-Телльє». — Тепер прощайте!

Жюлі простягла руку, але Вірочка кинулася до неї на шию, і цілувала, і плакала, і знову цілувала. А Жюлі й поготів не витримала, — адже вона не була така стримана на сльози, як Вірочка, та й дуже зворушувала її радість і гордість, що вона робить благородне діло; вона прийшла в екстаз, говорила, говорила, усе з слізьми й поцілунками, і закінчила вигуком.

— Друже мій, люба моя дитино! О, не дай тобі бог ніколи зазнати, що відчуваю я тепер, коли після багатьох років уперше доторкаються до моїх губ чисті губи. Умри, але не давай поцілунку без кохання!

v

План Сторешникова був не такий душогубний, як подумала Мар'я Олексіївна: вона, за своєю манерою, надала йому надто грубої форми, але суть справи відгадала. Сторешников думав десь пізніше увечері завезти своїх дам до ресторану, де збиралася вечеря; розуміється, вони всі померзли і були голодні, треба погрітися й випити чаю; він всипле опіуму в чашку або чарку Мар'ї Олексіївни; Вірочка розгубиться, побачивши матір неприємною; він заведе Вірочку до кімнати, де вечеря, — от уже парі й виграно; що далі — як трапиться. Може, Вірочка в своєму збентеженні нічого не зрозуміє і згодиться посидіти в незнайомій компанії, а якщо й зразу піде, — байдуже, це вибачать, бо вона тільки ступила на шлях авантюристки і, натурально, соромиться перший час. Потім він порозуміється за гроші з Мар'єю Олексіївною, — адже їй нічого вже буде робити.

Але тепер як йому бути? Він проклинав своє вихвалання перед приятелями, свою незнахідливість при несподіваному крутому опорі Вірочки, бажав собі провалитися крізь землю. І під отаку збентеженість і журбу — лист від Жюлі, цілющий бальзам на рану, промінь порятунку серед безпросвітної темряви, битий шлях під ногою потопаючого в бездонному болоті. О, вона допоможе, вона найрозумніша жінка! — Вона може все придумати! Найблагородніша жінка! — Хвилини за десять до 7 години він був уже перед її дверима. — «Зволять чекати і наказали прийняти».

Як велично сидить вона, як суворо дивиться! Ледве нахилила голову у відповідь на його уклін. «Дуже рада вас бачити, прошу

сідати». — Жоден мускул не ворухнувся в її обличчі. Буде добрий прочухан, — нічого, лай, тільки врятуй.

— Мсьє Сторешник, — почала вона холодним, повільним тоном, — вам відома моя думка про справу, в якій ми бачимося тепер і якої, отже, мені не треба знову характеризувати. Я бачила ту молоду особу, про яку була вчора мова, чула про ваш сьогоднішній візит до них, отже знаю все, і дуже рада, що це звільняє мене від тяжкої необхідності розпитувати вас про що-небудь. Ваше становище однаково ясне і мені, і вам («господи, краще б лаялася!» думає підсудний). Мені здається, що ви не можете вийти з нього без сторонньої допомоги і не можете сподіватися на успішну допомогу ні від кого, крім мене. Якщо ви маєте щось заперечити, я чекаю. — Отже (після паузи), ви так само, як і я, гадаєте, що ніхто інший неспроможний допомогти вам, — вислухайте ж, що я можу й хочу зробити для вас; якщо пропонувана мною допомога здається вам достатньою, я скажу умови, на яких згодна подати її.

І тим же довгим, довгим маніром офіціального викладу вона сказала, що може послати Жанові листа, в якому скаже, що після вчорашнього вибуху гніву передумала, хоче брати участь у вечері, але що сьогоднішній вечір у неї вже не вільний, що тому вона просить Жана умовити Сторешникова відкласти вечерю, — про час її вона потім умовиться з Жаном. Вона прочитала цього листа, — в листі чулася певність, що Сторешников виграє парі, що йому прикро буде відстрочувати свій тріумф. Чи досить буде цього листа? Звичайно. В такому разі, — продовжує Жюлі все тим самим довгим, довгим тоном офіціальних записок, — вона пошле листа з двома умовами — «ви можете пристати чи не пристати на них: ви пристаєте на них, я посилаю листа; ви відкидаєте їх — я палю листа», і т. д., усе в цій же безконечній манері, що витягає душу з рятованого. Нарешті й умови. Їх дві: — «Перша: ви припиняєте всяке переслідування молодої особи, про яку ми говоримо; друга: ви перестаєте згадувати її ім'я у ваших розмовах». — «Та й годі! — думає рятований, — я гадав, вона вже чорт зна чого зажадає, і вже чорт зна на що не був би готовий». Він згоден, і на його обличчі захоплення від легкості умов, але Жюлі не пом'якшується нічим, і все тягне, і все пояснює... «перше — потрібне для неї, друге — так само для неї, але ще більше для вас: я відкладу вечерю на тиждень, потім ще на тиждень, і справа забудеться; але ви зрозумієте, що інші забудуть її лише в тому разі, коли ви не нагадуватимете про неї хоч би яким словом про молоду особу, про яку» і т. д. І все пояснюється, все доводиться, навіть те, що лист буде одержаний Жаном іще вчасно. — «Я довідувалася, він обідає у Бerti» і т. д., — «він поїде до вас, коли докурить свою сигару», і т. д., і все в такому дусі, і, наприклад, в такому: «Отже, лист відсилається, я дуже рада. Будь ласка, перечитайте його, — я не маю і не вимагаю довір'я. Ви прочитали, — будь ласка, самі

запечатайте його, — ось конверт — Я дзвоню. — Поліно, ви потrudіться передати цього листа» і т. д. — «Поліно, я не бачилася сьогодні з мсьє Сторешником, він не був тут, — ви розумієте?» — Щось із годину тяглося це болісне рятування. Нарешті, листа надіслано, і врятований дихає вільніше, але піт ллє з нього градом, і Жюлі веде далі:

— Через чверть години ви мусите поспішати додому, щоб Жан застав вас. Але чверть години ви ще маєте, і я скористаюся з неї, щоб сказати вам кілька слів; ви послухаєтесь, чи не послухаєтесь поради, в них поданої, але ви розважно обміркуєте її. Я не говоритиму про обов'язки чесної людини щодо дівчини, ім'я якої ця людина скомпрометувала: я надто добре знаю нашу світську молодь, щоб сподіватися користі від розгляду цієї сторони питання. Але я вважаю, що одруження з молодогою особою, про яку ми говоримо, було б вигідне для вас. Як жінка одверта, я викладу вам мотиви такої моєї думки цілком ясно, хоча деякі з них і прикрі будуть для вашого слуху, — втім, одного вашого слова буде досить, щоб я спинилася. Ви людина слабого характеру і ризикуєте потрапити до рук поганої жінки, яка мучитиме вас і гратиметься вами. Вона добра й благородна, тому не кривдила б вас. Одруження з нею незважаючи на низьке її походження і, порівняно з вами, бідність, дуже посунуло б уперед вашу кар'єру: вона, будши введена у великий світ, при ваших достатках, при своїй красі, розумі й силі характеру, посіла б у ньому блискуче місце; вигоди від цього для кожного чоловіка зрозумілі. Але, крім тих вигід, які дістав би кожен інший чоловік від такої дружини, ви, через особливості вашої натури, більш, ніж хто інший, потребуєте допомоги, — скажу пряміше: керівництва. Кожне моє слово було зважене; кожне — ґрунтується на спостереженні над нею. Я не вимагаю довір'я, але рекомендую вам обміркувати мою пораду. Я маю великий сумнів, щоб вона прийняла вашу руку, але якби вона прийняла її, це було б дуже вигідно для вас. Я не затримую вас більше, вам треба поспішати додому.

VI

Мар'я Олексіївна, звичайно, вже не претендувала на відмову Вірочки від катання, коли побачила, що Мишка-дурень зовсім не дурень, а мало був навіть не підсидів її. Вірочці дали спокій, і другого ранку вона без ніякої перешкоди пішла до Гостиного двору.

— Тут морозяно, я не люблю холоду, — сказала Жюлі, — треба кудись піти. Куди б? стривайте, я зараз повернуся з цього магазину. — Вона купила густий вуаль для Вірочки. — Надіньте, тоді можете їхати до мене безпечно. Тільки не піднімайте вуалю, доки ми не лишимося самі. Поліна дуже скромна, але я не хочу, щоб і вона вас бачила. Я надто бережу вас, дитино

моя! — Справді, вона сама була в салопі й капелюшку своєї покоївки і під густим вуалем. Коли Жюлі відігрілася, вислухала все, що мала нового Вірочка, вона розповіла про своє побачення з Сторешниковим.

— Тепер, люба дитино моя, немає ніякого сумніву, що він проситиме вашої руки. Ці люди закохуються по вуха, коли їхні зальоти відкидаються. Чи знаєте ви, дитино моя, що ви псвеліся з ним як досвідчена кокетка? Кокетство, — я кажу про справжнє кокетство, а не про дурні, бездарні підробки під нього: вони огидні, як усяка погана підробка під гарну річ, — кокетство — це розум і такт у стосунках жінки з мужчиною. Тому зовсім наївні дівчата без наміру діють як досвідчені кокетки, якщо мають розум і такт. Може, і мої доводи почасти вплинуть на нього, але головне — ваша твердість. — Як би там не було, він проситиме вашої руки, я раджу вам погодитись.

— Ви, яка вчора сказала мені: краще вмерти, ніж дати поцілунок без кохання?

— Люба дитино моя, це було сказано в захопленні; в хвилини захоплення воно гарно і правдиво! Але життя — проза й розрахунок.

— Ні, ніколи, ніколи! Він гидкий, це паскудно! Я не принижує, хай мене з'їдять, я кинуся з вікна, я піду старцювати... але віддати руку гидкій, підлій людині — ні, краще вмерти!

Жюлі почала пояснювати вигоди: «Ви звільнитесь від переслідувань матері, вам загрожує небезпека бути проданою, він не злий, а тільки не дуже розумний; не дуже розумний і не злий чоловік кращий за всякого іншого для розумної жінки з характером, ви будете господинею в домі». Вона яскравими фарбами змальовувала становище актрис, танцюристок, які не скоряються чоловікам у коханні, а панують над ними: «Це найкраще становище у світі для жінки, крім того становища, коли до такої ж незалежності і влади приєднується ще з боку суспільства формальне визнання законності такого становища, тобто, коли чоловік ставиться до дружини як поклонник актрис до актриси». Вона говорила багато, Вірочка говорила багато, обидві розгарячилися, Вірочка, нарешті, дійшла до пафосу.

— Ви називаєте мене фантазеркою, питаєте, чого ж я хочу від життя? Я не хочу ні панувати, ні коритися, я не хочу ні обманювати, ні прикидатися, я не хочу зважати на думку інших, добиватися того, що рекомендують мені інші, коли мені самій цього не треба. Я не звикла до багатства — мені самій воно не потрібне — навіщо ж я стану шукати його лише тому, що інші гадають, що воно кожному приємне і, отже, повинно бути приємне мені? Я не була у вищому товаристві, не зазнала, що значить сяяти там, і в мене ще немає потягу до цього, навіщо ж я стану жертвувати чим-небудь для блискучого становища лише тому, що, на думку інших, воно приємне? Заради того, що не потрібне мені самій, — я не пожертвую нічим, — не тільки со-

бою, навіть найменшою примхою не пожертвую. Я хочу бути незалежна і жити по-своєму; що потрібне мені самій, на те я готова, що мені не потрібне, того не хочу й не хочу. Що потрібне мені буде, я не знаю; ви кажете: я молода, недосвідчена, згодом змінюся, — ну, що ж, коли змінюся, тоді й змінюся, а тепер не хочу, не хочу, не хочу нічого, чого не хочу! А чого я хочу тепер, ви питаєте? — ну, так, я цього не знаю. Чи хочу я любити мужчину? — Я не знаю, — адже я вчора вранці, коли вставала, не знала, що мені схочеться полюбити вас; за кілька годин до того, як полюбила вас, не знала, що полюблю, і не знала, як це я почуватиму, коли полюблю вас. Так тепер я не знаю, що я почуватиму, коли я покохаю мужчину, я знаю лише те, що не хочу нікому піддаватися, хочу бути вільна, не хочу нікому бути зобов'язана нічим, щоб ніхто не смів сказати мені: ти зобов'язана робити для мене що-небудь! Я хочу робити лише те, чого хотітиму, і хай інші роблять так само; я не хочу ні від кого вимагати нічого, я не хочу обмежувати нічиєї волі і сама хочу бути вільна.

Жюлі слухала й замислювалася, замислювалася й червоніла, і, — вона ж не могла не спалахувати, коли поруч був огонь, — схопилася й переривчастим голосом заговорила:

— Так, дитино моя, так! Я й сама б так почувала, коли б не була розбещена. Не тим я розбещена, за що називають жінку пропащою, не тим, що було зо мною, що я терпіла, від чого страждала, не тим я розбещена, що тіло мое було віддане на наругу, а тим, що я звикла до неробства, до розкошів, що неспроможна жити сама собою, маю потребу в інших, догоджаю, роблю те, чого не хочу — ось оце розбещеність! Не слухай того, що я тобі казала, дитино моя: я розбещувала тебе — от мука! Я не можу доторкатися до чистого, не споганюючи; тікай від мене, дитино моя, я гидка жінка, — не думай про вище товариство! Там усі гидкі, гірші за мене; де неробство, там мерзота, де розкіш, там мерзота! — Тікай, тікай!

VII

Сторешников дедалі частіше почав думати: а що, як я справді візьму та й одружуся з нею? З ним стався випадок, дуже звичайний в житті не тільки людей несаможиттєвих, як він, а навіть і людей з незалежним характером. Навіть в історії народів: цими випадками наповнені томи Юма і Гіббона, Ранке і Тьєррі⁶; люди товпляться, товпляться в один бік, лише тому, що нечують слова: «а спробуйте-но, братці, потовпитися в інший», — почують, і почнуть повертатися праворуч кругом, і пішли товпитися в інший бік. Сторешников чув і бачив, що багаті молоді люди беруть собі гарненьких небагатих дівчат за коханок — ну, він і добирався зробити Вірочку своєю коханкою: інше слово не спадало йому на думку; почув він інше слово: «можна одружитися», —

ну, й став думати на тему «дружина», як раніше думав на тему «коханка».

Це загальна риса, якою Сторешников дуже задовільно відбивав у своїй особі дев'ять десятих часток історії роду людського. Але історики й психологи кажуть, що в кожному окремому факті загальна причина «індивідуалізується» (за їх висловом) місцевими, часовими, племінними і особистими елементами і нібито саме вони, особливі оті елементи, і є важливі, — тобто, що всі ложки хоч і ложки, проте кожен сьорбає суп чи борщ тією ложкою, яка у нього, саме-от у нього в руці, і що саме оцю ложку треба розглядати. Чому не розглянути?

Головне вже сказала Жюлі (немов читала вона російські романи, які всі про це згадують!): опір розпалює бажання. Сторешников звик мріяти, як він «володітиме» Вірочкою. Так само як і Жюлі, я люблю називати грубі речі прямими іменами грубої й пошлої мови, якою майже всі ми майже завжди думаємо й розмовляємо. Сторешников уже кілька тижнів займався тим, що уявляв собі Вірочку в різних позах, і хотілося йому, щоб ці картини здійснилися. Виявилось, що вона не здійснить їх у званні коханки, — ну, нехай здійснює у званні дружини; це однаково, головне не звання, а пози, тобто володіння. О бруд! О бруд! — «володіти» — хто сміє володіти людиною? Володіють халатом, туфлями. — Дурниці: майже кожен із нас, мужчин, володіє ким-небудь з вас, наші сестри; знову дурниці: які ви нам сестри? — ви наші лакейки! Деякі з вас, — багато, — панують над нами — це байдуже: адже й багато лакеїв панують над своїми паннами.

Думки про пози вибухли в Сторешникова після театру з такою силою, як ще ніколи. Показавши приятелям коханку своєї фантазії, він побачив, що коханка куди краща, ніж він гадав. Адже красу, так само, як розум, як усяку іншу позитивну якість, більшість людей оцінює з точністю лише за загальною думкою. Кожен бачить, що вродливе обличчя вродливе, а до якої саме міри воно вродливе, як це розбереш, доки рангу не визначено дипломатом? Вірочку з галереї або в останніх рядах крісел, звичайно, не помічали: але коли вона з'явилася в ложі 2-го ярусу, на неї було наведено дуже багато біноклів; а скільки похвал їй чув Сторешников, коли, провівши її, пішов у фойє! А Серж? О, це людина з найтоншим смаком! — А Жюлі? — ну, ні, коли накльовується таке щастя, тут нема чого розбирати, під яким званням «володіти» ним.

Самолюбство було роздразнене разом з хтивістю. Але воно було зачеплене й з іншого боку: «вона навряд чи піде за вас» — як? не піде за нього, при такому мундирі й будинку? Ні, брешеш, французенко, піде! От піде ж, піде!

Була й ще одна причина в тому ж роді: мати Сторешникова, звичайно, стане опиратися одруженню — мати в цьому разі представниця світу, — а Сторешников досі побоювався матері і, зви-

чайно, свою залежність від неї відчував як тягар. Для людей безхарактерних дуже принадна думка: «я не боюся, у мене є характер».

Звичайно, було й бажання посунутися вперед у своїй світській кар'єрі через дружину.

А до цього приєднувалося, що Сторешников не смів показатися до Вірочки в колишній ролі, а тимчасом так і тягне подивитися на неї.

Одним словом, Сторешников з кожним днем все рішучіше думав женитися, і через тиждень, коли Мар'я Олексіївна в неділю, повернувшись від пізньої обідні, сиділа і обмірковувала, як ловити його, він сам прийшов свататись. Вірочка не виходила з своєї кімнати, він міг говорити лише з Мар'єю Олексіївною. Мар'я Олексіївна, звичайно, сказала, що вона з свого боку вважає собі за велику честь, але, як любляча мати, повинна спитать думку дочки і просить завітати по відповідь завтра вранці.

— Ну, молодець дівка моя Віра, — казала чоловікові Мар'я Олексіївна, здивована таким швидким оборотом справи: — дивно, як вона забрала молодця до рук! А я думала, думала, не знала, як і зміркувати! Гадала, багато мороки мені буде знову його заманити, гадала, зіпсована вся справа, а вона, моя голубонька, не псувала, а на добрий кінець виводила, — знала, як треба робити. Ну, хитра, нічого сказати.

— Господь умудряє младенці, — промовив Павло Костянтинович.

Він рідко грав роль у домашньому житті. Але Мар'я Олексіївна суворо додержувала добрих звичаїв, і в такому парадному випадку, як повідомлення дочки про сватання, вона призначила чоловікові ту почесну роль, що по праву належить голові родини й володареві. Павло Костянтинович і Мар'я Олексіївна сіли на канапу, як на вельми урочисте місце, і послали Мотрьону просити панночку вийти до них.

— Віро, — почав Павло Костянтинович, — Михайло Іванович робить нам честь, просить твоєї руки. Ми відповіли, як люблячі тебе батьки, що силувати тебе не будемо, але що з одного боку раді. Ти, як добра й слухняна дочка, якою ми тебе завжди бачили, покладешся на нашу досвідченість, що ми не сміли від бога молити такого жениха. Згодна, Віро?

— Ні, — сказала Вірочка.

— Що ти кажеш, Віро? — закричав Павло Костянтинович: справа була така ясна, що й він міг кричати, не спитавшись у дружини, як йому поводитися.

— З глузду ти з'їхала, дурна? Посмій сказати ще раз, негіднице-неслухнянко! — закричала Мар'я Олексіївна, підводячись з кулаками на дочку.

— Стривайте, матінко, — сказала Віра, встаючи, — якщо ви до мене доторкнетесь, я піду геть з дому, замкнете, — кинуся з

вікна. Я знала, як ви сприймете мою відмову, і обміркувала, що мені робити. Сядьте й сидіть, або я піду.

Мар'я Олексіївна знову сіла. «Яку дурницю зроблено, передніх дверей не замкнено на ключ! Засув за одну секунду відсуне — не впіймаєш, утече! Скажена ж!»

— Я не піду за нього. Без моєї згоди не вінчатимуть.

— Віро, ти збожеволіла, — говорила Мар'я Олексіївна задихаючись.

— Як же це можна? Що ж ми йому скажемо завтра? — казав батько.

— Ви не винні перед ним, що я не згодна.

Години зо дві тривала сцена. Мар'я Олексіївна казалися, двадцять разів починала кричати й стискала кулаки, але Вірочка говорила: «Не вставайте, або я піду». Билися, билися, нічого не могли вдіяти. Скінчилось на тому, що ввійшла Мотрьона й спитала, чи подавати обід — пиріг уже перестоявся.

— Подумай до вечора, Віро, одумайся, дурна! — сказала Мар'я Олексіївна і шепнула щось Мотрьоні.

— Матінко, ви щось хочете зробити зі мною, витягти ключ з дверей моєї кімнати або щось таке. Не робіть нічого: гірше буде.

Мар'я Олексіївна сказала куховарці: «не треба». — «От звір який Вірка! Якби не за пику її він її брав, у кров би її всю побити, а тепер як займеш? Скалічить себе, проклята!»

Пішли обідати. Обідали мовчки. Після обіду Вірочка пішла до своєї кімнати. Павло Костянтинівич приліг, за звичаєм, трохи заснути. Та в цьому не пощастило йому: тільки що став він дрімати, увійшла Мотрьона і сказала, що від хазяйки чоловік прийшов; хазяйка просить Павла Костянтинівича зараз же прибути до неї. Мотрьона вся тремтіла, мов осиковий лист; їй же яке діло тремтіти?

VIII

А як же скажете їй не тремтіти, коли через неї скоїлося все це лихо? Як тільки вона покликала Вірочку до татуса й матусі, як зараз же подалася сказати жінці хазяйчиного повара, що «ваш пан висватав нашу панночку»; покликали молодшу покоївку хазяйки, почали докоряти, що вона не по-приятельському поводить, нічого їм досі не сказала; молодша покоївка не могла збагнути, за яку потайливість дорікають їй — вона ніколи нічого не таїла; їй сказали — «я сама нічого не чула», — її перепросили, що даремно наклепали на неї за потайливість; вона побігла повідомити про новину старшу покоївку, старша покоївка сказала: «значить, це він зробив нишком від матері, коли я нічого не чула, я-то вже повинна все те знати, що Анна Петрівна знає», і пішла повідомити пані. Ось яку історію наробила Мотрьона!

«Язичок мій проклятий, багато він мене губив.» — думала вона. Адже дізнається Мар'я Олексіївна, через кого вийшло з хати. Та справа пішла так, що Мар'я Олексіївна забула дослідувати, через кого воно вийшло.

Анна Петрівна ахала, охала, двічі знепритомніла, — наодинці із старшою покоївкою; значить, дуже була засмучена, і послала по сина. Син з'явився.

— Мішель, чи правда те, що я чую? (тоном гнівного страждання).

— Що ви чули, татап?

— Те, що ти посватався до цієї... цієї... цієї... дочки нашого управителя?

— Посватався, татап.

— Не спитавшись матеріної думки?

— Я хотів спитати вашої згоди, коли матиму згоду її.

— Я гадаю, що в її згоді ти міг бути більше певним, ніж у моїй.

— Матап, так тепер заведено, що спершу довідуються про згоду дівчини, а тоді вже кажуть родичам.

— Так, на твою думку, заведено? Може, по-твоєму, заведено також: синам добрих фамілій одружуватись бозна з ким, а матерям згоджуватися на це?

— Вона, татап, не бозна хто; коли ви узнаете її, ви схвалите мій вибір.

— «Коли я узнаю її!» — я ніколи не узнаю її! «Схвалю твій вибір!» — я забороняю тобі всяку думку про цей вибір! Чуєш, забороняю!

— Матап, так тепер не заведено; я не маленький хлопчик, щоб вам треба було водити мене за руку. Я сам знаю, куди йду.

— Ах! — Анна Петрівна заплющила очі.

Перед Мар'єю Олексіївною, Жюлі, Вірочкою Михайло Іванович пасував, але то ж були жінки з розумом і характером; а тут щодо розуму бій був рівний, і коли в характері була невеличка перевага на боці матері, то в сина був під ногами надійний ґрунт; він досі боявся матері за звичкою, але вони обое твердо пам'ятали, що, насправді ж, хазяйка не хазяйка, а хазяїнова мати, не більше, що хазяйчин син не хазяйчин син, а хазяїн. Тому-то хазяйка й не зважувалася на рішуче слово «забороняю», тягла розмову, сподіваючись збити й стомити сина перше, ніж дійде до справжнього бою. Але син зайшов уже так далеко, що не було вороття, і він з необхідності повинен був триматися.

— Матап, запевняю вас, що кращої дочки ви не могли б мати.

— Нелюд! Убивця матері!

— Матап, будемо говорити спокійно. Раніш чи пізніш женитися треба, а в жонатой людини більше видатків, ніж у нежонатой. Я б міг, звісно, одружитися з такою, що всі доходи з будинку пішли б на моє господарство. А вона буде шанобливою дочкою, і ми могли б жити з вами як досі.

— Нелюд! Убивця мій! Геть з моїх очей!

— Матап, не гнівайтесь: я нічим не винен.

— Одружується з якоюсь поганню, і не винен.

— Ну, тепер, матап, я й сам піду. Я не хочу, щоб при мені називали її такими іменами.

— Убивця мій! — Анна Петрівна знепритомніла, а Мішель пішов, задоволений з того, що бадьоро витримав першу, найважливішу сцену.

Бачачи, що син пішов, Анна Петрівна припинила непритомність. Син рішуче відбивається від рук! У відповідь на «забороняю» він пояснює, що будинок належить йому! — Анна Петрівна помірковувала, помірковувала, вилила свою скорботу старшій покоївці, яка в даному разі цілком поділяла хазяйчине почуття зневаги до управителевої дочки, порадила з нею і послала по управителя.

— Я була досі дуже задоволена вами, Павле Костянтиновичу; але тепер інтриги, в яких ви, можливо, й не брали участі, можуть змусити мене посваритися з вами.

— Ваше превосходительство, я ні в чому тут не винен, бог свідок.

— Мені давно було відомо, що Мішель упадає біля вашої дочки. Я не заважала цьому, бо молодому чоловікові не можна ж жити без розваг. Я поблажлива до пустощів молодих людей. Але я не допущу приниження своєї фамілії. Як ваша дочка насмілилася забрати собі в голову такі наміри?

— Ваше превосходительство, вона не насмілювалася мати таких намірів. Вона шаноблива дівчина, ми її виховали в пошані.

— Тобто, що це значить?

— Вона, ваше превосходительство, супроти вашої волі ніколи не посміє.

Анна Петрівна вухам своїм не вірила. Невже, справді, все так гаразд?

— Вам повинна бути відома моя воля... Я не можу погодитись на такий дивний, можна сказати, непристойний шлюб.

— Ми це чуємо, ваше превосходительство, і Вірочка чує. Вона так і сказала: я не смію, каже, прогнівити їх превосходительство.

— Як же це було?

— Так було, ваше превосходительство, що Михайло Іванович висловили свій намір своїй жінці, а жінка сказала їм, що я вам, Михайле Івановичу, нічого не скажу до завтрашнього ранку, а ми з жінкою мали намір, ваше превосходительство, з'явитися до вас і доповісти про все, бо в такий пізній час, як зараз, не насмілювалися турбувати ваше превосходительство. А коли Михайло Іванович пішли, ми сказали Вірочці, і вона каже: я з вами, татусю й матінко, цілком згодна, що нам про це думати не слід.

— Так вона розсудлива й чесна дівчина?

— Як же, ваше превосходительство, шаноблива дівчина!

— Ну, я цьому дуже рада, що ми можемо лишитися з вами приятелями. Я нагороджу вас за це. Зараз же готова нагородити. На парадних сходах, де живе кравець, квартира на 2-му поверсі адже вільна?

— Через три дні звільниться, ваше превосходительство.

— Візьміть її собі. Можете витратити до ста карбованців на опорядження. Збільшую вам і плату — 240 карбованців на рік.

— Дозвольте попросити ручку у вашого превосходительства!

— Гарзд, гарзд. Тетяно! — Увійшла старша покоївка. — Знайди мое сине оксамитне пальто. Це я дарую вашій дружині. Воно коштує 150 карбованців (85 карбованців), я його лише двічі (значно більше 20 разів) надягала. Це я дарую вашій дочці, — Анна Петрівна подала управителеві дуже маленького дамського годинника, — я за нього заплатила 300 карбованців (120 карбованців). Я вмю нагороджувати і надалі не забуду. Я вибачлива до пустощів молодих людей.

Відпустивши управителя, Анна Петрівна знову гукнула Тетяну.

— Попросити до мене Михайла Івановича, — або ні, краще я сама піду до нього. — Вона побоялась, що посланниця перекаже лакеєві сина, а лакей синові зміст звісток, які розповів управитель, і букет видихається, не так гостро вдарить синові в ніс від її слів.

Михайло Іванович лежав і не без певного задоволення покручував вуса. — «Це ще чого явилася сюди? Адже в мене немає нюхальних спиртів від неприємності», думав він, підводячись, коли ввійшла мати. Але він побачив на її обличчі презирливе торжество.

Вона сіла, сказала:

— Сідайте, Михайле Івановичу, і ми поговоримо, — і довго дивилася на нього з посмішкою; нарешті, мовила: — Я дуже задоволена, Михайле Івановичу; відгадайте, з чого я задоволена?

— Я не знаю, що й подумати, татап; ви так дивно...

— Ви побачите, що ніскільки не дивно; поміркуйте, може, й відгадаєте.

Знову довга мовчанка. Він — не знає що й думати, вона тішиться з свого торжества.

— Ви не можете відгадати, — я вам скажу. Це дуже просто й натурально; коли б у вас була іскра благородного почуття, ви відгадали б. Ваша коханка, — в попередній розмові Анна Петрівна лавірувала, тепер уже не було чого лавірувати: у ворога віднято засіб перемогти її, — ваша коханка, — не заперечуйте, Михайле Івановичу, ви самі всюди розголошували, що вона ваша коханка, — ця істота низького походження, низького виховання, низької поведінки, — навіть ця нікчемна істота...

— Матап, я не хочу слухати таких виразів про дівчину, яка буде моєю дружиною.

— Я й не вживала б їх, коли б гадала, що вона буде вашою дружиною. Але я для того й почала, щоб пояснити вам, що цього не буде і чому не буде. Дайте ж мені скінчити. Тоді ви можете скільки хочете гудити мене за ті вирази, які тоді лишаться недоречними на вашу думку, але тепер дайте мені доказати. Я хочу сказати, що ваша коханка, ця істота без імені, без виховання, без поведінки, без почуття, — навіть вона присоромила вас, навіть вона збагнула всю непристойність вашого наміру...

— Що? Що таке, матап? Кажіть же!

— Ви самі затримуєте мене. Я хотіла сказати, що навіть вона — розумієте, навіть вона! — зуміла збагнути й оцінити мої почуття, навіть вона, довідавшись від матері про ваше сватання, прислала свого батька сказати мені, що не повстане проти моєї волі і не зганьбить нашої фамілії своїм забрудненим ім'ям.

— Матап, ви обманюєте?

— На моє й ваше щастя, ні. Вона каже, що...

Але Михайла Івановича вже не було в кімнаті, він уже накидав шинель.

— Держи його, Петре, держи його! — закричала Анна Петрівна. Петро роззявив рота від такого надзвичайного розпорядження, а Михайло Іванович уже збігав сходами.

ІХ

— Ну, що? — спитала Мар'я Олексіївна чоловіка, коли той увіходив.

— Чудово, матінко; вона вже дізналась і каже: як ви насмілюєтесь? А я кажу: ми не насмілюємось, ваше превосходительство, і Вірочка вже відмовила.

— Що? Що? Ти так здуру й бухнув, осел?

— Мар'є Олексіївно...

— Осел! Падлюка! Убив! Зарівав! Ось же тобі! — чоловік дістав ляпаса. — Ось же тобі! — другий ляпас. — Ось як тебе треба вчити, дурня! — Вона схопила його за волосся й почала таскати. Наука тривала чимало часу, бо Сторешников, який після довгих пауз і напучень матері убіг до кімнати, застав Мар'ю Олексіївну ще в повному розпалі навчання.

— Осел, і дверей не замкнув, — в якому вигляді чужі люди застають! Посоромився б, свиня ти така! — тільки й знайшла що сказати Мар'я Олексіївна.

— Де Віра Павлівна? Мені треба бачити Віру Павлівну, зараз же! Невже вона відмовляє?

Обставини були такі трудні, що Мар'я Олексіївна лише махнула рукою. Те саме сталося й з Наполеоном після Ватерлоо-ського бою⁷, коли маршал Груші виявив себе дурнем, як Павло

Костянтинович, а Лафайет³ зняв бучу, як Вірочка: Наполеон теж бився, бився, виявляв чудеса майстерності, — і лишився ні з чим, і міг тільки махнути рукою й сказати: зрікаюся всього, роби, хто хоче, що хоче, і з собою, і зо мною.

— Віро Павлівно! Ви відмовляєте мені?

— Розміркуйте самі, чи можу не відмовити вам!

— Віро Павлівно! Я жорстоко образив вас, я винен, вартий смертної кари, але я не можу знести вашої відмови... — і так далі, і так далі.

Вірочка слухала його кілька хвилин; нарешті, пора ж припинити — це тяжко.

— Ні, Михайле Івановичу, досить, перестаньте. Я не можу згодитись.

— Але коли так, я прошу у вас однієї милості: ви тепер ще надто гостро відчуваєте, як я образив вас... не давайте мені тепер відповіді, лишіть мені час заслужити ваше прощення! Я здаюся вам низьким, підлим, але подивитесь, може, я виправлюся, я докладу всіх зусиль для того, щоб виправитися! Допоможіть мені, не відштовхуйте мене тепер, дайте мені час, я в усьому вас слухатимуся! Ви побачите, який я покірний; можливо, ви побачите в мені й що-небудь гарне, дайте мені час.

— Мені шкода вас, — сказала Вірочка, — я бачу щирість вашого кохання (Вірочко, це ще зовсім не кохання, це суміш різної гидоти з різною поганню — кохання не те; не кожний той кохає жінку, кому неприємно дістати від неї відмову, — кохання зовсім не те, — але Вірочка ще не знає цього і зворушена), — ви хочете, щоб я не давала вам відповіді — гаразд. Але попереджаю вас, що відстрочка ні до чого не приведе: я ніколи не дам вам іншої відповіді, крім тієї, яку дала сьогодні.

— Я заслужу, заслужу іншу відповідь, ви рятуєте мене! — він схопив її руку і став цілувати.

Мар'я Олексіївна увійшла до кімнати і в пориві почуття хотіла поблагословити любих дітей без формальності, тобто без Павла Костянтиновича, потім покликати його і поблагословити парадно. Сторешников розбив половину її радості, пояснивши їй з поцілунками, що Віра Павлівна, хоч і не згодилася, але й не відмовила, а відклала відповідь. Погано, та все-таки добре, порівняно з тим, що було.

Сторешников вернувся додому з перемогою. Знову з'явився на сцену будинок, і знову Анні Петрівні доводилося тільки непритомніти.

Мар'я Олексіївна рішуче не знала, що й думати про Вірочку. Дочка і говорила, і немовби діяла рішуче всупереч її намірам. Але виходило так, що дочка перемогла всі труднощі, яких не могла здолати Мар'я Олексіївна. Якщо судити з ходу справи, то виявлялося: Вірочка хоче того самого, чого й вона, Мар'я Олексіївна, тільки, як учена й тонка штука, обробляє свою матерію іншим способом. Але якщо так, чому ж вона не скаже Мар'ї

Олексіївни: матусю, я хочу одного з вами, будьте спокійні! Чи то вже вона так розлючена на матір, що й ту саму справу, в якій обидві повинні б діяти спільно, вона хоче провадити без матері? Що вона відтягає відповідь, це зрозуміло для Мар'ї Олексіївни: вона хоче цілковито вишколити жениха, так щоб він без неї дихнути не смів, і змусити до покори Анну Петрівну. Очевидно, вона хитріша за саму Мар'ю Олексіївну. Коли Мар'я Олексіївна міркувала, міркування приводило її саме до такого погляду. Але очі й вуха раз у раз свідчили проти нього. А тимчасом, як же бути, коли він таки помилковий, коли дочка справді не хоче йти за Сторешникова? Вона такий звір, що невідомо, як її приборкати. Цілком імовірно, що негідниця Вірка не хоче виходити заміж, — це навіть безсумнівно, — здоровий розум був надто дужий у Мар'ї Олексіївни, щоб піддатись на її ж власні хитрі міркування про Вірочку, як про тонку інтриганку; але це дівчисько влаштовує все так, що коли вийде (а чорт її знає, що в неї на думці, може й це!), то справді вже буде повною панею і над чоловіком, і над його матір'ю, і над будинком, — що ж лишається? Ждати та дивитися, — більш нічого не можна. Тепер Вірка ще не хоче, а при звичаїться, жартома й схоче, — ну, і пристрашити можна буде... тільки вчасно! А тепер треба тільки ждати, коли прийде цей час. Мар'я Олексіївна й ждала. Але спокуслива була для неї думка, яку заперечував її ж здоровий розум, що Вірка веде справу до весілля. Усе, крім слів і вчинків Вірочки, підтверджувало цю думку: жених був шовковий. Женихова мати боролася тижнів зо три, але син побивав її будинком, і вона стала скорятися. Висловила бажання познайомитися з Вірочкою, — Вірочка не пішла до неї. В першу хвилину Мар'я Олексіївна подумала, що якби вона була на місці Вірочки, вона зробила б розумніше, пішла б, але, поміркувавши, збагнула, що не йти — куди розумніше. О, це хитра штука! — і справді: тижнів через два Анна Петрівна зайшла сама, нібито подивитися нове опорядження нової квартири, була холодна, ущипливо чемна; Вірочка після двох-трьох її колючих фраз пішла до своєї кімнати; поки вона не пішла, Мар'я Олексіївна не думала, що треба піти, думала, що треба відповідати шпильками на шпильки, але, коли Вірочка пішла, Мар'я Олексіївна зразу збагнула: справді, піти найкраще, — хай їй допікає син, це краще! Тижнів через два Анна Петрівна знову зайшла і вже не виставляла приводів для відвідин, сказала просто, що зайшла відвідати, і при Вірочці не пускала шпильок.

Так минав час. Жених робив подарунки Вірочці; вони робилися через Мар'ю Олексіївну і, звичайно, лишалися в неї, так само, як і годинник Анни Петрівни, проте, не всі; деякі, дешевші, Мар'я Олексіївна віддавала Вірочці, кажучи, що це речі, які лишилися невикупленими в заставі: треба ж було, щоб жених бачив хоч деякі з своїх речей на нареченій. Він бачив і переконувався, що Вірочка вирішила погодитись — інакше не приймала

б його подарунків; чому ж вона тягне? — Він сам розумів, і Мар'я Олексіївна вказувала, чому: вона жде, доки цілком об'їздить Анна Петрівна... І він з подвоєною ретельністю ганяв на корді свою родительку, — заняття, від якого він мав неабияку приємність.

Таким чином, Вірочці давали спокій, зазирали їй у вічі. Ця собача догідливість була їй гидка, вона намагалася якнайменше бути з матір'ю. Мати вже не насмілювалася заходити до її кімнати, і коли Вірочка сиділа там, тобто майже цілий день, її не турбували. Михайлові Івановичу дозволяла вона часом заходити і до кімнати. Він був з нею слухняний, як дитина; вона веліла йому читати, — він читав старанно, немов готувався до іспиту; пуття від читання було мало, проте деяке пуття було; вона намагалася допомагати йому розмовами, — розмови були йому зрозуміліші за книжки, і він робив деякі успіхи, повільні, дуже маленькі, але все-таки робив. Він уже почав трохи пристойніше, ніж раніш, поводитися з матір'ю, став вважати за краще не ганяти її на корді, а просто тримати в уздечці.

Так минуло три-чотири місяці. Було перемир'я, був спокій, але щодня могла вибухнути гроза, і у Вірочки завмирало серце від тяжкого чекання — не сьогодні, то завтра, або Михайло Іванович, або Мар'я Олексіївна приступлять з вимогою згоди, — не вік же вони будуть терпіти. Якби я хотів вигадувати ефектні сутички, я б і дав цьому становищу тріскучу розв'язку; але її не було на ділі; якби я хотів заманювати невідомістю, я б не став говорити тепер же, що нічого подібного не трапалося; але я пишу без вивертів і тому наперед кажу: тріскучої сутички не буде, становище розв'яжеться без бур, без громів і блискавок.

Розділ другий

ПЕРШЕ КОХАННЯ І ЗАКОННИЙ ШЛЮБ

I

Відомо, як за старих часів кінчалися подібні становища: чудова дівчина в гидкій родині; силоміць нав'язуваний жених, пошла людина, що їй не подобається, що сам по собі був паскудненькою людиною і ставав би дедалі паскуднішою, але, силоміць тримаючись біля неї, підкоряється їй і поволі стає схожим на людину так собі, не гарну, але й не погану. Дівчина починала з того, що не піде за нього; але поступово звикала мати його під своєю командою і, переконуючись, що з двох зол — такого чоловіка й такої родини, як її рідна, чоловік є менше лихо, ущаслилювала свого поклонника; спершу було їй гидко, коли вона узнавала, що то є ущаслилювати без кохання; але чоловік був слухняний; стерпиться—злюбитьсь, і вона ставала звичайною гарною дамою, тобто жінкою, яка сама по собі й гарна, але примирилася з пошлістю і, живучи на землі, тільки коптить небо. Так бувало колись з чудовими дівчатами, так бувало колись і з чудовими юнаками, які всі ставали гарними людьми, що живуть на землі теж тільки на те, щоб коптити небо. Так бувало колись, бо порядних людей було дуже мало: такі, мабуть, були врожаї на них за старих часів, що ріс «колос від колосу, не чути й голосу». А віку не проживеш ні самотньою, ні самотнім, не зачахнувши, — от вони й чахнули або примирялися з пошлістю.

Але тепер дедалі частіші стали інші випадки: порядні люди стали зустрічатися між собою. Та й як же не траплятися цьому дедалі частіше, коли число порядних людей зростає з кожним новим роком? А згодом це буде звичайнісіньким випадком, а ще згодом і не буде бувати інакших випадків, бо всі люди будуть порядні люди. Тоді буде дуже добре.

Вірочні й тепер добре. Я тому й розповідаю (з її згоди) її життя, що, скільки я знаю, вона одна з перших жінок, життя

яких улаштувалося добре. Перші випадки мають історичний інтерес. Перша ластівка дуже цікавить північних жителів.

Випадок, з якого почало влаштовуватися її життя добре, був такий. Треба було готувати до гімназії маленького брата Вірочки. Батько почав пити у товаришів по службі дешевого вчителя. Один із них рекомендував йому медичного студента Лопухова.

Разів п'ять чи шість Лопухов був на своєму новому уроці, перш ніж Вірочка й він побачили одне одного. Він сидів із Федею в одному кінці квартири, вона в другому кінці, у своїй кімнаті. Але наближалися іспити в академії; він переніс уроки з ранку на вечір, бо ранками йому треба було самому працювати, і коли прийшов увечері, то застав усю родину за чаєм.

На дивані сиділи особи знайомі: батько, мати учня, біля матері, на стільці, учень, а трохи оддалік особа незнайома — висока струнка дівчина, досить смуглява, з чорним волоссям — «густе, гарне волосся», з чорними очима — «очі гарні, навіть дуже гарні», з південним типом обличчя, — «немов з Малоросії; втім, швидше навіть кавказький тип; нічого, дуже вродливе обличчя, тільки дуже холодне, це вже не по-південному; здоров'я гарне: нас, медиків, поменшало б, якби такий був народ! Так, рум'янець здоровий, і груди широкі, — не познайомляться із стетоскопом. Коли ввійде в світ, справлятиме ефектне враження. А втім, не цікавлюсь».

Вона й собі глянула на вчителя, коли він увійшов. Студент був уже не юнак, людина середня на зріст, або трохи вища за середню, з темним каштановим волоссям, з правильними, навіть вродливими рисами обличчя, з гордим і сміливим виглядом — «непоганим і, мабуть, добрим, тільки надто серйозним».

Вона не додала в думках: «а втім, не цікавлюсь», бо й питання не було, чи стане вона ним цікавитись. Хіба Федя не оповідав їй стільки, що нудно стало й слухати? — Він, сестрице, добрий, тільки небалакучий. А я йому, сестрице, сказав, що ви у нас красуня, а він, сестрице, сказав: «ну, то й що ж?», — а я, сестрице, сказав: та красунь же всі люблять, а він сказав: «усі дурні люблять», а я сказав: а хіба ви їх не любите? — а він сказав: «мені ніколи». — А я йому, сестрице, сказав: то ви з Вірочкою не хочете познайомитись? — а він сказав: «у мене й без неї багато знайомих». — Це все наговорив Федя незабаром після першого ж урока, і потім мовчав увесь час подібно, з різними такими додатками: а я йому, сестрице, сьогодні сказав, що на вас усі дивляться, коли ви де буваєте, а він, сестрице, сказав: «от, і чудово»; а я йому сказав: а ви на неї не хочете подивитись? — а він сказав: «ще побачу». — Або, потім: а я йому, сестрице, сказав, які у вас ручки маленькі, а він, сестрице, сказав: «вам балакати хочеться, то хіба нема про що інше, цікавіше?»

І вчитель узнав від Феді все, що треба було знати про сес-

трицю; він спиняв Федю від балачок про родинні справи, та як ви перешкодите дев'ятилітній дитині вибалакати вам усе, якщо не залякаєте її? На п'ятому слові ви встигаєте перебити її, але вже пізно, — адже діти починають без вступу, просто з суті справи; і впереміжку з іншими поясненнями всіляких родинних справ учитель чув такі початки розмов: «А у сестриці жених багатий! А матуся каже: жених дурний!» «А що вже матуся біля жениха упадає!» «А матуся каже: сестриця ловко жениха спіймала!» «А матуся каже: я хитра, а Вірочка хитріша за мене!» «А матуся каже: ми женихову матір з дому виженемо», і так далі.

Натурально, що при таких відомостях одне про одного, молоді люди мало охоти мали знайомитися. Всім, ми знаємо поки що тільки, що це було натурально з боку Вірочки: вона не стояла на тому ступені розвитку, щоб прагнути «перемагати дикунів» і «зробити цього ведмедя ручним», — та й не до того їй було: вона рада була, що їй дають спокій; вона була розбита, змучена людина, якій пощастило якось прилягти так, що зламана рука затихла, і болю у боці не чути, і яка боїться поворухнутися, щоб не почало знову ломити в усіх суглобах. Куди вже їй було пускатися на нові знайомства, та ще з молодими людьми?

Так, Вірочка так; ну, а він? Дикун він, судячи зі слів Феді, і голова його набита книгами та анатомічними препаратами, що становлять наймилішу приємність, найсолодшу поживу душі для хорошого медичного студента. Чи Федя набрехав на нього?

II

Ні, Федя не набрехав на нього; Лопухов, справді, був такий студент, у якого голова набита книгами, — якими, це ми побачимо з бібліографічних досліджень Мар'ї Олексіївни, — і анатомічними препаратами: не набивши голови препаратами, не можна бути професором, а Лопухов розраховував на це. Та як ми бачимо, що з відомостей, розказаних Федею про Вірочку, Лопухов не дуже-то добре узнав її, то й відомості, які розказав Федя про вчителя, слід поповнити, щоб добре узнати Лопухова.

В грошових своїх справах Лопухов належав до тієї дуже малої меншості медичних вільнослухачів, тобто студентів, що не живуть казенним коштом, яка не голодує й не терпить від холоду. Як і з чого живе величезна більшість їх — це богові, звичайно, відомо, а людям цього не збагнути. Та наше оповідання не хоче займатися людьми, що не мають харчів; тому воно згадає лише двома-трьома словами про час, коли Лопухов перебував у такому непристойному стані.

Та й перебував він у ньому недовго, — років зо три, навіть менше. До медичної академії харчувався він досхочу. Батько його, рязанський міщанин, жив, як на міщанський стан, у до-

статку, тобто його родина мала щі з м'ясом не по самих неділях і навіть пила чай щодня. Утримувати сина в гімназії він сяк-так міг; втім, з 15 років син сам полегшував це такими-сякими уроками. Щоб утримувати сина в Петербурзі, батькових ресурсів невистачало; втім, перші два роки Лопухов одержував з дому карбованців по 35 на рік, та ще майже стільки ж здобував перепискою паперів по вільному найму в одному з кварталів Виборзької часті, — лише в цей-от час він і бідував. Та й то сам був винен: його були прийняли на казенний кошт, але він почав якусь сварку і мусив вийти на підніжний корм. Коли він був на третьому курсі, справи його стали кращати: помічник квартального наглядача запропонував йому уроки, потім стали траплятися інші уроки, і ось уже два роки перестав бідувати і понад рік жив на одній квартирі, але не в одній, а в двох різних кімнатах, — значить, не бідно, — з іншим таким же щасливцем, Кірсановим. Вони були найширші друзі. Обидва рано звикли пробивати собі дорогу своїми грудьми, не маючи ніякої підтримки; та й взагалі, між ними було багато схожого, так що коли б їх зустрічати лише нарізно, то обидва вони здавалися б людьми одного характеру. А коли ви бачили їх вкупі, то помічали, що хоч обидва вони люди дуже солідні й дуже одверті, але Лопухов трохи стриманіший, його товариш — трохи експансивніший. Ми тепер бачимо тільки Лопухова, Кірсанов з'явиться значно пізніше, а нарізно від Кірсанова про Лопухова можна сказати лише те, що треба було б повторювати й про Кірсанова⁹. Наприклад, Лопухов був тепер найбільш заклопотаний тим, як улаштувати своє життя після закінчення курсу, до якого лишалося йому всього кілька місяців, як і Кірсанову, а план майбутнього був у них обох однаковий.

Лопухов напевно знав, що буде ординатором (лікарем) в одному з петербурзьких військових госпіталів — це вважається за велике щастя, — і незабаром дістане кафедру в Академії. Практикою він не хотів займатися. Це риса цікава; за останні роки десять стала виникати у деяких кращих з медичних студентів рішучість не займатися після закінчення курсу практикою, яка одна дає медикові засоби для достатнього життя, і при першій змозі покинути медицину для якої-небудь з її допоміжних наук — для фізіології, хімії, чого-небудь подібного. А кожен же з цих людей знає, що, зайнявшись практикою, він мав би в 30 років гучну репутацію, в 35 років — забезпечення на все життя, у 45 — багатство. Та вони міркують інакше: медицина, бачте, перебуває тепер в такому дитячому стані, що треба ще не лікувати, а тільки готувати майбутнім лікарям матеріали для вміння лікувати. І от вони, для користі улюбленої науки, — вони страшенно охочі ляяти медицину, тільки віддають усі свої сили на її користь, — вони відмовляються від багатства, навіть від достатку, і сидять в госпіталях, роблячи, бачте, цікаві для науки спостереження, ріжуть жаб, розтинають сотні трупів щороку, і при першій можли-

вості заводять собі хімічні лабораторії. Наскільки суворо додержують вони цієї високої рішучості, залежить, звичайно, від того, як улаштовується їх домашнє життя; коли не треба для близьких їм, вони так і не починають займатися практикою, тобто лишаються майже у злиднях; але коли змушує родинна необхідність, то обзаводяться практикою настільки, наскільки потрібно для родини, тобто в дуже невеликому розмірі, і лікують лише людей, які справді хворі і яких справді можна лікувати при нинішньому ще жалюгідному стані науки, тобто хворих зовсім невігідних. До цих-от людей належали Лопухов і Кірсанов. Вони мали того року закінчити курс і заявили, що складатимуть (абь, як кажуть в Академії: здаватимуть) іспит просто на ступінь доктора медицини; тепер вони обидва працювали для докторських дисертацій і знищували величезну кількість жаб; обидва вони обрали своєю спеціальністю нервову систему і, власне кажучи, працювали спільно: але для дисертаційної форми праця була поділена: один занотовував до матеріалів для своєї дисертації факти, спостережувані обома в одному питанні, другий в іншому.

Однак, час уже, нарешті, говорити про одного Лопухова. Колись він був чималий гультьяй; це було, коли він сидів без чаю, часом і без чобіт. Такий стан дуже сприяє гульні не тільки з погляду готовості, а й з погляду можливості: пити дешевше, ніж їсти й одягатися. Але гульня була наслідком нудьги від безпросвітних злиднів, не більше. Тепер давно вже не було людини, яка вела б більш суворе життя, — і то не тільки щодо вина. Колись у Лопухова було досить багато любовних пригод. Одного разу, наприклад, трапилася така історія, що він закохався у заїжджу танцівницю. Як тут бути? Він подумав, подумав, та й подався до неї на квартиру. — «Чого вам треба?» — «Присланий від графа такого-то з листом». — Студентський мундир слуга легко прийняв за писарський чи якийсь особливий денщицький. — «Давайте листа. Відповіді дождатимете?» — «Граф велів дождати». Слуга повернувся здивований. — «Звеліла вас локликати до себе». — «Так ось він, ось він! Кричить мені завжди так, що навіть з убиральні розрізняю його голос. Чи багато разів відводили вас до поліції за шаленства на мою честь?» — «Двічі». — «Мало. Ну, чого ви тут?» — «Бачити вас». — «Прекрасно. А що далі?» — «Не знаю. Що хочете». — «Ну, я знаю, чого хочу. Я хочу снідати. Бачите, прибор на столі. Сідайте й ви». — Подали другий прибор. Вона сміялася з нього, він сміявся з себе. Він молодий, непоганий на вроду, недурний, — та й оригінально, — чому б не подуріти з ним? Дуріла з ним тижнів зо два, потім сказала: «Забирайтесь!» — «Та я вже й сам хотів, та ніяково було!» — «Значить, розлучаємося друзями?» — Обнялися ще раз, і чудово. — Але це було давно років зо три тому, тепер, років зо два вже, він покинув усякі пустоці.

Крім товаришів та двох-трьох професорів, які передбачали в

ньому гарного діяча науки, він бачився лише з родинами, в яких давав уроки. Але з цими родинами він тільки бачився: він як вогню боявся фамільярності і тримався дуже сухо, холодно з усіма особами в них, крім своїх маленьких учнів і учениць.

III

Отже, Лопухов увійшов до кімнати, побачив товариство, що сиділо за чайним столом, в тому числі й Вірочку; ну, звичайно, і товариство побачило, в тому числі й Вірочка побачила, що до кімнати увійшов учитель.

— Прошу сідати, — сказала Мар'я Олексіївна: — Мотрьоно, дай ще склянку.

— Якщо це для мене, то дякую вам: я не питиму.

— Мотрьоно, не треба склянки. (Добре вихований молодий чоловік). Чому ж не питимете? Випили б.

Він дивився на Мар'ю Олексіївну, але тут, мов навмисне, глянув на Вірочку, — а може, й справді навмисне? Може, він помітив, що вона злегка знизала плечима? «А він же побачив, що я почервоніла».

— Дякую вам; я п'ю чай тільки дома.

«Однак, він зовсім не такий дикун, він увійшов і уклонився легко, вільно», — зауважується нишком на одному боці стола. — «Однак, якщо вона й зіпсована дівчина, то, принаймні, соромиться пошлостей матері», — зауважується на другому боці стола.

Але Федя незабаром кінчив чай і пішов учитись. Таким чином, найважливішим наслідком вечора було тільки те, що Мар'я Олексіївна склала собі вигідну думку про вчителя, бачачи, що її сахарниця, очевидно, не зазнаватиме великої шкоди від перенесення уроків з ранку на вечір.

Через два дні вчитель знову знайшов родину за чаєм і знову відмовився від чаю і тим остаточно заспокоїв Мар'ю Олексіївну. Але цього разу він побачив за столом ще нову особу — офіцера, коло якого упадала Мар'я Олексіївна. «А! жених!»

А жених, відповідно до свого мундира й будинку, визнав за потрібне не просто побачити вчителя, а, побачивши, зміряти його з голови до ніг недбалим, повільним поглядом, як заведено в добром товаристві. Та ледве він почав знімати мірку, як відчув, що вчитель — не те, що знімає й собі з нього самого мірку, а навіть гірше: дивиться йому просто в вічі, та так пильно, що, замість продовження мірки, жених сказав:

— А важкий ваш фах, мсьє Лопухов, — я кажу, лікарський фах.

— Так, важкий. — І все дивиться просто в очі.

Жених відчув, що лівою рукою, не знати навіщо, перебирає другий і третій згори гудзики свого віщмундира; ну, коли діло дійшло до гудзиків, значить, немає іншого порятунку, як швидше допивати склянку, щоб попрохати в Мар'ї Олексіївни другу.

— На вас, якщо не помиляюся, мундир такого-то полку?

— Так, я служу в такому-то полку, — відповідає Михайло Іванович.

— І давно служите?

— Дев'ять років.

— Одразу вступили на службу до цього полку?

— Одразу.

— Маєте роту чи ще ні?

— Ні, ще не маю. (Та він мене допитує, немов я до нього за ординарця прибув).

— Скоро сподіваєтесь одержати?

— Ні ще.

— Хм. — Учитель вирішив, що вже досить, і припинив допит, ще раз пильно подивившись у вічі уявлюваному ординарцеві.

«Однак — однак, — думає Вірочка, — що таке «однак»? — Нарешті, знайшла, що таке це «однак» — однак, він так поводить, як поводився б Серж, який тоді приїжджав з доброю Жюлі. Який же він дикун? Але чому ж він так дивно говорить про дівчат, про те, що красунь люблять дурні і — і — що таке «і» — знайшла, що таке «і» — і чому ж він не хотів нічого слухати про мене, сказав, що це не цікаво?»

— Вірочко, ти б заграла що-небудь на фортепіанах, ми з Михайлом Івановичем послушали б! — каже Мар'я Олексіївна, коли Вірочка ставить на стіл другу чашку.

— Гаразд.

— І якби ви заспівали що-небудь, Віро Павлівно, — додає запобігливим тоном Михайло Іванович.

— Гаразд.

Проте це «гаразд» звучить схоже на те, що «я готова, щоб тільки одв'язатися», — думає вчитель. І от же ж він уже хвилини п'ять сидить тут, і хоч на неї не дивився, але знає, що вона ні разу не глянула на жениха, крім того, коли тепер оце відповідала йому. А тут подивилася на нього точнісінько, як дивилася на матір і на батька, — холодно і зовсім неприязно. Тут щось не так, як оповідав Федя. Втім, найімовірніше, справді, що дівчина горда, холодна, яка хоче ввійти у великий світ, щоб панувати й сяяти в ньому; їй неприємно, що не трапився для цього жених кращий; але, зневажаючи жениха, вона приймає його руку, бо немає іншої руки, яка ввела б її туди, куди хочеться ввійти. А втім, це трохи цікаво.

— Федю, а ти допивай швидше, — зауважила мати.

— Не квапте його, Мар'є Олексіївно, я хочу послухати, якщо Віра Павлівна дозволить.

Вірочка взяла перші, які трапилися, ноти, навіть не подивившись, що це таке, розгорнула зошит знову-таки, де трапилося, і стала грати машинально, — однаково, що б не заграти, аби швидше відбутися. Але п'єса трапилася зі змістом, щось із якоїсь

порядної опери, і незабаром дівчина заграла жвавіше. Скінчивши, вона хотіла встати.

— Але ви обіцяли заспівать, Віро Павлівно; коли б я смів, я попрохав би вас проспівати з «Ріголетто» (тієї зими *la donna é mobile*¹⁰ була модною арією).

— Будь ласка, — Вірочка проспівала *la donna é mobile*, встала і пішла до своєї кімнати.

«Ні, вона не холодна дівчина без душі. Це цікаво».

— А правда ж, гарно? — сказав Михайло Іванович до вчителя вже простим голосом і без знімання мірки, — адже не треба бути в поганих відносинах з такими людьми, які допитують ординарців, — чому ж не заговорити без претензій до вчителя, щоб він не сердився?

— Так, гарно.

— А ви знаєтесь на музиці?

— Так собі.

— А самі музикант?

— Трохи.

У Мар'ї Олексіївни, яка слухала розмову, блиснула щаслива думка.

— А на чому ви граєте, Дмитре Сергійовичу? — спитала вона.

— На фортепіано.

— Можна попросити вас зробити нам приємність?

— Дуже радий.

Він заграв якусь п'єсу. Грав він не бозна-як, але так собі, мабуть, що й непогано.

Коли він закінчував урок, Мар'я Олексіївна підійшла до нього і сказала, що завтра у них маленький вечір — день народження дочки, і що вона просить його завітати.

Звичайно, кавалерів обмаль, як водиться на всіх таких вечорах; та однаково, він подивиться ближче на цю дівчину, — в ній чи з нею є щось цікаве. — «Дуже вдячний, буду». — Але вчитель помилився: Мар'я Олексіївна мала мету значно важливішу для неї, ніж для танцюючих панночок.

Читачу, ти, звичайно, знаєш наперед, що на цьому вечорі буде розмова, що Вірочка й Лопухов покохають одне одного? — Розуміється, так.

IV

Мар'я Олексіївна хотіла зробити великий вечір в день народження Вірочки, а Вірочка просила, щоб не кликали ніяких гостей; одній хотілося влаштувати виставку жениха, другій — виставка була тяжка. погодилися на тому, щоб зробити невеличкий вечір запросити лише кілька чоловік близьких знайомих. Покликали товаришів по службі (звісно, старших чинами й вищих

посадами) Павла Костянтиновича, двох приятельок Мар'ї Олексіївни, трьох дівчат, які найбільш приятелювали з Вірочкою.

Оглядаючи гостей, що зібралися, Лопухов побачив, що кавалерів не бракує: при кожній з дівчат був молодий чоловік, кандидат у женихи або й зовсім жених. Отже, Лопухова запросили не як кавалера; навіщо ж? Поміркувавши, він пригадав, що перш ніж запросити, випробували його гру на фортепіано. Отже, його запрошено для скорочення видатків, щоб не брати тапера*. «Гаразд, — подумав він, — вибачайте, Мар'є Олексіївно», і підійшов до Павла Костянтиновича.

— А що, Павле Костянтиновичу, час би влаштувати віст: бачите, старенькі нудьгують!

— А ви по якій граєте?

— По всякій.

Зараз же склалася партія, і Лопухов сів грати. Академія на Виборзькій стороні — класична установа щодо карт. Там не дивина, що в якому-небудь номері (тобто в кімнаті казенних студентів) грають по півтори доби поспіль. Треба признатися, що суми, які бувають в обороті на карточних столах, там значно менші, ніж в Англійському клубі, але рівень майстерності картярів вищий. Багато грав свого — тобто безгрошового — часу й Лопухов.

— Mesdames як же бути? — грати по черзі, це так: але ж нас лишається тільки семеро; не вистачатиме кавалера або дами для кадрилі.

Перший робер закінчувався, коли одна з дівчат, найметкіша, підлетіла до Лопухова.

— Мсьє Лопухов, ви повинні танцювати.

— З однією умовою, — сказав він, встаючи й кланяючись.

— Якою?

— Я прошу у вас першу кадрилль.

— Ах, боже мій, я на першу ангажована; другу — будь ласка.

Лопухов знову низенько вклонився. Двоє з кавалерів по черзі грали. На третю кадрилль Лопухов запросив Вірочку, — першу вона танцювала з Михайлом Івановичем, другу — він з бідовою дівчиною.

Лопухов стежив за Вірочкою і остаточно переконався, що перше його уявлення про неї, як про бездушну дівчину, що холодно з розрахунку виходить за людину, яку зневажає, було помилкове: він бачив перед собою звичайну молоденьку дівчину, яка від душі танцює, регоче; так, на сором Вірочці, треба сказати, що вона була звичайна дівчина, яка любила танцювати. Вона наполягала, щоб вечора зовсім не було, але вечір улаштувався маленький, без виставки, отже, необтяжливий для неї, і

* Тапер — музикант-піаніст, що грає на танцювальних вечорах за плату.

вона, — чого ніяк не сподівалася, — забула своє горе: в ці роки горювати так не хочеться, бігати, реготати й веселитися так хочеться, що найменша можливість забути, примушує забути на час горе. Лопухов тепер був кращої думки про неї, але ще багато дечого було йому незрозуміло.

Його зацікавило дивне становище Вірочки.

— Мсьє Лопухов, я ніяк не сподівалася бачити вас танцюючим, — почала вона.

— Чому ж? Хіба це так важко, танцювати?

— Взагалі — звичайно, ні; для вас — розуміється, да.

— Чому ж для мене?

— Тому, що я знаю вашу таємницю, — вашу й Федину: ви зневажаєте жінок.

— Федя не зовсім вірно зрозумів мою таємницю: я не зневажаю жінок, але я уникаю їх — і знаєте, чому? у мене є наречена, дуже ревнива, яка, щоб примусити мене уникати їх, розповіла мені їх таємницю.

— У вас є наречена?

— Так.

— От несподіванка! Студент — і вже заручений! Вона гарна на вроду, ви закохані в неї?

— Так, вона красуня, і я дуже люблю її.

— Вона брюнетка чи блондинка?

— Цього я не можу вам сказати. Це таємниця.

— Ну, бог з нею, коли таємниця. Але яку ж таємницю жінок вона відкрила вам, щоб примусити вас уникати їх товариства.

— Вона помітила, що я не люблю бути в поганому настрої, і шепнула мені таку їхню таємницю, що я не можу бачити жінки без того, щоб у мене не зіпсувався настрій, — і тому я уникаю жінок.

— Ви не можете бачити жінки без того, щоб у вас не зіпсувався настрій? Однак ви не майстер говорити компліменти.

— Як же сказати інакше? Жаліти — значить бути в поганому настрої.

— Хіба ми такі жалюгідні?

— Та хіба ви не жінка? Мені варт тільки сказати вам найщиріше ваше бажання — і ви згодитеся зо мною. Це загальне бажання всіх жінок.

— Скажіть, скажіть.

— Ось воно: «ах, як би мені хотілося бути мужчиною!» Я не зустрічав жінки, у якої б не можна було знайти цієї задушевної таємниці. А здебільшого не треба й дошукуватися її — вона прямо висловлюється, навіть без ніякого виклику, як тільки жінка чим-небудь збентежена, — зараз же чуєш що-небудь таке: «Бідолашні ми істоти, жінки!», або: «мужчина зовсім не те, що жінка», або навіть і так, прямими словами: «ах, чому я не мужчина!»

Вірочка посміхнулась: правда, це можна чути від кожної жінки.

— От бачите, які жалюгідні жінки, що коли б здійснилося найщиріше бажання кожної з них, то на світі не лишилося б жодної жінки.

— Так, здається, так, — сказала Вірочка.

— Однаково, як не лишилося б на світі жодного бідного, коли б здійснилося найщиріше бажання кожного бідного. Бачите, як же не жалюгідні жінки! Такі ж жалюгідні, як і бідні. Кому приємно бачити бідних? От точнісінько так само неприємно мені бачити жінок з того часу, як я узнав їхню таємницю. А її відкрила мені моя ревнива наречена в самий день заручин. До того часу я дуже любив бувати в жіночому товаристві; після того, — мов рукою зняло. Наречена вилікувала.

— Добра й розумна дівчина ваша наречена; так, ми, жінки, — жалюгідні істоти, бідні ми! — сказала Вірочка, — тільки, хто ж ваша наречена? Ви говорите так загадково.

— Це моя таємниця, якої Федя не розповість вам. Я цілком поділяю бажання бідних, щоб їх не було, і коли-небудь це бажання здійсниться: адже раніше чи пізніше ми зуміємо ж влаштувати життя так, що не буде бідних; але...

— Не буде? — перебила Вірочка, — я сама думала, що їх не буде; але як їх не буде, цього я не вміла придумати, — скажіть, як?

— Цього я один не вмію сказати; це вміє розповідати лише моя наречена; я тут один, без неї, можу сказати лише: вона дбає про це, а вона дуже сильна, вона сильніша за всіх на світі. Але ми говоримо не про неї, а про жінок. Я цілком згоден з бажанням бідних, щоб їх не було на світі, бо це й зробить моя наречена. Але я не згоден з бажанням жінок, щоб жінок не було на світі, бо цьому бажанню не можна здійснитися: з тим, чому бути не можна, я не згоджуюсь. Та в мене є інше бажання: мені хотілося б, щоб жінки здружилися з моєю нареченою, — вона й про них дбає, як дбає багато про що, про все. Коли б вони здружилися з нею, і в мене не було б причини жаліти їх, і в них зникло б бажання: «ах, чому я не народилася чоловіком!» При знайомстві з нею і жінкам було б не гірше, ніж чоловікам.

— Мсьє Лопухов! Ще одну кадриль! Неодмінно!

— Похвалю вас за це! — Він потис її руку, та так спокійно й серйозно, мовби він її подруга або вона його товариш. — Яку ж саме?

— Останню.

— Гарзд.

Мар'я Олексіївна кілька разів шмигала повз них під час цієї кадрили.

Що подумала Мар'я Олексіївна про таку розмову, коли підслухала її? Ми, що чули її всю, від початку до кінця, усі скажемо, що така розмова під час кадрили — дуже дивна.

Настала остання кадриль.

— Ми все розмовляли про мене, — почав Лопухов: а це ж дуже нечемно з мого боку, що я все говорив про себе. Тепер я хочу бути чемним, — говорити про вас, Віро Павлівно. Знаєте, я був про вас ще багато гіршої думки, ніж ви про мене. А тепер... ну, та це потім. Але все ж, я не вмію відповісти собі на одне. Відповідайте ви мені. Скоро буде ваше весілля?

— Ніколи.

— Я так і думав, — останні три години, з того часу, як ви-йшов сюди з-за карточного стола. Але навіщо ж він вважається женихом?

— Навіщо він вважається женихом? — навіщо! — одного я не можу сказати вам, мені тяжко. А друге можу сказати: мені шкода його. Він так любить мене. Ви скажете: треба сказати йому прямо, що я думаю про наше одруження, — я говорила; він відповідає: не кажіть, це вбиває мене, мовчить.

— Це друга причина, а першу, якої ви не можете сказати мені, я можу сказати вам: ваше становище в родині жахливе.

— Тепер воно не таке нестерпне. Тепер мене ніхто не мучить, — чекають і лишають або майже лишають саму.

— Але ж це не може так тривати довго. До вас почнуть приставати. Що тоді?

— Нічого. Я думала про це і зважилася. Я тоді не лишуся тут. Я можу бути актрисою. Яке це завидне життя! Незалежність! Незалежність!

— І оплески.

— Так, і це приємно. Але головне — незалежність! Робити, що хочу, жити, як хочу, нікого не питаючись, нічого ні від кого не вимагати, ні в кому, ні в кому не мати потреби! Я так хочу жити!

— Це так, це добре! Тепер у мене до вас прохання: я довідаюсь, як це зробити, до кого треба звернутися, — гаразд?

— Дякую. — Вірочка потисла йому руку. — Робіть це швидше: мені так хочеться швидше вирватися з цього гидкого, нестерпного, принизливого стану! Я кажу: «я спокійна, мені не так погано» — хіба це справді так? Хіба я не бачу, що робиться моїм ім'ям? Хіба я не знаю, як думають про мене всі, хто тут є? Інтриганка, хитрує, хоче бути багатою, хоче увійти в світське товариство, сяяти там, тримати чоловіка в шорах, крутитиме ним, обманюватиме його, — хіба я не знаю, що всі про мене так думають? Не хочу так жити, не хочу! — Раптом вона замислилася. — Не смійтеся з того, що я скажу: адже мені шкода його, — він так мене любить!

— Він вас любить? Отак він на вас дивиться, як ось я, чи ні? Такий у нього погляд?

— Ви дивитеся прямо, просто. Ні, ваш погляд мене не ображає.

— Бачте, Віро Павлівно, це тому... Але байдуже. А він так дивиться?

Вірочка почервоніла й мовчала.

— Значить, він вас не любить. Це не любов, Віро Павлівно.

— Але... — Вірочка не доказала й зупинилась.

— Ви хотіли сказати: але що ж це, коли не любов? Хай це буде що завгодно. Але що це не любов, ви самі скажете. Кого ви більше за всіх любите? — я кажу не про цю любов, — але з рідних, з подруг?

— Здається, нікого особливо. З них нікого сильно. Але ні, нещодавно мені зустрілася одна дуже дивна жінка. Вона дуже погано говорила мені про себе, заборонила продовжувати знайомство з нею, — ми бачилися з зовсім особливого приводу, — сказала, що коли мені буде скрутно, але так, що лишалося б тільки вмерти, щоб тоді я звернулася до неї, але інакше — ніяк. Її я дуже полюбила.

— Ви бажаєте, щоб вона зробила для вас що-небудь таке, що їй неприємне або шкідливе?

Вірочка посміхнулась.

— Як же це можна?

— Але ні, уявіть, що вам дуже, дуже треба було б, щоб вона зробила для вас що-небудь, і вона сказала б вам: «якщо я це зроблю, це мучитиме мене», — ви вимагали б удруге, наполягали б?

— Швидше б умерла.

— От, ви самі кажете, що це — любов. Тільки ця любов — просто почуття, а не пристрасть. А що ж таке любов — пристрасть? Чим одрізняється пристрасть від простого почуття? Силою. Значить, якщо при простому почутті, невеликому, надто невеликому перед пристрастю, любов ставить вас у такі відносини до людини, що ви кажете: «краще вмерти, ніж бути причиною муки для неї»; якщо просте почуття так каже, що ж скаже пристрасть, яка в тисячу разів сильніша? Вона скаже: «Швидше вмру, ніж — не те що вимагатиму, не те що прохатиму, — а швидше, ніж допущу, щоб ця людина зробила для мене що-небудь, крім того, що їй самій приємне; вмру швидше, ніж допущу, щоб вона заради мене до чого-небудь примушувала себе, чим-небудь обмежувала себе». Ось така пристрасть, яка говорить так, це — любов. А якщо пристрасть не така, то вона пристрасть, але зовсім не любов. Я зараз іду звідси. Я все сказав, Віро Павлівно.

Вірочка потиснула йому руку.

— До побачення! Що ж ви не поздоровите мене? Адже сьогодні день мого народження.

Лопухов подивився на неї.

— Може бути... може бути! Якщо ви не помилилися, добре для мене.

«Як це так швидко, як це так несподівано, — думає Вірочка, сама в своїй кімнаті, коли вечір скінчився, — вперше розмовляли і стали такі близькі! За півгодини зовсім не знати одне одного і через годину бачити, що стали такі близькі! Як це дивно!»

Ні, це зовсім не дивно, Вірочко. У цих людей, як Лопухов, є магичні слова, що притягають до них кожную засмучену, скривджену істоту. Це їх наречена підказує їм такі слова. А от що справді дивно, Вірочко, — тільки не нам з тобою, — що ти така спокійна. Адже думають, що кохання — тривожне почуття. А ти заснеш так тихо, мов дитина, і не бентежитимуть, не хвилюватимуть тебе ніякі сни, — хіба що присняться веселі дитячі розваги, фанти, горюдуб або, може, танці, тільки теж веселі, безтурботні. Це іншим дивно, а ти не знаєш, що це дивно, а я знаю, що це не дивно. Тривога в коханні — не саме кохання, — тривога в ньому — що-небудь не так, як слід бути, а саме воно веселе й безтурботне.

«Як це дивно, — думає Вірочка, — адже я сама все це передумала, передчула, що він каже і про бідних, і про жінок, і про те, як треба любити, — звідки я це взяла? Чи це було в книжках, які я читала? — Ні, там не те: там усе це або з сумнівами, або з такими застереженнями, і все це немовби щось надзвичайне, неймовірне. Немовби мрії, що гарні, та тільки не здійсняться! А мені здавалося, що це просто, найпростіше за все, що це найзвичайнісіньке, без чого не можна бути, що це певно все так буде, що це найпевніше за все! А я ж думала, що це найкращі книжки. Адже от Жорж Занд¹¹ — така добра, благородна, — а в неї все це лише мрії! Або наші — ні, у наших уже зовсім нічого цього немає. Або в Діккенса¹² — у нього це є, тільки він мовби цього не сподівається; лише бажає, тому що добрий, а сам знає, що цьому не можна бути. Як же вони не знають, що без цього не можна, що це справді треба так зробити і що це неодмінно зробиться, щоб зовсім ніхто не був ні бідний, ні нещасний. Та хіба вони цього не кажуть? Ні, їм тільки шкода, а вони думають, що справді так і лишиться, як тепер, — трохи краще буде, а все так само. А того вони не кажуть, що я думала. Якби вони це казали, я б знала, що розумні й добрі люди так думають; а то ж мені все здавалося, що це тільки я так думаю, бо я дурненька дівчинка, що крім мене, дурненької, ніхто так не думає, ніхто цього насправді не сподівається. А от він каже, що його наречена розтлумачила всім, хто її любить, що це саме все так буде, як мені здавалося, і розтлумачила так зрозуміло, що всі вони стали дбати, щоб це швидше так було. Яка його наречена розумна! Тільки, хто ж вона така? Я довідаюся, неодмінно довідаюся. Так, от гарно буде, коли бідних не буде, ніхто нікого не силуватиме, всі будуть, веселі, добрі щасливі...»

І з цим Вірочка заснула, і спала міцно, і нічого не бачила вві сні.

Ні, Вірочко, це не дивно що передумала й узяла близько до серця все це ти, простеньке дівча, яке не чуло й прізвищ тих людей, що стали цього вчити й довели, що це так мусить бути, що це неодмінно так буде, що цього не може не бути; не дивно, що ти зрозуміла й узяла близько до серця ці думки, яких не могли тобі ясно подати твої книжки: твої книжки писані людьми, які вчилися цих думок, коли вони були ще думками; ці думки здавалися дивними, чудовими, — та й годі. Тепер, Вірочко, ці думки вже виразно позначилися в житті, і написані інші книжки, іншими людьми, які вважають, що ці думки гарні, але дивного немає в них нічого, і тепер, Вірочко, ці думки носяться в повітрі, як аромат на полях, коли настає пора квітів: вони скрізь проникають, ти їх чула навіть від твоєї п'яної матері, яка казала тобі, що треба жити і чому треба жити обманом та здирством; вона хотіла говорити проти твоїх думок, а сама розвивала твої ж такі думки; ти їх чула від зухвалої, зіпсованої француженки, яка тягає за собою свого коханця, немов покоївку, робить з нього все, що хоче, і все-таки, шойно прийде до тям, вважає, що вона не має своєї волі, повинна догоджати, силувати себе, що це дуже тяжко, — чи ж їй, здається, не життя з її Сергієм, і добрим, і делікатним, і лагідним, — а проте вона каже: «і навіть мені, такій поганій, такі відносини погані». Тепер, Вірочко, не важко набратися таких думок, які в тебе. Але інші не беруть їх близько до серця, а ти взяла — це добре, але теж не дивно: що ж дивного, що тобі хочеться бути вільною й щасливою людиною! Адже це бажання — не бозна-яке хитромудре відкриття, не бозна-який подвиг героїства.

А от що дивно, Вірочко, що є такі ж люди, у яких немає цього бажання, у яких зовсім інші бажання, і їм, мабуть, здається дивним, з якими думками ти, мій друже, засинаєш у перший вечір твого кохання, що від думки про себе, про свого милого, про своє кохання ти перейшла до думок, що всім людям треба бути щасливими і що треба сприяти цьому швидше настати. А ти не знаєш, що це дивно, а я знаю, що це не дивно, що лише це й натурально, лише це й по-людському; просто по-людському: — «я відчуваю радість і щастя» — значить, «мені хочеться, щоб усі люди стали радісні й щасливі» — по-людському, Вірочко, ці обидві думки — одне. Ти добра дівчина; ти не дурна дівчина; але, ти мені пробач, я нічого дивного не вбачаю в тобі; може, половина дівчат, яких я знав і знаю, а може, й більше, ніж половина, — я не лічив, та й багато їх, нащо лічити! — не гірші за тебе, а деякі й кращі, ти мені пробач.

Лопухову здається, що ти надзвичайна дівчина, це так: але це не дивно, що це йому здається, аджеж він покохав тебе! І тут немає нічого дивного, що покохав: тебе можна покохати; а якщо покохав, то йому так і повинно здаватись.

Мар'я Олексіївна шмигала повз дочку й учителя під час першої їх кадрили; але під час другої вона не показувалась біля них, і вся була заклопотана як господиня готуванням закуски на зразок вечері. Скінчивши ці клопоти, вона спитала про вчителя — вчителя вже не було.

Через два дні вчитель прийшов на урок. Подали самовар, — це завжди припадало під час уроку. Мар'я Олексіївна вийшла до кімнати, де вчитель давав урок Феді; раніше кликала Федю Мотрьона; вчитель хотів лишитись на своєму місці, бо він не п'є чаю, і прогляне за цей час Федин зошит, але Мар'я Олексіївна просила його зайти посидіти з ними, їй треба поговорити з ним. Він пішов, сів до чайного столу.

Мар'я Олексіївна почала розпитувати його про здібності Феді, про те, яка гімназія краща, чи не краще буде віддати хлопця до гімназичного пансіону, — розпитування дуже натуральні, тільки чи не зарано трошки робляться? Під час цієї розмови вона так щиро й люб'язно просила вчителя випити чаю, що Лопухов згодився відступитись від свого правила, узяв склянку. Вірочка довго не виходила, — вийшла; вона й учитель привіталися поклонами, ніби нічого між ними не було, а Мар'я Олексіївна все ще розмовляла про Федю. Потім раптом круто звернула розмову на самого вчителя і стала розпитувати, хто він, що він, які в нього батьки, чи мають достаток, як він живе, як гадає жити; вчитель відповідав коротко й невиразно, що батьки є, живуть у провінції, люди небагаті, він сам живе з уроків, лишиться медиком у Петербурзі; одним словом, з усього цього не виходило нічого. Бачачи таку впертість, Мар'я Олексіївна взялася до справи пряміше:

— От ви кажете, що залишитеся тут лікарем; а тутешнім лікарям, слава богу, можна жити: ще не думаєте про сімейне життя, чи маєте дівчину на прикметі?

Що це? Учитель уже й забув про свою фантастичну наречену, хотів був сказати «не маю на прикметі», але згадав: «ах, та вона ж підслухала!» Йому стало смішно, — яку ж бо дурницю тоді придумав! Як це я вигадав таку алегорію, та й зовсім не треба було! Ну от бач, кажуть, пропаганда шкідлива — он, як на неї вплинула пропаганда, коли в неї серце чисте і не має нахилу до шкідливого; ну, підслухала й зрозуміла, так мені яке діло?

— Як же, маю, — сказав Лопухов.

— І заручені, — чи ні ще?

— Заручений.

— І формально заручені, чи тільки так, між собою говорили?

— Формально заручений.

Бідна Мар'я Олексіївна! Вона чула слова «моя наречена» — «ваша наречена» — «я її дуже люблю» — «вона красуня», — і заспокоїлася щодо зальотів з боку вчителя; і другу кадрили уже

могла цілком віддати клопотам про закуску на зразок вечері. Але їй хотілося докладніше й ґрунтовніше знати цю заспокійливу історію. Вона розпитувала далі; адже кожному приємні заспокійливі розмови, та й у всякому разі, цікаво, — адже все цікаво. Вчитель відповідав ґрунтовно, хоча, за своїм правилом, коротко. — Чи гарна його наречена? — Надзвичайно. — Чи є посаг? — Тепер нема, але одержує велику спадщину. — Велику? — Дуже велику. — Яку саме велику? — Дуже велику. — Тисяч до ста? — Багато більше. — А скільки ж? — Та що про це казати, досить того, що дуже багато. — Грішми? — Є й грішми. — Може, і маєтками? — Так, є й маєтками? — Скоро? — Скоро. — А весілля скоро? — Скоро. — Так і слід, Дмитре Сергійовичу, доки ще не одержала спадщини, а то ж від женихів відбою не буде. — Цілковита правда. — Та як це бог послав йому таке щастя, та як це не перехопили інші? — Та так; майже ще ніхто не знає, що вона має одержати спадщину. — А він розвідав? — Розвідав. — Та як же? — Та він, правду кажучи, давно довідувався, ну, знайшов. — І певно довідався? — Ще б пак, документи сам перевіряв. — Сам? — Сам. З того й почав. — З того й почав? — Звичайно, хто при своєму розумі, без документів кроку не ступить. — Правда, Дмитре Сергійовичу, не ступить. Яке щастя, га! Мабуть, за молитви родительські! — Мабуть.

Вчитель і раніше подобався Мар'ї Олексіївні тим, що не п'є чаю; з усього знати було, що він людина солідна, поважна; говорив він мало — тим краще, не вертихвіст; але що говорив, те говорив гарно — особливо про гроші; та від позавчорашнього вечора вона побачила, що вчитель навіть дуже добра знахідка, — не може через цілковиту перешкоду упадати за дівчатами в рідинах, де дає уроки: така повна перешкода рідко буває в таких молодих людей. А тепер вона була цілком задоволена з нього. Справді, яка солідна людина! І не вихвалявся ж, що в нього багата наречена: кожне слово з нього треба було кліщами витягати. І як пронюхував, бач, — мабуть, давно вже думав підшукати багату наречену, — і, гляди, мабуть, як підсипався до неї! Ну, цей, можна сказати, вміє свої справи вести. І з документів просто так і почав, та й говорить же як! «Без цього, — каже, — не можна, хто при своєму розумі» — навдивовижу поважний молодий чоловік.

Вірочка спершу ледве стримувала надто помітну посмішку, але поступово їй стало здаватися, — як це їй стало здаватися? — ні, це не так, ні, це так! що Лопухов, хоч відповідав Мар'ї Олексіївні, але говорить він не до Мар'ї Олексіївни, а до неї, Вірочки, що з Мар'ї Олексіївни він жартує, серйозно ж і правду, і тільки правду, каже одній їй, Вірочці.

Чи то так тільки здавалося Вірочці, чи й справді так було, хто знає? Він знав, і вона знала; а нам, мабуть, і не треба знати; нам потрібні тільки факти. А факт був той, що Вірочка, яка слухала Лопухова спершу посміхаючись, далі серйозно,

думала, що він говорить не до Мар'ї Олексіївни, а до неї, і не жартома, а правду, а Мар'я Олексіївна, яка від самого початку слухала Лопухова серйозно, звернулася до Вірочки і сказала: «Друже мій Вірочко, чого ти такою букою сидиш? Ти тепер з Дмитром Сергійовичем знайома, попрохала б його заграти тобі в акомпанімент, а сама б заспівала!» і сенс цих слів був: «Ми вас дуже поважаємо, Дмитре Сергійовичу, і бажаємо, щоб ви були близьким знайомим нашої родини; а ти, Вірочко, не цурайся Дмитра Сергійовича, я скажу Михайлові Івановичу, що вже в нього є наречена, і Михайло Іванович тебе до нього не ревнуватиме». — Це було для Вірочки й Дмитра Сергійовича, — він тепер уже і в думках Мар'ї Олексіївни був не «вчитель», а «Дмитро Сергійович»; — а для самої Мар'ї Олексіївни слова її мали третій, самий натуральний і справжній сенс: «треба його приголубити і знайомство може згодом придатись, коли буде багатий, шельма»; це був загальний сенс слів Мар'ї Олексіївни для Мар'ї Олексіївни, а крім загального, був у них для неї й окремий сенс: «приголубивши, почну йому казати, що ми люди небагаті, що нам важко платити по карбованцю за урок». Ось скільки сенсів мали слова Мар'ї Олексіївни. Дмитро Сергійович сказав, що зараз він закінчить, урок, а потім залюбки пограє на фортепіано.

VII

Багато сенсів мали слова Мар'ї Олексіївни, і не менше того мали вони наслідків. Щодо окремого сенсу їх для неї самої, тобто заощадження плати за уроки, Мар'я Олексіївна досягла більшого успіху, ніж сама сподівалася: коли через два уроки вона повела мову про те, що вони люди не багаті, Дмитро Сергійович став торгуватися, дуже торгувався, довго не спускав, довго тримався на п'ятизлотнику (тоді ще були п'ятизлотники, тобто, якщо пам'ятаєте, монета в 75 коп.); Мар'я Олексіївна й сама не сподівалася спустити нижче, але, несподівано, встигла збити на 60 копійок за урок. Видимо, окремий сенс її слів, — надія збити плату, — суперечив її ж думці про Дмитра Сергійовича (не про Лопухова, а про Дмитра Сергійовича), як про зажерливого пройдисвіта: з якої речі користолюб поступатиметься грошима заради нашої бідності? А якщо Дмитро Сергійович поступився, то, по-справжньому, слід би їй було розчаруватися в ньому, побачити в ньому людину легковажну, отже, й шкідливу. Звичайно, так вона й розсудила б у чужій справі. Але так уже збудована людина, що трудно їй судити про свої справи за загальним правилом: охоча вона робити винятки на свою користь. Коли колезький секретар Іванов запевняє колезького радника Івана Івановича, що відданий йому душею й тілом, то Іван Іванович знає по собі, що відданості душею й тілом не можна сподіватися ні від

кого, а тим більше знає, що, зокрема, Іванов п'ять разів продав батька рідного за дуже помірну ціну і тим навіть перевершив його самого, Івана Івановича, який устиг продати свого батька тільки тричі, а проте Іван Іванович вірить, що Іванов відданий йому, тобто і не вірить йому, а прихильний до нього за це, і хоч не вірить, а дає йому дурити себе, — значить, все-таки вірить, хоч і не вірить. Що накажете робити з цією властивістю людського серця? Вона погана, вона шкідлива; але Мар'я Олексіївна не була, на жаль, позбавлена цієї вади, якою наділені майже всі користолюбні, хитруни й паскудні люди. Від неї є порятунок лише в двох крайніх сортах моральної гідності: або в тому, коли людина вже трансцендентальний негідник, восьме чудо світу шахрайської віртуозності, щось на зразок Алі-паші Янінського, Джеззар-паші Сирійського, Мегемет-Алі Єгипетського, які обдурювали європейських дипломатів і (Джеззар) самого Наполеона Великого так легко, як дітей, коли шахрайстворосло на людині таким абсолютно міцним панциром, крізь який не можна про-братися до жодної людської слабості: ні до амбіції, ні до честолюбства, ні до властолюбства, ні до самолюбства, ні до чого; але таких героїв шахрайства надзвичайно мало, майже не трапляється в європейських землях, де віртуозність негідництва вже псується багатьма людськими слабостями. Тому, якщо вам покажуть хитруна й скажуть: «ось цього чоловіка ніхто не обдурить», — сміливо ставте 10 карбованців проти 1 карбованця, що ви, хоч ви людина й не хитра, обдурите цього хитруна, якщо тільки схочете, а ще сміливіше ставте 100 карбованців проти 1 карбованця, що він сам себе на чому-небудь водить за носа, бо це найзвичайніша, загальна риса в характері у хитрунів, на чому-небудь водити себе за носа. Уже які, здається, митці були Луї-Філіпп і Меттерніх¹³, а бач, як чудово вивели самі себе за носа з Парижа й Відня у місяць злачні й спокійні, щоб буколічно тішитися картиною того, як там, у тих місцях, Макар телят ганяє. А Наполеон I який був хитрий, — набагато хитріший за них обох, та ще при такій хитрості мав, кажуть, геніальний розум, — а як майстерно провів себе за носа на Ельбу, та ще мало зда-лося, схотів далі, і пощастило, пощастило так, що дотяг себе за носа до Св. Єлени! А до чого ж важко було, — майже неможливо, — а зумів подолати всі перепони на шляху до острова Св. Єлени! Прочитайте лишень «Історію кампанії 1815 р.» Шарраса¹⁴ — аж зворушлива та старанність і майстерність, з якими він тяг тут себе за носа! На лихо, і Мар'я Олексіївна не була вільна від цього шкідливого нахилу.

Мало є людей, яким за панцир проти оман править викінчена досконалість в обманюванні інших. Та зате численні ті люди, яким надійно в цьому відношенні слугує звичайна чесність серця. Як свідчать усі Відоки і Ваньки-Каїни¹⁵, немає нічого важчого, ніж обдурити чесну, нелукаву людину, коли вона має хоч трохи розуму й життєвого досвіду. Недурні чесні люди поодиначі не

піддаються на оману. Але у них є інший, такий же шкідливий гатунок цієї слабості: вони піддаються омані всі гуртом. Шахрай не може взяти жодного з них за носа; але носи всіх їх, як однієї компанії, завжди готові до послуг. А шахраїв, поодиначі слабких щодо незалежності своїх носів, компаніонально не легко провести за носа. В цьому вся таємниця світової історії.

Та заглиблюватися нам у світову історію буде вже зайве: коли оповідаєш, то оповідай.

Першим наслідком слів Мар'ї Олексіївни було здешевлення уроків. Другим наслідком — те, що від здешевлення вчителя (чи то пак, уже не вчителя, а Дмитра Сергійовича) Мар'я Олексіївна ще більше зміцніла в гарній думці про нього, як про людину поважну, дійшла навіть до переконання, що розмови з ним будуть корисні для Вірочки, схиллятимуть Вірочку до вінчання з Михайлом Івановичем, — цей висновок був уже дуже блискучий, і Мар'я Олексіївна своїм розумом не дійшла б до нього, але трапився їй такий ясний доказ, що не можна було не помітити цієї користі для Вірочки від впливу Дмитра Сергійовича. Як трапився цей доказ, ми зараз побачимо.

Третім наслідком слів Мар'ї Олексіївни було, розуміється, те, що Вірочка й Дмитро Сергійович стали, з її дозволу й заохочування, проводити вкупі досить багато часу. Закінчивши урок години о восьмій, Лопухов лишався у Розальських ще години двітри: грав часом у карти з матір'ю родини, батьком родини й женихом; розмовляв з ними; грав на фортепіано, а Вірочка співала, або Вірочка грала, а він слухав; іноді й розмовляв з Вірочкою, і Мар'я Олексіївна не заважала, не зиркала скоса, хоч, звичайно, не лишала без нагляду.

О, звичайно, не лишала, бо, хоч Дмитро Сергійович і дуже гарний молодий чоловік, та все ж недарма приказка каже: не клади погано, не вводь злодія у гріх. А що Дмитро Сергійович злодій, — не в осудливому, а в похвальному розумінні, — немає ніякого сумніву: інакше, за віщо ж би його й поважати і робити добрим знайомим? Невже з дурнями знайомитися? Звісно, слід і з дурнями, коли від них можна мати користь. Але у Дмитра Сергійовича поки що немає ще нічого; отже, з ним можна приятелювати лише за його гарні якості, тобто за розум, тобто за поважність, розважливість, уміння вести свої справи. А якщо в кожної людини чорзна-що на думці, то в такої розумної людини й поготів. Отже, за Дмитром Сергійовичем треба наглядати та наглядати. Мар'я Олексіївна й наглядала дуже старанно. Але всі спостереження лише стверджували поважність і благонамірність Дмитра Сергійовича. Наприклад, з чого зараз можна помітити амурні зальоти? — Із заглядання за корсет. Ось Вірочка грає, Дмитро Сергійович стоїть і слухає, а Мар'я Олексіївна дивиться, чи не запускає він очей за корсет, — ні, і не думає запускати! Або інший раз зовсім не дивиться на Вірочку, а так куди-небудь дивиться, куди трапиться, або інший раз ди-

висься на неї, так просто в обличчя їй дивиться, та так байдуже, що зараз видно: дивиться на неї тільки з чемності, а сам думає про посаг нареченої, — очі в нього не розпалюються, як у Михайла Івановича. Знов же, в чому ще помічаються амурні справи? — в любовних словах; — ніяких любовних слів не чути; та й розмовляють вони одне з одним мало, — він більше розмовляє з Мар'єю Олексіївною. Або от: став він приносити книжки Вірочці. Якось Вірочка пішла до подруги, і Михайло Іванович тут сидів. От Мар'я Олексіївна взяла книжки, принесла Михайлові Івановичу.

— Подивіться-но, Михайле Івановичу, французьку я сама майже розібрала: «Вітальня» — значить, самовчитель світського поведження, а німецької не доберу.

— Ні, Мар'є Олексіївно, це не «Вітальня», це *Destinee*¹⁶ — доля.

— Яка ж це доля? Роман, чи що, так зветься, чи оракул, тлумачення снів?

— А от зараз побачимо, Мар'є Олексіївно, з самої книжки. — Михайло Іванович перегорнув кілька сторінок. — Тут усе про серії більше пишеться, Мар'є Олексіївно, — вчена книжка.

— Про серії? Це добре; значить, як грошові обороти провадити?

— Так, усе про це, Мар'є Олексіївно.

— Ну, а німецька?

Михайло Іванович повільно прочитав: «Про релігію, твір Людвіга»¹⁷ — Людовика Чотирнадцятого, Мар'є Олексіївно, твір Людовіка XIV; це був, Мар'є Олексіївно, французький король, батько тому королеві, на місце якого теперішній Наполеон сів.

— Значить, про божественне?

— Про божественне, Мар'є Олексіївно.

— Це добре, Михайле Івановичу; тож-то я й знаю, що Дмитро Сергійович солідний молодий чоловік, а все-таки треба пильно стежити за всякою людиною!

— Звичайно, у нього не те на душі, Мар'є Олексіївно, а я все ж дуже вам вдячний, Мар'є Олексіївно, за ваш нагляд.

— Не можна, наглядаю, Михайле Івановичу; такий уже обов'язок матері, щоб дочку в чистоті зберегти, і можу вам ручитися за Вірочку. Тільки ось що я думаю, Михайле Івановичу: король отой французький якої був віри?

— Католик, натурально.

— То він там не в папську віру, бува, збиває?

— Не думаю, Мар'є Олексіївно. Якби це католицький архієрей писав, він, справді, став би збивати у папську віру. А король не стане цим займатися: він, як мудрий правитель і політик, просто навчатиме благочестю.

Здається, чого ще? Мар'я Олексіївна не могла не бачити, що Михайло Іванович, при всьому своєму обмеженому розумі, розсудив дуже слушно; та проте вивела справу вже зовсім на чистоту. Днів через два, через три, вона раптом сказала Лопухову, граючи з ним і Михайлом Івановичем у преферанс:

— А що, Дмитре Сергійовичу я хочу у вас спитати: колишнього французького короля батько, того короля, на місце якого теперішній Наполеон сів, велів у папську віру хреститися?

— Ні, не велів, Мар'є Олексіївно.

— А гарна папська віра, Дмитре Сергійовичу?

— Ні, Мар'є Олексіївно, не гарна. А я сім у бубнах зіграю.

— Це я так, з цікавості спитала, Дмитре Сергійовичу, як я жінка невчена, а знати цікаво. А як багато ви ремізів списали, Дмитре Сергійовичу!

— Не можна, Мар'є Олексіївно, того нас в Академії вчать. Медикові не можна не вміти грати.

Для Лопухова досі лишається загадкою, навіщо Мар'ї Олексіївні треба було знати, чи велів Філіпп Егаліте хреститися в папську віру.

Ну, як після всього цього не було б простимо Мар'ї Олексіївні перестати втомлювати себе невсипущим наглядом? — І очей не запускає за корсет, і обличчя байдуже, і божественні книжки дає читати, — здається, досить би. Але ні, Мар'я Олексіївна не вдовольнилася наглядом, а влаштувала навіть спробу, ніби вчила «логіку», яку й я вчив напам'ять, і яка каже: «спостереження явищ, що відбуваються самі собою, повинно бути перевірюване дослідями, які проводяться за обміркованим планом, для найглибшого проникнення в таємниці таких відносин», — і влаштувала вона цю спробу так, ніби читала Саксона Грамматіка, що оповідає, як випробовували Гамлета у лісі дівчиною¹³.

VIII

ГАМЛЕТІВСЬКЕ ВИПРОБУВАННЯ

Одного разу Мар'я Олексіївна сказала за чаєм, що в неї розболілася голова; розливши чай і замкнувши сахарницю, пішла й лягла. Віра і Лопухов лишилися сидіти в чайній кімнаті, біля спальні, куди пішла Мар'я Олексіївна. Через кілька хвилин хвора гукнула Федю. «Скажи сестрі, що їхня розмова не дає мені заснути; хай підуть куди далі, щоб не заважали. Та скажи чемненько, щоб не образити Дмитра Сергійовича: бачиш, як він про тебе дбає». Федя пішов і сказав, що матуся просить вас ось про що. — «Ходіть в мою кімнату, Дмитре Сергійовичу, — вона далеко від спальні, там не заважатимемо». Цього, розуміється, й ждала Мар'я Олексіївна. Через чверть години, вона в самих панчохах, без черевиків, підкралася до дверей Вірочкиної кімнати. Двері були напіввідчинені; між дверима й одвірком була така слава щілина, — Мар'я Олексіївна притулила до неї око й нашорошила вуха.

Побачила вона таке:

У Вірочкиній кімнаті було двоє вікон, між вікнами стояв

письмовий стіл. Біля одного вікна, з одного кінця стола сиділа Вірочка і в'язала шерстяний нагрудник батькові, свято виконуючи замовлення Мар'ї Олексіївни; біля другого вікна, з другого кінця стола, сидів Лопухов: ліктем однієї руки сперся на стіл, і в цій руці була сигара, а друга рука в нього була засунута в кишеню; відстань між ним і Вірочкою була аршинів зо два, якщо не більше. Вірочка більше дивилася на своє в'язання; Лопухов більше дивився на сигару. Диспозиція заспокійлива.

Почула вона ось що:

— ...Треба так дивитись на життя? — з цих слів почала слухати Мар'я Олексіївна.

— Так, Віро Павлівно, так треба.

— Значить, правду кажуть холодні практичні люди, що людиною керує тільки розрахунок вигоди?

— Вони кажуть правду. Те, що звуть високими почуттями, ідеальними прагненнями, — все це в загальному ході життя зовсім нікчемне перед прагненням кожного до своєї користі, і в основі само складається з того ж таки прагнення до користі.

— Та ви, наприклад, хіба ви такий?

— А який же, Віро Павлівно? Ви послухайте, в чому істотна пружина всього мого життя. Суть мого життя полягала досі в тому, що я вчився, я готувався бути медиком. Чудово. Навіщо віддав мене батько до гімназії? Він казав мені: «Учись, Митю; вивчишся — чиновником будеш, нас із матір'ю годуватимеш, та й самому буде добре». От чому я вчився; без цього розрахунку батько не віддав би мене вчитися; адже родині потрібний був робітник. Та й сам я, хоч і полюбив навчання, чи став би витрачати час на нього, якби не думав, що витрата винагородиться з процентами? Я став кінчати курс у гімназії; умовив батька відпустити мене до Медичної академії, замість того, щоб віддавати в чиновники. Як це сталося? Ми з батьком бачили, що медики живуть багато краще за канцелярських чиновників і столоначальників, вище від яких не вибитися б мені. Ось вам причина того, що я опинився й лишався в Академії — гарний шматок хліба. Без цього розрахунку я не вступив би до Академії і не лишався б у ній.

— Але ж ви любили вчитися в гімназії, ви ж полюбili потім медичні науки?

— Так. Це прикраса; вона й корисна для успіху справи; але справа звичайно буває і без цієї прикраси, а без розрахунку не буває. Любов до науки була лише наслідком, що виникав із справи, а не причиною її; причина була одна — вигода.

— Припустимо, ви маєте рацію, — так, ви маєте рацію. Усі ечинки, які я можу розглянути, пояснюються вигодою. Але ж ця теорія холодна.

— Теорія мусить бути сама по собі холодна. Розум мусить судити про речі холодно.

— Але вона нещадна.

- До фантазій, які марні й шкідливі.
- Але вона прозаїчна.
- Для науки непридатна віршована форма.
- Отже, ця теорія, якої я не можу не допустити, прирікає людей на життя холодне, безжальне, прозаїчне?

— Ні, Віро Павлівно: ця теорія холодна, але вчить людину здобувати тепло. Сірник холодний, бік коробочки, об яку треться він, — холодний, дрова — холодні, але від них вогонь, який готує теплу їжу людині і гріє її саму. Ця теорія безжальна, але, йдучи за нею, люди не будуть жалюгідним об'єктом марного уболівання. Ланцет не повинен гнутися — інакше треба буде жаліти пацієнта, якому не буде легше від наших жалюгідних. Ця теорія прозаїчна, але вона розкриває справжні мотиви життя, а поезія в правді життя. Чому Шекспір видатний поет? Тому, що в ньому більше правди життя, менше оман, ніж в інших поетів.

— То буду й я нещасна, Дмитре Сергійовичу, — сказала Вірочка, посміхаючись, — ви не тіште себе думкою, що мали в мені уперту супротивницю вашої теорії розрахунку вигід і придбали їй нову прихильницю. Я сама давно думала щось подібне, як прочитала у вашій книжці і почула від вас. Але я думала, що це мої особисті думки, що розумні і вчені люди думають інакше, тому й було вагання. Усе, що читаєш, бувало, — усе написано в протилежному дусі, сповнене осуду, сарказмів проти того, що помічаєш у собі й інших. Природа, життя, розум ведуть в один бік, книжки тягнуть в інший, кажуть: це погано, низько. Знаєте, мені самій були почасти смішні ті заперечення, які я вам робила!

— Так, вони смішні, Віро Павлівно.

— Однак, — сказала вона, сміючись, — ми робимо одне одному дивні компліменти. Я вам: ви, Дмитре Сергійовичу, будь ласка, не дуже задирайте носа; ви мені: ви смішні з вашими сумнівами, Віро Павлівно!

— Що ж, — сказав він, посміхнувшись і собі, — нам немає рації говорити приємні речі, тому ми й не кажемо їх.

— Гаразд, Дмитре Сергійовичу; люди — егоїсти, адже так? От ви говорили про себе, — і я хочу поговорити про себе.

— Так і слід; кожен думає найбільше про себе.

— Гаразд. Побачимо, чи не спіймаю я вас на питаннях про себе.

— Побачимо.

— У мене є багатий жених. Він мені не подобається. Чи повинна я прийняти його сватання?

— Зважайте, як для вас корисніше.

— Як для мене корисніше! Ви знаєте, я дуже небагата. З одного боку — неприхильність до людини; з другого — панування над нею, завидне становище в суспільстві, гроші, юрба поклонників.

— Зважте все; що корисніше для вас, те й вибирайте.

— І якщо я виберу — багатство чоловіка й юрбу поклопників?

— Я скажу, що ви вибрали те, що вам здавалося відповіднішим до вашого інтересу.

— І що треба буде сказати про мене?

— Якщо ви вчинили розсудливо, холодно обміркувавши, то треба буде сказати, що ви вчинили розважливо і, певно, не шкодуватимете за цим.

— Але чи заслуговуватиме мій вибір на осуд?

— Люди, які говорять різні дурниці, можуть говорити про нього, як їм схочеться; люди, які мають правильний погляд на життя, скажуть, що ви вчинили так, як вам слід було вчинити; якщо ви так зробили, значить, така була ваша індивідуальність, що не можна вам було вчинити інакше за таких умов, вони скажуть, що вчинити так вас змусили обставини, що, власне кажучи, вам і не було іншого вибору.

— І ніякого осуду моєму вчинкові?

— Хто має право засуджувати висновки з факту, коли існує факт? Ваша індивідуальність в даній обстановці — факт; ваші вчинки — необхідні висновки з цього факту, роблені природою речей. Ви за них не відповідаєте, а засуджувати їх — нерозумно.

— Однак ви не відступаєте від своєї теорії. Так я не заслужу на ваш осуд, якщо прийму сватання мого жениха?

— Я був би дурним, якби став засуджувати.

— Отже, дозвіл, — може, навіть схвалення, — може, навіть пряма порада вчинити так, як я кажу?

— Порада завжди одна: розраховуйте, що для вас корисно; якщо ви йдете за цією порадою — схвалення.

— Дякую вам. Тепер моя особиста справа розв'язана. Повернімося до першого, загального питання. Ми почали з того, що людина діє з необхідності, її дії визначаються впливами, під якими відбуваються; дужчі впливи беруть гору над іншими; тут ми й спинились на міркуванні, що коли вчинок має життєву вагу, ці мотиви зветься вигодами, гра їх у людині — зважуванням вигід, що через те людина завжди діє, керована розрахунком вигід. Так я переказую зв'язок думок?

— Так.

— Бачите, яка з мене гарна учениця. Тепер це окреме питання про вчинки, які мають життєву вагу, розв'язане. Але в загальному питанні лишаються труднощі. Ваша книжка каже: людина діє з необхідності. Але ж є випадки, коли здається, що від моєї волі залежить вчинити так або інакше. Наприклад: я граю і перегортаю сторінки нот; я перегортаю їх часом лівою рукою, часом правою. Припустимо, тепер я перегорнула правою; хіба я не могла перегорнути лівою? Чи не залежить це від моєї волі?

— Ні, Віро Павлівно; якщо ви перегортаєте, не думаючи нічого про те, якою рукою перегорнути, ви перегортаєте тією рукою, якою зручніше, волі тут немає; якщо ви подумали: «дай перегорну правою рукою» — ви перегортаєте під впливом цієї думки, але ця думка з'явилась не з вашої волі; вона необхідно народилася від інших.

Але на цьому слові Мар'я Олексіївна вже припинила своє слухання: «ну тепер зайнялися вченістю, — не про мене це, та й непотрібно. Який розумний, поважний, можна сказати, благородний молодий чоловік! Яких розсудливих правил навчає Вірочку! І що то значить вчена людина: адже ось я те саме почну казати їй — не слухає, ображається: не можу їй догодити, бо не вмію по-вченому розмовляти. А от як він по-вченому каже, вона й слухає, і бачить, що правда, і згоджується. Ні, не дарма кажуть: учення — світ, невчення — тьма. Коли б я та освічена жінка була, хіба б те було, що тепер? Чоловіка генералом зробила б, по провіантській лінії місце йому дістала б, чи по іншій якійсь, по такій самій. Ну, звісно, справи б за нього сама вела з підрядниками: йому де — нікудишній! Будинок би не такий поставила, як оцей. Не одну б тисячу душ купила. А тепер не можу. Тут треба найперше в генеральських колах себе зарекомендувати, — а я як зарекомендую? — ні по-французькому, ні по-якому по-їхньому не вмію. Скажуть: манер не має, тільки на Сінній лаятися здатна. От і не здатна. Невчення — тьма. Справді-таки: учення — світ, невчення — тьма».

От саме ця підслухана розмова і переконала Мар'ю Олексіївну, що бесіди з Дмитром Сергійовичем не тільки не небезпечні для Вірочки, — це вона й раніше думала, — а навіть принесуть їй користь, допоможуть її турботам про те, щоб Вірочка облишила дурні недосвідчені дівочі думки і швидше закінчила вінчанням справу з Михайлом Івановичем.

ІХ

Відносини Мар'ї Олексіївни з Лопуховим скидаються на фарс, сама Мар'я Олексіївна виставляється через них в смішному вигляді. Те й друге рішуче проти моєї волі. Якби я хотів дбати про те, що зветься у нас художністю, я приховав би відносини Мар'ї Олексіївни до Лопухова, розповідь про які надає цій частині романа водевільного характеру. Приховати їх було б легко. Істотний хід справи можна було б пояснити і без них. Що дивного було б, що вчитель і без дружби з Мар'єю Олексіївною мав би нагоду говорити іноді, хоч зрідка, по кілька слів з дівчиною, в родині якої дає уроки? Хіба багато треба слів, щоб зростало кохання? В допомозі Мар'ї Олексіївни зовсім не було потреби для тієї розв'язки, яку дістала зустріч Вірочки з Лопуховим. Але я розповідаю справу не так, як треба, щоб здобути

мені художницьку репутацію, а як вона була. Я, як романіст, дуже засмучений тим, що написав кілька сторінок, які принижуються до водевільності.

Мій намір виставляти справу так, як вона була, а не так, як мені зручніше було б розповідати її, робить мені й другу прикрість: я дуже невдоволений з того, що Мар'я Олексіївна малюється в смішному вигляді з міркуваннями своїми про наречену, яку вигадав Лопухов, з такими ж фантастичними відгадуваннями змісту книжок, які давав Лопухов Вірочці, з балачками про те, чи не навертав людей до папської віри Філіпп Егаліте та які твори писав Людовік XIV. Помилятися може кожний, помилки можуть бути безглузді, якщо людина судить про речі, чужі її поняттям; але було б несправедливо робити з безглуздох промахів Мар'ї Олексіївни висновок, що її прихильність до Лопухова ґрунтувалася лише на цих нісенітницях: ні, жодні фантазії про багату наречену й побожність Філіппа Егаліте ні на хвилину не потьмарили б її здорового глузду, коли б у справжніх вчинках і словах Лопухова помітне було для неї що-небудь підозріле. Але він справді поведився так, як, на думку Мар'ї Олексіївни, могла поводитися тільки людина, подібна до неї самої; адже він, молодий, меткий чоловік, не запуслав очей за корсет дуже гарненької дівчини, не тягався за нею слідом, грав з Мар'єю Олексіївною в карти, не відмовляючись, не говорив, що «краще я посиджу з Вірою Павлівною», висловлювався про речі в дусі, який здавався Мар'ї Олексіївни її власним духом; так само, як і вона, він казав, що все на світі робиться для вигоди, що, коли шахрай шахраює, то нема чого тут вдаватися в азарт і галасувати про принципи честі, яких слід би було додержуватися цьому шахраєві, що й сам шахрай, зовсім не даремно шахрай, а таким йому й треба бути через його обставини, що не бути йому шахраєм, — не кажучи вже про те, що це неможливо, — було б безглуздо, просто сказати, нерозумно з його боку. Так, Мар'я Олексіївна мала рацію, вбачаючи чимало спорідненого з собою у Лопухові.

Я розумію, як сильно компрометується Лопухов в очах освіченої публіки співчуттям Мар'ї Олексіївни до його напряду думок. Проте я не хочу давати потачку нікому і не приховую цього моменту, такого шкідливого для репутації Лопухова, хоча й довів, що міг приховати такий негарний бік відносин Лопухова в родині Розальських; я роблю навіть більше: я сам берусь пояснити, що він якраз вартий був прихильності Мар'ї Олексіївни.

Справді-бо, з розмови Лопухова з Вірочкою виявляється, що напрям його думок куди легше міг здатися гарним таким людям, як Мар'я Олексіївна, аніж красномовним партизанам всяких прекрасних ідей. Лопухов бачив речі в тих самих рисах, в яких уявляються вони всій масі роду людського, крім партизанів прекрасних ідей. Якщо Мар'я Олексіївна залюбки могла повторити від своєї особи те, що він казав Вірочці в справі сватання Стөрешникова, то й він міг би залюбки підписати «правда» під її

п'яною сповіддю Вірочці. Схожість їхніх понять була така велика, що освічені й благородні романісти, журналісти та інші повчальники нашої публіки давно проголосили: «Ці люди як-от Лопухов, нічим не відрізняються від людей на зразок Мар'ї Олексіївни». Коли такі освічені й благородні письменники так зрозуміли людей на зразок Лопухова, то невже ми будемо судити Мар'ю Олексіївну за те, що вона не розгляділа в Лопухові нічого, крім того, що зрозуміли в людях його розряду кращі наші письменники, мислителі й навчителі.

Звичайно, якби Мар'я Олексіївна знала бодай половину того, що знають ці письменники, у неї вистачило б розуму зміркувати, що Лопухов погана компанія для неї. Але, крім того, що вона була жінка невчена, ще й інше виправдувало її помилку: Лопухов не добалакувався з нею до кінця. Він був пропагандист, але не такий, як любителі прекрасних ідей, які постійно клопочуться тим, щоб прищепити Мар'ям Олексіївним благородні поняття, що ними захоплюються самі в собі. Він мав стільки розсудливості, щоб не випрямляти 50-літнього дерева. Він і вона розуміли факти однаково і розмовляли про них. Як людина, теоретично освічена, він міг робити з фактів висновки, яких не вміли робити люди, подібні до Мар'ї Олексіївни, що не знають нічого, крім особистого щоденного клопоту та звичайних афоризмів протонародної загальнолюдської мудрості: приказок, прислів'їв і інших подібних старих і старовинних, древніх і ветхих висловів. Але до висновків у них справа не доходила. Коли б, приміром, він став пояснювати, що таке «вигода», про яку він розмовляє з Вірочкою, може, Мар'я Олексіївна скривилася б, побачивши, що вигода цієї вигоди не зовсім схожа з її вигодою, але Лопухов не пояснював цього Мар'ї Олексіївні, а в розмові з Вірочкою теж не було такого пояснення, бо Вірочка знала, який зміст цього слова у тих книжках, з приводу яких вони вели свою розмову. Звичайно, і те правда, що, підписуючи на п'яній сповіді Мар'ї Олексіївни «правда», Лопухов додав би: «А що за вашим власним визнанням, Мар'є Олексіївно, нові порядки кращі, ніж колишні, то я й не забороняю піклуватися про їх запровадження тим людям, які знаходять собі втіху в тому; щождо дурості народу, яку ви вважаєте перешкодою до запровадження нових порядків, то справді, вона таки перешкоджає; але ви самі не заперечуватимете, Мар'є Олексіївно, що люди досить швидко розумнішають, коли помічають, що їм вигідно стало порозумнішати, в чому раніше вони не помічали потреби; ви погодитеся також, що раніше й не було змоги навчитися умуроуму, а дайте їм цю змогу, то, певно ж, вони й скористаються з неї». Але до цього він не добалакувався з Мар'єю Олексіївною, і навіть не з обережності, хоч був обережний, а просто виходячи з того ж таки здорового розуму й пристойності, через які не розмовляв з нею латинською мовою і не обтяжував її слуху дуже цікавими для нього самого міркуваннями про новітні успіхи ме-

дицини: він мав стільки розуму й делікатності, щоб не мучити людину декламаціями, незрозумілими для цієї людини.

Та все це я кажу лише на виправдання недогляду Мар'ї Олексіївни, яка не встигла вчасно розкусити що за людина Лопухов, а ніяк не на виправдання самого Лопухова. Лопухова виправдувати було б негарно, а чому не гарно, побачиш нижче. Люди, які, не виправдуючи його, захотіли б, з людяності своєї, вибачити йому, не могли б вибачити. Наприклад, вони сказали б, на вибачення йому, що він був медик і вивчав природничі науки, а це схиляє до матеріалістичного погляду. Але таке вибачення дуже погане. Мало які науки схиляють до такого ж погляду? — і математичні, і історичні, і суспільні, та й усякі інші. Але хіба всі геометри, астрономи, всі історики, політико-економи, юристи, публіцисти і всякі інші вчені так уже й матеріалісти? Далеко ні. Отже, Лопухов не звільняється від своєї вини. Жалісливі люди, не виправдуючи його, могли б також сказати на вибачення йому, що він не зовсім позбавлений деяких похвальних ознак: свідомо й твердо зважився зректися всяких життєвих вигід і пошани для праці на користь іншим, вважаючи, що насолода від такої праці — найкраща вигода для нього; на дівчину, яка була така гарна, що він закохався в неї, він дивився таким чистим поглядом, яким не кожен брат дивиться на сестру; але проти цього вибачення його матеріалізові треба сказати, що й взагалі ж немає жодної людини, яка була б зовсім без ніяких ознак чогось доброго, і що матеріалісти, які б там вони не були, все-таки матеріалісти, а цим самим уже вирішено й доведено, що вони люди низькі й неморальні, яким вибачити не можна, бо вибачати їм значило б потурати матеріалізові. Отже, не виправдуючи Лопухова, вибачити йому не можна. А виправдати його так само не годиться, бо любителі прекрасних ідей і оборонці високих прагнень, які оголосили матеріалістів людьми низькими й неморальними, останнім часом так чудово зарекомендували себе з боку розуму, та й з боку характеру, в очах усіх порядних людей, чи то матеріалістів, чи нематеріалістів, що боронити будь-кого від їхнього осуду стало справою зайвою, а звертати увагу на їхні слова — справою непристойною.

Х

Розуміється, головним змістом розмов Вірочки з Лопуховим було не те, який напрям думок треба вважати за справедливий, але взагалі вони розмовляли одне з одним досить мало, і довгі розмови у них, що бували рідко, ішли тільки про речі сторонні, як-от напрям думок та інші подібні сюжети. Адже вони знали, що за ними стежать двоє дуже пильних очей. Тому про головний предмет, який їх цікавив, вони обмінювалися лише кількома словами — звичайно в той час, як перебирали ноти для гри й співу.

А цей головний предмет, що посідав так мало місця у їхніх не дуже частих довгих розмовах, і навіть у коротких розмовах посідав теж лише непомітне місце, цей предмет був не їхнє почуття одного до одного, — ні, про почуття вони не казали й слова після перших невиразних слів у першій їхній розмові на святковому вечорі: їм ніколи було про це розмовляти; за дві-три хвилини, які випадали на обмін думками без побоювання, що їх підслухують, ледве встигали вони переговорити про інший предмет, який не лишав їм ні часу, ні охоти для розмов про почуття, — це були турботи й роздуми про те, коли і як пощастить Вірочці визволитися з її страшного становища.

Другого ж ранку після першої розмови з нею Лопухов уже розпитував про те, як треба взятися до справи влаштування її актрисою. Він знав, що дівчині трапляється багато неприємних небезпек на шляху до сцени, але гадав, що при твердому характері може вона пробитися прямою дорогою. Виявилось — не так. Прийшовши через два дні на урок, він мусив сказати Вірочці: «Раджу вам облишити думку про те, щоб зробитися актрисою». — «Чому?» — «Тому, що тоді вже краще було б вам іти за вашого жениха». На тому розмова й скінчилася. Це було сказано, коли він і Вірочка брали ноти, він — щоб грати, вона — щоб співати. Вірочка похнюпила була голову і кілька разів збивалася з такту, хоч співала п'єсу дуже знайому. Коли п'єса скінчилась і вони стали говорити про те, яку вибрати тепер другу, Вірочка вже сказала: «А це мені здавалося найкращим. Тяжко було почути, що це неможливо. Ну — трудніше буде жити, а все-таки можна буде жити. Піду у гувернантки».

Коли він знову був через два дні у них, вона сказала:

— Я не могла знайти, через кого б мені шукати місце гувернантки. Поклопочіть, Дмитре Сергійовичу: крім вас нікому.

— Шкода, у мене мало знайомих, які могли б тут стати в пригоді. Родини, в яких я даю або давав уроки, усе люди небагаті, і їхні знайомі майже всі такі самі, але спробуємо.

— Друже мій, я віднімаю у вас час, але як же бути?

— Віро Павлівно, годі говорити про мій час, коли я ваш друг. Вірочка і посміхнулася, і почервоніла: вона сама не помітила, як ім'я «Дмитро Сергійович» змінилося в неї на ім'я «друг».

Лопухов посміхнувся й собі.

— Ви не хотіли цього сказати, Віро Павлівно, — відніміть у мене це ім'я, якщо шкодуєте, що дали його.

Вірочка посміхнулася: — «Пізно», — і почервоніла. — «І не шкодую», — і почервоніла ще дужче.

— Коли буде треба, то побачите, що вірний друг.

Вони потисли одне одному руки.

Ось вам і всі перші дві розмови після того вечора.

Через два дні в «Полицейских ведомостях» було надруковано об'яву, що «благородна дівчина, яка розмовляє по-французькому й по-німецькому і ін., шукає місця гувернантки, і що спитати про

неї можна у чиновника такого-то в Коломні, в NN вулиці, в будинкові NN».

Тепер Лопухову довелося витрачати так багато часу у Вірочкиній справі. Кожного ранку він вирушав, здебільшого пішки, з Виборзької сторони в Коломну до свого знайомого, адреса якого була виставлена в об'яві. Мандрівка була далека; але іншого такого знайомства, ближче до Виборзької сторони, не знайшлося; адже треба було, щоб у знайомому поєднувалося багато умов: пристойна квартира, гарні родинні обставини, поважний вигляд. Убога квартира спричиниться до того, що пропонуватимуть невігідні умови гувернантці; без поважності й видимого гарного родинного життя тієї особи, яка рекомендує, не будуть мати вигідної думки про рекомендовану дівчину. А своєї адреси вже, звичайно, ніяк не міг Лопухов виставити в об'яві: що подумали б про дівчину, про яку нікому подбати, крім як студентові! Таким чином Лопухов і робив чималий моціон. Забравши у чиновника адреси осіб, які з'являлися шукати гувернантку, він пускався продовжувати мандрівку: чиновник казав, що він далекий родич дівчині, і тільки посередник, а є в неї племінник, який завтра сам приїде переговорити докладніше. Племінник, замість того, щоб приїжджати, приходив, придивлявся до людей і, розуміється, здебільшого лишався невдоволений з обстановки: в одній родині надто гордовиті, в другій — мати родини гарна, батько дурень, у третій навпаки, і т. д., в інших і можна б жити, та умови неможливі для Вірочки: або треба розмовляти по-англійському, — вона не розмовляє; або хочуть мати власне не гувернантку, а няньку; або люди всім гарні, крім того, що самі бідні і в квартирі немає приміщення для гувернантки, крім дитячої кімнати, з двома великими дітьми, двома маленькими, нянькою й мамкою. Але об'яви все з'являлися в «Полицейских ведомостях», з'являлися й особи, що шукали гувернантку, і Лопухов не втрачав надії.

У цих шуканнях минуло тижнів зо два. На п'ятий день, коли Лопухов, повернувшись після ходіння по Петербургу, лежав на своєму дивані, Кірсанов сказав:

— Дмитре, ти став поганим товаришем мені в роботі. Зникаєш щодня на весь ранок, і на половину днів зникаєш вечорами. Нахапався уроків, чи що? Так хіба час тепер набирати їх? Я хочу кинути й ті, що в мене є. У мене є карбованців 40 — вистачить на три місяці до закінчення курсу. А в тебе було більше грошей у запасі, здається, карбованців із сотню?

— Більше, з півтораєста. Та в мене не уроки: я їх кинув усі, крім одного. У мене справа. Скінчу її — не скаржитимешся на мене, що відстаю від тебе в роботі.

— Яка саме?

— Бачиш, на тому уроці, якого я не кинув, родина паскудна, а в ній є порядна дівчина. Хоче бути гувернанткою, щоб піти геть з родини. От я й шукаю їй місця.

— Хороша дівчина?

— Хороша.

— Ну, це добре. Шукай. — На тому розмова й скінчилась.

Ех, панове Кірсанов і Лопухов, учені ви люди, а не догадалися, що тут особливо добре! Правда, і те добре, про що ви розмовляли. Кірсанов і не подумав спитати, чи вродлива та дівчина, Лопухов і не подумав згадати про це. Кірсанов і не подумав сказати: «та ти, брат, чи не закохався, що так старанно клопочешся?», Лопухов і не подумав сказати: «а я, брат, дуже нею зацікавився», або, якщо не хотів казати цього, то й не подумав сказати, щоб запобігти такому здогадові: «ти не подумай, Олександрє, що я закохався». Їм, бачте, обом думалося, що коли йдеться про визволення людини з поганого становища, то аж ніяк не важить, чи вродливе обличчя у цієї людини, хоч би навіть вона була й молода дівчина, а про закоханість чи незакоханість тут немає й мови. Вони навіть і не подумали того, що думають це; а от саме це і є найкраще, що вони й не помічали, що думають це.

А втім, чи не показує це проникливому сорту читачів (більшості завзятих літературних людей показує, — адже вона складається з найпроникливіших людей), чи не показує це, кажу я, що Кірсанов і Лопухов були люди сухі, без естетичної жилки? Це був ще недавно модний вислів у естетичних літераторів з високими прагненнями: «естетична жилка», може, й тепер лишається модним у них висловом — не знаю, я давно їх не бачив. Чи натурально, щоб молоді люди, коли в них є крапля смаку і хоч маленький шматочок серця, не поцікавилися питанням про обличчя, розмовляючи про дівчину? Звичайно, це люди без художнього почуття (естетичної жилки). А на думку інших, що вивчали натуру людини в колах, ще багатших на естетичне почуття, ніж компанія наших естетичних літераторів, молоді люди в таких випадках неодмінно побалакають про жінку навіть з самого пластичного боку. Воно так і було, та не тепер, панове; воно й тепер так буває, та не серед тієї частини молоді, яка одна й зветься нинішньою молоддю. Це, панове, дивна молодь.

XI

— Що, мій друже, все ще немає місця?

— Немає ще, Віро Павлівно: але не журіться, знайдеться. Щодня я буваю у двох, у трьох родинах. Не можна ж, щоб не знайшлося, нарешті, порядної, в якій можна жити.

— Ах, та коли б ви знали, мій друже, як тяжко, тяжко мені лишатися тут. Коли передо мною не стояла близько можливість визволитися від цього приниження, цієї гидоти, я силоміць тримала себе в якійсь мертвій нечутливості. Але тепер, мій друже, надто задушливо в цьому гнилому, гидкому повітрі.

— Терпіння, терпіння, Віро Павлівно, знайдемо!
Подібні розмови тривали з тиждень. — Вівторок:

— Терпіння, терпіння, Віро Павлівно, знайдемо.

— Друже мій, скільки турбот вам, скільки втрати часу! Чим я віддячу вам?

— Ви віддячите мені, Віро Павлівно, якщо не розгніваєтесь.

Лопухов сказав і зніжковів. Вірочка подивилася на нього — ні, він не те, що не доказав, він не думав продовжувати, він чекає від неї відповіді.

— Та за віщо ж, мій друже, що ви зробили?

Лопухов іще дужче зніжковів, і немовби посмутнів.

— Що з вами, мій друже?

— Так, ви й не помітили, — він сказав це так сумно, і потім засміявся так весело. — Ах, боже мій, який я дурний, який я дурний! Пробачте мені, мій друже!

— Ну, що таке?

— Нічого. Ви вже віддячили мені.

— Ах, от що! Який же ви дивак! — Ну, гаразд, звіть так.

У четвер була гамлетівська випроба за Саксоном Грамматіком. Після того, на кілька днів, Мар'я Олексіївна дає собі деякий (невеликий) перепочинок у нагляді

Субота. Після чаю Мар'я Олексіївна іде лічити білизну, принесену пралею.

— Мій друже, справа, здається, влаштується.

— Справді? — Якщо так... ах, боже мій... ах, боже мій, швидше! Я, здається, вмру, якщо це ще протягнеться. Коли ж і як?

— Вирішиться завтра. Майже, майже безсумнівна надія.

— Що ж, як же?

— Заспокойтесь, мій друже: помітять! Ви мало не стрибаєте з радощів. Адже Мар'я Олексіївна може зараз увійти за чим-небудь.

— А сам гарний! Увійшов, сяє, так що мама довго дивилася на вас.

— Що ж, я їй сказав, чому я веселий, я помітив, що треба було їй сказати, я так і сказав: «Я знайшов чудову посаду».

— Противний, противний! Ви все застерігаєте мене, а й досі нічого не сказали. Що ж саме, кажіть, нарешті.

— Сьогодні вранці Кірсанов, — ви знаєте, мій друже, прізвище мого товариша Кірсанов...

— Знаю, противний, противний, знаю! Кажіть же швидше, без цих дурниць.

— Самі заважаєте, мій друже!

— Ах, боже мій! І все зауваження, замість того, щоб казати діло. Я не знаю, що я з вами зробила б — я вас навколішки поставлю: тут не можна, — звелю вам стати навколішки на вашій квартирі, коли ви повернетесь додому, і щоб ваш Кірсанов дивився і прислав мені записку, що ви стояли навколішках, — чуєте, що я з вами зроблю?

— Гаразд, я стоятиму навколішках. А тепер мовчу. Коли виконаю кару, дістану прощення, тоді й говоритиму.

— Прощаю, тільки кажіть, противний.

— Дякую вам. Ви прощаєте, Віро Павлівно, коли самі винні. Самі все перебивали.

— Віра Павлівна? Це що? А ваш друг де ж?

— Так, це була догана, мій друже. Я людина образлива й сувора.

— Догана? Ви смієте давати мені догани? Я не хочу вас слухати.

— Не хочете?

— Звичайно, не хочу. Що мені ще слухати? Адже ви вже все сказали; що справа майже скінчена, що завтра вона вирішиться, — бачите, мій друже, ви ж самі ще нічого не знаєте сьогодні. Що ж слухати? До побачення, мій друже!

— Та послухайте, мій друже... Друже мій, послухайте ж!

— Не слухаю і йду. — Вернулася. — Кажіть швидше, не перебиватиму. Ах, боже мій, якби ви знали, як ви мене порадували! Дайте вашу руку. Бачите, як міцно, міцно тисну.

— А сльози на очах нащо?

— Дякую вам, дякую вам.

— Сьогодні вранці Кірсанов дав мені адресу дами, яка призначила мені завтра бути в неї. Я особисто незнайомий з нею, але дуже багато чув про неї від нашого спільного знайомого, який і був за посередника. Чоловіка її знаю я сам, — ми бачилися в цього мого знайомого багато разів. Судячи з усього цього, я певен, що в її родині можна жити. А вона, коли давала адресу моему знайомому для передачі мені, сказала, що певна, що зійдеться зо мною в умовах. Отже, мій друже, справу можна вважати майже зовсім скінченою.

— Ах, як це буде добре! Яка радість! — повторювала Вірочка. — Але я хочу знати це швидше, якомога швидше. Ви від неї приїдете просто до нас?

— Ні, мій друже, це викличе підозріння. Адже я буваю у вас тільки для уроків. Ми зробимо ось що. Я надішлю міською поштою листа до Мар'ї Олексіївни, що не можу бути на уроці у вівторок, і перенешу його на середу. Якщо буде написано: на середу ранок — значить, справа влаштувалася; на середу вечір — невдача. Але майже безсумнівно «на ранок». Мар'я Олексіївна це розповість і Феді, і вам, і Павлу Костянтинівчу.

— Коли ж прийде лист?

— Увечері.

— Так довго! Ні, в мене невистачить терпіння. І про що ж я довідаюсь з листа? Лише «так» — і потім чекати до середи! Це мука! Коли «так», я якомога швидше переїду до цієї дами. Я хочу знати зараз же. Як же це зробити? Я зроблю ось що: я чекатиму вас на вулиці, коли ви підете від цієї дами.

— Друже мій, та це було б ще необережніше, ніж мені приїхати до вас. Ні, вже краще я приїду.

— Ні, тут, може, не було б змоги й говорити. І, в усякому разі, матінка стала б підозрівати. Ні, краще так, як я надумала. У мене є такий густий вуаль, що ніхто не пізнає.

— А що ж, і справді, здається, це можна. Дайте подумати.

— Ніколи думати. Матінка може ввійти щохвилини. Де живе та дама?

— На Галерній, біля мосту.

— О котрій годині ви будете в неї?

— Вона призначила о дванадцятій.

— З дванадцятої я сидітиму на Кінногвардійському бульварі, на останній лаві з того краю, який ближче до мосту. Я сказала, що на мені буде густий вуаль. Та ось вам прикмета: я триматиму в руці згорток нот. Якщо мене ще не буде, значить, мене затримали... Але ви сідайте на цю лаву й чекайте. Я можу спізнитися, але буду неодмінно. Як я гарно придумала! Яка я вам вдячна! Яка я буду щаслива! Що ваша наречена, Дмитре Сергійовичу? Ви вже розжалувані з друзів на Дмитра Сергійовича. Яка я рада, яка я рада! — Вірочка побігла до фортепіано і почала грати.

— Друже мій, яка зневага до мистецтва! Яке псування вашого смаку! Опері кинуті для галоців!

— Кинуті, кинуті!

Через кілька хвилин увійшла Мар'я Олексіївна. Дмитро Сергійович пограв з нею в преферанс удвох, спочатку вигравав, потім дав одігратися, навіть програв 35 копійок, — це вперше потішив він її торжеством, і, йдучи додому, лишив її дуже вдоволеною, — не з грошей, а власне з торжества: є суто ідеальні радощі у найзагрозливіших в матеріалізмі сердець, чим і доводиться, що матеріалістичне пояснення життя незадовільне.

ХІІ

ПЕРШИЙ СОН ВІРОЧКИ

І сниться Вірочці сон.

Сниться їй, що замкнута її у вогкому, темному підвалі. І раптом двері розчинилися, і Вірочка опинилась у полі, бігає, пустує, і думає: «як же це я могла не вмерти у підвалі?» — «Це тому, що я не бачила поля; коли б я бачила його, я б умерла в підвалі» — і знову бігає, пустує. Сниться їй, що вона розбита паралічем, і вона думає: «як же це я розбита паралічем? Це бувають розбиті старі люди, а молоді дівчата не бувають». — «Бувають, часто бувають, — каже чийсь незнайомий голос, — а ти тепер будеш здорова, ось тільки я доторкнуся до твоєї руки, — бачиш, ти вже й здорова, вставай же». — Хто ж це говорить? — А як стало

легко! — уся хвороба минула, — і Вірочка встала, йде, біжить, і знову на полі, і знову пустує, бігає, і знову думає: «як же це я могла зносити параліч? — це тому, що я народилася в паралічу, не знала, як ходять і бігають; а коли б знала, не знесла б», — і бігає, пустує. А ось іде полем дівчина, — як дивно! — і обличчя, і хода, усе змінюється, безперестанно змінюється в ній; ось вона англійка, французенка, ось вона вже німка, полька; ось стала й росіянка, знову англійка, знову німка, знову росіянка, — як же це в неї все одне обличчя? Адже англійка не схожа на французенку, німка на росіянку, а в неї і змінюється обличчя, і все одне обличчя, — яка дивна! І вираз обличчя безперестанно змінюється: яка лагідна! Яка гнівна! Ось сумна, ось весела, — усе змінюється! А все добра, — як же це, і коли гнівається, усе добра! Та тільки, яка ж вона красуня! Як не змінюється обличчя, з кожною зміною все краще, все краще. Підходить до Вірочки. — «Ти хто?» — «Він раніше звав мене: Віра Павлівна, а тепер зве: мій друже». — «А, так це ти та Вірочка, що мене полюбила?» — «Так, я вас дуже люблю. Тільки хто ж ви?» — «Я наречена твого жениха». — «Якого жениха?» — «Я не знаю. Я не знаю своїх женихів. Вони мене знають, а мені не можна їх знати: у мене їх багато. Ти кого-небудь з них вибери собі за жениха, лише з них, з моїх женихів». — «Я вибрала...» — «Імені мені не треба, я їх не знаю. Але тільки вибирай з них, з моїх женихів. Я хочу, щоб мої сестри й женихи вибирали лише одне одного. Ти була замкнена в підвалі? Була розбита паралічем?» — «Була». — «Тепер визволилася?» — «Так». — «Це я тебе випустила, я тебе вилікувала. Пам'ятай же, що ще багато невипущених, багато невилікуваних. Випускай, лікуй. Будеш?» — «Буду. Тільки як же вас звать? Мені так хочеться знати». — «У мене багато імен. У мене різні імена. Кому як треба мене звати, таке ім'я я йому й кажу. Ти мене зви любов'ю до людей. Це й є моє справжнє ім'я. Мене небагато хто так зве. А ти зви так». — І Вірочка йде по місту: ось підвал, — в підвалі замкнені дівчата. Вірочка доторкнулась до замка, — замок злетів: «Ідіть» — вони виходять. Ось кімната, — в кімнаті лежать дівчата, розбиті паралічем: «Вставайте» — вони встають, ідуть, і всі знову на полі, бігають, пустують, — ах, як весело! з ними вкупі куди веселіше, ніж самій! Ах, як весело!

ХІІІ

Останнім часом Лопухову ніколи було бачитися із своїми академічними знайомими. Кірсанов, який бачився з ними й тепер, на запитання про Лопухова відповідав, що в нього, між іншим, ось який клопіт, і один з їх спільних приятелів, як ми знаємо, дав йому адресу дами, до якої тепер ішов Лопухов.

«Як чудово влаштується, коли це буде так, — думав Лопу-

хов по дорозі до неї: — через два, од сили через два з половиною роки, я матиму кафедру. Тоді можна буде жити. А поки що вона проживе спокійно у Б., — якщо тільки Б. справді гарна жінка, — та в цьому не можна й сумніватися».

Справді, Лопухов знайшов у пані Б. жінку розумну, добру, без претензій, хоч по службі чоловіка, по своєму майну, рідні вона могла б мати великі претензії. Її умови були гарні, родинна обстановка для Вірочки дуже спокійна, — усе було чудово, як і сподівався Лопухов. Пані Б. теж задовольняли відповіді Лопухова про характер Вірочки, справа швидко йшла на лад, і, поговоривши з півгодини, пані Б. сказала, що «коли ваша молоденька тіточка буде згодна на мої умови, прошу її переселитися до мене, і чим швидше, тим приємніше для мене».

— Вона згодна; вона уповноважила мене погодитися за неї. Але тепер, коли ми вирішили, я мушу сказати вам те, про що даремно було б говорити перше, ніж ми порозумілися. Ця дівчина мені не родичка. Вона дочка чиновника, у якого я даю уроки. Крім мене, вона не мала людини, якій могла б доручити клопоти. Але я зовсім стороння людина їй.

— Я це знала, мсьє Лопухов. Ви, професор N (вона назвала прізвище знайомого, через якого одержано було адресу) і ваш товариш, що розмовляв з ним про вашу справу, знаєте один одного за людей достатньо чистих, щоб вам можна було говорити між собою про дружбу одного з вас з молодою дівчиною, не компрометуючи цієї дівчини в очах двох інших. А N такої ж думки про мене, і, знаючи, що я шукаю гувернантку, він вважав за можливе сказати мені, що ця дівчина не родичка вам. Не засуджуйте його за нескромність, — він дуже добре знає мене. Я теж чесна людина, мсьє Лопухов, і повірте, я розумію, кого можна поважати. Я вірю N стільки ж, як сама собі, а N вам стільки ж, як сам собі. Але N не знав її імені; тепер, здається, я можу вже спитати його, адже ми скінчили, і сьогодні-завтра вона увійде в нашу родину.

— Її звать Віра Павлівна Розальська.

— Тепер ще пояснення з мого боку. Вам може здатися дивним, що я, так дбаючи про дітей, зважилася скінчити справу з вами, не бачивши тієї, яка так близько стоятиме до моїх дітей. Але я дуже, дуже добре знаю, з яких людей складається ваш гурток. Я знаю, що коли один з вас так по-дружньому піклується про людину, то ця людина повинна бути рідкою знахідкою для матері, яка бажає бачити свою доньку справді гарною людиною. Тому огляд мені здавався цілком зайвою неделікатністю. Я кажу комплімент не вам, а собі.

— Я дуже радий тепер за m-lle Розальську. Її домашнє життя було таке тяжке, що вона почувала б себе дуже щасливою в кожній пристойній родині. Але я не мріяв, щоб знайшлося для неї таке справді гарне життя, яке вона матиме у вас.

— Так, N казав мені, що їй було погано жити в батьків.

— Дуже погано. — Лопухов став розповідати те, що треба було знати пані Б., щоб у розмовах з Вірою уникати предметів, які нагадували б дівчині її колишні неприємності. Пані Б. слухала співчутливо, нарешті, потисла руку Лопухову:

— Ні, годі, мсьє Лопухов, а то я розчулюся, а в мої літа, — адже мені під 40, — було б смішно показати, що я досі не можу байдуже слухати про родинне тиранство, від якого сама терпіла замолоду.

— Дозвольте ж сказати ще лише одне; це настільки неважливе для вас, що, може, й не було б потреби говорити. Але все-таки краще попередити. Тепер вона тікає від жениха, якого їй нав'язує мати.

Пані Б. замислилась. Лопухов дивився, дивився на неї і теж замислився.

— Якщо не помиляюсь, ця обставина не здається вам такою незначною, якою уявлялася мені?

Пані Б. здавалася зовсім збентеженою.

— Простіть мені, — казав він, бачачи, що вона зовсім розгубилася, — простіть мені, але я бачу, що це вас спиняє.

— Так, це ж справа дуже серйозна, мсьє Лопухов. Виїхати з дому проти волі батьків, — це, звичайно, вже значить викликати велику сварку. Та це, як я вам казала, було б ще байдуже. Якби вона тікала лише від брутальності й тиранства їх, з ними можна було б порозумітися так чи інакше, — в крайньому разі, трохи зайвих грошей, і вони задоволені. Це байдуже. Але... така мати нав'язує їй жениха; значить, жених багатий, дуже вигідний.

— Звичайно, — сказав Лопухов зовсім сумним тоном.

— Звичайно, мсьє Лопухов, звичайно, багатий; саме це мене й збентежило. Адже в такому разі матері не можна буде примирити нічим. А ви знаєте права батьків! В цьому разі вони скористаються з них цілком. Вони почнуть процес і поведуть його до кінця.

Лопухов устав.

— Отже, мені лишається просити вас, щоб те, що я казав, було забуто вами.

— Ні, зостаньтеся. Дайте ж мені хоч скільки-небудь виправдатися перед вами. Боже мій, якою поганою мушу я здаватися вам! Те, що повинно примушувати кожну порядну людину співчувати, захищати, — це саме зупиняє мене. О, які ми жалюгідні люди!

На неї справді жаль було дивитися: вона не прикидалась. Їй було справді боляче. Досить довго її мова була безладна, — така вона була сконфужена за себе; потім думки її набрали ладу, але й безладні, і в ладу, вони вже не говорили Лопухову нічого нового. Та й сам він був теж засмучений. Він так заглибився у відкриття, яке вона зробила йому, що не міг цікавитися її поясненнями з приводу цього відкриття. Давши їй наговоритися досхочу, він сказав:

— Усе, що ви казали на виправдання собі, було марне. Я повинен був лишатися, щоб не бути грубим, не дати вам подумати, що я винувачу або гніваюся. Але, признаюсь вам, я не слухав вас. О, якби я не знав, що ви маєте рацію! Так, як це було б гарно, якби ви не мали рації. Я сказав би їй, що ми не зійшлися в умовах або що ви не сподобались мені! — та й годі, і ми з нею стали б надіятися зустріти іншу нагоду визволення. А тепер, що я їй скажу?

Пані Б. плакала.

— Що я їй скажу? — повторював Лопухов, ідучи сходами. — Як же це їй бути? Як же це їй бути? — думав він, виходячи з Галерної на вулицю, яка веде на Кінногвардійський бульвар.

Звичайно, пані Б. не мала рації в тому безперечному розумінні, в якому мають рацію люди, доводячи малим дітям, що місяця не можна дістати рукою. При її стані в суспільстві, при досить значних службових зв'язках її чоловіка, дуже ймовірно, навіть безперечно, що коли б вона вже неодмінно схотіла, щоб Вірочка жила в неї, то Мар'я Олексіївна не могла б ні вирвати Вірочку з її рук, ні завдати серйозних неприємностей ні їй, ні її чоловікові, який був би офіціальним відповідачем на процесі і за якого вона боялася. Та все таки пані Б. довелося б мати досить клопоту, може, й деякі неприємні розмови; треба було б користуватися в чужій справі з ласки людей, послуги яких краще приберегти для своїх справ. Хто повинен і яка розсудлива людина схоче робити не так, як пані Б.? Ми не маємо ніякого права засуджувати її; та й Лопухов не був неправий, зневівшись у визволенні Вірочки.

XIV

А Вірочка давно, давно сиділа на умовленій лаві, і скільки разів починало швидко-швидко битися її серце, коли з-за рогу показувався військовий кашкет. — Нарешті! Він! Друг! — Вона схопилася, побігла назустріч.

Може, він і підбадьорився б, підходячи до лави, але, захоплений зненацька, раніше, ніж сподівався показати їй свою фігуру, він був застуканий з похмурим обличчям.

— Невдача?

— Невдача, мій друже.

— Та це ж було так певно? Як же невдача? Чому ж, мій друже?

— Ходімо додому, мій друже, я вас проведу. Поговоримо. Я через кілька хвилин скажу, в чому невдача. А тепер дайте подумати. Я досі ще не зібрався з думками. Треба придумати щось нове. Не будемо втрачати надії, придумаємо. — Він уже підбадьорився на останніх словах, але дуже мало.

— Скажіть зараз, адже чекати нестерпно. Ви кажете: придумати щось нове — значить те, що ми раніше придумали, зовсім не годиться? Мені не можна бути гувернанткою? Бідна я, нещасна я!

— Навіщо вас обманювати? Так, не можна. Я це хотів сказати вам. Але — терпіння, терпіння, мій друже! Будьте тверді! Хто твердий, доб'ється удачі.

— Ах, мій друже, я тверда, але як тяжко!

Вони йшли кілька хвилин мовчки.

Що це? Так, вона щось несе у руці під пальтом.

— Друже мій, ви несете щось, — дайте, я візьму.

— Ні, ні, не треба. Це не важко. Нічого.

Знову йдуть мовчки. Довго йдуть.

— А я ж до другої години не спала від радості, мій друже. А коли я заснула, який сон бачила! Ніби я визволяюся з задушливого підвалу, ніби я була в паралічу і видужала, і вибігла в поле, і зо мною вибігло багато подруг, що теж, як я, вирвалися з підвалів, видужали від паралічу, і нам було так весело, так весело бігати по просторому полю! Не справдився сон! А я думала, що вже не вернуся додому.

— Друже мій, дайте ж, я візьму ваш вузлик, адже тепер він уже не секрет.

Знову йдуть мовчки. Довго йдуть і мовчать.

— Друже мій, бачите, до чого ми домовилися з цією дамою: вам не можна піти з дому без волі Мар'ї Олексіївни. Це неможливо — ні, ні, підемо під руку, а то я боюсь за вас.

— Ні, нічого, тільки мені душно під цим вуалем.

Вона відкинула вуаль. — Тепер нічого, добре.

— («Яка бліда!») Ні, мій друже, ви не думайте того, що я сказав. Я не так сказав. Усе влаштуємо якимось.

— Як влаштуємо, мій любий? Це ви кажете, щоб утішити мене. Нічого не можна зробити.

Він мовчить. Знову йдуть мовчки.

— («Яка бліда! Яка бліда!») Мій друже, є один засіб.

— Який, мій любий?

— Я вам скажу, мій друже, але тільки, коли ви трохи заспокоїтесь. Це вам треба буде обміркувати спокійно.

— Кажіть зараз! Я не заспокоюся, поки не почую.

— Ні; тепер ви надто схвильовані, мій друже. Тепер ви не можете приймати важливих рішень. Через деякий час. Незабаром. Ось під'їзд. До побачення, мій друже. Як тільки помічу, що ви будете відповідати спокійно, я вам скажу.

— Коли ж?

— Післязавтра на уроці.

— Надто довго!

— Навмисно буду завтра.

— Ні, швидше!

— Сьогодні ввечері.

— Ні, я вас не відпущу. Ходімо зо мною. Я не спокійна, ви кажете; я не можу міркувати, ви кажете, — гаразд, обідайте у нас. Ви побачите, що я буду спокійна. Після обіду мама спить, і ми можемо розмовляти.

— Але як же я зайду до вас? Якщо ми ввійдемо разом, ваша мама буде знову підозрівати.

— Підозрівати! — Що мені! — Ні, мій друже, і для цього вам краще вже зайти. Адже я йшла з піднятою вуаллю, нас могли бачити.

— Ваша правда.

XV

Мар'я Олексіївна дуже здивувалася, побачивши, що дочка й Лопухов увіходять разом. Найпильнішими очима почала вона вдивлятися в них.

— Я зайшов до вас, Мар'є Олексіївно, сказати, що після-завтра вечір у мене не вільний, і я замість того прийду на урок завтра. Дозвольте мені сісти. Я дуже стомлений і засмучений. Мені хочеться відпочити.

— Справді, що з вами, Дмитре Сергійовичу? Ви страшенно похмурі.

З амурних справ вони чи так зустрілися? Якби з амурних справ, він був би веселий. А коли б в амурних справах вони посварилися, через її незгоду на його бажання, тоді б, справді, він був сердитий, тільки тоді вони ж посварилися б, — не став би він її проводити. І, знов-таки, вона пройшла прямо в свою кімнату і на нього не глянула, а сварки непомітно, — ні, ма-буть, так зустрілися. А чорт їх знає, треба дивитися пильніше.

— Я-то нічого особливого, Мар'є Олексіївно, а от Віра Павлівна немовби бліда, — чи мені так здалося?

— Вірочка? З нею буває.

— А може, мені тільки так здалося. У мене, признаюсь вам, від усіх думок голова йде обертом.

— Та що ж таке, Дмитре Сергійовичу? Чи не з нареченою, бува, яка незгода?

— Ні, Мар'є Олексіївно, з нареченої я вдоволений. А от з батьками хочу сваритися.

— Що це ви, батечку? Дмитре Сергійовичу, як це можна з батьками сваритися? Я про вас, батечку, не так думала.

— Та не можна, Мар'є Олексіївно, така родина. Вимагають од людини бозна-чого, що вона неспроможна й зробити.

— Це інша річ, Дмитре Сергійовичу, — усіх не обділиш, треба міру знати, це правда. Якщо так, тобто за гроші сварка, не можу вас засуджувати.

— Дозвольте мені бути нечемним, Мар'є Олексіївно: я такий збентежений, що треба мені відпочити в приємному й

шанованому мною товаристві; а такого товариства я ніде не знаходжу, крім як у вашому домі. Дозвольте мені напроситися обідати у вас сьогодні і дозвольте зробити деякі доручення вашій Мотрьоні. Здається, тут є недалеко льох Денкера, у нього вино не бозна-яке, але добре.

Обличчя Мар'ї Олексіївни, що дуже розлютилося було при першому слові про обід, змело з себе рішучий гнів при згадці про Мотрьону і набрало очікуючого вигляду: — «Побачимо, голубчику, що саме додаси від себе до обіду? — у Денкера, — мабуть, щось гарне!» Але голубчик, зовсім не дивлячись на її обличчя, уже вийняв портсигар, відірвав клапоть паперу від листа, що завалаявся в ньому, витяг олівець і писав.

— Якщо смію спитати, Мар'є Олексіївно, ви яке вино п'єте?

— Я, батечку Дмитре Сергійовичу, правду вам кажучи, мало розуміюся на вині, майже що й не п'ю: не жіноче діло.

«Воно й по пиці з першого погляду знати було, що не п'єш». — Звичайно, так, Мар'є Олексіївно, але мараскін п'ють навіть дівчата. Мені дозволите написати?

— Це що таке, Дмитре Сергійовичу?

— Просто не вино навіть, можна сказати, а сироп. — Він витяг червоненьку. — Здається, вистачить? — він провів очима по записці — на всякий випадок, дам ще 5 карбованців.

Заробіток за три тижні, прожиток на місяць. Але не можна інакше, треба доброго хабара Мар'ї Олексіївни.

У Мар'ї Олексіївни очі взялися вологою, і обличчям нестримно опанувала найсолодша посмішка.

— У вас є й кондитерська недалеко? Не знаю, чи знайдеться готовий пиріг з волоських горіхів, — на мій смак, це найкращий пиріг, Мар'є Олексіївно; але якщо немає такого, — який є, не прогнівайтесь.

Він подався на кухню і послав Мотрьону робити покупки.

— Гульнемо сьогодні, Мар'є Олексіївно. Хочу пропити сварку з батьками. Чому не гульнути, Мар'є Олексіївно? Справа з нареченою на лад іде. Тоді не так заживемо, — весело заживемо, — правда, Мар'є Олексіївно?

— Правда, батечку, Дмитре Сергійовичу. Тож-то я дивлюся, щось ви грішми дуже розкидаєтесь, чого я від вас не сподівалася, як від людини поважної. Мабуть, від нареченої завдаточок одержали?

— Завдаточку не одержав, Мар'є Олексіївно, а якщо гроші завелися, то гульнути можна. Що завдаточок? Тут не в завдаточкові діло. Навіщо завдаточками перебиватися? Справу треба одверто вести, а то ще підозріння буде. Та й неблагогородно, Мар'є Олексіївно.

— Неблагогородно, Дмитре Сергійовичу, справді, неблагогородно. По-моєму, треба у всьому благородства додержувати.

— Правда ваша, Мар'є Олексіївно.

З півгодини, або з три чверті години, що лишалися до обіду, тривала найприятніша розмова в цьому дусі про різні благородні речі. Тут Дмитро Сергійович, між іншим, признався, в пориві одвертості, що його одруження дуже наблизилося за цей час. — А як з весіллям Віри Павлівни? — Мар'я Олексіївна нічого не може сказати, бо не силує дочки. — Звичайно; але, як він помічає, Віра Павлівна незабаром зважиться на одруження; вона йому нічого не казала, але ж він очі має. — Адже ми з вами, Мар'є Олексіївно, старі горобці, нас на полову не піймаєш. Мені хоч років небагато, а я теж старий горобець, бита голова, адже так, Мар'є Олексіївно? — Так, батечку, бита голова, бита голова! — Одним словом, приємна щира розмова з Мар'єю Олексіївною так звеселила Дмитра Сергійовича, що де й подівся його сум! Він був такий веселий, яким його Мар'я Олексіївна ще ніколи не бачила. — Тонка бестія, шельма отакій! Хапнув у нареченої вже не одну тисячу, — а батьки, бач, і провідали, що він кишеню набив, та й напосілися; а він їм: ні, татусю й матусю, як син, я вас ладен поважати, а грошей у мене для вас немає. От шельма яка! — Приємно розмовляти з такою людиною, особливо коли, почувши, що Мотрьона вернулася, збігаєш на кухню, сказавши, що йдеш до своєї спальні по носову хустку, і побачиш, що вина куплено на 12 крб. 50 коп., — адже тільки третину вип'ємо за обідом, — і кондитерський пиріг за 1 крб. 50 коп., — ну, це, можна сказати, кинуті гроші, на пиріг! Та все ж зостанеться й пиріг: можна буде кумам подати замість варення, все ж не збиток, а заощадження.

XVI

А Вірочка сидить у своїй кімнаті.

«Чи добре я зробила, що примусила його зайти? Матуся дивилася так пильно.

І в яке скрутне становище поставила я його! Як лишитися обідати?

Боже мій, що зо мною, бідною, буде?

Є один засіб, — каже він, — ні, мій милий, немає ніякого засобу!

Ні, є засіб, — ось він: вікно. Коли буде вже надто тяжко, кинуся з нього.

Яка я смішна: «коли буде надто тяжко», — а тепер?

А коли кинешся у вікно, як швидко, швидко полетиш, — немов не падаєш, а справді летиш, — це, мабуть, дуже приємно. Тільки потім ударишся об тротуар — ах, як твердо! І боляче? Ні, я думаю, болю не встигнеш відчути, — а тільки дуже твердо! Та це ж одна, коротісінька мить; а зате перед цим — повітря, немов найм'якша перина, — розступається так легко, ніжно... Ні, це добре...

Так, а потім? Усі дивитимуться — голова розбита, обличчя розбите, в крові, в грязюці... Ні, коли б можна було на це місце посипати чистого піску, — тут і пісок увесь брудний... ні, найбільшого, найчистішого... от би добре було. І обличчя б лишилося не розбите, чисте, не лякало б нікого.

А в Парижі бідні дівчата душаться чадом. Оце добре; це дуже, дуже добре. А кидатися з вікна недобре. А це добре.

Як вони голосно там розмовляють. Про що вони розмовляють? — Ні, нічого не чути.

І я б лишила йому записку, в якій би все написала. Адже я йому тоді сказала: «Сьогодні день мого народження». Яка смілива тоді я була. Як це я була така? Та ж я тоді була дурненька, адже я тоді не розуміла.

Справді, які розумні в Парижі бідні дівчата! А що ж, хіба я не буду розумною? От, як смішно буде: увіходять до кімнати — нічого не видно, тільки чадно, і повітря зелене; злякалися: що таке? Де Вірочка? Матуся кричить на татуся: чого ти стоїш, вибий вікно! — вибили вікно, і бачать: я сиджу біля туалета, і схилила голову на туалет, а обличчя затулила руками. — «Вірочко, ти вчаділа?» — а я мовчу. — «Вірочко, чого ти мовчиш?» — «Ах, та вона задушилася!» — Починають кричати, плакати. Ах, як це буде смішно, що вони плакатимуть, і матуся стане розповідати, як вона мене любила.

Так, а він же жалітиме. — Що ж, я йому залишу записку.

Так, подивлюся, подивлюся, та й зроблю, як бідні паризькі дівчата. Адже коли я скажу, то зроблю. Я не боюся.

Та й чого тут боятись? Це ж так добре! Тільки от підожду, який це засіб, про який він каже. Та ні, ніякого немає. Це тільки так, він заспокоював мене.

Навіщо це люди заспокоюють? Зовсім не треба заспокоювати. Хіба можна заспокоювати, коли не можна допомогти? Він же розумний, а теж так зробив. Навіщо це він зробив? Цього не треба.

Про що ж це він так говорить? Мовби йому весело, такий веселий голос!

Невже він справді придумав засіб?

Та ні, засобу ніякого немає.

А коли б він не придумав, хіба б він був веселий?

Що ж це він придумав?»

XVII

— Вірочко, йди обідати! — гукнула Мар'я Олексіївна.

Справді, Павло Костянтинович вернувся, пиріг давно готовий, — не кондитерський, а у Мотрьони, з начинкою з яловичини від учорашнього супу.

— Мар'є Олексіївно, ви не пробували ніколи перед обідом

чарку горілки? Це дуже корисно, особливо ось цієї, гіркої померанцьової. Я вам кажу як медик. Будь ласка, покуштуйте. Ні, ні, неодмінно покуштуйте. Я як медик приписую покуштувати.

— Хіба що тільки медика треба слухати, та й то півчарочки.

— Ні, Мар'є Олексіївно, півчарочки користі не дасть.

— А самі що ж, Дмитре Сергійовичу?

— Старий став, до розуму дійшов, Мар'є Олексіївно. Зарікся пити.

— Справді, аж зогріває неначе!

— В тому й користь, Мар'є Олексіївно, що зогріває.

«Який він веселий, справді! Невже справді є засіб? І як це він з нею так заприятелював? А на мене й не дивиться, — ах, який хитрий!»

Сіли до столу.

— А от ми з Павлом Костянтинівичем оцього вип'ємо, так вип'ємо. Ель — це все одно, що пиво — не більше, як пиво. Покуштуйте, Мар'є Олексіївно.

— Коли ви кажете, що пиво, будь ласка, — пива чому не випити!

(«Господи, скільки пляшок! Ах, яка я дурненька! Так ось вона дружба!»)

(«От шельма який! Сам, бач, не п'є. Тільки губи приклав до своєї елі. А добра ця ель, — і немовби кваском віддає, і сила є, добра сила є. Коли Мишку з нею обкручу, горілку покину, саму цю ель питиму. — Ну, цей розуму не проп'є! Хоч би докторкнувся, каналія! Ну, та мені ж краще. А гляди, мабуть, коли б схотів пити, мастак пити!») Та ви б самі випили хоч чого-небудь, Дмитре Сергійовичу.

— Е, на моєму віку багато випито, Мар'є Олексіївно, — у запас випито, надовго вистачить! Не було діла, не було грошей — пив; є діло, є гроші — не треба вина, і без нього весело.

І таким чином іде весь обід. Подають кондитерський пиріг.

— Люба Мотрьоно Степанівно, а що до цього слід?

— Зараз, Дмитре Сергійовичу, зараз, — Мотрьона повертається з пляшкою шампанського.

— Віро Павлівно, ви не пили, і я не пив. Тепер вип'ємо й ми. За здоров'я моєї нареченої й вашого жениха!

«Що це?» — «Невже це?» — думає Вірочка.

— Дай боже вашій нареченій і Вірочкиному женихові щастя, — каже Мар'я Олексіївна, — а нам, старим, дай боже швидше Вірочкиного весілля діждати.

— Нічого, скоро діждетесь, Мар'є Олексіївно. Так, Віро Павлівно? Так!

«Невже він справді це каже?» — думає Вірочка.

— Так, Віро Павлівно, звичайно, так. Кажіть же «так».

— Так, — каже Вірочка.

— Так, Віро Павлівно, нащо даремно матусю у сумнів уводити. «Так» та й годі. То тепер треба другий тост. За близьке

весілля Віри Павлівни! Пийте, Віро Павлівно! Нічого, гаразд буде. Цокнемося. За ваше близьке весілля!

Цокаються.

— Дай боже, дай боже! Дякую тобі, Вірочко, втішаєш ти мене, Вірочко, на старості літ! — каже Мар'я Олексіївна і витирає сльози. Англійська ель і мараскін привели її в розчулений настрій.

— Дай боже, дай боже, — каже й Павло Костянтинович.

— Які ми вдоволені вами, Дмитре Сергійовичу, — каже Мар'я Олексіївна, коли кінчили обідати, — такі вже вдоволені! У нас же та нас же почастували; — от уже, можна сказати, свято зробили! — Очі її дивляться вже більш приємно, ніж бадоро.

Не все так хитро робиться, як хитро виходить. Лопухов не сподівався на цей результат, коли купував вино: він хотів лише дати хабара Мар'ї Олексіївні, щоб не втратити її прихильності, набившись на обід. Чи ж напиватиметься вона при сторонній людині, якій хоч і співчуває в усьому, але не довіряє, бо кому ж вона може довіряти? — Та й сама вона не сподівалася від себе таких швидких дій: вона гадала гарненько порозкошувати після чаю. Але слабка кожна людина. Проти горілки й інших знайомих трунків вона встояла б, але ж ель та інші подібні принади спокусили її недосвідченість.

Обід вийшов цілком парадний і панський, і тому Мар'я Олексіївна розпорядилася, щоб Мотрьона поставила самовар, як годиться після панського обіду. Та з цієї делікатності скористалася лише вона й Лопухов. Вірочка сказала, що не хоче чаю, і пішла до своєї кімнати. Павло Костянтинович, людина неосвічена, зараз же після останньої страви пішов прилягти, як завжди. Дмитро Сергійович пив поволі; випив чашку, попросив другу. Тут Мар'я Олексіївна вже знемогла, попросила вибачення, сказавши, що почуває себе негарно з самого ранку, — гість просив не церемонитись і лишився сам. Випив другу чашку, випив третю і закуняв у кріслах, певно, теж нализався, мов наше золото, як міркувала Мотрьона. А золото вже хропіло; певно, це хропіння й розбудило Дмитра Сергійовича, коли Мотрьона зовсім пішла на кухню, прибравши самовар і чашки.

XVIII

— Пробачте мені, Віро Павлівно, — сказав Лопухов, увіходячи до її кімнати, — як тихо він говорить, і голос тремтить, а за обідом кричав, — і не «друже мій», а «Віро Павлівно», — пробачте мені, що я був зухвалим. Ви знаєте, що я казав: так, жінку й чоловіка не можуть розлучити. Тоді ви вільні.

— Любий мій! Ти бачив, я плакала, коли ти ввійшов, — це з радості.

Лопухов поцілував її руку, і багато разів поцілував її руку.

— От, мій любий, ти мене випускаєш на волю з підвалу: який ти розумний і добрий! Як ти це надумав?

— Та як танцювали ми з тобою тоді, так і надумав.

— Любий мій, і я тоді ж подумала, що ти добрий. Випускаєш мене на волю, мій любий. Тепер я готова терпіти; тепер я знаю, що піду з підвалу, тепер мені буде не так задушливо в ньому, тепер-бо я вже знаю, що вийду з нього. А як же я піду з нього, мій любий?

— А ось як, Вірочко. Тепер уже кінець квітня. На початку липня закінчатся мої роботи по Академії, — їх треба закінчити, щоб можна було нам жити. Тоді ти й підеш з підвалу. Тільки місяців зо три потерпи ще, навіть менше. Ти вийдеш. Я дістану посаду лікаря. Платня невелика; але так тому й бути, матиму трохи практики, — наскільки буде необхідно, — і будемо жити.

— Ах, мій любий, нам буде дуже, дуже мало треба. Та тільки я не хочу так: я не хочу жити на твої гроші. Адже я й тепер маю уроки. Я їх втрачу тоді — матінка ж усім розповість, що я лиходійка. Але знайдуться інші уроки. Я стану жити. Правда, адже так треба? Адже мені не слід жити на твої гроші?

— Хто це тобі сказав, мій любий друже Вірочко?

— Ах, ще питає, хто сказав. Та чи не ти сам говорив усе про це? А в твоїх книжках? У них ціла половина про це написана.

— В книжках? Я сказав тобі це? Та коли ж, Вірочко?

— Ах, коли! А хто казав, що все засновано на грошах? Хто це казав, Дмитре Сергійовичу?

— Ну то що ж?

— А ти думаєш, я вже така дурненька, що не можу, як висловлюються ваші книжки, зробити висновок із посилок?

— Та який же висновок? Ти бозна-що кажеш, мій любий друже Вірочко.

— Ах, хитрун! Він хоче бути деспотом, хоче, щоб я була його рабою! Ні, цього не буде, Дмитре Сергійовичу, — розумієте?

— Та ти скажи, я й зрозумію.

— Усе засновано на грошах, кажете ви, Дмитре Сергійовичу; у кого гроші, у того влада й право, кажуть ваші книжки; значить, доки жінка живе коштом чоловіка, вона залежна від нього, — так, Дмитре Сергійовичу? Ви гадали, що я цього не розумію, що я буду вашою рабою, — ні, Дмитре Сергійовичу, я не дозволю вам бути деспотом наді мною; ви хочете бути добрим, благодійним деспотом, а я цього не хочу, Дмитре Сергійовичу! Ну, мій миленький, а ще як будемо жити? Ти різатимеш руки й ноги людям, поїтимеш їх гидкими мікстурами, а я даватиму уроки на фортепіано. А ще як ми будемо жити?

— Так, так, Вірочко. Кожен хай охороняє свою незалежність усіма силами від усякого, хоч би як любив його, хоч би як вірив йому. Удасться тобі те, що ти кажеш, чи ні, не знаю, але це майже однаково: хто зважився на це, той уже майже оборонив

себе; він уже почуває, що може обійтися сам собою, відмовитися від чужої опори, коли треба, і цього почуття майже досить. А які ж ми смішні люди, Вірочко! Ти кажеш: «не хочу жити на твої кошти»; а я тебе хвалю за це. Хто ж так говорить, Вірочко?

— Смішні, то й смішні, мій миленький, — яке нам діло? Ми житимемо по-своєму, як нам краще. Як же ми будемо жити ще, мій миленький?

— Віро Павлівно, я вам запропонував свої думки про одну сторону нашого життя, — ви зволіли зовсім відкинути їх вашим планом, назвали мене тираном, поневолювачем, — будь ласка, придумайте ж самі, як будуть влаштовані інші сторони наших відносин! Я вважаю марним пропонувати свої міркування для того, щоб вони були так само розтрошені вами. Друже мій, Вірочко, та ти сама скажи, як ти думаєш жити; напевно, мені залишиться тільки сказати: моя люба! як вона розумно думає про все!

— Це що? Ви зволіте говорити компліменти? Ви хочете бути чемним? Але я надто добре знаю: лестять на те, щоб панувати під виглядом покори. Прошу вас надалі говорити простіше! Любий мій, ти захвалиш мене! Мені соромно, мій любий, — ні, не хвали мене, щоб я не стала надто горда.

— Гаразд, Віро Павлівно, я почну казати вам грубощі, якщо вам це приємніше. У вашій натурі, Віро Павлівно, так мало жіночності, що ви, певно, висловите цілком чоловічі думки.

— Ах, мій любий, скажи: що це значить ота «жіночність»? Я розумію, що жінка говорить контральтом, мужчина — баритоном, так що ж з того? Чи варт багато розводитися про те, щоб ми говорили контральтом? Чи варт просити нас про це? Навіщо ж усі так товчуть нам, щоб ми не втрачали жіночності? Адже це дурниця, мій любий?

— Дурниця, Вірочко, і дуже велика пошлість.

— То я, мій любий, вже й не дбатиму про жіночність; гаразд, Дмитре Сергійовичу, я говоритиму вам цілком чоловічі думки про те, як ми будемо жити. Ми будемо друзями. Тільки я хочу бути першим твоїм другом. Ах, я ще тобі не казала, як я ненавиджу отого твого милого Кірсанова!

— Не слід, Вірочко: він дуже добра людина.

— А я його ненавиджу. Я забороню тобі бачитися з ним.

— Чудовий початок. Така залякана моїм деспотизмом, що хоче зробити з чоловіка ляльку. І як же нам з ним не бачитися, коли ми живемо вкупі?

— Авжеж, і все сидите обнявшись.

— Звичайно. За чаєм і за обідом. Тільки руки невільні, важко обнятися.

— І цілі дні нерозлучні?

— Певно. Він з своєю кімнатою, я — з своєю, майже нерозлучні.

— А якщо так, чому ж тобі й не перестати з ним бачитися зовсім?

— Так ми ж друзі, часом хочеться порозмовляти, і розмовляємо, доки не набриднемо один одному.

— Усе сидять вкупі, обнімаються та сваряться, обнімаються та сваряться. Ненавиджу його.

— Та з чого ти це взяла, Вірочко? Сваритися ми ні разу не сварились. Живемо майже нарізно, друзі, це правда, але що ж з того?

— Ах, мій любий, як я тебе обдурила, як я тебе славно обдурила! Ти не хотів мені сказати, як ми з тобою будемо жити, а сам усе розказав! Як я тебе обдурила! Слухай же, як ми будемо жити, — за твоїми ж оповіданнями. По-перше, у нас буде дві кімнати, твоя й моя — і третя, в якій ми питимемо чай, обідатимемо, прийматимемо гостей, які буватимуть у нас обох, а не в тебе самого, не в мене самої. По-друге, я до твоєї кімнати не смію заходити, щоб не надокучати тобі: адже Кірсанов не сміє, — тому, ви й не сваритесь. Ти до моєї теж. Це друге. Тепер третє, — ах, мій любий, я й забула спитати про це: Кірсанов втручається до твоїх справ або ти до його? Ви маєте право питати один одного про що-небудь?

— Е, та тепер я вже знаю, до чого цей Кірсанов! Не скажу.

— Ні, я його все-таки ненавиджу. І не кажи, не треба. Я сама знаю: не маєте права ні про що питати один одного. Отже, по-третє: я не маю права ні про що питати тебе, мій милий. Коли тобі хочеться або треба сказати мені що-небудь про твої справи, ти сам мені скажеш. І точнісінько те саме навпаки. Ось три правила. Що ще?

— Вірочко, друге правило потребує пояснень. Ми бачимось з тобою в нейтральній кімнаті за чаєм і за обідом. Тепер уяви собі такий випадок. Ми напилися чаю вранці, я сиджу в своїй кімнаті, і не смію носа показати в твою, значить, не побачу тебе до обіду — адже так?

— Звичайно.

— Чудово. Приходить до мене знайомий і каже, що о другій годині буде в мене інший знайомий; а я о першій годині іду десь у справах; чи можу я попросити тебе переказати цьому знайомому, який зайде о другій годині, відповідь, яка йому потрібна, — можу я попросити тебе про це, якщо ти гадаєш лишатися дома?

— Звичайно, можеш. Чи візьмусь я за це, — інша справа. Якщо я відмовляюсь, ти не можеш претендувати, не можеш і питати, чому я відмовляюсь. Але спитати, чи не погоджусь я зробити тобі цю послугу, — спитати про це ти можеш.

— Чудово. Але ж за чаєм я ще не знав цього, а ввійти до твоєї кімнати не можу. Як же я спитаю?

— О боже, який він простак, — ця маленька дитина! Яке нерозуміння, скажіть на милість! Ви робите ось як, Дмитре Сергійовичу. Ви виходите в нейтральну кімнату й кажете: «Віро Павлівно!» Я відповідаю із своєї кімнати: «Що вам потрібно,

Дмитре Сергійовичу?» Ви кажете: «Я йду; без мене зайде до мене добродій А. (ви називаєте прізвище вашого знайомого). У мене є деякі відомості, щоб переказати йому. Чи можу я просити вас, Віро Павлівно, переказати їх йому?» Якщо я відповідаю «ні», нашій розмові кінець. Якщо я відповідаю «так», я виходжу до нейтральної кімнати, і ви розповідаєте мені, що я маю переказати вашому знайомому. Тепер ви знаєте, маленька дитинко, як треба робити?

— Так, любя Вірочко, жарти жартами, але ж справді найкраще жити, як ти кажеш. Тільки, звідки ти набралася таких думок? — Я-то їх знаю, так, я пам'ятаю, звідки я їх вичитав. А до ваших же рук ці книжки не доходять. У тих, що я тобі давав, таких подробиць не було. Чути? — не було від кого. Бо ж чи не першого мене ти зустріла з порядних людей.

— Ах, мій любий, та хіба важко до цього додуматись? Адже я бачила родинне життя, — я кажу не про свою родину: вона така особлива, — але ж у мене є подруги, я ж була в їхніх рсдинах; боже мій, скільки неприємностей між чоловіками і жінками — ти не можеш собі уявити, мій любий!

— Ну, я-то, Вірочко, уявляю.

— Знаеш ти, що мені здається, мій любий? Так не слід жити людям, як вони живуть: усе вкупі, усе вкупі. Треба бачитися одному з одним або тільки в справах або коли збиратися вкупі відпочити, повеселитися. Я завжди дивлюся й думаю: чому з сторонніми людьми кожен такий делікатний? Чому при чужих людях усі намагаються здаватися кращими, ніж у своїй родині? — і справді, при сторонніх людях бувають кращими, — чому це? Чому із своїми гірші, хоч їх і дужче люблять, ніж з чужими? Знаеш, мій любий, про що б я тебе просила: поведься зо мною завжди так, як поводився досі; адже це не заважало ж тобі любити мене, адже все-таки ми з тобою одне одному найближчі. Як ти досі поводився? Чи відповідав нечемно, чи робив догани? — ні! Кажуть, як це можна бути нечемним із сторонньою жінкою або дівчиною, як можна робити їй догани? Гаразд, мій любий: от я твоя наречена, буду твоєю дружиною а ти все-таки поведься зо мною, як велять поводитися із сторонньою: це, мій друже, здається мені, краще для того, щоб була міцна згода, щоб підтримувалася любов. Так, мій любий?

— Я не знаю, Вірочко, що мені й думати про тебе. Та ти мене й раніше дивувала.

— Миленький мій, ти хочеш захвалити мене! Ні, мій друже, це зрозуміти не так важко, як тобі здається. Такі думки не в мене самої, мій любий: вони у багатьох дівчат і молоденьких жінок, таких же простеньких, як я. Тільки їм не можна сказати своїм женихам або чоловікам того, що вони думають; вони знають, що за це про них подумають: ти розбещена. Я за те тебе й полюбила, мій любий, що ти не так думаєш. Знаєш, коли я тебе полюбила, коли ми вперше розмовляли в день мого наро-

дження? Коли ти став говорити, що жінки бідолашні, що їх шкода: от я тебе й полюбила.

— А я коли тебе полюбив? Того ж таки дня, це вже я казав, тільки коли?

— Який ти чудний, миленький! Ти сказав, що не можна не вгадати; а вгадаю, знову станеш хвалити.

— А ти все-таки вгадай.

— Ну, звичайно, коли: коли я спитала, чи правда що можна зробити так, щоб людям гарно жилося?

— За це треба знову поцілувати твою ручку, Вірочко.

— Годі, мій любий, це мені не подобається, коли жінкам цілують руки.

— Чому ж, Вірочко?

— Ах, мій любий, ти сам знаєш, чому — навіщо ж мене питаєш? Не питай так, мій миленький.

— Так, мій друже, це правда: не слід так питати. Це негарно. Я питатиму лише тоді, коли справді не знатиму, що ти хочеш сказати. А ти хотіла сказати, що нікому не слід цілувати рук.

Вірочка зареготала.

— От тепер я тебе прощаю, бо самій пощастило з тебе посміятися. Бачиш, хотів мене екзаменувати, а сам не знав головної причини, чому це негарно. Нікому не слід цілувати рук, це правда, але ж я не про це казала, не взагалі, а тільки про те, що не треба мужчинам цілувати рук у жінок. Це, мій любий, повинно б дуже образити жінок; це значить, що їх не вважають за таких же людей, гадають, що мужчина не може принизити своєї гідності перед жінкою, що вона настільки нижча за нього, що, скільки він не принижуйся перед нею, він усе не рівний їй, а набагато вищий за неї. А ти ж не так думаєш, мій миленький, то навіщо ж тобі цілувати в мене руку? А послухай, що мені здалося, мій миленький: ніби ми з тобою не наречений з нареченою.

— Так, це правда, Вірочко, мало схожого; тільки що ж таке — ми з тобою?

— Бог знає що, мій миленький, — або ось що: мовби ми давно, давно повінчані.

— Та що ж, мій друже: адже це й правда. Давні друзі, нічого не змінилося.

— Тільки одне змінилося, мій миленький: що я тепер знаю, що з підвалу на волю виходжу.

XIX

Так вони поговорили, — трохи дивна розмова як на першу розмову нареченого з нареченою, — і потисли одне одному руки, і пішов собі Лопухов додому, і Вірочка замкнула за ним двері

сама, бо Мотрьона засиділася в полупивній, надіючись на те, що її золото ще довго хропітиме. І справді, її золото ще довго хропіло.

Повернувшись додому годині о сьомій, Лопухов хотів узятися до роботи, але довго не міг почати. В голові було не те, а все те ж, що й усю довгу дорогу від сусідства Семенівського мосту до Виборзької. Звичайно, любовні мрії. Так, вони, тільки не зовсім любовні, і не зовсім мрії. Життя людини незабезпеченої має свої прозаїчні інтереси, саме про них Лопухов і роздумував. Зрозуміла річ: матеріаліст все тільки думає про вигоди. Він і справді думав усе про вигоди, замість високих поетичних і пластичних мрій, він займався такими любовними мріями, які личать грубому матеріалістові.

«Жертва — адже цього майже ніяк не можна буде вибити з її голови. А це погано. Коли думаєш, що чим-небудь особливим зобов'язаний людині, відносини до неї вже трохи натягнуті. А довідається ж. Приятелі пояснять, що от яка мала бути кар'єра. Та хоч і не пояснили б, сама зміркує: «Ти, мій друже, заради мене он чого зрікся, кар'єри, якої сподівався», — ну, скажемо, не грошей, — цього не прикинуть мені ні приятелі, ні вона сама, — ну, хоч і те добре, що не думатиме, що «він заради мене лишився у злиднях, коли без мене був би багатим». Цього не думатиме. Але довідається, що я прагнув ученої слави, і мав би її. От і журитиметься: «Ах, яку він заради мене жертву приніс!» І не думав жертвувати. Не був досі таким дурним, щоб приносити жертви, — сподіваюся, що й ніколи не буду. Як для мене краще, так і зробив. Не така людина, щоб приносити жертви. Та їх і не буває, ніхто й не приносить; це фальшиве поняття: жертва — на вербі груші. Як приємніше, так і чиниш. А от піди, розтлумач це. В теорії воно зрозуміло, а як бачить перед собою факт, людина й розчулюється: ви, каже, мій благодійник. І вже ж показалися сходи цих майбутніх жнив: «ти, — каже, — мене з підвалу випустив — який ти до мене добрий». Дуже мені треба було б випустити тебе, коли б самому це не подобалось. Це я тебе випускаю, ти думаєш? — став би я турбуватися, де ж пак, дожидайся, коли б це самому мені не давало втіхи! Може, я самого себе випустив. Авжеж, розуміється, себе: самому жити хочеться, любити хочеться, — розумієш? — самому, задля себе все роблю. Як би це зробити, щоб не розвинулося в ній це шкідливе почуття вдячності, яке стало б обтяжувати її. Ну, та якось зробимо, — вона ж розумна, зрозуміє, що це дурниці. Звичайно, я не так гадав зробити. Думав, що коли вона встигне піти з родини, то відкласти справу років на два; за цей час устиг би стати професором, грошові справи були б задовільні. Вийшло, що відстрочити не можна. Ну, то мені який збиток? Хіба я про себе, чи що, думав, коли міркував, що спершу треба влаштувати грошові справи? Чоловікові що? Чоловікові байдуже. Брак грошей позначається на жінці. Чоботи є, лікті не подерті, щі є, в кімнаті тепло — якої

мені ще болячки треба? А це в мене буде. То який же мені збиток? Але жінці молоденькій, гарненькій, цього замало. Їй потрібні розваги, потрібен успіх в товаристві. А на це в неї не буде грошей. Звичайно, вона не думатиме, що їй цього бракує; вона розумна, чесна дівчина; думатиме про себе: це дурниці, це погань, яку я зневажаю, — і зневажатиме. Та хіба допомагає те, що людина не знає, чого їй бракує, або навіть певна, що воно їй не потрібне? Це ілюзія, фантазія. Натура заглушена розумом, обставинами, гордістю, — і мовчить, і не подає про себе голосу свідомості, а нишком все-таки діє і підточує життя. Не так слід жити молоденькій. Не так слід жити красуні; це не годиться, коли вона і одягнена не так гарно, як інші, і не сяє на людях, бо бракує коштів. Жаль тебе, бідненька: я гадав, що все-таки трохи краще для тебе влаштується. А мені що? Я виграю, — ще невідомо, чи пішла б вона за мене через два роки, а тепер іде...»

— Дмитро, йди чай пити.

— Іду. — Лопухов пішов до кімнати Кірсанова, і дорогою встиг думати: «а до чого ж правдиво, що Я завжди на першому плані — і почав з себе, і скінчив собою. І з чого почав: «жертва» — яке шахрайство! мовби я вченої слави зрікаюся і кафедри — яка нісенітниця! чи ж не однаково, так само працюватиму, і так само дістану кафедру, і так само послужу медицині. Приємно людині, як теоретикові, спостерігати, як грає егоїзм її думками на практиці».

Я про все попереджаю читача, тож скажу йому, щоб він не думав, ніби цей монолог Лопухова захоче в собі таємничий натяк автора на який-небудь важливий мотив дальшого розвитку відносин між Лопуховим і Вірою Павлівною; життя Віри Павлівни не підточуватиметься браком можливості сяяти в товаристві і гарно одягатися, і її відносини до Лопухова не псуватимуться «шкідливим почуттям» вдячності. Я не з тих художників, у яких в кожному слові захована яка-небудь пружина, я переказую те, що думали й робили люди, та й годі; коли якийсь вчинок, розмова, монолог в думках потрібен для характеристики особи чи становища, я розповідаю його, хоч би він і не відбився ніякими наслідками на дальшому ході мого роману.

— Тепер, Олександрє, не скаржитимешся на мене, що я відстаю від тебе в роботі. Надолужу.

— Що, скінчив клопоти в справі тієї дівчини?

— Скінчив.

— Стає за гувернантку до Б.?

— Ні, за гувернантку не стає. Влаштувалося інакше. Їй тепер можна буде поки що по-людському жити в її родині.

— Що ж, це добре. Бо в гувернантках тяжко. А я, брат, тепер з зоровим нервом закінчив і беруся до дальшої пари. А ти на чому спинився?

— Та мені ще треба скінчити роботу над...

І пішли анатомічні та фізіологічні терміни.

«Тепер 28 квітня. Він сказав, що його справи влаштуються на початку липня, — припустимо, 10-го: адже це вже не початок, 10-е число можна взяти. Або, щоб певніше, візьму 15-е; ні, краще 10-е — скільки ж лишається днів? Сьогоднішнього дня вже нема чого лічити, — лишається тільки п'ять годин його; у квітні лишається 2 дні; травень — 31, та 2 — 33; червень — 30, та 33 — 63; з липня 10 днів, — усього тільки 73 дні, — чи ж багато це, тільки 73 дні? І тоді вільна? Вийду з цього підвалу! Ах, яка я щаслива! Миленький мій, як він розумно це надумав! Яка я щаслива!»

Це було у неділю, ввечері. В понеділок — урок, перенесений з вівторка.

— Друже мій, миленький мій, яка я рада, що знову з тобою, хоч на хвилиночку! Знаєш, скільки мені лишилося сидіти в цьому підвалі? Твої справи коли скінчаться? До 10-го липня закінчаться?

— Закінчаться, Вірочко.

— То тепер мені лишилося сидіти в підвалі тільки 72 дні, та сьогоднішній вечір. Я один день уже викреслила, — адже я зробила табличку, як роблять пенсіонерки й школярі, і викреслюю дні. Як весело викреслювати!

— Миленька моя Вірочко, миленька моя! Так, вже недовго тобі нудьгувати тут, два з половиною місяця минуть швидко, і будеш вільна.

— Ах, як весело буде! Тільки ти, мій миленький, тепер зовсім не розмовляй зо мною, і не дивися на мене, і на фортепіано не кожного разу гратимемо. І не кожного разу виходитиму при тобі із своєї кімнати. Ні, не втерплю, вийду завжди, тільки на одну хвилиночку, і так холодно дивитимусь на тебе, непривітно. І тепер зараз піду до своєї кімнати. До побачення, мій любий. Коли?

— У четвер.

— Три дні! Як довго! А тоді вже тільки 68 днів лишиться.

— Лічи менше: десь близько 7-го числа тобі можна буде вирватися звідси.

— 7-го? То уже тільки 69 днів? Як ти мене порадував! До побачення, мій миленький!

Четвер.

— Мій миленький, тільки 66 днів мені тут сидіти.

— Так, Вірочко, час лине швидко.

— Швидко? Ні, мій любий. Ах, які довгі стали дні! Іншим часом, здається, встиг би цілий місяць минути, доки йшли ці три дні. До побачення, мій миленький, нам же не треба довго роз-

мовляти, — адже ми хитрі, — правда? — До побачення. Ах, ще 66 днів мені лишилося сидіти в підвалі!

(«Гм, гм. Мені, звісно, непомітно — за роботою час летить. Та й не я ж у підвалі. Гм, гм! Так»).

Субота.

— Ах, мій миленький, ще 64 дні лишилось! Ах, яка нудьга тут! Ці два дні йшли довше за ті три дні. Ах, яка нудьга! Гидота яка тут, коли б ти знав, мій миленький. До побачення, мій милий, голубе мій, — до вівторка; а ці три дні будуть довші за всі п'ять днів. До побачення, мій милий.

(«Гм, гм! Так! Гм! — Очі негарні. Вона плакати не любить. Це негарзд. Гм! Так!»)

Вівторок.

— Ах, мій миленький, я вже й дні лічити облишила. Не минають, зовсім не минають.

— Вірочко, моє серденько, у мене є прохання до тебе. Нам треба поговорити гарненько. Ти дуже нудьгуєш за волею. Ну, дай собі трохи волі, адже нам треба поговорити?

— Треба, мій миленький, треба.

— Так ось про що я тебе прошу. Завтра, коли тобі буде зручніше, — в який час, байдуже, тільки скажи, — будь знову на тій лаві на Кінногвардійському бульварі. Будеш?

— Буду, мій миленький, неодмінно буду. Об 11 годині, — так?

— Гарзд. Дякую тобі, серденько.

— До побачення, мій миленький. Ах, яка я рада, що ти це надумав! Як це я сама, дурненька, не надумала. До побачення. Поговоримо; все-таки я дихну вільним повітрям. До побачення, миленький. Об 11 годині неодмінно.

П'ятниця.

— Вірочко, ти куди це збираєшся?

— Я, матінко? — Вірочка почервоніла, — до Невського проспекту, матінко.

— То й я з тобою піду, Вірочко, мені в Гостиний двір треба. Та що це, Вірочко, кажеш, ідеш на Невський, а таке плаття вдягла! Треба краще, коли на Невський, — там люди.

— Мені це плаття подобається. Почекайте одну секунду, матінко: я тільки візьму в своїй кімнаті одну річ.

Вирушають. Ідуть. Дійшли до Гостиного двору, ідуть тією лінією, що вздовж Садової, вже недалеко до рогу Невського, — ось і крамниця Рузанова.

— Матінко, я вам два слова скажу.

— Що з тобою, Вірочко?

— До побачення, матінко; не знаю, чи скоро: якщо не гніватиметеся, до завтра.

— Що, Вірочко? Я щось не розберу.

— До побачення, матінко. Я тепер до чоловіка. Ми з Дмитром Сергійовичем позавчора повінчалися. — Поганяй на Караванну, візник.

— Четвертачок, пані.

— Гаразд, поганяй швидше. Він до вас сьогодні ввечері зайде, матінко. А ви не гнівайтесь на мене, матінко.

Ці слова вже ледве долинули до Мар'ї Олексіївни.

— Та ти не на Караванну, то я тільки так сказала, щоб ти не думав довго, щоб мені швидше від тієї дами від'їхати. Ліворуч, по Невському. Мені багато далі, ніж на Караванну — на Васильївський острів, на 5-у лінію, за Середнім проспектом. Поганяй гарненько, набавлю.

— Ах, пані, обдурити мене зволили! Треба вже буде півкарбованчика покласти.

— Якщо добре поїдеш. —

XXI

Весілля влаштувалося не дуже складним, хоч і не зовсім звичайним чином.

Днів зо два після розмови про те, що вони жених і наречена, Вірочка раділа близькому визволенню; на третій день уже вдвоє нестерпнішим, ніж перше, став здаватися їй «підвал», як вона висловлювалась, на четвертий день вона вже поплакала, чого дуже не любила, але поплакала трошки, на п'ятий більше, на шостий вже не плакала, а тільки не могла заснути з нудьги.

Лопухов подивився, — коли проказав монолог «гм, гм», — подивився вдруге, і проказав монолог «гм, гм! так! гм!». Першим монологом він робив якесь припущення, тільки яке припущення, сам не знав, а в другому монологі з'ясував собі, яке саме в першому зробив припущення. «Не годиться, показавши волю, лишати людину в неволі», — і після цього думав дві години: півтори години по дорозі від Семенівського мосту на Виборзьку і півгодини — на своїй кушетці; першу чверть години думав, не нахмурюючи лоба, решту — годину й три чверті — думав, нахмуривши лоб, коли ж минуло дві години, ударив себе по лобу і, сказавши «гірше гоголівського поштмейстера, телятина!» — подивився на годинника — «10, ще можна» — і пішов з квартири.

Першу чверть години, не хмурячи лоба, він думав так: «Усе це дурниці, навіщо треба закінчувати курс? І без диплома не пропаду, — та й не треба його. Уроками, перекладами дістану не менше, — мабуть, що й більше, ніж мав би від свого докторства. Пусте».

Отже, тут нічого було хмурити лоба, — сказати правду; завдання було не морочливе почасти й тому, що ще від минулого

уроку передчувалося йому щось подібне до такого міркування. Це він зрозумів тепер. А коли б йому нагадати міркування, що починалося на тему «жертва» і кінчалось думками про вбрання, то можна було б викрити його, що вже й від того самого часу передчувалося щось подібне до цієї обставини, інакше-бо чого б і виникати тоді в ньому думці: «зрікаюся вченої кар'єри». Тоді йому уявлялося, що не зрікається, а інстинкт уже казав: «зречешся, відстрочки не буде». І коли б викрити в Лопухова, як у практичного мислителя, тодішню необґрунтованість його «не зрікаюся» — він тріумфував би як теоретик, і сказав би: «ось вам новий приклад, як егоїзм керує нашими думками! — адже я мусив би бачити, але не бачив, бо хотілося бачити не те — і нашими вчинками, бо навіщо ж примусив дівчину сидіти в підвалі зайвий тиждень, коли слід було передбачити і все влаштувати тоді ж таки!»

Та нічого цього не згадалося й не подумалося йому, тому що треба було нахмурити лоба і, нахмуривши його, думати годину й три чверті над словами: «хто повинчає?» — і все була одна відповідь: «ніхто не повинчає!» І раптом замість «ніхто не повинчає» — зринуло у нього в думці прізвище «Мерцалов»; тоді він ударив себе по лобі і вилаяв справедливо: як було з самого ж початку не згадати про Мерцалова? А почасти й несправедливо: адже незвично було думати про Мерцалова, як про людину, що вінчає.

В Медичній академії є багато людей усяких сортів, є, між іншим, і семінаристи; вони мають знайомства в Духовній академії, — через них були в ній знайомства і в Лопухова. Один із знайомих йому студентів Духовної академії, — не близький, але добрий знайомий, — закінчив курс рік тому і був священником у якомусь будинку з безконечними коридорами на Васильївському острові. От до нього й подався Лопухов, і, зважаючи на екстремність справи та пізній час, навіть візником.

Мерцалов, що сидів дома сам, читав якийсь новий твір, — чи то Людовіка XIV, чи то когось іншого з тієї ж династії.

— Ось така й така справа, Олексію Петровичу! Знаю, що для вас це дуже серйозний ризик; добре, якщо ми помиримся з батьками, а якщо вони почнуть процес? Вам може бути біда, та й напевно буде; але... — Ніякого «але» не міг відшукати в своїй голові Лопухов: як, справді, переконувати людину, щоб вона за нас стромляла шию в зашморґ!

Мерцалов довго думав, теж шукав «але», щоб уповноважити себе на такий ризик, і теж не міг придумати ніякого «але».

— Як же з цим бути? Адже хотілося б... те, що ви тепер робите, зробив і я рік тому, та став не вільний у собі, як і ви будете. А совісно: треба б допомогти вам. Та коли є дружина, воно й страшно вата йти не оглядаючись.

— Здрастуй, Альошо. Мої всі тобі кляняються, здрастуйте, Лопухов; давно ми з вами не бачились. Що ви тут кажете про

дружину? Все у вас дружини винні, — сказала, вернувшись від батьків, дама років 17, гарненька й жвава блондинка.

Мерцалов переповів дружині справу. У молодій дами заблищали оченята.

— Альошо, та не з'їдять же тебе!

— Є риск, Наташо.

— Дуже великий риск, — підтвердив Лопухов.

— Ну, що робити, рискни, Альошо, — я тебе прошу.

— Коли ти мене не судитимеш, Наташо, що я забув про тебе, ідучи на небезпеку, тоді годі й балакати. Коли хочете вінчатись, Дмитре Сергійовичу?

Отже, перешкод не лишалося.

У понеділок вранці Лопухов сказав Кірсанову:

— Знаєш що, Олександрє? Подарую я, мабуть, тобі ту половину нашої роботи, яка була моєю часткою. Бери мої папери й препарати, я кидаю. Виходжу з Академії, ось і прохання. Одружуюсь.

Лопухов розповів історію двома словами.

— Якби ти був дурний, або я був би дурний, сказав би я тобі Дмитре, що так роблять божевільні. А тепер не скажу. Усі заперечення ти, мабуть, старанніше, ніж я, обміркував. А й не обміркував, то однаково. Чи нерозумно ти чиниш, чи розумно — не знаю; але принаймні сам не робитиму тієї дурниці, щоб пробувати відраджувати, коли знаю, що не відраджу. Я тобі тут потрібен на що-небудь, чи ні?

— Треба квартиру підшукати де-небудь у дешевій місцевості, три кімнати. Мені треба клопотатись в Академії, щоб швидше видали папери, щоб завтра ж. То пошукай квартиру ти.

У вівторок Лопухов одержав свої папери, подався до Мерцалова, сказав, що весілля завтра, — в який час для вас зручніше, Олексію Петровичу? — Олексію Петровичу байдуже, він завтра весь день дома. — «Втім, я гадаю, що встигну прислати Кірсанова попередити вас».

У середу об 11 годині, прийшовши на бульвар, Лопухов досить довго ждав Вірочку і починав уже непокоїтись; аж ось і вона, так поспішає.

— Вірочко, друже мій, чи не трапилось чого з тобою?

— Ні, миленький, нічого, я спізнилась тільки тому, що проспала.

— Це значить, ти о якій же годині заснула?

— Миленький, я не хотіла тобі сказати; о сьомій годині, миленький, а то все думала; ні, раніше, о шостій.

— Ось про що я хотів тебе просити, моя люба Вірочко: нам треба швидше порадитись, щоб обом бути спокійними.

— Авжеж, миленький, треба. Швидше треба.

— Так днів через чотири, через три...

— Ах, коли б так, миленький, от би ти був розумник.

— Через три, мабуть, вже знайду квартиру, закуплю, що

треба по господарству, тоді нам і можна буде оселятися з тобою вкупі?

— Можна, мій голубе, можна.

— Але спершу ж треба повінчатись.

— Ах, я й забула, миленький, треба повінчатися спершу.

— Так вінчатись і сьогодні можна, — про це я й хотів просити тебе.

— Ходімо, миленький, повінчаємось; та як же ти це все влаштував? Який ти розумненький, миленький!

— А от дорогою все розповім, їдьмо.

Приїхали, пройшли довгими коридорами до церкви, розшукали сторожа, послали до Мерцалова; Мерцалов жив у тому ж будинку з безконечними коридорами.

— Тепер, Вірочко, у мене до тебе ще прохання. Адже ти знаєш, у церкві примушують молодих цілуватися?

— Так, мій миленький; тільки як це соромно!

— Так от, щоб не було тоді дуже соромно, поцілуймося тепер.

— Гаразд, мій миленький, поцілуймося, але хіба не можна без цього?

— Таж в церкві не можна без цього, то приготуймося.

Вони поцілувались.

— Миленький, добре, що встигли приготуватися, он уже сторож іде, тепер у церкві не так соромно буде.

Але прийшов не сторож, — сторож побіг до дячка, — увійшов Кірсанов, що дожидав їх у Мерцалова.

— Вірочко, оце й є Олександр Матвійович Кірсанов, якого ти ненавидиш і з яким хочеш заборонити мені бачитись.

— Віро Павлівно, за віщо ж ви хочете розлучити наші ніжні серця?

— За те, що вони ніжні, — сказала Вірочка, простягаючи руку Кірсанову, і, все ще посміхаючись, замислилася: — а чи зумію я любити його, як ви? Адже ви його дуже любите?

— Я? Я нікого, крім себе, не люблю, Віро Павлівно.

— І його не любите?

— Жили — не сварилися, і того досить.

— І він вас не любив?

— Не помічав щось. Втім, спитаймо в нього: ти любив, чи що, мене, Дмитре?

— Особливої ненависті до тебе не мав.

— Ну, коли так, Олександр Матвійовичу, я незаборонятиму йому бачитися з вами, і сама любитиму вас.

— Оце куди краще, Віро Павлівно.

— А ось і я готовий, — підійшов Олексій Петрович, — ходімо до церкви. — Олексій Петрович був веселий, жартував; але коли почав вінчати, голос його трохи затремтів — а що, як почнеться процес? Наташо, йди до батька, чоловік не годувальник, а погане життя від живого чоловіка на батьківських хлібах! Втім, після кількох слів, він знову цілком оволодів собою.

На половині відправи прийшла Наталія Андріївна, або Наташа, як звав її Олексій Петрович; після вінчання попросила молодих зайти до неї; у неї був приготований маленький сніданок; зайшли, посміялися, навіть протанцювали дві кадрили на дві пари, навіть вальсували; Олексій Петрович, що не вмів танцювати, грав їм на скрипці; години півтори пролинули легко й непомітно. Весілля було жваве.

— Мене, я думаю, дома ждуть обідати, — сказала Вірочка, — пора. Тепер, мій миленький, я й три, і чотири дні проживу в своєму підвалі, не нудьгуючи, мабуть, що й більше проживу, — стану я тепер нудьгувати! Адже мені тепер нічого боятися — ні, ти мене не проводи: я поїду сама, щоб не побачили, бува.

— Нічого, не з'їдять мене, не докоряйте собі, панове! — казав Олексій Петрович, проводячи Лопухова й Кірсанова, які лишалися ще кілька хвилин, щоб дати від'їхати Вірочці, — я тепер дуже радий, що Наташа підбадьорила мене.

Другого дня, після чотириденного шукання, знайшлася гарна квартира, в далекому кінці 5-ї лінії Васильївського острова. Маючи всього карбованців 160 в запасі, Лопухов розміркував із своїм приятелем, що неможливо йому з Вірочкою думати тепер же обзаводитися своїм господарством, меблями, посудом; тому й найняли три кімнати з меблями, посудом і харчуванням від пожильців-міщан: старого, який мирно проводив дні свої з лотком гудзиків, стрічок, шпильок тощо біля паркана на Середньому проспекті між 1-ю і 2-ю лінією, а вечори в розмовах із своєю старою, що проводила дні свої в латанні сотень і тисяч усякого дрантя, яке до неї приносили оберемками з товкучого ринку. Прислуга теж була від господарів, тобто самі господарі. Усе це коштувало 30 карбованців на місяць. Тоді — років з 10 тому — були в Петербурзі часи, ще дешеві як на петербурзький масштаб. Таким чином, готових коштів на прожиток вистачало на три а то й на чотири місяці: адже на чай 10 карбованців на місяць досить? А за чотири місяці Лопухов сподівався знайти уроки, яку-небудь літературну роботу, працю в якій-небудь купецькій конторі, — однаково. Того ж таки дня, як була підшукана квартира, — і, справді, квартира чудова: на те бо й шукали довго, зате й знайшли, — Лопухов, будши на уроці, у четвер, як звичайно, сказав Вірочці:

— Завтра переїжджай, мій друже; ось адреса. Більше тепер нічого не казатиму, щоб не помітили.

— Миленький мій, ти врятував мене!

Тепер, як піти з дому? Сказати? Вірочка й подумала була, але мати кинеться битися, може замкнути. Вірочка вирішила лишити листа в своїй кімнаті. Коли Мар'я Олексіївна, почувши, що дочка йде по дорозі до Невського, сказала, що піде разом з нею, Вірочка повернулася до своєї кімнати і взяла листа: їй здалося, що краще, чесніше буде, якщо вона сама, у вічі скаже матері —

адже битися на вулиці мати не буде ж? Тільки треба, коли казатимеш, трохи оддалік від неї зупинитися, швидше сідати на візника і їхати, щоб вона не встигла схопити за рукав.

Таким-от способом і відбулася ефектна сцена біля крамниці Рузанова.

XXII

Але ми бачили тільки ще половину цієї сцени.

З хвилину, — ні, трохи менше, Мар'я Олексіївна, що й гадки ні про що подібне не мала, стояла приголомшена, силкуючись зрозуміти і ніяк не розуміючи, що ж це каже дочка, що ж це значить, і як же це? Але тільки з хвилину, чи й менше... Вона стрепенулась, вигукнула якусь лайку, та дочка вже виїжджала на Невський; Мар'я Олексіївна пробігла кілька кроків у той бік, — треба візника, — кинулась на тротуар — «Візник!» — «Куди накажете, пані?» — куди вона накаже? Почулося, що дочка сказала «на Караванну», але звернула дочка ліворуч по Невському. Куди ж звелить вона? «Наздоганяти оту, негідницю!» — «Наздоганяти, пані? Та ви скажіть до пугтя, куди, а то як же без умови їхати, а який кінець, невідомо». — Мар'я Олексіївна вкрай розгнівалася, лайнула візника. — «П'яна ти, пані, я бачу, ось що», — сказав візник і відійшов. Мар'я Олексіївна і лаяла його навздогін, і гукала інших візників, і кидалась в різні боки на кілька кроків, і махала руками, і остаточно спинилась знов під колонадою, і тупала, й казилася; а навколо неї вже стояло чоловік із п'ятеро хлопців, що продають усяку всячину біля колон Гостиного двору; хлопці любувалися нею, перекидалися один з одним зауваженнями більш-менш неповажливого змісту, зверталися до неї з похвалами дотепного й порадами розсудливого змісту: «Оце так пані, раненько встигла нализатися, хват пані!» — «Пані, ей, пані, купи п'ятірку лимонів у мене, ними добре закушувати, для тебе дешево віддам!» — «Пані, ей, пані, не слухай його, лимон не пособить, а ти піди похмелись!» — «Пані, ей, пані, ловко ти лаєшся; давай об заклад лаятись, хто кого перелає!» — Мар'я Олексіївна, сама не тямлячи, що робить, ляснула по вуху найближчого з співрозмовників — парубка років 17, що не без грації висував їй язика: шапка злетіла, а волосся тут, якраз під рукою. Мар'я Олексіївна вчепилася в нього. Це сповнило решту розмовників невимовним ентузіазмом: — «Оце так пані! — Смали його, пані!» Дехто зауважував: — «Федько, а дай лиш їй здачі», проте більшість співрозмовників була рішуче на боці Мар'ї Олексіївни: «Куди Федьці проти пані! — Смали, пані, смали Федьку, так йому, падлюці, й треба», було вже багато глядачів, крім співрозмовників: і візники, й крамарі з крамниць, і перехожі. Мар'я Олексіївна немовби отямилась і останнім машинальним рухом далеко відштовх-

нувши Федьчину голову, попростувала через вулицю. Захоплені похвали співрозмовників проводили її.

Вона побачила, що йде додому, коли поминула вже ворота Пажеського корпусу, взяла візника і приїхала щасливо, побила біля дверей Федю, який відчинив їй, кинулась до шафочки, побила Мотрьону, що виткнулася на шум, кинулась знову до шафочки, кинулась у кімнату Вірочки, через хвилину вибігла до шафочки, побігла знов у кімнату Вірочки, довго лишалась там, потім пішла по кімнатах, лаючись, але бити було вже нікого: Федя втік на чорні сходи, Мотрьона, піддивляючись у щілину Вірочкиної кімнати, втекла прожогом, побачивши, що Мар'я Олексіївна підводиться, у кухню не потрапила, а опинилася в спальні під ліжком Мар'ї Олексіївни, де й пробула щасливо до мирного виклику.

Чи довго, чи коротко Мар'я Олексіївна лаялась і кричала, ходячи в порожніх кімнатах, сказати вона не могла, але, мабуть, довго, бо ось і Павло Костянтинівич повернувся з посади, — перепало і йому, ідеально й матеріально перепало. Та як усьому буває кінець, то Мар'я Олексіївна закричала: «Мотрьоно, подавай обідати!» Мотрьона побачила, що штурм скінчився, вилізла з-під ліжка й подала обідати.

За обідом Мар'я Олексіївна справді вже не лаялась, а тільки ричала, і вже без ніяких наступальних намірів, а так лише, для власного вжитку; потім лягти не лягала, але сіла й сиділа сама, і мовчала, і бурчала, потім і бурчати перестала, а все мовчала, нарешті, гукнула:

— Мотрьоно! Збуди пана, звели до мене прийти.

Мотрьона, що, чекаючи на розпорядження, не сміла піти ні в полупивну, нікуди, виконала наказ, Павло Костянтинівич з'явився.

— Іди до хазяйки, скажи, що дочка з твоєї волі вийшла за того чорта. Скажи: я проти жінки був. Скажи: зробив, щоб вам догодити, бо бачив, що не було вашого бажання. Скажи: моя жінка була одна винна, я вашу волю чинив. Скажи: я сам їх і звів. Зрозумів, чи що?

— Зрозумів, Мар'є Олексіївно: це ти дуже розумно міркуєш.

— Ну, іди ж! Хоч обідає, однаково виклич, підними від столу. Доки не знає.

Правдивість слів Павла Костянтинівича була така безсумнівна, що хазяйка поїняла б їм віри, хоч би він і не мав хисту сповідати з переконливою побожністю. А переконливість цього хисту була така велика, що хазяйка простила б Павла Костянтинівича, хоч би й не було безсумнівних доказів, що він повсякчас діяв супроти дружини і навмисне звів Вірочку з Лопуховим, щоб відвернути неблагородне одруження Михайла Івановича. — Як же вони повінчалися? — Павло Костянтинівич не пошкодував посагу; дав 5000 Лопухову грішми, весілля і все облад-

нання справив своїм коштом. Через нього вони й записочками передавалися; у його товариша по службі на квартирі, у столоначальника Філантьєва, — «жонатого чоловіка, ваше превосходительство, бо хоч я й маленька людина, але дівоча честь дочки, ваше превосходительство, мені дорога; мали при мені побачення, і хоч наші гроші не такі, щоб хлопчаків в таких літах учителів наймати, та немовби привід дав, ваше превосходительство», і т. д. Недобрі заміри дружини Павло Костянтинович плямував щонайчорнішими осудами.

Як було не переконатися і не помилувати Павла Костянтиновича? А головне — велика, несподівана радість! Радість пом'якшує серце. Хазяйка почала свою відпускну промову дуже довгим поясненням мерзенності думок і вчинків Мар'ї Олексіївни і спочатку вимагала, щоб Павло Костянтинович прогнав дружину від себе; але він благав, та й вона сама сказала це більше для бізиру, аніж для діла: нарешті, резолюція вийшла така, що Павло Костянтинович лишається управителем, квартира на вулицю віднімається, і переводиться він на задній двір з тим, щоб дружина його не сміла й показуватися у ті місця першого двору, на які може впасти погляд хазяйки, і повинна виходити на вулицю не інакше, як ворітьми, далекими від хазяйчиних вікон. З 20 карбованців на місяць прибавки до плати 15 карбованців віднімаються, а 5 карбованців лишаються на винагороду за покірність управителя хазяйчиній волі, а також і на відшкодування його видатків на весілля дочки.

XXIII

У Мар'ї Олексіївни було в думках кілька проектів про те, як поведеться з Лопуховим, коли він з'явиться увечері. Найдошкульніший полягав у тому, щоб сховати у кухні двох двірників, — вони кинуться на Лопухова по даному сигналу і відлупцюють його. Найпатетичніший полягав у тому, щоб урочисто проголосити устами своїми й Павла Костянтиновича батьківське прокляття неслухняній дочці і йому, розбійникові, з поясненням, що воно сильне, — навіть земля, як відомо, не приймає праху проклятих батьками. Але це були такі ж самі мрії, як у хазяйки думка розлучити Павла Костянтиновича з дружиною; такі проекти, як усяка поезія, правлять власне не для практики, а для розради серця, лягаючи основою для нескінченних роздумувань на самоті та для інших пояснень у розмовах майбутнього, що, мовляв, я от що могла (або, зважаючи на стать особи: міг) зробити, і хотіла (хотів), та з добрості своєї пожаліла (пожалів).

Проекти побити Лопухова й проклясти дочку були ідеальною стороною думок і почувань Мар'ї Олексіївни. Реальна сторона її розуму й душі мала спрямування не таке високе й більш прак-

тичне — різниця, неминуха через слабість кожної людської істоти. Коли Мар'я Олексіївна отямилася біля воріт Пажеського корпусу, збагнула, що дочка справді зникла, вийшла заміж і пішла геть від неї, цей факт відбився в її свідомості у формі ось якого вигуку в думці: «обікрала!» І всю дорогу вона вигукувала в думці, а часом і вголос: «обікрала!» Тому, затримавшись лише на кілька хвилин, щоб поділитися скорботою своєю з Федею й Мотрьоною по людській слабості, — кожна людина захоплюється виявленням почуттів до того, що забуває в пориві душі життєві інтереси хвилини, — Мар'я Олексіївна пробігла в кімнату Вірочки, кинулась до шухлядок туалету, до гардероба, — озирнула все квапливим поглядом, — ні, здається, все ціле! — і потім заходилася перевіряти це заспокійливе враження докладним переглядом. Виявилось, що справді, всі речі й плаття лишилися в неї, крім пари простеньких золотих сережок, та старого кисейного плаття, та старого пальта, в яких Вірочка пішла з дому. В цьому питанні реального напрямку Мар'я Олексіївна сподівалася, що Вірочка дасть Лопухову список своїх речей, щоб вимагати їх, і твердо вирішила з золотих і інших таких речей не давати нічого, із платтів дати чотири, які простіші, і дати трохи білизни, яка більше зношена: нічого не дати не можна, благородна пристойність не дозволяє, а Мар'я Олексіївна завжди пильно дбала про благородну пристойність.

Друге питання реального життя було: відносини до хазяйки; ми вже бачили, що Мар'ї Олексіївни пощастило розв'язати його вдало.

Тепер третє питання що робити з поганкою і негідником, з дочкою і непроханим зятем? Проклясти? — це не важко, але годиться лише як десерт до чогось істотнішого. Істотніше можливе тільки одне: подати прохання, почати справу, притягти до суду. Спершу, розхвилювавшись, Мар'я Олексіївна дивилась на таке розв'язання справи ідеально, і з ідеальної точки зору воно уявлялося дуже принадним. Але в міру того, як угамовувалася кров від утоми бурею, справа стала виглядати в іншому світлі. Ніхто не знав краще за Мар'ю Олексіївну, що судові справи ведуться грішми й грішми, а такі справи, як оця, що вабила її своєю ідеальною принадною, ведуться великими й великими грішми і тягнуться дуже довго, і, витягши силу грошей, закінчуються зовсім нічим.

Що ж робити? Кінець кінцем, виходило, що лишаються тільки дві речі: полаятися з Лопуховим до найвищої міри втіхи і відстояти від його вимог Вірочкині речі, а як засіб до цього — вжити загрозу подати скаргу. Але полаятися треба дуже сильно, досхочу.

Не пощастило й полаятися. Пришов Лопухов і почав у той спосіб, що ми з Вірочкою просимо вас, Мар'є Олексіївно й Павле Костянтиновичу, пробачити нам, що без вашої згоди...

Мар'я Олексіївна на цьому слові закричала: «Я прокляну її, негідницю!»

Та замість слова «негідницю» встигло вимовитися лише «негі...», бо Лопухов сказав дуже голосно: «Вашої лайки я не слухатиму, я прийшов говорити про справу. Ви гніваєтесь і не можете розмовляти спокійно, то ми поговоримо самі, з Павлом Костянтиновичем, а ви, Мар'є Олексіївно, пришліть Федю або Мотрьону покликати нас, коли заспокоїтесь», — і, кажучи це, вже вів Павла Костянтиновича з залу в його кабінет, а говорив так голосно, що перекричати його не було змоги, а тому й довелося припинити свою мову.

Довів він Павла Костянтиновича до дверей залу, тут спинився, обернувся й сказав: «А то, Мар'є Олексіївно, тепер же й з вами буду говорити; тільки ж про справу треба розмовляти спокійно».

Вона ладна була знову закричати, але він знову перебив: «Ну, не можете розмовляти спокійно, то ми йдемо».

— Та ти чого йдеш, дурню? — прокричала Мар'я Олексіївна.

— Та він мене веде.

— А коли Павло Костянтинович теж не захоче розмовляти спокійно, то й я піду, мабуть, — мені однаково. Тільки навіщо ж ви, Павле Костянтиновичу, дозволяєте називати себе такими іменами? Мар'я Олексіївна на справах не розуміється, вона, мабуть, думає, що з нами можна бозна-що зробити, а ви чиновник, ви діловий порядок мусите знати. Ви скажіть їй, що тепер вона з Вірочкою нічого не вдіє, а зо мною й поготів.

«Знає, падлюка, що з ним нічого не вдієш», — подумала Мар'я Олексіївна і сказала Лопухову, що в першу хвилину вона погарячилася, як мати, а тепер може розмовляти спокійно.

Лопухов вернувся з Павлом Костянтиновичем, — посідали; Лопухов попросив її слухати, доки він докаже те, що почне, а її мова буде далі, і почав говорити, дуже підвищуючи голос, коли вона пробувала перебивати його, і щасливо довів до кінця свою промову, яка полягала в тому, що розвінчати їх не можна, бо справа з Сторешниковим — справа пропаша, як ви самі знаєте, отже, й турбувати себе вам буде даремно, а втім, як хочете: коли зайві гроші є, то навіть раджу спробувати; та що, й смутитися нема чого, бо ж Вірочка ніколи не хотіла йти за Сторешникова, отже, ця справа завжди була нездійсненна, як ви й самі бачили, Мар'є Олексіївно, а дівчину так чи так треба віддавати заміж, а це діло взагалі втратне для батьків: треба посаг, та й весілля, само по собі, багато грошей коштує, а головне, посаг; отже, ще треба вам, Мар'є Олексіївно й Павле Костянтиновичу, дякувати дочці, що вона вийшла заміж без ніяких втрат для вас! — Ось так він говорив, і інше, в такому роді, і говорив він докладно цілісіньких півгодини.

Коли він скінчив, то Мар'я Олексіївна бачила, що з таким

розбійником нема чого балакати, і тому прямо завела мову про почуття, що їй було прикро власне через те, що Вірочка вийшла заміж, не спитавши згоди батьків, бо це для материнського серця дуже боляче; ну, а коли справа пішла про материнські почуття й прикросі, то, натурально, розмова стала являти для обох сторін більше той тільки інтерес, що, мовляв, не можна ж не говорити й про це, що так годиться для пристойності; задовольнили пристойність, поговорили, — Мар'я Олексіївна, що вона, як любляча мати, була засмучена, — Лопухов, що вона, як любляча мати, може й не смутитися; коли ж виконали міру пристойності належною довжиною міркувань про почуття, перейшли до другого пункту, якого вимагала пристойність, що ми завжди бажали своїй дочці щастя, — з одного боку, а з другого боку, відповідалося, що це, звісно, річ безперечна; коли розмова була доведена до пристойної довжини і в цьому пункті, стали прощатися, теж з висловлюваннями такої довжини, якої вимагає благородна пристойність, і результатом усього виявилось, що Лопухов, розуміючи засмученість материнського серця, не просить Мар'ю Олексіївну тепер же дати дочці дозвіл бачитися з нею, бо тепер це, може, було б ще тяжко для материнського серця, а що от Мар'я Олексіївна буде чути, що Вірочка живе щасливо, в чому, звичайно, завжди й полягало єдине бажання Мар'ї Олексіївни, і тоді материнське серце її зовсім заспокоїться, отже, тоді вона спроможна буде бачитися з дочкою, не засмучуючись.

Так на тому й вирішили і розійшлися миролюбно.

— Ну, розбійник! — сказала Мар'я Олексіївна, вирядивши зятя.

Вночі навіть приснився їй сон такого змісту, що сидить вона під вікном і бачить: вулицею їде карета, найкраща, і спиняється ця карета, і виходить із карети пишна дама, і мужчина з дамою, і входять вони до неї в кімнату, і дама каже: подивіться, матусю, як мене чоловік наряджає! І дама ця — Вірочка. І дивиться Мар'я Олексіївна, матерія на платті у Вірочки найдорожча, і Вірочка каже: «Сама матерія 500 карбованців коштує, і це для нас, матусю, дрібниці: у мене таких платтів ціла дюжина; а ось, матусю, це дорожче коштує, — ось, на пальці подивіться!» Дивиться Мар'я Олексіївна на пальці Вірочці, а на пальцях персні з великими брильєнтами! — «Цей перстень, матусю, коштує 2000 карбованців, а цей, матусю, дорожче — 4000 карбованців, а ось на груди подивіться, матусю, ця брошка ще дорожча, вона коштує 10 000 карбованців!» А чоловік каже, і цей чоловік Дмитро Сергійович: «Це все для нас ще дрібниці, люба матусю, Мар'є Олексіївно! А справді важливе ось у мене в кишені: ось, люба матусю, подивіться бумажник, який товстий і набитий усе самими сотенними папірцями, і цей бумажник я вам, матусю, дарую, бо й це для нас дрібниці! А ось цього бумажника, який ще товстий, люба матусю, я вам не подарую, бо

в ньому папірців нема, а в ньому все банкові білети та векселі, і кожен білет і вексель дорожче коштує, ніж увесь бумажник, що я вам подарував, люба матусю, Мар'є Олексіївно!» — Вміли ви, любий сину, Дмитре Сергійовичу, зробити шасливою мою дочку і всю нашу родину; тільки звідки ж, любий сину, ви таке багатство дістали? — «Я, люба матусю, по відкупній лінії пішов!»¹⁹

І, прокинувшись, Мар'я Олексіївна думає нишком: «істинно, йому б по відкупній лінії йти».

XXIV

ПОХВАЛЬНЕ СЛОВО МАР'І ОЛЕКСІІВНІ

Ви перестаєте бути важливою дійовою особою в житті Вірочки, Мар'є Олексіївно, і, розстаючись з вами, автор цього оповідання просить вас не нарікати на те, що ви відпускаєтесь зі сцени з розв'язкою, трохи не вигідною для вас. Не думайте, що ви через це втратили повагу. Вас пошито в дурні, але це ніскільки не знижує нашої думки про ваш розум, Мар'є Олексіївно: ваша помилка не свідчить проти вас. Ви зустрілися з людьми, яких не звикли зустрічати раніше, і не гріх вам було помилитися в них, керуючись попереднім вашим досвідом. Усе ваше попереднє життя привело вас до висновку, що люди поділяються на два розряди: дурнів і шахраїв: «хто не дурень, той шахрай, неодмінно шахрай, — думали ви, — а не шахраєм може бути тільки дурень». Цей погляд був дуже правдивий, Мар'є Олексіївно, до недавнього часу був цілком правдивий, Мар'є Олексіївно. Ви зустрічали, Мар'є Олексіївно, людей, які говорили дуже гарно, і ви бачили, що всі ці люди, без винятку, — або хитруни, які морочать людей гарними словами, або дорослі дурні діти, що не знають життя і не вміють ні до чого взятися. Тому ви, Мар'є Олексіївно, не вірили гарним словам, вважали їх за мудрість чи облуду, і ви мали рацію, Мар'є Олексіївно. Ваш погляд на людей уже цілком сформувався, коли ви зустріли першу жінку, яка не була дурна і не була шахрайка; ви мали підстави збентежитися, спинитися у ваганні, не знати, як думати про неї, як поводитися з нею. Ваш погляд на людей уже цілком сформувався, коли ви зустріли першого благородного чоловіка, який не був простодушною, жалюгідною дитиною, знав життя не гірше за вас, судив про нього не менш правдиво, ніж ви, вмів робити діло не менш ґрунтовно, ніж ви; ви мали підстави помилитися і вважати його за такого ж пройдисвіта, як ви. Ці помилки, Мар'є Олексіївно, не зменшують моєї поваги до вас, як до жінки розумної й ділової. Ви вивели вашого чоловіка з нікчемності, забезпечили себе на старість, — це речі гарні, і для вас були речами дуже трудними. Ваші засоби були погані, але

ваші умови не давали вам інших засобів. Ваші засоби належать вашим умовам, а не вашій особі, за них безчестя не вам, — але честь вашому розумові й силі вашого характеру.

Чи вдоволені ви, Мар'є Олексіївно, визнанням цих ваших гарних якостей? Звичайно, ви були б вдоволені й цим, бо ви й не думали ніколи претендувати на те, що ви мила або добра; в хвилину мимовільної одвертості ви самі визнавали, що ви людина зла й нечесна, і не вважали злоби й нечесності своєї за безчестя для себе, доводячи, що інакшою ви не могли бути при обставинах вашого життя. Отже, ви не дуже цікавитиметеся тим, що до похвали вашому розумові і силі вашого характеру не додано похвали вашим чеснотам, ви й не вважаєте, що маєте їх і мати їх вважаєте не за гарну властивість, а швидше за ознаку дурості. Отже, ви не вимагали б ще іншої похвали, крім тієї, попередньої. Але я можу сказати на вашу честь іще одне: з усіх людей, яких я не люблю і з якими не бажав би мати справи, я все ж охочіше матиму справу з вами, ніж з іншими. Звичайно, ви нещадні там, де це потрібно для вашої вигоди. Але коли вам немає вигоди робити кому-небудь шкоду, ви не станете робити її з якоїсь дурної примхи; ви розраховуєте, що не варт вам втрачати час, працю, гроші без користі. Ви, розуміється, раді були б спекти на повільному вогні вашу дочку й її чоловіка, але ви уміли вгамувати мстивий потяг, щоб спокійно обміркувати справу, і зрозуміли, що спекти їх не вдалося б вам; а це ж цінна якість, Мар'є Олексіївно, вміти усвідомлювати неможливість! Усвідомивши її, ви й не стали починати процесу, який не згубив би людей, що роздратували вас; ви зміркували, що ті дрібні неприємності, яких нарobili б їм клопотами по процесу, завдали б самій вам багато більшого клопоту й збитків, і тому ви не почали процесу. Якщо не можна перемогти ворога, якщо, завдаючи йому дріб'язкових утрат, сам втрачаєш ще більше, тоді нема для чого починати боротьбу; усвідомивши це, ви маєте здоровий розум і мужність скорятися неможливості, не роблячи марно шкоди ні собі, ні іншим, — це теж цінна якість, Мар'є Олексіївно. Так, Мар'є Олексіївно, з вами ще можна мати справу, бо ви не хочете зла заради зла на збиток собі самій — це дуже рідка, дуже цінна якість, Мар'є Олексіївно! Мільйони людей, Мар'є Олексіївно, шкідливіші за вас і собі й іншим, хоч не мають того жахливого вигляду, який маєте ви. З тих, хто негарний, ви ще краща за інших, саме тому, що ви не безрозсудні й не тупоумні. Я радий був би стерти вас з лиця землі, але я поважаю вас: ви не псуєте ніякої справи; тепер ви займаєтесь поганими справами, бо так вимагає ваша обстановка, але дати вам іншу обстановку, і ви залюбки станете нешкідливі, навіть корисні, бо без грошової вигоди ви не хочете робити зла, а коли вам вигідно, то можете робити, що схочете, — отже, навіть і діяти чесно й благородно, коли так буде треба. Ви здібні на це, Мар'є Олексіївно; не ви винні в тому, що ця здібність

не діє у вас, що, замість неї діють протилежні здібності, але всна є у вас, а цього не можна сказати про всіх. Паскудні люди не здібні ні на що; ви ж лише погана людина, а не паскудна людина. Ви вищі за багатьох і моральним масштабом.

— Чи вдоволені ви, Мар'є Олексіївно?

— Чого, батечку мій, маю бути вдоволена? Справи ж мої поганенькі?

— Це й чудово, Мар'є Олексіївно.

Розділ третій

ЗАМІЖЖЯ І ДРУГЕ КОХАННЯ

I

Минуло три місяці з того часу, як Вірочка вирвалася з підвалу. Справи Лопухових ішли добре. Він уже мав порядні уроки, дістав роботу в якогось книгопродавця — переклад підручника географії. Віра Павлівна теж мала два уроки, хоч і незavidних, але й не дуже поганих. Удвох вони одержували вже карбованців із 80 на місяць: на ці гроші не можна жити інакше, як дуже небагато, та все ж зазнавати їм злиднів не довелося, достаток їх потроху зростає, і вони сподівалися, що місяців ще через чотири або навіть швидше, вони зможуть уже обзавестися своїм господарством (воно так і було потім).

Життя їх налагодилося, звичайно, не зовсім у тому вигляді, як напівжартома, напівсерйозно влаштовувала його Віра Павлівна в день своїх фантастичних заручин, та все ж дуже схоже на те. Старий і стара, у яких вони оселилися, багато балакали одне з одним про те, як дивно живуть молоді, — немов зовсім і не молоді, — навіть не чоловік і жінка, а так, неначе не знаю хто.

— Значить, як сам бачу і ти, Петрівно, кажеш, на те скидається, ніби б сказати, вона йому сестрою доводилась, або він їй братом.

— Знайшов до чого прирівняти! Між братом і сестрою ніякої церемонності немає, а в них як? Він устане, пальто вдягне й сидить, дожидає, доки самовар принесеш. Злагодить чай, кликне її, вона теж уже вдягнута виходить. Які ж тут брат з сестрою? А ти так скажи: от буває теж, що небагаті люди, через нестатки, живуть дві сім'ї в одній квартирі, — от до цього можна прирівняти.

— І як це, Петрівно, щоб чоловік до жінки зайти не міг; не вдягнута, значить, не можна. Це на що схоже?

— А ти от краще скажи, як вони увечері розходяться. Каже: прощай, миленький, надобраніч! Розійдуться, кожне в своїй

кімнаті сидить, книжки читають, він ще пише. Ти слухай, що раз було. Лягла вона спати, лежить, читає книжку; тільки чує через перегородку, — на мене теж чогось сну не було, — чую, встає. Тільки, що ж ти думаєш? Чую, перед дзеркалом стала, значить, волосся пригладити. Ну, от чисто, як до гостей вийти збирається. Чую, пішла. Ну, і я в коридор вийшла, стала на стілець, дивлюся до нього в кімнату крізь шибку. Чую, підійшла. — «Можна увійти, миленький?» А він: «Зараз, Вірочко, хвилинку почекай». — Лежав теж. Одежину нап'яв, пальто: ну, думаю, галстух підв'язувати почне: ні, галстуха не підв'язав, обсмикався, каже: «Тепер можна, Вірочко». «Я, каже, ось у цій книжці не розумію, ти поясни». Він сказав. — «Ну, каже, пробач, миленький, що я тебе потурбувала». А він каже: «Нічого, Вірочко, я так собі лежав, ти не перешкодила». Ну, вона й пішла.

— Так і пішла?

— Так і пішла.

— І він нічого?

— І він нічого. Та ти не з того дивуйся, що пішла, а ти ось з чого дивуйся: убралася, пішла; він каже: почекай; убрався, тоді каже: заходь. Ти про це кажи: яке це заведення?

— А от що, Петрівно: це секта така, значить; бо є всякі секти.

— Та воно схоже на те. Гляди, що й вірне твоє слово.

Друга розмова.

— Даниловичу, а я таки її спитала про їхнє заведення. Ви, кажу, не розгніваєтесь, що я вас питаю: ви якої віри будете? — «Звичайно якої, російської», — каже. — А чоловік ваш? — «Теж, — каже, — російської», — А секти ніякої не зволите держати? — «Ніякої, — каже, — а вам чого таке подумалося?» — Та ось чого, пані, чи панею, чи панночкою вас узивати, не знаю: ви з чоловіченьком своїм живете? — засміялася: «живемо», — каже.

— Засміялася?

— Засміялася: «живемо», — каже. — Так чого ж у вас заведення таке, що ви не вбрана не бачите його, мов ви з ним не живете? — «Та це, — каже, — для того, що навіщо ж розпатланою виходити? А секти тут ніякої нема». — Так що ж тут такого? — кажу. — «А для того, — каже, — що так любові більше, і сварок немає».

— А це так, Петрівно, на правду скидається. Значить, завжди у своєму виді.

— Та вона ще яке слово сказала: «коли, — каже, — я не хочу, щоб інші мене нечупарою бачили, то чоловіка ж я більше люблю, значить, до нього й поготів не доводиться не вмившись на очі лізти».

— А й це на правду скидається, Петрівно: чого ж на чужих жінок ласяться? Того, що їх причепуреними бачать, а свою — нечупарою. Так у писанні сказано, в причтах Соломонових. Дуже премудрий цар був.

Добре йшло життя Лопухових. Віра Павлівна була завжди весела. Але одного разу, — це було місяців через п'ять після одруження, — Дмитро Сергійович, повернувшись з урока, застав дружину в якомусь особливому настрої: в очах її сяяла і гордість, і радість. Тут Дмитро Сергійович пригадав, що вже кілька днів можна було помічати в ній ознаки приємної тривоги, усміхненого роздумування, ніжної гордості.

— Друже мій, у тебе є щось веселе: чому ж ти не поділишся зо мною?

— Здається, є, мій любий, але почекай ще трохи: скажу тобі тоді, коли це буде певно. Треба подождати ще кілька днів. А це буде мені велика радість. Та й ти будеш радий, я знаю; і Кірсанову, і Мерцаловим сподобається.

— Але що ж таке?

— А ти забув, мій миленький, нашу умову: не розпитувати? Скажу, коли буде певно.

Минуло ще з тиждень.

— Мій миленький, буду розповідати тобі свою радість. Тільки ти мені порадь, ти ж усе це знаєш. Бачиш, мені вже давно хотілося що-небудь робити. Я й придумала, що треба завести швейну майстерню; адже це добре?

— Ну, мій друже, у нас була умова, щоб я не цілував тобі рук, але ж те говорилося взагалі, а про такий випадок умови не було. Давайте руку, Віро Павлівно.

— Потім, мій миленький, коли пощастить зробити.

— Коли пощастить зробити, тоді і не мені даси цілувати руку, тоді й Кірсанов, і Олексій Петрович, і всі поцілують. А тепер поки що я сам. І намір вартий того.

— Насильство? Я закричу.

— Ну й кричи.

— Миленький мій, я засоромлюся і не скажу нічого. Мовби це й справді таке важливе!

— А ось яке важливе, мій друже: ми всі балакаємо і нічого не робимо. А ти найпізніше нас усіх стала думати про це і раніше всіх вирішила взятися до діла.

Вірочка припала головою до грудей чоловіка, сховалася: —

— Любий мій, ти захвалив мене.

Чоловік поцілував її голову:

— Розумна голівка.

— Та годі, миленький мій. От тобі й сказати не можна; бач, який ти.

— Не буду більше: кажи, моя добра.

— Не смій так називати.

— Ну, зла.

— Ах, який ти! Усе заважаєш. Ти слухай, сиди спокійно. Адже тут, мені здається головне те, щоб з самого початку, коли

вибираєш небагатьох, робити обачно, щоб це були справді люди чесні, добрі, не легковажні, не хиткі, наполегливі і разом з тим лагідні, щоб вони не заводили пустих сварок і щоб уміли вибирати інших, — так?

— Так, мій друже.

— Тепер я знайшла трьох таких дівчат. Ах, скільки я шукала! Адже я, мій миленький, вже місяців зо три заходила до магазинів, знайомилася, — і знайшла. Такі славні дівчата. Я з ними добре познайомилася.

— І треба, щоб вони знали добре свою справу; адже треба, щоб діло розвивалося добрими виборами, адже все має ґрунтуватись на торговельному розрахунку.

— Ах, ще б пак ні, це звичайно.

— Так що ж іще? Про що зо мною радитись?

— Та подробиці, мій миленький.

— Розповідай подробиці; та мабуть, ти сама все обмірковувала і зумієш пристосуватися до обставин. Ти знаєш, тут найважливіше за все принцип, та характер, та вміння. Подробиці визначаються самі собою, з особливих умов кожної обстановки.

— Знаю, але все-таки, коли ти скажеш, що це так, я буду певніша.

Вони розмовляли довго. Лопухов не знайшов нічого, що слід було б виправити в плані дружини; але для неї самої план її розвинувся і прояснів від того, що вона розповіла його.

Другого дня Лопухов одніс до контори «Полицейских ведомостей» об'яву, що «Віра Павлівна Лопухова приймає замовлення на пошиття дамського одягу, білизни» і т. д. «за помірну ціну» і ін.

Того ж ранку Віра Павлівна подалася до Жюлі. «Теперішнього мого прізвища вона не знає, — скажіть, що «m-me Розальська».

— Дитино моя, ви без вуалі, відкрито, до мене, і називаєте своє прізвище слугі, але ж це безумство, ви губите себе, моя дитино!

— Та я ж тепер заміжня і можу бути всюди й робити, що хочу.

— Але ваш чоловік, — він довідається.

— Він через годину буде тут.

Почалися розпитування про те, як вона вийшла заміж. Жюлі була захоплена, обнімала її, цілувала, плакала. Коли пароксизм минув, Віра Павлівна почала розповідати про мету свого візиту.

— Ви знаєте, старих друзів не згадують інакше, як тоді, коли вони потрібні. У мене до вас велика просьба. Я заводжу швейну майстерню. Давайте мені замовлення і рекомендуйте мене вашим знайомим. Я сама добре шию, і помічниці у мене добрі, — та ви знаєте одну з них.

Справді, Жюлі знала одну з них, як чудову швачку.

— Ось вам зразки моєї роботи. І це плаття я робила собі сама: ви бачите, як гарно сидить.

Жюлі дуже уважно роздивилася, як сидить плаття, роздивилася шитво хустки, рукавчиків і лишилась задоволена.

— Моя дитино, ви могли б мати значний успіх, у вас є майстерність і смак. Але для цього треба мати пишний магазин на Невському.

— Так, я заведу згодом; це буде моя мета. Тепер я приймаю замовлення дома.

Покінчили справу, почали знову розмовляти про одруження Вірочки.

— А цей Сторешник, він два тижні пиячив страшенно; але потім помирився з Аделлю. Я дуже рада за Адель: він гарний хлопець; шкода тільки, що Адель не має характеру.

З'їхавши на свою дорогу, Жюлі пустилася балакати про пригоди Аделі й інших: тепер m-me Розальська вже дама, отже, Жюлі не вважала за потрібне стримуватися; спочатку вона говорила розсудливо, потім захоплювалася, захоплювалася і стала описувати гульбища з захватом, і пішла, і пішла; Віра Павлівна зникла, Жюлі нічого не помічала; Віра Павлівна оволоділа собою і слухала вже з тією тяжкою цікавістю, з якою розглядаєш риси любого обличчя, спотворені хворобою. Але ввійшов Лопухов. Жюлі вмить перетворилася на солідну світську даму, сповнену найсуворішого такту. Проте і цю роль вона витримала не довго. Почавши поздоровляти Лопухова з дружиною, такою красунею, вона знову розпалилася: «Ні, ми повинні святкувати ваше одруження»; звеліла подати сніданок нашвидкуруч, подати шампанське, Вірочка мусила випити півсклянки за своє одруження, півсклянки за свою майстерню, півсклянки за саму Жюлі. У неї запаморочилося в голові, зняли вони з Жюлі крик, галас, гамір; Жюлі ущипнула Вірочку, схопилася, побігла, Вірочка за нею: біганина по кімнатах, стрибання по стільцях; Лопухов сидів і сміявся. Кінчилось тим, що Жюлі надумала вихвалитися силою: «Я вас підніму в повітря однією рукою». — «Не піднімете». Заходились боротися, попадали обидві на диван і вже не захотіли вставати, а тільки все кричали, реготались і обидві заснули.

З давнього часу це був перший випадок, коли Лопухов не знав, що йому робити. Будити? Шкода, зіпсуєш усе веселе побачення невдалим кінцем. Він обережно встав, пішов по кімнаті, чи не трапиться книжка. Книжка трапилася — *Chronique de l'Œil de Bœuf*²⁰, — твір, перед яким «Фоблаз» в'янув; він уместився на дивані, в другому кінці кімнати, став читати, і через чверть години сам заснув від нудоти.

Години через дві Поліна збудила Жюлі: був час обідати. Посідали самі, без Сержа, що був на якомусь парадному обіді; Жюлі й Вірочка знову покричали, знову посолідничали, прощаючись стали зовсім солідні, і Жюлі здумала спитати, — раніш

не спало на думку, — навіщо Вірочка заводить майстерню? Адже коли вона думає про гроші, то куди легше їй зробитися актрисою, навіть співачкою: у неї такий сильний голос; з цього приводу знову посідали. Вірочка стала розповідати свої думки, і Жюлі знову впала в ентузіазм, і посипались благословення, перемішані з тим, що вона, Жюлі Ле-Теллье, пропаша жінка, — і сльози, але що вона знає, що таке «доброчесність» — і знову сльози, і обнімання, і знову благословення.

Днів через чотири Жюлі приїхала до Віри Павлівни і дала досить багато замовлень від себе, дала адреси кількох своїх приятельок, від яких теж можна одержати замовлення. Вона привезла з собою Сержа, сказавши, що без цього не можна: Лопухов був у мене, ти мусиш тепер зробити йому візит. Жюлі трималася солідно і витримала солідність без найменшого відступу, хоч просиділа у Лопухових довго; вона бачила, що тут не стіни, а блаженські перегородки, а вона вміла шанувати чуже ім'я. В азарт вона не входила, а входила більше в буколичний настрій, захоплено входячи в усі подробиці бідненького побуту Лопухових, вирішивши, що саме так слід жити, що інакше не можна жити, що тільки серед скромної обстановки можливе справжнє щастя, і навіть заявила Сержу, що вони з ним відуть жити в Швейцарію, оселяться в маленькому будиночку серед ланів і гір, на березі озера, кохатимуть одне одного, вудитимуть рибу, оброблятимуть свій город; Серж сказав, що він цілком згоден, але подивиться, що вона казатиме години через три-чотири.

Грім пишної карети й тупіт чудових коней Жюлі справили різюче враження серед населення 5-ої лінії між Середнім і Малим проспектами, де нічого подібного не бачили, принаймні від часів Петра Великого, якщо не раніше. Багато очей дивилося, як дивний феномен зупинився біля замкнутих воріт одноповерхового дерев'яного будиночка на 7 вікон, як з дивовижної карети з'явився новий, ще дивовижніший феномен, розкішна дама з блискучим офіцером, велика значність якого не підлягала сумніву. Усіх засмутило те, що через хвилину ворота відімкнулися і карета вїхала у двір: цікавість позбавилася надії бачити величного офіцера й ще величнішу даму вдруге, при їх від'їзді. Коли Данилович вернувся додому з торгівлі, у Петрівни з ним відбулася розмова.

— Даниловичу; а пожилці наші, мабуть, із значних людей. Приїздили до них генерал з генеральшою. На генеральші таке вбрання, що й розказати не можна, а на генералі дві зірки.

Яким чином Петрівна бачила зірки на Сержеві, що ще й не мав їх, та якби й мав, то, певно, не носив би їх, їздячи на службі Жюлі, це річ дивна; але що справді вона бачила їх, що не помилилася й не хвастала, це не вона запевняє, це я за неї теж ручуся: вона бачила їх. Це ми знаємо, що на ньому їх не було; але він мав такий вигляд, що з точки зору Петрівни не

можна було не побачити на ньому двох зірок, — вона й побачила їх; без жартів я кажу вам: побачила.

— І на лакеєві ліврея яка, Даниловичу: сукно англійське, по 5 карбованців аршин; він суворий такий, поважний, але чемний, відповідає; давав і помацати на рукаві, чудове сукно. Видно, що грошей кури не клюють. І сиділи вони у наших, Даниловичу, годин зо дві, і наші з ними говорять просто, ось як я з тобою, і не кланяються їм, і сміються з ними; і наш, чуєш, сидить з генералом, обидва розвалившись, у кріслах, і курять, і наш курить при генералі, і розвалився; та чого? — цигарка погасла, то він узяв у генерала, та й закурив свою. А вже з якою шанобою генерал ручку поцілував у нашої, то й не сказати. Як же тепер це діло розсудити, Даниловичу?

— Усе від бога, я так міркую; значить, і знайомство чи там рідня яка, — від бога.

— Від бога, звісно, Даниловичу, що й казати; а я й так гадаю, що або наш, або наша доводиться або братом, або сестрою або генералові, або генеральші. І признатись, я більше на неї думаю, що вона генералові сестра.

— Як же це буде по-твоєму, Петрівно? Не схоже щось. Коли б так, у них би гроші були.

— А так, Даниловичу, що мати не в шлюбі породила, або батько не в шлюбі породив. Того й лице не те: подоба, справді, нема.

— Це може статись, Петрівно, що не в шлюбі. Буває.

Петрівна на цілих чотири дні набула великої ваги у своїй крамничці з дрібним товаром. Ця крамничка цілих три дні відтягала частину публіки з тієї, що навкіс, Петрівна в інтересах освіти навіть трохи занедбала в ці дні своє латання, задовольняючи спрагу прагнучих знання.

Наслідком всього цього було те, що через тиждень з'явився до дочки й зятя Павло Костянтинівич.

Мар'я Олексіївна збирала відомості про життя дочки й розбійника, — не те, щоб постійно й ретельно, а так, взагалі, теж більше з суто наукового інстинкту любові до знання. Одній з дрібних її кумась, що жила на Васильївському, було доручено довідуватись про Віру Павлівну, коли трапиться йти мимо, і кумася приносила їй вісті, іноді раз на місяць, іноді й частіше, як випаде. Лопухови живуть між собою у згоді. Бешкету ніякого немає. Одне тільки: молодих людей багато буває, та все чоловікові приятелі й скромні. Живуть небагато; але видно, що гроші є. Не те щоб продавати, а купують. Справила собі два шовкових плаття. Купила два дивани, стіл до дивана, півдюжини крісел, випадково; заплатили 40 карбованців, а меблі гарні, карбованців сто треба дати. Сказали господарям, щоб шукали нових пожитців; ми, кажуть, через місяць на свою квартиру переїдемо, а вам, господарям тобто, дуже вдячні за ласку; ну, господарі й собі: і ми, кажуть, вам теж.

Мар'я Олексіївна втішалася цими чутками. Жінка дуже груба й дуже погана, вона мучила дочку, ладна була й убити і занепастити її ради своєї вигоди, і кляла її, коли та розладнала її план збагатитися — це так; але чи впливає з цього, що вона не мала до дочки ніякої любові? Нітрохи не впливає. Коли діло скінчилося, коли дочка безповоротно вирвалася з її рук, що ж було робити? Що з воза впало, те пропало. А все-таки дочка; і тепер, коли вже не випадало ніякої нагоди, щоб яку-небудь шкоду Віри Павлівни Мар'я Олексіївна могла обернути собі на користь, мати щиро зичила дочці добра. І знов не те, щоб зичила вже бог знає як, але це однаково: принаймні вона все-таки не бозна-як уважно шпигувала за нею. Заходи для стеження за дочкою були вжиті лише так, між іншим, бо, згодьтеся, не можна ж не стежити; ну, й добра зичилося теж між іншим, бо, згодьтеся, все-таки дочка. Чому ж і не помиритися? Тим більше, що розбійник-зять, з усього видно, людина статечна, може, й придасться згодом. Таким чином Мар'я Олексіївна приходила потроху до думки відновити зносини з дочкою. Потрібно було б ще з півроку, чи й рік, щоб доплентатись до цього: не було чого квапитись, часу досить. Але звістка про генерала з генеральшею враз рушила історію вперед на всю ту половину путі, що лишалася. Розбійник таки справді був шельма. Відставний студентисько без чину, з двома шагами грошей, здружився з молодим, отже, дуже вже значним, багатим генералом і здружив свою жінку з його жінкою; така людина далеко піде. Чи це Віра здружилася з генеральшею і чоловіка здружила з генералом? Однаково, значить, Віра далеко піде.

Отож, негайно після одержання звістки про візит, відряджений був батько сказати дочці, що мати простила її й кличе до себе. Віра Павлівна й чоловік пішли з Павлом Костянтинівичем і просиділи початок вечора. Побачення було холодне й нещире. Розмовляли найбільше про Федю, бо це предмет не драгливий. Він ходив до гімназії; умовили Мар'ю Олексіївну віддати його до пансіону гімназії, — Дмитро Сергійович буде там відвідувати його, а в свята Віра Павлівна братиме його до себе. Сяк-так дотягли час до чаю, потім спішили розійтися: Лопухови сказали, що в них сьогодні будуть гості.

Півроку Віра Павлівна дихала чистим повітрям, груди її вже зовсім одвикли від тяжкої атмосфери хитрих слів, з яких кожне гимовляється з корисливим наміром, від слухання шахрайських думок, низьких планів, і страшне враження справив на неї її підвал. Бруд, пошлість, цинізм усякого роду — усе це впадало тепер в очі їй з різкістю новизни.

«Як у мене вистачало сили жити в таких гідких утьсках? Як я могла дихати в цьому підвалі? І не тільки жила, навіть лишилася здорова. Це дивно, незбагненно. Як я могла тут зрости

з любов'ю до добра? Незрозуміло, неймовірно», — думала Віра Павлівна, повертаючись додому і почувавши себе як людина, що відпочиває після задухи.

Коли вони приїхали додому, до них трохи згодом зібралися гості, яких вони ждали, — звичайні тодішні гості: Олексій Петрович з Наталією Андріївною, Кірсанов, — і вечір пройшов, як звичайно проходив з ними. Яким подвійно радісним видалося Вірі Павлівні її нове життя з чистими думками в товаристві чистих людей! Як звичайно, йшла й весела розмова, з безліччю спогадів, йшла й серйозна розмова про все на світі: від тогочасних історичних подій (міжусобна війна в Канзасі,²¹ провісниця нинішньої великої війни півночі з півднем, провісниця ще більш великих подій не в самій лише Америці, цікавила цей маленький гурток: тепер про політику балакають усі, тоді цікавилася нею дуже небагато людей; серед небагатьох — Лопухов, Кірсанов, їх приятелі) до тогочасної суперечки про хімічні основи рільництва за теорією Лібіха,²² і про закони історичного прогресу, без яких не обходилася тоді жодна розмова в подібних гуртках, і про велику важливість розрізнення реальних бажань, що шукають і знаходять собі задоволення, від фантастичних, яким не знаходиться, та яким і не треба знайти собі задоволення, як фальшивій справі під час гарячки, яким, як їй, одне задоволення: вилікування організму, хворобливим станом якого вони породжуються через спотворення реальних бажань, і про важливість цього корінного розрізнення, проголошену тоді антропологічною філософією²³, і про все, тому подібне й неподібне, але споріднене. Дами часом і вслухалися в ці вченості, які говорилися так просто, ніби й не вченості, і втручалися в них своїми запитаннями, а більше — більше, розуміється, не слухали, навіть обхлюпали водою Лопухова й Олексія Петровича, коли ті надто вже захопилися великою важливістю мінерального добрива; але Олексій Петрович і Лопухов розмовляли про свої вченості непохитно. Кірсанов мало допомагав їм, був більше, навіть зовсім, на боці дам, і вони втрюх грали, співали, реготалися до пізньої ночі, коли, втомившись, розвели, нарешті, і непохитних поборників серйозної розмови.

III

ДРУГИЙ СОН ВІРИ ПАВЛІВНИ

І от Віра Павлівна засипає і сниться Вірі Павлівні сон.

Поле, і полем ходять чоловік, тобто миленький, і Олексій Петрович, і миленький каже: «Вам цікаво знати, Олексію Петровичу, чому з однієї грязі родиться пшениця така біла, чиста й ніжна, а з другої грязі не родиться? Цю різницю ви самі зараз побачите. Подивіться на корінь цього чудового колоса: біля

кореня грязь, але ця грязь свіжа, можна сказати, чиста грязь; чуєте запах вогкий, неприємний, але не затхлий, не скислий. Ви знаєте, що мовою філософії, якої ми з вами дотримуємось, ця чиста грязь зветься реальна грязь. Вона брудна, це правда; але придивіться до неї гарненько, ви побачите, що всі елементи, з яких вона складається, самі по собі здорові. Вони утворюють грязь у цій сполуці, але хай трохи зміниться розташування атомів, і вийде щось інше; і все інше, що вийде, буде так само здорове, бо основні елементи здорові. Звідки ж здорова властивість цієї грязі? Зверніть увагу на положення цієї поляни: ви бачите, що воді тут є куди стікати, і тому тут не може бути гnilості».

— Так, рух є реальність, — каже Олексій Петрович, — бо рух — це життя, а реальність і життя — те саме. Але головним елементом життя є праця, а тому головний елемент реальності — праця, і найпевніша ознака реальності — діяльність.

— Так бачите, Олексію Петровичу, коли сонце стане нагрівати цю грязь, і тепло стане переміщати її елементи у складніші хімічні сполуки, тобто у сполуки вищих форм, колос, який зростає з цієї грязі від сонячного світла, буде здоровий колос.

— Так, бо це грязь реального життя, — каже Олексій Петрович.

— Тепер перейдемо на цю поляну. Беремо й тут рослину, теж розглядаємо її корінь. Він так само у грязі. Зверніть увагу на характер цієї грязі. Неважко помітити, що це грязь гnilа.

— Тобто, фантастична грязь, за науковою термінологією, — каже Олексій Петрович.

— Так; елементи цієї грязі перебувають в нездоровому стані. Натурально, що, хоч би як вони переміщалися, і хоч би які інші речі, не схожі на грязь, виходили з цих елементів, усі ці речі будуть нездорові, нікчемні.

— Так, бо самі елементи нездорові, — каже Олексій Петрович.

— Нам не важко буде відкрити причину цього нездоров'я.

— Тобто, цієї фантастичної гnilості, — каже Олексій Петрович.

— Так, гnilості цих елементів, якщо ми звернемо увагу на положення цієї поляни. Ви бачите, вода не має куди стікати, тому вона застоюється, гние.

— Так, відсутність руху є відсутність праці, — каже Олексій Петрович, — бо праця вважається в антропологічному аналізі корінною формою руху, яка дає основу й зміст усім іншим формам: розвазі, відпочинку, забаві, веселощам; вони, без попередньої праці, не мають реальності. А без руху немає життя, тобто реальності, бо це грязь фантастична, тобто гnilа. До недавнього часу не знали, як повертати здоров'я таким полянам, але тепер відкрито засіб; це — дренаж: зайва вода збігає по канавах, лишається води скільки треба, і вона має рух, і поляна набуває

реальності. Але доки цього засобу не вжито, ця грязь лишається фантастичною, тобто гнилою, а на ній не може бути доброї рослинності; тимчасом як дуже природно, що на грязі реальній з'являються гарні рослини, бо то грязь здорова. Що їй треба було довести: *o-e-a-a-dum*²⁴ як кажуть по-латині.

Як кажуть по-латині «що їй треба було довести», Віра Павлівна не може розчутити.

— А ви, Олексію Петровичу, любите розважатися кухонною латинню²⁵ й силогістикою? — каже миленький, тобто чоловік.

Віра Павлівна підходить до них і каже: та годі вам балакати про свої аналізи, тотожності і антропологізми, будь ласка, панове, що-небудь інше, щоб і я могла брати участь у розмові, або краще давайте грати.

— Давайте грати, — каже Олексій Петрович, — давайте сповідатися.

— Давайте, давайте, це буде дуже весело, — каже Віра Павлівна. — Але ви подали думку, ви покажіть і зразок виконання.

— Охоче, сестро моя, — каже Олексій Петрович, — але вам скільки років, люба сестро моя, вісімнадцять?

— Скоро буде дев'ятнадцять.

— Але ще немає: тому покладемо вісімнадцять, і будемо всі сповідатись до вісімнадцяти років, бо треба, щоб були однакові умови. Я сповідатимуся за себе й за дружину. Мій батько був дячок у губернському місті і займався палітурництвом, а мати пускала на квартиру семінаристів. З ранку до ночі батько й мати все клопоталися й говорили про шматок хліба. Батько випивав, але тільки коли обсідали нестерпні злидні, — це реальне горе, або коли дохід був чималенький: тоді він віддавав матері всі гроші й казав «Ну, матушко, тепер слава богу, на два місяці злиднів не побачиш; а я собі півкарбованчика залишив, з радості вип'ю» — це реальна радість. Моя мати часто сердилась, іноді біла мене, але тоді, коли в неї, як вона казала, німів поперек від тягання горщиків та чавунів, від прання білизни на нас п'ятьох та на п'ять чоловік семінаристів, і миття підлог, забруднених нашими двадцятьма ногами, що не носили калаш, та від догляду за коровою; це — реальне роздратування нервів надмірною працею без відпочинку; і коли при всьому цьому «кінці не сходились», як вона казала, тобто не вистачало грошей купити чоботи кому-небудь із нас, братів, або на черевки сестрам, — тоді вона біла нас. Вона й голубила нас, коли ми, ще нерозумні дітлахи, самі набивалися допомагати їй у роботі, або коли ми робили що-небудь інше розумне, або коли випадала їй рідка хвилина відпочити і її «поперек відпускало», як вона казала, — це все реальні радощі...

— Ах, досить уже ваших реальних прикростей і радощів, — каже Віра Павлівна.

— Ну, тоді слухайте сповідь за Наташу.

— Не хочу слухати: в ній такі самі реальні прикrostі й радощі, — знаю.

— Цілковита правда.

— Але, може, вам цікаво буде вислухати мою сповідь, — каже Серж, що невідомо звідки взявся.

— Подивимось, — каже Віра Павлівна.

— Мої батько й мати, хоч були люди багаті, теж завжди клопоталися й говорили про гроші; і багаті люди не вільні від таких же турбот...

— Ви не вмієте сповідатися, Серж, — ввічливо каже Олексій Петрович, — ви скажіть, чому вони клопоталися про гроші, які витрати їх непокоїли, які потреби важко їм було задовольняти?

— Так, звичайно, я розумію, до чого ви питаєте, — каже Серж, — але облишмо цей предмет, звернімося до іншої сторони їх думок. Вони теж піклувались про дітей.

— А шматок хліба був забезпечений їхнім дітям? — питає Олексій Петрович.

— Звичайно; але ж треба було подбати про те, щоб...

— Не сповідайтесь, Серж! — каже Олексій Петрович, — ми знаємо вашу історію; турботи про зайве, думки про непотрібне, — ось ґрунт, на якому ви зросли; цей ґрунт фантастичний. Тому подивіться ви на себе: ви від природи людина й не дурна, і дуже гарна, може, не гірша й не дурніша за нас, а до чого ви придатні, на що ви потрібні?

— Придатний до того, щоб супроводити Жюлі всюди, куди вона бере мене з собою; потрібен на те, щоб Жюлі могла бенкетувати, — відповідає Серж.

— З цього ми бачимо, — каже Олексій Петрович, — що фантастичний, або нездоровий ґрунт...

— Ах, як ви обридли з вашою реальністю й фантастичністю! Давно зрозуміло, а вони все товчуть! — каже Віра Павлівна.

— Так чи не хочеш, бува, погомоніти зо мною? — каже Мар'я Олексіївна, яка теж не знати звідки взялася. — Ви, панове, ідіть собі, бо мати хоче говорити з дочкою.

Усі зникають. Вірочка бачить себе на самоті з Мар'єю Олексіївною. Обличчя Мар'ї Олексіївни прибирає насмішкуватого вигляду.

— Віро Павлівно, ви освічена дама, ви така чиста й благородна, — каже Мар'я Олексіївна, і голос її тремтить од злості, — ви така добра... як же мені, грубій і злій п'яниці, розмовляти з вами? У вас, Віро Павлівно, зла й погана мати; а дозвольте вас спитати, добродійко, про що ця мати турбувалася? Про шматок хліба; це по-вашому, по-вченому, реальна, справжня людська турбота, адже так? Ви чули лайку, ви бачили гидкі діла й підлоту; а дозвольте вас спитати, яку мету вони мали? Пусту, нікчемну? Ні, добродійко. Ні, добродійко, яке б не було життя вашої родини, але це було не пусте, фантастичне життя. Бачите, Віро Павлівно, я вивчилася говорити по-вашому, по-

вченому. Але вам, Віро Павлівно, прикро й соромно, що ваша мати погана й зла жінка? Вам хочеться, Віро Павлівно, щоб я була доброю й чесною жінкою? Я відьма, Віро Павлівно, я вмю чаклувати, я можу здійснити ваше бажання. Прошу, дивіться, Віро Павлівно, ваше бажання здійснюється: я, зла, зникаю; дивіться на добру матір і її дочку.

Кімната. Біля порога хропе п'яний, неголений, бридкий чоловік. Хто саме — цього не можна впізнати, обличчя наполовину затулене рукою, наполовину вкрите синцями. Ліжко. На ліжку жінка, — та це Мар'я Олексіївна, тільки добра! Зате яка ж вона бліда, старезна у свої 45 років, яка виснажена! Біля ліжка дівчина років 18, та це я сама, Вірочка; тільки яка ж я освічена? Та що це? У мене й колір обличчя якийсь жовтий, та й риси грубіші, та й кімната яка вбога! Меблів майже немає. — «Вірочко, друже мій, ангел мій, — каже Мар'я Олексіївна, — ляж, спочинь, серденько, ну, чого на мене дивитися, я й так полежу. Адже ти третю ніч не спиш».

— Нічого, матусю, я не стомилася, — каже Вірочка.

— А мені ніяк не кращає, Вірочко; як то ти без мене зостанешся? У батька платня маленька, та й сам він погана тобі опора. Ти дівчина вродлива; злих людей на світі багато. Перестерегти тебе буде нікому. Боюсь я за тебе. — Вірочка плаче.

— Люба моя, ти не смутись, я тобі не на докір це кажу, а щоб перестерегти: ти чого в п'ятницю з дому ходила, за день перед тим, як я занедужала? — Вірочка плаче.

— Він тебе обдурить, Вірочко, покинь ти його.

— Ні, матусю.

Два місяці. Як це воно, за одну хвилину, минуло два місяці? Сидить офіцер. На столі перед офіцером пляшка. На колінах у офіцера вона, Вірочка.

Ще два місяці минуло за одну хвилину.

Сидить пані. Перед панею стоїть вона, Вірочка.

— А прасувати вмієш, люба?

— Вмію.

— А з яких ти, люба? Кріпачка чи вільна?

— Мій батько чиновник.

— Так з благородних, мила? То я тебе найняти не можу. Яка ж з тебе буде служниця? Іди собі, моя люба, не можу.

Вірочка на вулиці.

— Мамзель, а мамзель, — каже якийсь п'янений юнак, — ви куди йдете? Я вас проведу. — Вірочка біжить до Неви.

— Що, моя люба, надивилася, яка ти у доброї матері була? — каже колишня, справжня Мар'я Олексіївна. — Чи добре я чаклувати вмю? Хіба не вгадала? Чого мовчиш? Язик же є? Та я з тебе слова видушу: бач, не йдуть з язика! По магазинах ходила?

— Ходила, — відповідає Вірочка, а сама тремтить.

— Бачила? Чула?

— Так.

— Добре їм жити? Вчені вони? Книжки читають, про нові ваші порядки думають, як би людям добро робити? Думають, чи ні? — кажи!

Вірочка мовчить, а сама тремтить.

— Чи бач, з тебе й слова он не йдуть. Добре їм жити? — питаю.

Вірочка мовчить, а сама холоне.

— Не йдуть, бач, з тебе слова. Добре їм жити? — питаю; чи гарні вони? — питаю; такою хотіла б бути, як вони? — Мовчиш! Пику вернеш! — Слухай же ти, Вірко, що я скажу. Ти вчена — на мої злодійські гроші вчена. Ти про добре думаєш, а коли б я не зла була, так ти б і не знала, що то таке добром зветься. Розумієш? *Усе* від мене, *моя* ти дочка, розумієш? Я тобі мати.

Вірочка й плаче, і тремтить, і холоне.

— Матінко, чого ви від мене хочете? Я не можу любити вас.

— А я хіба прошу: полюби?

— Мені хотілося б, принаймні, поважати вас; але я й цього не можу.

— А я потребую твоєї поваги?

— Чого ж вам треба, матінко? Навіщо ви прийшли до мене так страшно розмовляти зо мною? Чого ви хочете від мене?

— Дякуй хоч, невдячна. Не люби, не поважай. Я зла: чого мене любити? Я погана: чого мене поважати? Але ти зрозумій, Віро, що коли б я не така була, і ти б не така була. Гарна ти — від мене поганої; добра ти — від мене злої. Зрозумій, Вірко, вдячна будь.

— Ідіть собі, Мар'є Олексіївно, тепер я поговорю з сестрицею.

Мар'я Олексіївна зникає.

Наречена своїх женихів, сестра своїх сестер бере Вірочку за руку. — Вірочко, я хотіла завжди бути доброю з тобою, адже ти добра, а я така, яка сама людина, що з нею я розмовляю. Але ти тепер сумна, — бачиш, і я сумна; подивись, чи гарна я, коли сумна?

— Все-таки найкраща за всіх на світі.

— Поцілуй мене, Вірочко, ми обидві засмучені. Адже твоя мати казала правду. Я не люблю твоєї матері, але вона мені потрібна.

— Хіба без неї не можна вам?

— Згодом буде можна, коли не треба буде людям бути злими. А тепер не можна. Бачиш, добрі не можуть самі стати на ноги, злі дужі, злі хитрі. Але бачиш, Вірочко, злі бувають різні: одним треба, щоб на світі ставало гірше, іншим, так само злим, щоб ставало краще: так треба для їх користі. Бачиш, твій матері було треба, щоб ти була освічена: адже вона брала в тебе гроші, які ти заробляла за уроки; адже вона хотіла, щоб

її дочка спіймала багатого зятя їй, а для цього їй треба було, щоб ти була освічена. Бачиш, у неї були погані думки, але з них виходила користь людині: адже тобі вийшла користь? А в інших злих не так. Коли б твоєю матір'ю була Анна Петрівна, хіба б ти вчилася так, щоб ти стала освіченою, узнала добро, полюбила його? Ні, тебе б не допустили взнати що-небудь гарне, з тебе б зробили ляльку, — так? Такій матері потрібна дочка-лялька, бо вона сама лялька, і все грається з ляльками в ляльки. А твоя мати людина погана, та все-таки людина, їй треба було, щоб ти не була лялькою. Бачиш, як злі бувають різні? Одні заважають мені: адже я хочу, щоб люди стали людьми, а вони хочуть, щоб люди були ляльками. А інші злі допомагають мені, — вони не хочуть допомагати мені, але дають простір людям ставати людьми, вони збирають засоби людям ставати людьми. А мені тільки цього й треба. Так, Вірочко, тепер мені не можна без таких злих, які були б проти інших злих. Мої злі — злі, але під їхньою злою рукою росте добро. Так, Вірочко, будь вдячна своїй матері. Не люби її, вона зла, але ти їй усім зобов'язана, знай це: без неї не було б тебе.

— І завжди так буде? Ні, так не буде?

— Так, Вірочко, згодом так не буде. Коли добрі будуть сильні, мені не потрібні будуть злі. Це скоро буде, Вірочко. Тоді злі побачать, що їм не можна бути злими; і ті злі, які були людьми, стануть добрими: адже вони були злими тільки тому, що їм шкодило бути добрими, а вони ж знають, що добро краще за зло, вони люблять його, коли можна буде любити його без шкоди.

— А ті злі, які були ляльками, що з ними буде? Мені й їх жаль.

— Вони гратимуться в інші ляльки, тільки вже у нешкідливі ляльки. Але ж у них не буде таких дітей, як вони: адже в мене всі люди будуть людьми; і їхніх дітей я навчу бути не ляльками, а людьми.

— Ах, як це буде добре!

— Так, але й тепер добре, бо готується це добре: принаймні, тим і тепер дуже добре, хто готує його. Коли ти, Вірочко, допомагаєш куховарці готувати обід, адже в кухні душно, чадно, а тобі ж добре, дарма, що душно й чадно? Усім добре сидіти за обідом, але найкраще тому, хто допомагав готувати його: тому він удвоє смачніший. А ти любиш солодко поїсти, Вірочко, — правда?

— Правда, — каже Вірочка й посміхається, що спіймана на любові до солодкого печива і поранні над ним у кухні.

— Так за чим же сумувати? Та ти вже й не сумуєш.

— Яка ви добра!

— І весела, Вірочко, я завжди весела, і коли сумна, все-таки весела. Правда?

— Так, коли мені сумно, ви прийдете теж немов сумна, а завжди зразу проженете сум; з вами весело, дуже весело.

— А пам'ятаєш мою пісеньку: *donc vivons*.

— Пам'ятаю.

— Давай же співати.

— Давайте.

— Вірочко! Та я збудив тебе? Втім, уже чай готовий. Я було злякався: чую, ти стогнеш, увійшов, ти вже співаєш.

— Ні, мій миленький, не збудив, я сама б прокинулась. А який я сон бачила, миленький, я тобі розповім за чаєм. Іди, я одягнуся. А як ви сміли увійти до моєї кімнати без дозволу, Дмитре Сергійовичу? Ви забуваєтесь. Злякався за мене, мій миленький? Підійди, я тебе поцілую за це. Поцілувала; іди ж, іди, мені треба одягатися.

— Та давай уже, я тобі послугую замість покоївки.

— Ну, добре, миленький; тільки як це соромно!

IV

Майстерня Віри Павлівни влаштувалася. Основи були прості, спочатку навіть такі прості, що нема чого про них і говорити. Віра Павлівна не сказала своїм трьом першим швачкам нічого-гісінько, крім того, що дасть їм плату трохи ненабагато більшу за ту, яку швачки мають по магазинах; у всьому цьому не було нічого особливого; швачки бачили, що Віра Павлівна жінка не пуста, не легковажна, тому, нітрохи не дивуючись, пристали на її пропозицію працювати в неї: нічого дивного в тому не було, що небагата дама хоче завести швейну майстерню. Ці троє дівчат знайшли ще трьох чи чотирьох, вибрали їх з тією обачністю, про яку просила Віра Павлівна; в цих умовах вибору теж не було нічого, що викликало б підозру, тобто нічого особливого: молода й скромна жінка бажає, щоб робітниці в майстерні були дівчата прямодушної, доброї вдачі, розсудливі, лагідні, що ж тут особливого? Не хоче сварок, та й годі; отже, розумно, і більш нічого. Віра Павлівна сама познайомилася і з цими вибраними, добре познайомилася перше, ніж сказала, що бере їх, це натурально; це так само рекомендує її як жінку поважну, та й годі. Думати тут нема над чим, не довіряти нічому.

Таким чином, попрацювали місяць, одержуючи вчасно умовлену плату. Віра Павлівна постійно була в майстерні, і вже вони встигли узнати її дуже близько, як жінку розважну, обачну, розсудливу, хоч і дуже добру, так що вона здобула цілковите довір'я. Особливого тут нічого не було й не передбачалося, а тільки те, що хазяйка — добра хазяйка, у якої діло піде: вміє вести.

Але коли минув місяць, Віра Павлівна прийшла в майстерню з якоюсь рахунковою книгою, попрохала своїх швачок припинити роботу і послухати, що вона казатиме.

Стала говорити вона, найпростішою мовою, речі зрозумілі, дуже зрозумілі, але яких від неї, та й ні від кого раніше, не чули її швачки:

«Ось ми тепер добре знаємо одне одного, — почала вона, — я можу про вас сказати, що ви й добрі робітниці, і добрі дівчата. А ви про мене не скажете, щоб я була якась дурна. Значить, можна мені тепер поговорити з вами одверто, які в мене думки. Якщо вам здасться що-небудь дивним у них, то ви тепер уже подумаете про це гарненько, а не скажете одразу ж, що в мене думки пусті, бо знаєте мене як жінку не яку-небудь пусту. Так ось які мої думки.

Добрі люди кажуть, що можна завести такі швейні майстерні, щоб швачкам було працювати в них багато вигідніше, ніж у тих майстернях, які ми всі знаємо. Мені й захотілося спробувати. Судячи з першого місяця, здається, що й справді можна. Ви одержували плату справно, а ось я вам скажу, скільки, крім цієї плати й усіх інших витрат, лишилось у мене грошей в прибутку». — Віра Павлівна прочитала рахунок прибутків і видатків за місяць. До видатків було зараховано, крім виданої плати, всі інші витрати: на наймання кімнати, на освітлення, навіть витрати Віри Павлівни на візника у справах майстерні, щось із карбованець.

«Ви бачите, — казала вона далі, — у мене в руках лишається стільки-то грошей. Тепер: що робити з ними? Я завела майстерню на те, щоб ці прибуткові гроші йшли в руки тим самим швачкам, за чію роботу одержані. Тому я й роздаю їх вам; на перший раз усім нарівно, кожній окремо. Згодом подивимось, чи так краще розпоряджатися ними, чи можна ще в якій інакшій спосіб, ще вигідніший для вас». — Вона роздала гроші.

Швачки якийсь час не могли отямитись від подиву, потім почали дякувати. Віра Павлівна дала їм досить поговорити про їх вдячність за одержані гроші, щоб не образити їх відмовою слухати, яка схожа була б на байдужість до їхніх думок і настрою; потім стала казати далі:

«Тепер треба мені розповісти вам найтрудніше з усього, про що доведеться нам будь-коли говорити, і не знаю, чи зумію я розповісти це гарненько. А все-таки поговорити треба. Чому я цих грошей не лишила в себе, і яка охота була мені заводити майстерню, коли не брати від неї прибутку? Ми з чоловіком живемо, як ви знаєте, не бідуючи: люди не багаті, але всього у нас досить. А коли б мені чогось було мало, мені варт було б тільки чоловікові сказати, та й казати не треба було б, він сам помітив би, що мені потрібно більше грошей, і було б у мене більше грошей. Він тепер займається не такими справами, які вигідніші, а такими, які йому більш подобаються. Але ж ми з ним одне одного дуже любимо, і йому найприємніше робити те, що для мене приємно, так само, як і мені для нього. Тому, коли б мені бракувало грошей, він зайнявся б такими справами, які

вигідніші ніж теперішня його праця, а він зумів би знайти, бо він людина розумна й спритна, — ви ж його трохи знаєте. А якщо він цього не робить, значить, з мене досить і тих грошей, які у нас із ним є. Це тому, що в мене немає великої пристрасті до грошей; адже ви знаєте, що в різних людей різні пристрасті, не у всіх же тільки до грошей: у тих — пристрасть до балів, у інших — до гарного вбрання чи карт, і всі такі люди ладні навіть розоритися ради своєї пристрасті, і багато й розоряються, і ніхто з цього не дивується, що їхня пристрасть їм дорожча за гроші. А в мене пристрасть ось до того, чим зайнятись я з вами пробую, і я на свою пристрасть не те що не розоряюсь, а навіть і зовсім не витрачаю ніяких грошей, тільки що рада її вдовольняти і без прибутку від неї собі. Що ж, по-моєму, тут немає нічого дивного: хто ж від своєї пристрасті шукає прибутку? Кожен ще гроші на неї витрачає. А я й того не роблю, не витрачаю. Значить, мені ще більша вигода, ніж іншим, якщо я свою пристрасть вдовольняю, і маю собі втіху без збитку собі, коли іншим їх утіха коштує грошей. Чому ж у мене ця пристрасть? — А ось чому. Добрі й розумні люди написали багато книжок про те, як треба жити на світі, щоб усім було добре; і тут найголовніше, — кажуть вони, — те, щоб майстерні завести за новим порядком. От мені й хочеться подивитись, чи зуміємо ми з вами завести такий порядок, який треба. Це однаково, як ото одному хочеться збудувати гарний будинок, іншому — розвести гарний сад або оранжерею, щоб на них милуватися; так от мені хочеться завести гарну швейну майстерню, щоб весело було милуватися на неї.

Звичайно, вже й те було б добре, коли б я стала тільки щомісяця роздавати вам прибуток, як оце тепер. Але розумні люди кажуть, що можна зробити ще багато краще, так що й зиску буде більше, і можна вигідніше використовувати його. Кажуть, ніби можна влаштувати дуже добре. Ось ми побачимо. Я буду вам потроху розповідати, що ще можна зробити, за словами розумних людей, та ви й самі придивлятиметесь, то помічатимете, і як вам здасться, що можна зробити що-небудь добре, ми й будемо пробувати це робити, — поволеньки, як можна буде. Та тільки треба вам сказати, що я без вас нічого нового не заводитиму. Тільки те й буде нове, чого ви самі схочете. Розумні люди кажуть, що тільки те й виходить добре, що люди самі схочуть робити. І я так само думаю. Отже, вам нема чого боятись нового, все буде по-старому, крім того, що самі ви схочете змінити. Без вашого бажання нічого не буде.

А ось тепер моє останнє хазяїнське розпорядження без вашої поради. Ви бачите, що треба вести рахунки й пильнувати, щоб не було зайвих витрат. Минулого місяця я одна це робила; а тепер одна робити не хочу. Оберіть двох з-поміж себе, щоб вони робили це разом зо мною. Я без них нічого не робитиму. Адже гроші, ваші, а не мої, отже, вам треба й на-

глядати за ними. Зараз це діло ще нове; не знати, хто з-поміж вас найздібніший до нього, то для спроби треба спершу обрати на короткий час, а через тиждень побачите, чи інших обрати, чи старих лишити на посаді!».

Довгі розмови викликали ці незвичайні слова. Але Віра Павлівна вже здобула довір'я; та й говорила вона просто, не забігаючи далеко наперед, не малюючи ніяких особливо принагідних перспектив, які після хвилинного захоплення породжують недовір'я. Тому дівчата не подумали, що вона божевільна, а тільки й треба було, щоб не визнали за божевільну. Діло пішло потроху.

Звичайно, потроху. Ось коротка історія майстерні за цілих три роки, протягом яких ця майстерня була найголовнішою стороною історії самої Віри Павлівни.

Дівчата, з яких утворилася основа майстерні, були вибрані обачно, були гарні швачки, були безпосередньо зацікавлені в успіху роботи; тому, натурально, робота йшла дуже успішно. Майстерня не втрачала жодної з тих дам, які раз пробували зробити їй замовлення. Виникла деяка заздрість з боку кількох магазинів і майстерень, але це не мало ніякого впливу, крім того, що для усунення всяких причіпок, Вірі Павлівні дуже швидко довелося дістати право мати на майстерні вивіску. Незабаром замовлень стало надходити більше, ніж могли виконувати дівчата, які від самого початку працювали в майстерні, і склад її поступово зростав. Через півтора року в ній було щось із двадцятєро дівчат, згодом і більше.

Одним з перших наслідків того, що вирішальний голос у всьому управлінні дістали самі швачки, було рішення, якого й слід було сподіватися: в перший же місяць управління дівчата вирішили, що не годиться самій Вірі Павлівні працювати без винагороди. Коли вони заявили їй про це, вона сказала, що й справді так слід. Хотіли дати їй третину прибутку. Вона відклала ці гроші якийсь час, доки розтлумачила дівчатам, що це суперечить основному задумові їх порядку. Вони досить довго не могли зрозуміти цього; але потім погодилися, що Віра Павлівна відмовляється від особливої частки зиску не з самолюбства, а тому, що так треба по суті справи. До цього часу майстерня настільки вже зросла, що Віра Павлівна не вправлялася сама бути закройщицею, треба було мати ще й другу; Вірі Павлівні покладали таку ж плату, як і другій закройщиці. Гроші, що їх вона раніше відклала з прибутку, тепер були прийняті назад до каси, на її прохання, крім тих, що належали їй, як закройщиці; решта пішла на влаштування банку. Щось із рік Віра Павлівна більшу частину дня проводила в майстерні і працювала таки справді не менше всякої іншої за кількістю часу. Коли вона побачила, що є змога бути в майстерні вже не цілий день, плату їй зменшували, як зменшувався час її праці.

Як ділити прибуток? Вірі Павлівні хотілося довести до того,

щоб прибуток ділився нарівно між усіма. Цього досягли лише в половині третього року, а перед тим пройшли кілька різних ступенів, починаючи з розподілу прибутку пропорціонально до заробітної плати. Перш за все побачили, що коли дівчина пропускала без роботи кілька днів через хворобу чи з інших поважних причин, то не добре за це зменшувати її частку з прибутку, який придбано ж не власне цими днями, а всією роботою й загальним станом майстерні. Далі погодилися, що закройщиці й дівчата, які дістають окрему плату за розвіз замовлень, та інші посади, достатньо вже винагороджуються своєю особливою платою, і що несправедливо їм брати більше за інших ще й з прибутку. Прості швачки, які не посідали ніяких посад, були такі делікатні, що не вимагали цієї зміни, коли помітили несправедливість попереднього порядку, ними ж заведеного: ті, хто мав посади, самі відчували незручність користуватися зайвим і відмовилися від цього, коли достатньо зрозуміли дух нового порядку. Слід, проте, сказати, що ця тимчасова делікатність — терпіння одних і відмовлення інших — не була якимось особливим подвигом, при невпинному поліпшенні справ тих і тих. Найважче було прищепити розуміння того, що прості швачки мусять усі діставати однакою частку з прибутку, хоч одні встигають заробляти більшу плату, ніж інші, що швачки, які працюють успішніше за інших, вже достатньо винагороджуються за успішність своєї роботи тим, що встигають заробляти більшу плату. Це й була остання зміна в розподілі прибутку, зроблена вже в половині третього року, коли майстерня зрозуміла, що одержання прибутку — не винагорода за вмільсть тієї чи іншої особи, а наслідок загального характеру майстерні, — наслідок її устрою, її мети, а мета ця — цілковита однаковість користі від праці для всіх, хто бере участь у праці, які б не були особисті властивості; що від цього характеру майстерні залежить вся участь працюючих у прибутку; а характер майстерні, її дух, порядок утворюється одностайністю всіх, а для одностайності однаково важлива кожна учасниця: мовчазна згода найнесміливішої чи найменш обдарованої не менш корисна для збереження й розвитку порядку, корисного для всіх, для успіху всього діла, ніж діяльна дбайливість найжвавішої і найобдарованішої.

Я пропускаю силу подробиць, бо не описую майстерні, а лише говорю про неї лиш у тій мірі, в якій це потрібно, щоб змалювати діяльність Віри Павлівни. Якщо я згадую про деякі подробиці, то єдино для того, щоб видно було, як діяла Віра Павлівна, як вона вела діло крок по крокові, і терпляче, і невтомно, і як твердо дотримувалася свого правила: не розпоряджатися нічим, а тільки радити, пояснювати, пропонувати свою допомогу, допомагати виконати те, що ухвалила її компанія.

Прибуток розподіляли щомісяця. Спочатку кожна дівчина брала його весь і витрачала окремо від інших; у кожній були невідкладні потреби, і не було звички діяти дружно. Коли від

постійної участі у справах вони набули звичку зважувати весь хід роботи в майстерні, Віра Павлівна звернула їх увагу на те, що в їх ремеслі кількість замовлень розподіляється по місяцях року дуже неоднаково, і що в місяці особливо вигідні непогано було б відкладати частину прибутку, щоб вирівнювати невигідні місяці. Рахунки велися дуже точні, дівчата знали, що коли хтось із них покине майстерню, то без затримки дістане свою частку, яка лишається в касі. Тому вони пристали на пропозицію. Утворився невеличкий запасний капітал, він поступово зростав; почали шукати, як його використати. Одразу ж усі зрозуміли, що з нього можна давати позики тим учасникам, яким трапляється негайна потреба в грошах, і ніхто не захотів нараховувати проценти на позичені гроші: бідні люди знають, що добра грошова допомога буває без процентів. Після утворення цього банку організували комісіонерство для закупівель: дівчата вирішили, що вигідно купувати чай, кофе, цукор, взуття, багато інших речей через майстерню, яка брала крам не по трошку, отже, дешевше. Від цього, трохи згодом пішли далі: зміркували, що вигідно буде таким самим способом налагодити купівлю хліба та інших припасів, які купуються щодня в булочних і крамничках з дрібним товаром; але тут же побачили, що для цього треба всім жити в сусідстві: почали гуртуватися по кілька на одну квартиру, вибирати квартири поблизу майстерні. Тоді виникло у майстерні своє агентство в справах зносин з булочною й крамничкою з дрібним товаром. А років через півтора майже всі дівчата уже жили на одній великій квартирі, спільно харчувалися, запасалися провізією в той спосіб, як це робиться по великих господарствах.

Половина дівчат були одинокі. У деяких були старенькі родички, матері або тітки; дві утримували стариків-батьків; у багатьох були маленькі брати або сестри. Через ці родинні відносини трое дівчат не могли оселитися на спільній квартирі: в однієї мати була немирної вдачі; у другої мати була чиновниця і не хотіла жити разом з мужичками, у третьої батько був п'яниця. Вони користувалися лише з послуг агентства; так само й ті швачки, що були не дівчата, а заміжні жінки. Але, крім трьох, усі інші дівчата, що мали родичів на своїх руках, жили на спільній квартирі. Самі вони жили в одних кімнатах, по дві, по три в кімнаті; їхні родичі чи родички розташувалися, кому як зручніше: дві старухи мали окремі кімнати кожна, інші старухи жили вкупі. Для маленьких хлопчиків була своя кімната, дві інших для дівчаток. Ухвалено було, що хлопчики можуть лишатися тут до 8 років; тих, кому було більше, віддавали до майстрів.

Усьому вівся дуже точний рахунок, щоб уся компанія жила твердою думкою, що ніхто нікого не кривдить, ніхто нікому не завдає збитків. Розрахунки одиноких дівчат за квартиру й харчування були нескладні. Після деяких вагань вирішили нара-

ховувати за брата або сестру до 8 років четверту частину витрат дорослої дівчини, потім утримання дівчинки до 12 років лічилося за третину, з 12 — за половину утримання сестри її, з 13 років дівчатка вступали ученицями до майстерні, якщо не влаштувалися інакше, і ухвалено було, що з 16 років вони стають повноправними учасницями компанії, якщо буде визнано, що вони навчилися добре шити. За утримання дорослих родичів вираховувалося звичайно, стільки ж, як за утримання швачок. За окремі кімнати була особлива плата. Майже всі старухи і всі три старики, що жили в квартирі-майстерні, займалися роботою на кухні чи іншими господарськими справами; за це, звичайно, нараховувалася їм плата.

Усе це дуже швидко розповідається на словах, та й на ділі здалося дуже легким, простим, натуральним, — коли влаштувалося. Але влаштувалося поволі, і кожний новий захід коштував дуже багатьох розмов, кожен перехід здійснювався після цілої низки турбот. Було б надто довго й сухо оповідати про інші сторони порядку майстерні так само докладно, як про розподіл і використання прибутку; про багато дечого доведеться й зовсім не оповідати, щоб не надокучити, про інше лише побіжно згадати; наприклад, що майстерня завела своє агентство продажу готових речей, пошитих у час, вільний від виконання замовлень, — окремого магазину вона ще не могла мати, але уклала угоду з однією з крамниць Гостиного двору, завела маленьку крамничку на Товкучому ринку, — дві з старух були прикажчицями в крамничці. Але треба трохи докладніше розповісти про одну сторону життя майстерні.

Віра Павлівна з перших же днів стала приносити книжки. Зробивши свої розпорядження, вона починала читати вголос, читала півгодини, годину, якщо раніше не відривала її потреба знову робити розпорядження. Потім дівчата відпочивали від слухання; далі знову читання, і знову відпочинок. Нема чого й казати, що дівчата з перших же днів дуже захопилися читанням, деякі охочі були до нього й раніше. Через два, три тижні читання під час роботи набрало регулярного вигляду. Через тричотири місяці виявилось кілька таких, що майстерно читали вголос; було ухвалено, що вони змінятимуть Віру Павлівну, читатимуть по півгодини, і що ця півгодина зараховуватиметься їм, як робота. Коли з Віри Павлівни було знято обов'язок читати вголос, Віра Павлівна, що вже й раніше заміняла іноді читання оповіданнями, стала оповідати частіше й більше; потім оповідання перетворилися на щось подібне до легких курсів різних знань. Потім, — це був дуже великий крок, — Віра Павлівна побачила, що можна запровадити й правильне викладання: дівчата стали такі жадібні до знання, а робота їх ішла так успішно, що вони вирішили влаштувати серед робочого дня, перед обідом, велику перерву для слухання уроків.

— Олексію Петровичу, — сказала Віра Павлівна, будучи од-

ного разу у Мерцалових, — у мене є до вас прохання. Наташа вже на моєму боці. Моя майстерня стає лицеем всіляких знань. Будьте одним з професорів.

— Що ж я їм викладатиму? Хіба латинську й грецьку, чи логіку й риторику? — сказав, сміючись, Олексій Петрович. — Адже моя спеціальність не дуже цікава, на вашу думку і ще на думку однієї людини, про яку я знаю, хто вона.

— Ні, ви необхідні саме як спеціаліст: ви правитимете за щит благодирности й гарного спрямовання наших наук.

— А це правда. Бачу, без мене було б неблагодирно. Призначайте кафедру.

— Наприклад, російська історія, нариси з загальної історії.

— Чудово. Але це я викладатиму, а вважатиметься, що я спеціаліст. Чудово. Дві посади: професор і щит.

Наталія Андріївна, Лопухов, два-три студенти, сама Віра Павлівна були іншими професорами, як вони жартома називали себе.

Разом з навчанням улаштувалися й розваги. Бували вечори, бували прогулянки за місто: спочатку зрідка, а згодом, коли було вже більше грошей, то й частіше; брали ложі в театрі. На третю зиму абонували десять місць в бокових місцях італійської опери.

Скільки було радості, скільки щастя Вірі Павлівні; дуже багато праці й турбот, були й прикrostі. Особливо сильно вразило не тільки її, але й весь гурток нещастя однієї з найкращих дівчат майстерні. Сашенька Прибиткова, одна з тих трьох швачок, яких знайшла сама Віра Павлівна, була дуже гарненька, була дуже делікатна. У неї був жених, добрий, гарний молодий чоловік, чиновник. Якось ішла вона вулицею, досить пізно. До неї пристав якийсь пан. Вона прискорила ходу. Він за нею, схопив її за руку. Вона рвонулася й вирвалася; але, вириваючись, рухом руки зачепила його за груди, на тротуарі забряжчав, відірвавшись, годинник ласкавого пана. Ласкавий пан схопив Прибиткову вже з апломбом і почуттям законного права, і закричав: «Злодійство! Будочник!» Прибігло двоє будочників і відвели Прибиткову в поліцію. У майстерні три дні нічого не знали про її долю і не могли придумати, де вона зникла. На четвертий день добрий солдат, один із служителів при поліції, приніс Вірі Павлівні записку від Прибиткової. Зараз же Лопухов подався клопотати. Йому наговорили грубощів, він наговорив їх удвоє і подався до Сержа. Серж і Жюлі були на якомусь далекому й великому пікніку і повернулись лише на другий день. Через дві години після того, як вернувся Серж, пристав перепросив Прибиткову, поїхав перепрошувати її жениха. Але жениха він не застав. Жених уже був напередодні у Прибиткової в поліції, довідався від будочників, які затримали її, ім'я франта, прийшов до нього, викликав його на дуель; до виклику франт перепро-

шував за свою помилку досить глузливим тоном, а почувши виклик, розреготався. Чиновник сказав: «Так ось від цього виклику не відмовитесь», і вдарив його в обличчя; франт схопив палицю, чиновник штовхнув його в груди; франт упав, на шум убігли слуги: пан лежав мертвий, він дуже забився, падаючи, і потрапив виском на гострий виступ різьбленої ніжки стола. Чиновник опинився в острозі, почалася судова справа, і не видно було кінця цій справі. Що далі? Далі нічого, тільки з того часу шкода було дивитись на Прибиткову.

Було в майстерні ще кілька історій, не таких кримінальних, але теж невеселих: історії звичайні, ті, від яких дівчатам бувають довгі сльози, а молодим чи літнім людям недовга, але приємна розвага. Віра Павлівна знала, що, за теперішніх понять і обставин, ці історії неминучі, що не може завжди забезпечити від них ніяке піклування інших про дівчат, ніяка обережність самих дівчат. Це те саме, що в давнину була віспа, доки не навчилися запобігати їй. Тепер хто захворіє на віспу, той уже винен сам, а ще більше його близькі; а колись було не те: нікого було винуватити, крім гидкої пошесті, або гидкого міста, села та хіба ще тієї людини, яка, хворіючи на віспу, доторкнулася до іншої, а не замкнулася в карантин, доки видужає. Отак тепер з цими історіями: колись і цієї віспи люди позбудуться, навіть і ліки відомі, тільки ще не хочуть вживати їх, так само, як довго, дуже довго не хотіли вживати й ліків проти віспи. Знала Віра Павлівна, що ця гидка пошесть невідворотно ще гуляє містами й селами і хапає жертви навіть із найдбайливіших рук; — але це погана утіха, коли знаєш тільки, що «я в твоїй біді не винна, і ти, мій друже, в ній не винна»; проте кожна з таких звичайних історій завдавала Вірі Павлівні багато прикрості, а ще більше діла: часом треба було шукати, щоб допомогти; частіше шукати не було потреби, треба було лише допомагати: заспокоїти, відновляти бадьорість, відновляти гордість, навчити, що «перестань плакати, — як перестанеш, то й не буде за чим плакати».

Але багато більше — о, багато більше! — було радості. Та все було радість, крім прикростей; а прикрості ж були лише поодинокими, та й рідкими випадками: сьогодні, через півроку, прикро тобі стане за одну, а водночас радієш за всіх інших; а мине два-три тижні, і за цю одну так само вже можна знову радіти. Ясно й весело йшло щодня діло, завжди радувало Віру Павлівну. А якщо й бували часом у ньому тяжкі порушення від прикростей, зате траплялися й особливо радісні випадки, і вони бували частіше, ніж прикрості: ось пощастило дуже гарно влаштувати маленьких сестру чи брата тієї, іншої дівчини; на третій рік двоє дівчат склали іспит на домашніх вчительок. — це ж було яке щастя для них! Було кілька різних таких гарних випадків. А найчастіше причиною веселощів для всієї майстерні й радості для Віри Павлівни бували весілля. Їх бувало досить багато, і всі були вдалі. Весілля справляли дуже бучно: багато бу-

вало вечорів і перед ним і після нього, багато сюрпризів нареченій від подруг по майстерні; з резервного фонду справляли їй посаг; але знову-таки, скільки й клопоту бувало тут Вірі Павлівні, — повні руки, звичайно! Одне тільки спочатку здавалося майстерні неделікатним з боку Віри Павлівни: перша молода просила її бути весільною матір'ю і не впросила; друга теж просила і не впросила. Найчастіше весільною матір'ю була Мерцалова або її мати, теж дуже гарна дама, а Віра Павлівна ніколи: вона й одягала, і їхала з молодою до церкви, але тільки як одна з подруг. Перший раз подумали, що вона відмовилася, бо невдоволена чим-небудь, але ні: Віра Павлівна була дуже рада запрошенню, тільки не прийняла його; другий раз зрозуміли, що це просто скромність: Вірі Павлівні не хотілося офіційно бути патроншею молодої. Та й взагалі вона всіляко уникала будь-чим впливати, намагалася висувати наперед інших і мала в цьому успіх, так що багато дам, які приїжджали до майстерні для замовлень, не відрізняли її від двох інших закройщиць. А Віра Павлівна відчувала чи не найприємнішу з усіх своїх радостей від майстерні, коли пояснювала кому-небудь, що весь цей порядок заведений і підтримується самими дівчатами; цими поясненнями вона намагалася переконати саму себе в тому, що їй хотілося думати: що майстерня могла б іти без неї, що можуть виникнути цілком самостійно інші такі самі майстерні, і навіть чому ж ні? От було б гарно! — це було б найкраще! — навіть без будь-якого керівництва з боку кого-небудь не з розряду швачок, а виключно думкою й умінням самих швачок: це була найулюбленіша мрія Віри Павлівни.

V

І от таким чином минуло майже три роки з часу заснування майстерні, більше трьох років з часу одруження Віри Павлівни. Як тихо й діяльно минули ці роки, які повні були вони і спокою, і радості, і всього доброго.

Віра Павлівна, прокинувшись, довго ніжитьсь в постелі; вона любить ніжитись, і трошки ніби дрімає, і не дрімає, а думає, що треба зробити; і так полежить, не дрімає і не думає, — ні, думає: «Як тепло, м'яко, гарно, любо ніжитись уранці»; так і ніжитьсь, доки з нейтральної кімнати, — ні, треба сказати: однієї з нейтральних кімнат, тепер уже дві їх, адже це вже четвертий рік заміжжя, — чоловік, тобто «миленький», каже: «Вірочко, прокинулась?» — «Так, миленький». Це значить, що чоловік починає готувати чай: вранці він готує чай, і що Віра Павлівна, — ні, у своїй кімнаті вона не Віра Павлівна, а Вірочка, — починає одягатись. Як же довго вона вдягається! — ні, вона вдягається швидко, за одну хвилину, але вона довго хлюпається у воді, вона любить хлюпатись, і потім довго зачісує волосся, — ні, не за-

чісує довго, це вона робить за одну хвилину, а довго так пустує ним, бо вона любить своє волосся; втім, часом довго займається вона й одною справжньою частиною туалету, узуванням черевиків: у неї чудові черевики; вона вдягається дуже скромно, але черевики її пристрасть.

Ось вона й виходить до чаю, обнімає чоловіка: — «як спочивав, миленький?», розповідає йому за чаєм різні дрібниці й недрібниці; втім, Віра Павлівна — ні, Вірочка: вона і за ранішнім чаєм ще Вірочка, — п'є не стільки чай, скільки вершки: чай лише привід для вершків, їх більше, ніж півчашки; вершки — це теж її пристрасть. Трудно мати гарні вершки в Петербурзі, але Вірочка розшукала справді чудові, без ніякої домішки. У неї є мрія мати свою корову; що ж, коли справи підуть, як ішли, це можна буде зробити через рік. Але ось десять годин. «Миленький» іде на уроки, або до контори одного фабриканта, де він служить. Віра Павлівна, — тепер вона вже остаточно Віра Павлівна аж до наступного ранку, — порається по господарству: адже в неї одна служниця, молоденька дівчинка, яку треба вчити всього; а тільки вивчиш, треба привчати нову до порядку: служниці не держаться у Віри Павлівни, все виходять заміж — півроку, трохи більше, дивишся, Віра Павлівна вже й шие собі яку-небудь пелеринку або рукавички, готуючись бути весільною матір'ю; тут уже не можна відмовитись, — «як же, Віро Павлівно, ви ж самі все влаштували, нікому бути, крім вас». Справді, багато клопоту по господарству. Потім треба йти на уроки, їх таки чимало, годин 10 на тиждень: більше було б важко, та й ніколи. Перед уроками треба досить надовго зайти до майстерні, повертаючись з уроків, теж треба заглянути до неї. А ось і обід з «миленьким». За обідом частенько буває хто-небудь: один, багато двоє, — більше двох не можна; коли й двоє обідають, уже треба трохи клопотатися, готувати нову страву, щоб вистачило їжі. Якщо Віра Павлівна повертається стомлена, обід буває простіший; вона перед обідом сидить у своїй кімнаті, відпочиваючи, і обід лишається такий, який почато з її допомогою, а докінчено без неї. Якщо ж вона повертається не стомлена, у кухні починає кипіти діло, і до обіду з'являється додаток, яке-небудь печиво, найчастіше що-небудь таке, що їдять із вершками, тобто, що може правити за привід для вершків. За обідом Віра Павлівна знову розповідає і розпитує, але більше розповідає; та й як його не розповідати? Скільки нового треба сказати про саму майстерню. По обіді сидить ще з чверть години з «миленьким», «до побачення», і розходяться по своїх кімнатах, і Віра Павлівна знову на своє ліжечко, і читає, і ніжитья; частенько навіть спить, навіть дуже часто, навіть мало не половину днів спить годину-півтори, — це слабкість, і трохи навіть чи не слабкість поганого тону, але Віра Павлівна спить після обіду, коли заснетяся, і навіть любить, щоб заснулось, і не почуває ні сорому, ні каяття за цю слабкість поганого тону. Встає, задрімавши чи так понижив-

шись години півтори, дві, одягається, знову в майстерню, лишається там до чаю. Якщо ввечері немає нікого, то за чаєм знову оповідання «миленькому», і з півгодини сидять у нейтральній кімнаті; потім «до побачення, миленький», цілуються й розходяться до завітрянського чаю. Тепер Віра Павлівна часом досить довго, години до другої, працює, читає, відпочиває від читання за фортепіано, — рояль стоїть в її кімнаті; рояль недавно куплено, раніше був аборнований; це була теж чимала радість, коли було куплено свій рояль, — та це ж і дешевше. Його куплено при нагоді, за 100 карбованців, маленький Ерарівський, старий, полагодити коштувало щось із 70 карбованців; та зате рояль справді дуже гарного тону. Зрідка «миленький» приходиться послухати співу, але тільки зрідка: в нього дуже багато роботи. Так минає вечір: робота, читання, гра, співи, найбільше читання й співи. Це коли нікого немає. Але дуже часто вечорами бувають гості, — здебільшого молоді люди, молодші за «миленького», молодші за саму Віру Павлівну, — з числа їх і викладачі у майстерні. Вони дуже шанують Лопухова, вважають його за одну з найкращих голів у Петербурзі, може, вони й не помиляються, і справжній зв'язок їх з Лопуховими полягає саме в цьому: вони вважають корисними для себе розмови з Дмитром Сергійовичем. До Віри Павлівни вони ставляться з безмежним благоговінням, вона навіть дає їм цілувати свою руку, не почувавши собі приниження, і поводить себе з ними так, немовби на п'ятнадцять років старша за них, тобто поводить себе так, коли не пустує, але правду сказати, здебільшого пустує, бігає, жартує з ними, і вони в захопленні, і тут буває досить багато галопування й вальсування, досить багато звичайної біганини, багато гри на фортепіано, багато балачок і реготні, і чи не найбільше, — співів; але біганина, реготня тощо аж ніяк не заважає цій молоді цілковито, безумовно й безмежно благоговіти перед Вірою Павлівною, поважати її так, як дай бог поважати старшу сестру, як не завжди поважають матір, навіть гарну. Втім, співи вже не пустощі, хоч часом не минають без пустощів; але здебільшого Віра Павлівна співає серйозно, іноді й без співів грає серйозно, і слухачі тоді сидять в німій тиші. Не дуже рідко бувають гості й більш літні, рівня Лопуховим: здебільшого колишні товариші Лопухова, знайомі його колишніх товаришів, чоловіка два-три молодих професорів, майже все люди безсімейні; з сімейних людей майже самі Мерцалови. Лопухови бувають у гостях не так часто, майже в самих Мерцалових, та в матері й батька Мерцалової: у цих добрих і простих стариків є багато синів, що посідають досить значні посади по всіляких відомствах, і тому в домі стариків, які живуть з деяким достатком, Віра Павлівна бачить дуже різноманітне й різнокаліберне товариство.

Вільне, просторе, діяльне життя, і не без деякого сибаритства: лежання, ніжачись, у своїй теплій, м'якій постельці, вершків та печива з вершками, — воно дуже подобається Вірі Павлівні.

Чи буває краще життя на світі? Вірі Павлівні ще здається: ні. Та на початку молодості ледве чи буває.

Але роки минають, і з роками стає краще, коли життя йде, як повинно йти, як тепер іде у небагатьох, як буде коли-небудь йти у всіх.

VI

Одного разу, — це було вже наприкінці літа, — дівчата зібрались, як звичайно, у неділю на прогулянку за місто. Влітку вони майже щосвята їздили човнами на острови. Віра Павлівна звичайно їздила з ними, а цього разу поїхав і Дмитро Сергійович, ось чому прогулянка й була визначна: він дуже рідко брав у них участь, і того літа їхав ще тільки вдруге. Майстерня, довідавшись про це, лишилася дуже вдоволена: Віра Павлівна буде ще веселіша, ніж звичайно, і треба сподіватись, що прогулянка буде особливо, особливо жвава. Деякі, мавши намір провести неділю інакше, змінили свій план і приєднались до тих, що збирались їхати. Довелося взяти замість чотирьох великих яликів п'ять, і того було замало, взяли шостий. В компанії було чоловіка з п'ятдесят, а то й більше люду: понад двадцять швачок, — тільки шість не брали участі в прогулянці, — три літніх жінки, з десяток дітей, матері, сестри й брати швачок, троє молодих людей, женихи: один був підмайстром у годинникаря, другий — дрібний торговець, і обидва ці мало поступалися манерами перед третім, вчителем повітової школи, чоловік із п'ять інших молодих людей, різношерстного звання, між ними навіть двоє офіцерів, чоловік із вісім університетських та медичних студентів. Узяли з собою чотири великих самовари, цілі купи всяких булочних виробів, величезні запаси холодної телятини тощо: народ молодий, руху буде багато, та ще на повітрі, — на апетит можна розраховувати; було й з півдюжини пляшок вина: на 50 чоловік, в тому числі більше ніж 15 молодих людей, здається, не багато.

І справді, прогулянка вдалася якнайкраще. Тут було всього: танцювали в 16 пар, і лише в 12 пар, зате, і в 18, одну кадриль навіть у 20 пар; грали в горюдуба, мало не в 22 пари, імпровізували троє гойдалок між деревами; поміж усім цим пили чай; закушували; з півгодини, — ні, менше, багато менше, мало не половина компанії навіть слухала суперечку Дмитра Сергійовича з двома студентами, найщирішими його приятелями з-поміж усіх молодших його приятелів; вони вишукували один в одному неконсеквентності, модерантизм²⁶, буржуазність, — це були взаємні опорочування; але, зокрема, в кожного, знаходився й особливий гріх. У одного студента — романтизм, у Дмитра Сергійовича — схематистика, у другого студента — ригоризм, розуміється, сторонній людині важко витримати такі розшуки довше, ніж п'ять хвилин, навіть один із суперечників, романтик, не витримав більш ніж

півтори години, утік до тих, що танцювали, але втік не без слави. Він обурився на якогось модерантиста, трохи чи не на мене навіть, хоч мене тут і не було і, знаючи, що предметові його гніву вже чимало років, він скрикнув: «Та що ви про нього говорите? Я наведу вам слова, сказані мені цими днями однією порядною людиною, дуже розумною жінкою: лише до 25 років людина може зберігати чесний напрям думок». — Та я ж знаю, хто ця дама, — сказав офіцер, що, на лихо романтикові, підійшов до суперечників, — це пані N, вона при мені це й сказала; і вона справді чудова жінка, тільки її тут же викрили, що за півгодини перед тим вона хвалилася, що їй 26 років, і пам'ятаєш, скільки вона реготала разом з усіма? І тепер усі четверо зареготали, і романтик з реготом утік. Але офіцер заступив його в суперечці, і почалося ще дужче, аж до самого чаю. І офіцер, жорстокіше, ніж романтик, викриваючи ригориста й схематиста, сам був викритий в огюст-контизмі²⁷. Після чаю офіцер заявив, що доки він ще має роки чесного напрямку думок, він не від того, щоб приєднатись до інших людей таких самих років; Дмитро Сергійович, а тоді вже мимоволі й ригорист, наслідували його приклад: танцювати не танцювали, але в горюдуба грали. А коли чоловіки надумали бігати наввипередки, стрибати через канаву, то трое мислителів показали себе найщирішими змагальниками у мужніх вправах: офіцер здобув першість у стрибанні через канаву, Дмитро Сергійович, людина неабиякої сили, ввійшов у великий азарт, коли офіцер поборов його: він сподівався бути першим на цьому поприщі після ригориста, який дуже зручно піднімав у повітря й клав на землю офіцера й Дмитра Сергійовича разом; це не вводило в амбіцію ні Дмитра Сергійовича, ні офіцера: ригорист був визнаний атлет, але Дмитрові Сергійовичу ніяк не хотілося лишити на собі того афронту, що він не може побороти офіцера; п'ять разів брався він з ним, і всі п'ять разів офіцер валив його, хоч і не без зусиль. Після шостої сутички Дмитро Сергійович визнав себе безперечно слабкішим: вони обидва знесилились. Трое мислителів прилягли на траву, продовжували суперечку; тепер виявилось, що огюст-контистом був уже Дмитро Сергійович, а схематистом офіцер, але ригорист так і лишився ригористом²⁸.

Додому рушили об 11 годині. Старі і жінки й діти так і заснули в човнах; добре, що запасли багато теплого одягу; зате інші говорили не вгаваючи, і на всіх шести яликах не вщухали жарти й сміх.

VII

Через два дні, за вранішнім чаєм, Віра Павлівна зауважила чоловікові, що колір його обличчя їй не подобається. Він сказав, що справді цю ніч спав не зовсім добре і вчора з вечора почував себе погано, але що це нічого, трохи застудився на прогулянці,

звичайно, тоді, коли довго лежав на землі після біганини й борювання; вилаяв себе за необережність, але запевнив Віру Павлівну, що це пусте. Він пішов на свою звичайну роботу; за вечірнім чаєм казав, що, здається, зовсім усе минуло, але вранці на другий день сказав, що йому треба буде деякий час посидіти дома. Віра Павлівна, дуже стурбована і вчора, тепер серйозно злякалася, і зажадала, щоб Дмитро Сергійович запросив медика. — «Та я ж сам медик, і сам зумію лікуватись, коли треба буде; а тепер поки що не треба», — відмовлявся Дмитро Сергійович. Але Віра Павлівна була невідступна, і він написав записку Кірсанову, казав у ній, що хвороба пуста, і що він просить його лише, щоб догодити дружині.

Тому Кірсанов не поспішав: пробув у госпіталі аж до обіду, і приїхав до Лопухова вже годині о 6-й вечора.

— Ні, Олександрє, я добре зробив, що покликав тебе, — сказав Лопухов, — небезпеки немає, і, певно, не буде; але в мене запалення в легенях. Звичайно, я й без тебе вилікувався б, але ти все-таки навідуї. Не можна, потрібно для очистки совісті: адже я не бобиль, як ти.

Довго вони мацали боки одному з них, Кірсанов слухав груди, і вирішили обидва, що Лопухов не помилився: небезпеки немає, і, певно, не буде, але запалення в легенях сильне. Доведеться пролежати тижнів півтора. Трохи запустив Лопухов свою хворобу, та проте ще нічого.

Кірсанову довелося довго говорити з Вірою Павлівною, заспокоювати її. Нарешті, вона повірила цілком, що її не обманюють, що, ймовірно, хвороба не тільки не небезпечна, але й не тяжка; але це ж тільки «ймовірно», а мало чого не буває і проти всякої ймовірності?

Кірсанов став бувати по двічі на день у хворого: вони з ним обидва бачили, що хвороба проста й не небезпечна. На четвертий день вранці Кірсанов сказав Вірі Павлівні:

— Дмитрові нічого, добре: ще три-чотири дні буде тяжкенько, але не тяжче, ніж учора, а потім стане вже й видужувати. Але про вас, Віро Павлівно, я хочу поговорити з вами серйозно. Ви погано робите: навіщо не спати ночами? Йому зовсім не потрібна сиділка, та й я не потрібен. А собі ви можете пошкодити, і цілком без потреби. Адже у вас і тепер нерви вже досить розладнані.

Довго він урезонював Віру Павлівну, але без жодного успіху. «Ніяк», і «нізачо», і «я сама рада б, та не можу», тобто спати ночами й лишати чоловіка без нагляду. Нарешті, вона сказала: — «Таж усе, що ви мені кажете, він мені вже казав, і багато разів, ви ж знаєте. Звичайно, я швидше б послухалася його ніж вас, — значить, не можу».

Проти такого аргументу нічого було сперечатись. Кірсанов похитав головою і пішов.

Приїхавши до хворого о десятій годині вечора, він просидів біля нього разом з Вірою Павлівною з півгодини, потім ска-

зав: — «Тепер ви, Віро Павлівно, йдіть відпочиньте. Ми обидва просимо вас. Я лишуся тут ночувати».

Вірі Павлівні було совісно: вона сама наполовину, більше, ніж наполовину, знала, що ніби й немає потреби сидіти цілу ніч біля хворого, і от примушує ж Кірсанова, людину зайняту, марнувати час. Що ж це справді? Так, ніби й не треба?... «Ніби», а хто знає? Ні, не можна лишити «миленького» самого, мало що може трапитись? Та, нарешті, пити схоче, може, чаю схоче, він же делікатний, будити не стане, значить, і не можна не сидіти біля нього. Але Кірсанову сидіти не треба, вона не дозволить. Вона сказала, що не піде, бо не дуже стомилася, що вона багато відпочиває вдень.

— В такому разі, пробачте мені, але я прошу вас піти, рішуче прошу.

Кірсанов узяв її за руку і майже силоміць відвів до її кімнати.

— Мені, справді, совісно перед тобою, Олександр, — промовив хворий, — яку смішну роль ти граєш, сидячи ніч біля хворого, хвороба якого зовсім не потребує цього. Але я тобі дуже вдячний. Адже я не міг умовити її взяти хоч би сиділку, якщо боїться лишити самого, — нікому не могла довірити.

— Коли б я цього не бачив, що вона не може бути спокійна, довіривши тебе комусь іншому, я, звичайно, не став би порушувати свого комфорту. Але тепер, сподіваюся, засне: адже я медик і твій приятель.

Справді, Віра Павлівна, як дійшла до свого ліжка, так і впала й заснула. Три безсонні ночі самі по собі не багато б важили. І тривога сама не багато б важила. Але тривога разом з безсонними ночами, та без будь-якого відпочинку вдень, справді була небезпечна; ще дві-три доби без сну, і вона б занедужала серйозніше за чоловіка.

Кірсанов пробув ще три ночі з хворим; його-то це мало стомлювало, звичайно, бо він спокійнісінько спав, тільки з обережності замикав двері, щоб Віра Павлівна не могла побачити такої безтурботності. Вона й підозривала, що він спить на своєму чергуванні, проте була спокійна: адже він медик, то чого ж боятися? Він знає, коли можна йому спати, коли ні. Їй було совісно, що вона не могла раніше заспокоїтись, щоб не турбувати його, але тепер уже він не зважав на її запевнення, що вона спатиме, хоч би його тут і не було: — «ви винні, Віро Павлівно, і за те мусите нести кару. Я вам не довіряю».

Але через чотири дні було вже очевидно для неї, що хворий майже перестав бути хворим, спростувати її скептицизм було дуже легко: цього вечора вони втрьох грали в карти. Лопухов уже напівлежав, а не лежав, і говорив дуже хорошим голосом, Кірсанов міг припинити свої сонні чергування, і заявив про це.

— Олександр Матвійовичу, чому ви зовсім забули мене, саме мене? З Дмитром ви все-таки приятелюєте, він буває у вас досить часто; але ви у нас перед його хворобою не були, здається,

з півроку; та й давно так. А пам'ятаєте, спочатку ж ми з вами були друзі.

— Люди змінюються, Віро Павлівно. Та в мене ж і праці сила, можу похвалитись. Я майже ні в кого не буваю: ніколи, ліньки. Так натомишся з 9 години до 5 в госпіталі і в Академії, що потім почуваш неможливість ніякого іншого переходу, ніж як з мундиру просто в халат. Дружба гарна річ, але не гнівайтесь, сигара на канапі в халаті — ще краща.

Справді, Кірсанов уже більше двох років майже зовсім не бував у Лопухових. Читач не помічав його імені серед їхніх звичайних гостей, та й серед рідких одвідувачів він давно став найрідшим.

VIII

Проникливий читач, — я звертаюся лише до читача: читачка надто розумна, щоб надокучати своєю здогадливістю, тому я до неї не звертаюся, кажу це раз назавжди; є й поміж читачами чимало людей не дурних: до цих читачів я так само не звертаюся; але більшість читачів, в тому числі майже всі літератори й літературщики, люди проникливі, з якими мені завжди приємно розмовляти, — отже, проникливий читач каже: я розумію, до чого йде діло; в житті Віри Павлівни починається новий роман, у ньому гратиме роль Кірсанов; я розумію навіть більше: Кірсанов уже давно закоханий у Віру Павлівну, саме тому він і перестав бувати у Лопухових. О, який ти кмітливий, проникливий читачу: як тільки тобі скажеш щось, ти зараз же зауважуєш: «я зрозумів це», і захоплюєшся своєю проникливістю. Схиляюся перед тобою, проникливий читачу.

Отже, в історії Віри Павлівни з'являється нова особа, і треба було б описати її, якби вона вже не була описана. Коли я розповідав про Лопухова, то мені важко було відокремити його від його щирого приятеля, і я не міг сказати про нього майже нічого такого, чого не треба було б повторити й про Кірсанова. І справді, все, що може (проникливий) читач довідатися з дальшого опису прикмет Кірсанова, буде повторенням прикмет Лопухова. Лопухов був син міщанина, заможного як на свій стан, тобто такого, який досить часто мав м'ясо у шах; Кірсанов був син писаря повітового суду, тобто людини, яка часто не має м'яса у шах, — значить, і навпаки, яка часто має м'ясо у шах. Лопухов з дуже молодих літ, майже з дитинства, добував гроші на своє утримання; Кірсанов з 12 років допомагав батькові переписувати папери, з IV класу гімназії теж давав уроки. Обидва горбом, без зв'язків, без знайомств прокладали собі шлях. Лопухов був яка людина? В гімназії по-французькому не вивчалися, а по-німецькому вивчалися відміняти *der, die, das*, з невеликими помилками; а вступивши до Академії, Лопухов незабаром побачив, що на ро-

сійській мові далеко не заїдеш у науці: він узяв французький словник, та які трапилися французькі книжечки, а трапилися: «Телемак»,²⁹ та повісті пані Жанліс,³⁰ та кілька ліврезонів* нашого розумного журналу «Revue Etrangère»**, — книжки, все не дуже принадні, — узяв їх, а сам, розуміється, був страшенно охочий читати, та й сказав собі: не розгорну жодної російської книжки, доки не стану вільно читати по-французькому; ну, і став вільно читати. А з німецькою мовою влаштувався інакше: найняв куток у квартирі, де було багато німців майстрових; куток був гидкий, німці нудні, ходити до Академії було далеко, а він все-таки вижив тут, скільки йому було треба. З Кірсановим було інакше: він німецької мови вчився з різних книжок із лексиконом, як Лопухов французької, а по-французькому вивчився інакшим способом, по одній книзі, без лексикона: євангеліє — книга дуже знайома, от він добув Новий завіт у женеvському перекладі та й прочитав його вісім разів; на дев'ятий раз уже все розумів, — значить, готово. Яка людина був Лопухов? — Ось яка: ішов він у обідраному мундирі Кам'яноострівським проспектом (з уроку, по 50 копійок урок, верст за три за ліцеєм). Іде йому назустріч хтось поважний, моціон робить, та, як поважний, прямо на нього, не звертає; а в Лопухова було в той час правило: крім жінок, нікому перший не звертаю; зачепили один одного плечима, той, зробивши півоборот, сказав: «Що ти за свиня, скотина», готуючись повчати ще, а Лопухов зробив повний оборот до того, узяв його на оберемок і поклав у канаву, дуже обережно, і стоїть над ним, і каже: «Ти не ворухись, а то далі протягну, де багно глибше». Проходили двоє мужиків, заглянули, похвалили; проходив чиновник, заглянув, не похвалив, але солодко посміхнувся; проїжджали екіпажі, — з них не заглядали: не було видно, що лежить у канаві; постояв Лопухов, знову взяв того, не на оберемок, а за руку, підвів, вивів на шосе й каже: «Ах, шановний пане, як же це ви зволили спіткнутися? Не пошкодили нічого собі, сподіваюсь? Дозвольте вас обтерти?» Проходив мужик, став допомагати обтирати, проходило двоє міщан, стали допомагати обтирати, обтерли того й розійшлися. З Кірсановим не було такого випадку, а був інший випадок. Одна дама, у якої поважні бували на посылках, надумала, що треба скласти каталог бібліотеки, яка лишилася після чоловіка-вольтеріанця³¹, що вмер за двадцять років перед тим. Навіщо саме через двадцять років потрібен став каталог, невідомо. Складати каталог нагодився Кірсанов, узявся за 80 карбованців; працював півтора місяця. Раптом дама надумала, що каталог не потрібен, увійшла до бібліотеки, і каже: «Не трудіться більше, я передумала; а ось вам за ваші труди», і подала Кірсанову 10 карбованців — «Я, ваше ***, — даму назвав по титулу, — зробив уже більшу половину роботи: з 17 шаф переписав 10». — «Ви

* Livraison — книга (видання).

** «Іноземний огляд».

вважаєте, що я вас скривдила в грошах? Nicolas, іди сюди, переговори з цим добродієм». Улетів Nicolas. «Ти як смієш грубіянити татап?» — «Та ти, молокосос, — вислів безпідставний з боку Кірсанова: Nicolas був старший за нього років на п'ять, — вислухав би спершу». — «Люди!» гукнув Nicolas. — «Ах люди? Ось я тобі покажу людей!» Вмить дама вискнула і впала непритомна, а Nicolas відчув, що не може ворухнути руками, які притиснуто до його боків, немов залізним поясом, і що притиснуто їх правою рукою Кірсанова, і збагнув, що ліва рука Кірсанова, смикнувши його за чуба, вже тримає його за горло, і що Кірсанов каже: «подивись, як легко мені тебе задушити» — і давнув горло; і Nicolas збагнув, що задушити справді легко, і рука вже відпустила горло, можна дихати, тільки все тримається за горло. А Кірсанов каже, звертаючись до голіафів, що з'явилися у дверях: «Стій! А то я його задушу. Розступіться, а то я його задушу». Усе це збагнув Nicolas в одну мить і зробив рух носом, що, мовляв, той не жартує. «Тепер проведи-но, брат, мене до сходів», сказав Кірсанов, знову звернувшись до Nicolas і, все обнімаючи Nicolas, вийшов до передпокою і зійшов зі сходів, здаля супроводжуваний зворушеними поглядами голіафів, і на останній сходинці відпустив горло Nicolas, одіпхнув самого Nicolas і пішов у крамницю купувати кашкет замість того, який лишився здобиччю Nicolas.

Ну, що ж відмінного скажете ви про таких людей? Усі різко визначені риси їх — риси не індивідуумів, а типу, типу, до того не схожого на звичні тобі, проникливий читачу, що його спільними властивостями закриваються особисті відмінності в ньому. Ці люди серед інших, немов серед китайців кілька чоловік європейців, яких не можуть відрізнити одного від одного китайці: у всіх бачать одне, що вони «червоноволосі варвари, які не розуміються на церемоніях»; адже, на їх погляд, і французи такі самі «червоноволосі», як англійці. Та китайці й мають рацію: у відносинах з ними всі європейці наче один європеець, не індивідууми, а представники типу, та й годі; однаково не їдять тарганів і мокриць, однаково не ріжуть людей на дрібні шматки, однаково п'ють горілку й виноградне вино, а не рисове, і навіть єдине, що бачать свого рідного в них китайці — чай, п'ють не так, як китайці: з цукром, а не без цукру. Так і люди того типу, до якого належали Лопухов і Кірсанов, здаються однаковими людям не того типу. Кожен з них — людина відважна, яка не вагається, не відступає, вміє взятися за діло, і якщо візьметься, то вже міцно хапається за нього, так що воно не вислизне з рук: це один бік їх властивостей; з другого боку, кожен з них людина бездоганної чесності, такої, що навіть і не спадає на думку питання: «чи можна покластися на цю людину в усьому безумовно?» Це ясно, як те, що вона дихає грудьми; доки дихають ці груди, вони гарячі й незрадливі, — сміливо кладіть на них свою голову, на них можна відпочити. Ці спільні риси такі виразні, що за ними стираються всі особисті відмінності.

Недавно зародився у нас цей тип. Раніше були тільки поодинокі особи, що провіщали його; вони були винятками і, як винятки, почували себе самотніми, безсилими, і від цього були бездіяльні, або занепадали духом, або екзальтувалися, романтизували, фантазували, тобто не могли мати головної риси цього типу, не могли мати спокійної практичності, рівної й обміркованої діяльності, діяльної розсудливості. То були люди, хоч і тієї ж натури, але ще не розвинутої до цього типу, а він, цей тип, зародився недавно; в мій час його ще не було, хоч я не дуже старий, навіть зовсім не старий чоловік. Я й сам не міг вирости таким, — ріс не в таку епоху; якраз тому, що я сам не такий, я й можу не соромлячись висловлювати свою повагу до нього; на жаль, я не себе прославляю, коли кажу про цих людей: славні люди.

Недавно народився цей тип і швидко розплоджується. Його породив час, він знамення часу, і, чи сказати? — він зникне разом із своїм часом, недовгим часом. Його недавньому життю судилося бути й недовгим життям. Шість років тому цих людей не бачили; три роки тому зневажали; тепер... та чи не однаково, що думають про них тепер; через кілька років, дуже небагато років, їх благатимуть: «врятуйте нас!», і що вони казатимуть, виконуватиметься всіма; ще трохи років, може, й не років, а місяців, і стануть їх проклинати, і їх проженуть зі сцени, ошканих, ганьблених. Так що ж, шикайте й ганьбіть, женіть і проклинайте, ви мали від них користь, цього для них досить, і під шум шикаання, під грім прокльонів, вони зійдуть зі сцени горді й скромні, суворі й добрі, які й були. І не залишиться їх на сцені? — Ні. Як же буде без них? — Погано. Але після них буде все-таки краще, ніж до них. І минуть роки, і скажуть люди: «після них стало краще; та проте погано й тепер». І коли скажуть це, значить, прийшов час відродитися цьому типові, і він відродиться у ще численніших людях, у кращих формах, тому що тоді всього гарного буде більше, і все гарне буде краще; і знову та сама історія в новому вигляді. І так піде доти, доки люди скажуть: «ну, тепер нам добре», тоді вже не буде цього окремого типу, бо всі люди будуть цього типу, і важко буде їм збагнути, як же це був час, коли його вважали за особливий тип, а не за загальну натуру всіх людей?

IX

Але як європейці між китайцями всі на одне лице й на один манір лише щодо китайців, а насправді між європейцями незрівнянно більше різноманітності, ніж між китайцями, так і в цьому, на перший погляд, одному типові різноманітність осіб розвивається на відмінності, куди численніші й не схожіші одна на одну, ніж усі відмінності всіх інших типів різняться між собою. Тут є всякі люди: і сибарити, і аскети, і суворі, й ніжні, і всякі, всякі. Тільки,

як найжорстокіший європеець дуже лагідний, найбоягузливіший дуже хоробрий, найрозпусніший дуже моральний перед китайцем, так і вони: найаскетичніші з них вважають потрібним для людини більше комфорту, ніж уявляють люди не їх типу, найхтивіші більш суворі в моральних правилах, ніж моралізатори не їх типу. Але все це вони уявляють собі якимось по-своєму: і моральність, і комфорт, і хтивість, і добро розуміють вони на особливий лад, і всі на один лад, і не тільки всі на один лад, але й усе це якимось на один лад, так що й моральність і комфорт, і добро і хтивість, все це виходить у них ніби те саме. Але все це знов-таки, якщо рівняти до понять китайців, а самі між собою вони знаходять дуже великі відмінності розуміння, через відмінність натур. Та як його вловити ці відмінності натур і понять між ними?

У розмовах про справи між собою, але тільки між собою, а не з китайцями, виявляють свої відмінності європейські натури. Так і у людей цього типу видно буває дуже велику різноманітність, коли справи ведуться між ними, але тільки між ними, а не з сторонніми. Ми бачили перед собою двох людей цього типу: Віру Павлівну й Лопухова, і бачили, як склалися взаємини між ними. Тепер входить третя особа. Подивимося, які відмінності виявляються від можливості одному з них порівнювати двох інших. Віра Павлівна бачить перед собою Лопухова й Кірсанова. Раніше їй не було вибору; тепер є.

Х

Але треба ж сказати два-три слова про зовнішні прикмети Кірсанова.

У нього, як і у Лопухова, були правильні, гарні риси обличчя. Одні вважали, що вродливіший той, інші — цей. У Лопухова, смуглявішого, було темнокаштанове волосся, блискучі карі очі, що здавалися майже чорними, орлиний ніс, товсті губи, обличчя трохи овальне. У Кірсанова було русяве волосся досить темного відтінку, темногубі очі, рівний грецький ніс, маленький рот, обличчя довгасте, надзвичайної білизни. Обидва вони були люди досить високі на зріст, стрункі, Лопухов трохи ширшої кості, Кірсанов трохи вищий.

Зовнішня обстановка Кірсанова була досить гарна. Він уже мав кафедру. Величезна більшість тих, що обирали, була проти нього: йому б не тільки не дали кафедри, його б не випустили доктором, та не можна було. Двоє-трьох молодих людей, та один не молодий чоловік з його колишніх професорів, його приятелі, давно наговорили іншим, ніби є на світі якийсь Фірхов, і живе в Берліні, і якийсь Клод Бернар, і живе в Парижі, і ще якісь такі самі, яких не запам'ятаєш, які теж живуть по різних містах, і немовби-то ці Фірхов, Клод Бернар та ще хтось — немовби вони світила медичної науки. Все це було дуже неправдоподібне, бо

світила науки нам відомі: Бургав, Гуфеланд; Гарвей теж був великий вчений, відкрив кровообіг; також Дженнер,³² навчив прищеплювати віспу; так ми ж знаємо їх, а цих Фірховів та Клодів Бернарів ми не знаємо, які ж із них світила? А втім, чорт їх знає. Так ось цей самий Клод Бернар висловлювався з повагою про праці Кірсанова, коли Кірсанов ще закінчував курс, — ну, й не можна: дали Кірсанову докторство, дали років через півтора кафедру. Студенти казали, що, з його вступом партія гарних професорів помітно посилилася. Практики він не мав і говорив, що покинув практичну медицину; але в госпіталі бував дуже подовгу: випадали дні, коли він там і обідав, а часом то й ночував. Що ж він там робив? Він казав, що працює заради науки, а не заради хворих: «Я не лікую, а лише спостерігаю й роблю досліди». Студенти підтверджували це, додаючи, що нині лікують лише дурні, бо нині лікувати ще не можна. Служники судили інакше: «Ну, цього Кірсанов бере до своєї палати, — значить, трудний», говорили вони між собою, а потім хворому: «Будь спокійний: проти цього лікаря мало яка хвороба може встояти, мастак; і чисто як батько».

XI

Перший час після одруження Віри Павлівни Кірсанов бував у Лопухових дуже часто, майже через день, а точніше сказати, майже щодня, і незабаром, та майже з першого ж таки дня, надзвичайно заприятелював з Вірою Павлівною, стільки ж, як з самим Лопуховим. Так тривало з півроку. Одного разу вони сиділи втрьох: він, чоловік і вона. Розмова точилася, як звичайно, без жодних церемоній; Кірсанов балакав більше за всіх, але раптом замовк. — «Що з тобою, Олександрє?» — «Чого ви притихли, Олександрє Матвійовичу?» — «Так, чогось нудьга напала».

— Це з вами рідко трапляється, Олександрє Матвійовичу, — сказала Віра Павлівна.

— Без причини навіть ніколи, — сказав Кірсанов якимсь вимушеним тоном.

Трохи згодом, раніше, ніж звичайно, він устав і пішов, попрощавшись, як завжди, просто.

Днів через два Лопухов сказав Вірі Павлівні, що заходив до Кірсанова і, як йому здалося, зустрінутий був досить дивно. Кірсанов ніби хотів бути з ним чемним, що було зовсім зайве між ними. Лопухов, подивившись на нього, сказав прямо: «Ти, Олександрє, чогось дуєшся; на кого, на мене, чи що?» — «Ні». — «На Вірочку?» — «Ні». — «То що ж з тобою сталося?» — «Нічого-сінько; що це тобі здалося?» — «Та ти негарний зо мною сьогодні, ненатуральний, чемний, і видно, що дуєшся». Кірсанов почав розсипати запевнення, що нітрохи, і тим остаточно виявив, що дується. Потім йому, мабуть, стало соромно, він зробився

простим, гарним, як слід. Лопухов, скориставшись з того, що людина прийшла до розуму, спитав знову: — «Ну, Олександрє, скажи, за віщо ж ти дувся?» — «Я й не думав дутися»; і знову став нудним і противним.

Що за чудо? Лопухов не міг пригадати нічого, чим би міг образити його, та це й не було можливо при їх повазі один до одного, при гарячій дружбі. Віра Павлівна теж дуже старанно пригадувала, чи не вона чим-небудь образила його, і теж не могла нічого знайти, і теж знала, з тієї ж причини, що й у чоловіка, що це неможливо з її боку.

Минуло ще два дні; не зайти до Лопухових чотири дні підряд було справою незвичайною для Кірсанова. Віра Павлівна навіть подумала: чи не хворий він? Лопухов зайшов подивитися, чи не занедужав справді. Де там занедужав! — дується й досі. Лопухов напосівся на нього. Той, після довгих відмагань, почав верзти якусь безглузду нісенітницю про свої почуття до Лопухова й до Віри Павлівни, він дуже любить і поважає їх; але з усього цього випливало, що вони до нього неухважні, на що, — і це найгірше, — не було, проте, ніякого натяку в його пишномовності. Ясно було, що добродій удався в амбіцію. Все це так дико було бачити в людині, за яку Лопухов вважав Кірсанова, що гість сказав господарю: «Послухай, адже ми з тобою приятелі; це ж, нарешті, мусить бути соромно тобі». Кірсанов з вишуканою терплячістю відповів, що, справді, це з його боку, можливо, дріб'язковість, але що ж робити, коли його багато чого ображало. — «Ну, що ж саме?» Він почав вираховувати силу випадків, які ображали його останнього часу, все на зразок: «ти сказав, що чим світліше в людини волосся, тим ближче вона до безбарвності. Віра Павлівна сказала, що тепер чай подорожчав. Це бажання шпигнути мене за мій колір волосся. Це натяк на те, що я вас об'їдаю». У Лопухова й руки опустились: звихнувся чоловік на амбіціозності, або, певніше сказати, просто зробився дурнем і пошляком.

Лопухов вернувся додому навіть засмучений: гірко було побачити такі риси в людині, яку він так любив. На розпитування Віри Павлівни, що він довідався, він відповів сумно, що краще про це не говорити, що Кірсанов плів неприємні нісенітниці, що він, певно, хворий.

Через три-чотири дні Кірсанов, мабуть, опам'ятався, побачив дику пошлість своїх вибриків; прийшов до Лопухових, тримався як слід, потім став говорити, що він був пошлий; із слів Віри Павлівни він помітив, що вона не чула від чоловіка його дурниць, щиро дякував Лопухову за цю скромність, почав сам, щоб покарати себе, розповідати все Вірі Павлівні, розчулився, перепрошував, казав, що був хворий, і знову виходило якомось гидко. Віра Павлівна спробувала сказати, щоб він облишив балакати про це, що це дрібниці, він причепився до слова «дрібниці» і почав верзти такі ж пошлі нісенітниці, як у розмові з Лопуховим:

дуже делікатно й тонко став розвивати ту тему, що, звичайно, це «дрібниці», бо він розуміє свою маловажність для Лопухових, але що на більше він і не заслуговує, і т. д., і все це говорилося найнеяснішими, найтоншими натяками у найчемніших висловах поваги, відданості. У Віри Павлівни, коли вона слухала це, так само опустились руки, як перед тим у чоловіка. Коли він пішов, вони пригадали, що вже за кілька днів до свого явного опошлення він був якийсь чудний; тоді вони не помітили й не зрозуміли, тепер ці тодішні вибрики стали зрозумілі: вони були такі самі, тільки менш виразні.

Після цього Кірсанов став було заходити досить часто; але продовжувати колишні щирі взаємини було вже неможливо: з-під маски порядної людини витикалось кілька днів таке довге осяче вухо, що Лопухови втратили б значну частину поваги до колишнього друга, якби це вухо й сховалося назавжди; проте воно час від часу знову визирало: висувалося не таке довге, й квапливо ховалося, але було жалюгідне, бридке, пошле.

Незабаром до Кірсанова й справді почали ставитись холодно, він дійсно мав уже причину не знаходити собі приємності в Лопухових і перестав бувати.

Але він зустрічався з Лопуховим у одних знайомих. Через деякий час огида Лопухова до нього послабшала; той був нічого, як слід. Лопухов став заходити до нього. Через рік Кірсанов навіть почав знову бувати в Лопухових і був колишнім чудовим Кірсановим, простим і чесним. Але бував рідко: видно було, що йому ніяково згадувати безглузду історію, яку він розіграв. Лопухов майже забув про неї, Віра Павлівна теж. Але раз порвані відносини не відновлювалися. На вигляд, він і Лопухов були знову друзі, та й на ділі Лопухов став майже так само, як і раніше, поважати його і бував у нього частенько; Віра Павлівна теж повернула йому частину колишньої прихильності, але вона дуже рідко бачила його.

XII

Тепер хвороба Лопухова, краще сказати, надзвичайна прив'язаність Віри Павлівни до чоловіка, змусила Кірсанова бути більше тижня у близьких щоденних стосунках з Лопуховими. Він розумів, що стає на небезпечний для себе шлях, зважаючись просиджувати вечори з ними, щоб відбивати у Віри Павлівни чергування; адже він був такий радий і гордий з того, що тоді, років зо три тому, помітивши в собі ознаки пристрасті, умів так твердо зробити все, що було треба, щоб не дати їй розвинутися. Адже йому було так гарно від цього. Два-три тижні його тягло тоді до Лопухових, але і в цей час він мав більше втіхи від свідомості своєї непохитності в боротьбі, ніж болю від втрати, а через місяць болю зовсім не стало, і лишилося саме

вдоволення із своєї чесності. Так спокійно, так мило було в нього на душі.

А тепер небезпека була більша, ніж тоді: за ці три роки Віра Павлівна, звичайно, набагато розвинулася морально; тоді вона була наполовину ще дитиною, тепер уже не те; почуття, що його вона викликала, вже не могло скидатися на жартівливу прив'язаність до дівчинки, яку любиш і з якої злегка кепкуєш водночас. І не лише морально розвинулася вона: якщо врода жінки справжня врода, то у нас на півночі жінка довго кращає з кожним роком. Так, три роки життя в цю пору розвивають багато гарного і в душі, і в очах, і в рисах обличчя, і в усій людині, якщо людина гарна і життя гарне.

Небезпека була велика, але тільки для нього, Кірсанова: для Віри Павлівни яка ж небезпека? Вона любить чоловіка. Кірсанов не такий пустий і дурний, щоб вважати себе за небезпечного суперника Лопухову. Не з фальшивої скромності він думає це: всі порядні люди, які знають його й Лопухова, ставлять їх нарівні. А на боці Лопухова та незмірна перевага, що він уже заслужив любов, так, заслужив її, що він уже цілком здобув серце. Вибір зроблено, вона дуже вдоволена й щаслива з вибору, їй і на думку не може спасти шукати кращого; хіба їй не гарно? Про це смішно й думати, це побоювання за неї й за Лопухова було б безглуздою пихою з боку його, Кірсанова.

Так невже ж через дурниці, через те, що Кірсанову доведеться понудьгувати місяць, од сили два, невже через ці дурниці давати жінці псувати собі нерви, ризкувати серйозною хворобою від сидіння ночами біля ліжка хворого? Невже для того, щоб трохи й не надовго не порушити спокою власного життя, допускати серйозну шкоду іншій, не менш гідній людині? Адже це було б нечесно. А нечесний вчинок куди неприємніший за ту, по суті й не тяжку, боротьбу з собою, яку доведеться йому витримати, і наслідок якої — горде вдоволення з себе за непохитність — був безсумнівний.

Так міркував Кірсанов, зважуючись прогнати Віру Павлівну з даремного чергування.

Потреба в чергуванні минула. Для пристойності, щоб не рвати круто і не звернути цим уваги, Кірсанову треба було ще двічі, тричі навідати Лопухових цими ж днями, потім через тиждень, потім через місяць, потім через півроку. Згодом віддалення буде достатньо пояснюватися заняттями.

XIII

Все йшло у Кірсанова гаразд, як він думав. Прив'язаність відновила, і сильніше, ніж перше; але боротися з нею не становило ніякої серйозної муки, було легко. Ось Кірсанов був уже вдруге у Лопухових, через тиждень по закінченні лікування

Дмитра Сергійовича, ось він посидить години до 9-ої: досить, пристойності додержано; далі він буде в них через два тижні: віддалитись майже пощастило. А тепер треба посидіти ще з годину. А за цей тиждень уже наполовину притамовано розвиток пристрасті; через місяць все минеться. Він дуже вдоволений. Він бере участь у розмові так незмушено, що сам радіє з свого успіху, і від цього вдоволення незмушеність його ще більшає.

Лопухов збирався завтра вийти вперше з дому. Віра Павлівна була від цього в особливо гарному настрої, раділа чи не більше, та й напевно більше, ніж сам колишній хворий. Згадали в розмові про хворобу, сміялися з неї, вихваляли жартівливим тоном подружню самовідданість Віри Павлівни, яка мало не розладнала свого здоров'я від тривоги за те, чим не варт було тривожиться. «Смійтесь, смійтесь, — казала вона: — але ж я знаю, що й ви самі не мали б сили зробити інакше на моєму місці».

— А який вплив має на людину піклування інших, — сказав Лопухов, — адже вона й сама почасти підпадає омані, що їй потрібна бозна-яка обережність, коли бачить, що через неї тривожаться. Ось я міг би виходити з дому вже днів зо три, а все сидів. Сьогодні вранці хотів вийти, і ще відклав на день для більшої безпеки.

— Так, тобі давно можна виходити, — підтвердив Кірсанов.

— Оце я зву героїзмом, і правду сказати, страшенно обридло воно: зараз би так і подався.

— Любий мій, адже це ти для мого заспокоєння героїствував. А подамося ми, справді, зараз же, якщо тобі так хочеться швидше кінчити карантин. Я незабаром піду на півгодини до майстерні. Ходімо всі разом: це буде з твого боку дуже мило, що ти перший візит після хвороби зробиш нашій компанії. Вона помітить це і буде дуже рада з такої уваги.

— Гарзд, ходімо разом, — сказав Лопухов, помітно вдоволений з того, що подихає свіжим повітрям сьогодні ж таки.

— От тактовна хазяйка, — сказала Віра Павлівна, — і не подумала, що у вас, Олександрє Матвійовичу, може зовсім немає бажання йти з нами.

— Ні, це дуже цікаво, я давно збирався. Ваша думка щаслива.

Справді, думка Віри Павлівни була вдала. Дівчата, дійсно, були дуже вдоволені, що Лопухов зробив їм перший візит після хвороби. Кірсанов, справді, дуже цікавився майстернею: та й не можна було не цікавитися нею людині з його напрямом думок. Коли б особлива причина не стримувала його, він з самого початку був би одним з найстаранніших викладачів у ній. Півгодини, може, з годину, промайнули непомітно. Віра Павлівна водила його по різних кімнатах, показувала все. Вони поверталися з їдальні до робочих кімнат, коли до Віри Павлівни підійшла дівчина, якої не було в робочих кімнатах. Дівчина й

Кірсанов глянули одне на одного: — «Настуся!» — «Саша!» — і обнялися.

— Сашенько, друже мій, яка я рада, що зустріла тебе! — дівчина все цілувала його, і сміялась, і плакала. Отямившись від радості, вона сказала: — ні, Віро Павлівно, про справи вже не казатиму зараз. Не можу розстатися з ним. Ходімо, Сашенько, в мою кімнату.

Кірсанов був радий не менше за неї. Але Віра Павлівна помітила й багато смутку в першому ж погляді його, коли він пізнав її. Та це було й не дивно: у дівчини були сухоти в останній стадії розвитку.

Крюкова вступила до майстерні з рік тому, вже дуже хвора. Якби вона лишилася в магазині, де працювала перед тим, вона давно б уже вмерла від швацької роботи. Але в майстерні знайшлась для неї змога прожити трохи довше. Дівчата зовсім звільнили її від шиття: можна було досить знайти інакшої, не шкідливої для неї роботи; вона замінила половину чергувань для дрібних потреб майстерні, брала участь у завідуванні всілякими коморами, приймала замовлення, і ніхто не міг сказати, що Крюкова менше за інших корисна в майстерні.

Лопухови пішли, не дочекавшись кінця побачення Крюкової з Кірсановим.

XIV

ОПОВІДАННЯ КРЮКОВОЇ

Другого дня рано вранці Крюкова прийшла до Віри Павлівни.

— Я хочу поговорити з вами про те, що ви вчора бачили, Віро Павлівно, — сказала вона, — вона якийсь час не знала, як продовжувати: — мені не хотілося б, щоб ви погано подумали про нього, Віро Павлівно.

— Що це, як ви самі погано думаете про мене, Настасіє Борисівно.

— Ні, коли б це була не я, а інша, я б не подумала цього. А я ж, ви знаєте, не така як інші.

— Ні, Настасіє Борисівно, ви не маєте права так говорити про себе. Ми знаємо вас рік, та й раніше вас знали багато хто з нашого товариства.

— То, я бачу, ви про мене нічого не знаєте?

— Ні, чому ж, я знаю дуже багато. Ви були служницею — останнім часом у актриси N; коли вона вийшла заміж, ви пішли від неї, щоб уникнути батька її чоловіка, поступили в магазин N, з якого перейшли до нас; я знаю це з усіма подробицями.

— Звичайно, за Максимову і Шеїну, які знали, що зо мною було раніше, я була певна, що вони не розповідатимуть. Але все-таки я гадала, що могло як-небудь через сторонніх дійти

до вас чи до інших. Ах, яка я рада, що вони нічого не знають! А вам я все-таки скажу, щоб ви знали, який він добрий. Я була дуже погана дівчина, Віро Павлівно.

— Ви, Настасіє Борисівно?

— Так, Віро Павлівно, була. І я була дуже зухвала, у мене не було ніякого сорому, і я була завжди п'яна,—у мене з того й хвороба, Віро Павлівно, що маючи слабкі груди, я надто багато пила.

Вірі Павлівні вже разів зо три траплялося бачити такі приклади. Дівчата, що поводилися бездоганно з того часу, як починалося знайомство її з ними, казали їй, що раніше колись провадили погане життя. Перший раз її вразила така сповідь; але, поміркувавши над нею кілька днів, вона вирішила: «а мое життя? — бруд, у якому я зросла, теж був гидкий; проте не прилип же до мене, і залишаються ж чистими від нього тисячі жінок, що позростали в родинях не кращих за мою. Що ж тут особливого, коли з цього приниження так само можуть виходити незіпсованими ті, кому допоможе щасливий випадок звільнитися від нього?» Другу сповідь вона слухала, вже не дивуючись, що дівчина, яка робила її, зберегла всі благородні властивості людини: і безкорисливість, і здатність до вірної дружби, і лагідність душі, — зберегла навіть чимало наївності.

— Настасіє Борисівно, я мала такі розмови, яку ви хочете почати. І тій, яка оповідає, і тій, яка слухає, — обом тяжко. Я вас поважатиму не менше, може, навіть більше, ніж раніш, коли знаю тепер, що ви багато перетерпіли, але я розумію все, і не чувши. Не будемо говорити про це: мені не треба розповідати. Я сама прожила багато гірких років; я намагаюсь не думати про них і не люблю говорити про них, — це тяжко.

— Ні, Віро Павлівно, в мене інше почуття. Я вам хочу сказати, який він добрий; мені хочеться, щоб хто-небудь знав, яка я йому вдячна, а кому сказати, крім вас? Мені це дасть полегшення. Яке було мое життя, про це, звісно, нема що говорити, — воно у всіх таких бідних однакове. Я хочу сказати тільки про те, як я з ним познайомилась. Про нього так приємно говорити мені; і я ж переїжджаю до нього жити, — треба ж вам знати, чому я кидаю майстерню.

— Якщо для вас це оповідання буде приємне, Настасіє Борисівно, я рада слухати. Дозвольте ж, я візьму роботу.

— Так, а от мені й робити не можна. Які добрі ці дівчата, знаходили мені працю по моему здоров'ю. Я їм усім дякуватиму, кожній. Скажіть і ви їм, Віро Павлівно, що я просила вас дякувати їм за мене.

Я ходила по Невському, Віро Павлівно; тільки ще вийшла, було ще рано; іде студент, я причепилася до нього. Він нічого не сказав, а перейшов на другий бік вулиці. Дивиться, я знову підбігаю до нього, схопила його за руку. — «Ні, — я кажу, — я не відстану від вас, ви такий гарненький». — «А я вас прошу про це, лишть мене», — він каже. — «Ні, ходімо зо мною». —

«Нема чого». — «Ну, то я з вами піду. Ви куди йдете? Я вже від вас нізачо не відстану». — Адже я була така безсоромна, гірша за інших.

— Це тому, Настасіє Борисівно, що, може, насправді були несміливі, соромились.

— Так, це може бути. Принаймні, на інших я це бачила, — не тоді, звичайно, а згодом зрозуміла. Так коли я йому сказала, що неодмінно піду з ним, він засміявся й сказав: «якщо хочете, йдіть; тільки марно буде», — хотів провчити мене, як потім сказав: йому було досадно, що я пристаю. Я й пішла, і плела йому всяку нісенітницю; він усе мовчав. От ми прийшли. Як на студентське життя, то він уже й тоді жив добре, мав від уроків карбованців 20 на місяць, і жив тоді сам. Я розкинулась на дивані й кажу: «ну, давай вина». «Ні, — каже, — вина я вам не дам, а чай пити, коли хочете, давайте». «З пуншем», — я кажу. «Ні, без пуншу». Я стала робити дурниці, безсоромничати. Він сидить, дивиться, але не звертає ніякої уваги: так прикро. Тепер трапляються такі молоді люди, Віро Павлівно, молоді люди набагато покращали з того часу, а тоді це було навдивовижу. Мене це навіть образило, я почала лаяти його: «якщо ти такий дерев'яний, — і вилаяла його, — то я піду». — «Тепер чого ж іти, — він каже, — напийтесь уже чаю: хазяйка зараз принесе самовар. Тільки не лайтесь». І все казав мені «ви». — «Ви краще розкажіть мені, хто ви, і як це з вами трапилось». — Я йому стала розповідати, що про себе вигадала: ми ж вигадуємо собі різні історії, і через те нікому з нас не вірять; а справді є такі, у яких ці історії не вигадані: адже поміж нас бувають і благородні і освічені. Він послухав і каже: «ні, це у вас погано придумано; я б от хотів вірити, та не можна». А ми вже пили чай. От він і каже: «а знаєте, що я по вашій будові бачу: що вам шкодить пити; у вас від цього вже й груди чи не хворі. Дайте-но я вас огляну». Що ж, Віро Павлівно, ви не повірите, але мені соромно стало, — а яке ж мое життя було, та перед цим як я безсоромничала! І він це помітив, — «та ні, — каже, — адже тільки груди вислухати». Він тоді ще на 2-му курсі був, а вже багато знав з медицини, він вперед заходив у науках. Почав вислухувати груди. «Так, — каже, — вам ніяк не годиться пити, у вас груди слабкі». — «А як же нам не пити? — кажу, — нам без цього не можна». І справді, не можна, Віро Павлівно, — «То ви покиньте таке життя». — «Так оце й кину! Адже воно веселе!» — «Ну, — каже, — веселого мало. — Ну, — каже, — я тепер ділом займуся, а ви йдіть собі». — І пішла я, розгнівана, що вечір пропав марно; та й прикро мені було, що він такий нечутливий: адже в нас теж своя амбіція в цьому. От через місяць трапилось мені бути в тих місцях: дай думую, зайду до цього дерев'яного, поглузую з нього. А це було перед обідом; я після ночі виспалася і не була п'яна. Він сидів з книгою. — «Здрастуй, дерев'яний». — Здрастуйте, що ска-

жете?» Я знову стала робити дурниці. — «Я, — каже, — вас прожену, перестаньте, я вам казав, що не люблю цього. Тепер ви не п'яна, можете розуміти. А ви краще ось що подумайте: обличчя он у вас більш хворе, ніж тоді, вам треба кинути вино. Поправте одяг та поговоримо гарненько!» А в мене, справді, в грудях уже починало боліти. Він знову вислухав, сказав, що хвороба дужчає, багато говорив; та й у грудях у мене боліло, — я й розчулилась, заплакала: адже вмирати не хотілося, а він одно сухотами лякав. Я й кажу: «як же я таке життя кину? Мене хазяйка не випустить — я їй 17 карбованців винна». Адже нас завжди у боргах тримають, щоб ми були покірні. — «Ну, каже, в мене 17 карбованців не набереться, а післязавтра приходьте». Таким це дивним мені здалося, я ж зовсім не на те сказала, та й як же цього сподіватися було? Та я й вухам своїм не вірила, розплакалася ще дужче, думала, що то він з мене глузує: «гріх вам кривдити бідну дівчину, коли бачите, що я плачу»; і довго йому не вірила, коли він почав запевняти, що каже не жарт. І що ви думаєте? — таки назбирав грошей і віддав мені через два дні. Мені й тут усе ще ніби не вірилося. «Та як же, — кажу, — та за віщо ж, коли ви не хочете мати зо мною діла?» Викупилася від хазяйки, найняла окрему кімнату. Але робити мені було нічого: адже в нас особливі білети, — куди я з таким білетом покажусь? А грошей немає. Я й жила по-старому — тобто не по-старому: не можна й рівняти, Віро Павлівно! Адже я до себе вже приймала тільки своїх знайомих, гарних, таких, які не кривдили. І вина в мене не було. Отож кажу: не можна й рівняти. І знаєте, мені вже це легко було проти колишнього. Тільки ні, все-таки тяжко; і що я вам скажу: ви подумайте, тому тяжко, що в мене було багато приятелів, чоловік із п'ять, — ні, я ж до них до всіх прихильність мала, то це мені було нічого. Ви мені пробачте, що я так кажу, тільки я з вами одверта: я й тепер так думаю. Ви мене знаєте, хіба не скромна я тепер; хто тепер чув від мене що-небудь, крім самого гарного? Адже я в майстерні стільки пораюсь з дітьми, і всі мене люблять, і старі жінки не скажуть, щоб я не навчала дітей найкращого. Тільки я з вами одверта, Віро Павлівно, я й тепер так думаю: якщо прихильність маєш, це все одно, коли тут немає обману; інша річ, коли б обман був.

Отак я й жила. Минуло місяців зо три, і чимало вже відпочила я за цей час, бо життя моє вже було спокійне, і хоч я соромилася через гроші, але за погану дівчину себе вже не вважала.

Тільки, Віро Павлівно, Сашенька бував у мене в цей час, і я його відвідувала. От я й знову до того підійшла, про що про одне треба було оповідати. Тільки він не за тим мене відвідував, як інші, а так, наглядав за мною, щоб я знову не вернулася до колишньої своєї слабості, не пила б вина. І справді, в перші дні він мене підтримував, бо мене тягло до вина. А я його соромилася: що, як він зайде та побачить. І, мабуть, що я без

того не встояла б, бо мої приятелі, гарні люди, казали було: «я пошлю по вино». А як я його соромилася, я казала: — «ні, ніяк не можна». А то спокусилася б: сама ця думка, що вино мені шкодить, не стримала б. Потім, тижнів через три, я й сама зміцніла: до вина вже не тягло, і вже я відвикла від п'яної поведінки. І все складала гроші, щоб йому віддати, місяців через два й віддала всі. Він був такий радий, що я йому віддала. На другий день він приніс мені серпанку на плаття, інших речей мені на ці гроші купив. От він бував і після цього, все так само, ніби лікар за хворим наглядає. А потім, з місяць після того, як я з ним розплатилася, він теж сидів у мене, і сказав: «От тепер, Настенько, ви мені стали подобатися». І справді: від вина обличчя псується і це не могло одразу минуться, а тоді вже минулося, і колір обличчя у мене зробився ніжний, і очі стали ясніші, і знов те, що я від колишньої поведінки відвикла, стала говорити скромно, знаєте, думки в мене незабаром стали скромні, коли я перестала пити, а в словах я ще плуталася і поводитися часом, забувшись, за давньою поганою звичкою; а до цього часу я вже призвичаїлася і поводити себе, і говорити скромніше. Як він це сказав, що я стала йому подобатися, я так зраділа, що хотіла до нього на шию кинутись, та не посміла, зупинилася. А він сказав: — «От бачите, Настенько, я не безчулий». І казав, що я стала гарненька й скромна, і почав голубити мене, — і як же голубити? — узяв руку й поклав на свою, і став гладити другою рукою; і дивився на мою руку; а в мене, справді, руки вже в той час були білі, ніжні... Так от, як він узяв мою руку, — ви не повірите, я так і зашарілася: після такого мого життя, Віро Павлівно, мов невинна панночка — дивно ж це, а так було. Та хоч як я соромилася, — смішно сказати, Віро Павлівно: хоч як я соромилася, але це ж правда, — я все-таки казала: «Як це ви захотіли приголубити мене, Олександрє Матвійовичу?» А він сказав: «Тому, Настенько, що ви тепер чесна дівчина». І ці слова, що він назвав мене чесною дівчиною, так мене втішили, що я залилась сльозами. А він став казати: «Що це з вами, Настенько?» і поцілував мене; що ж ви думаєте? Від цього поцілунку у мене в голові запаморочилось, я пам'ять втратила; чи можна цьому повірити, Віро Павлівно, щоб це могло бути після такого мого життя?

От, другого ранку, сиджу я й плачу, що мені тепер робити бідній, як я жити буду? Тільки мені й лишається, що в Неву кинутись. Почуваю: не зможу я робити того, чим жила; заріжте мене, з голоду вмиратиму, не стану робити. Бачите, значить, у мене, давно була до нього любов, та як він не виявляв до мене ніякого почуття, і надії в мене не було, щоб я могла йому сподобатись, то ця любов і завмирала в мені, і я сама не розуміла, що вона в мені є. А тепер це все й виявилось. А це звичайно, що коли таку любов відчуваєш, то як же можна на кого-небудь і дивитися, крім того, кого любиш. Це ви по собі

почуваєте, що не можна. Тут уже все пропадає, крім однієї людини. От сиджу я й плачу: що я тепер буду робити, нічим мені жити. Вже я й справді думала: піду до нього, побачусь ще раз з ним, та піду після того й утоплюся. Отак цілий ранок проплакала. Тільки раптом бачу, він увійшов, і кинувся мене цілувати, і каже: «Настенько, хочеш зо мною жити?» І я сказала, що я думала. І стали ми з ним жити.

От щасливий час був, Віро Павлівно; я гадаю, мало хто бував такий щасливий. І все він тоді на мене милувався! Скільки разів траплялося: прокинувся, а він сидить за книжкою, потім прийде подивитись на мене, та так і забудеться, все сидить та дивиться. Але тільки який він був скромний, Віро Павлівно; адже я згодом могла розуміти, адже я стала читати, довідалась, як у романах любов описують, могла скласти думку. Та тільки, хоч який він скромний був, як же він милувався на мене! І яке в цей час почуття, коли кохана людина на тебе милується: це така радість, що її й не уявити. Уже нащо, коли він мене вперше поцілував: у мене аж голова запоморочилась, я так і схилилася до нього на руки, здається, солодке мусить бути почуття, але не те, все не те. То, знаєте, кров кипить, тривожно чомусь, і в солодкому почутті є ніби якась мука, так що навіть тяжко це, хоч нема чого казати, яке це блаженство, що за таку хвилину можна, здається, життя віддати, — та таки й віддають, Віро Павлівно; значить, велике блаженство, а все не те, зовсім не те. Це однаково, як ото, бува, замрієшся на самоті, просто думаєш: «Ах, як я його люблю», — так тут же ні тривоги вже, ні болю ніякого немає в цій приємності, а так рівно, тихо почуваєш, так-от те саме, тільки в тисячу разів дужче, коли ця кохана людина на тебе милується; і як це спокійно почуваєш, а не те, що серце стукає, ні, це вже тривога була б, цього не почуваєш, а тільки воно якимось рівніше, і приємно, і так м'яко б'ється, і груди ширшають, дихається легше, от це так, це найвірніше: дихати дуже легко. Ах, як легко! Так що й година, і дві пролінуть, немов одна хвилина, ні, ні хвилини, ні секунди немає, зовсім часу немає, однаково, як заснеш і прокинешся: знаєш, що багато часу минуло відтоді, як заснула; а як цей час минув? — і жодної миті не тривав; і теж однаково, як після сну; не те, щоб утома, а, навпаки, свіжість, бадьорість, немов відпочив; та так і є, що відпочив: я сказала «дуже легко дихати», це й є саме справжнє. Яка сила в погляді, Віро Павлівно: ніякі інші пестощі так не пестять і не дають такої насолоди, як погляд. Усе інше, що є в коханні, усе не таке ніжне, як ця насолода.

І все було милується, усе було милується. Ах, яка це насолода! Цього ніхто не може уявити, хто не зазнавав. Та ви це знаєте, Віро Павлівно.

— І як ото не втомиться він цілувати очі, руки, потім почне цілувати груди, ноги, всю, і мені ж не соромно: а я ж і тоді була

потім уже така ж, як тепер. Ви знаєте, Віро Павлівно, адже я й жіночого погляду соромлюся, далєбі; наші дівчата скажуть вам, яка я соромлива, я ж тому й живу в окремії кімнаті. А як же це дивно, ви не повірите, що коли він на мене милується й цілує, мені зовсім не було соромно, а тільки так прчемно, і так легко дихається; чому ж це, Віро Павлівно, що я своїх дівчат соромлюся, а його погляду мені не соромно? Це, я думаю, чи не тому, що він же мені й не здавався вже іншою людиною, а ніби ми обое одна людина; це ніби не він на мене дивиться, а я сама на себе дивлюся, це не він мене цілує, а я сама себе цілую, — справді, так мені здавалося; тому мені й не соромно. Та ви це знаєте, вам не треба цього розповідати. А тільки, як подумаєш про це, то не можеш відірватись від цієї думки. Ні, я вже піду, Віро Павлівно, більше й говорити ні про що не можна. Я тільки хотіла сказати, який Сашенька добрий.

XV

Крюкова доказала свою історію Вірі Павлівні вже в інші дні. Вони з Кірсановим прожили щось зо два роки. Ознаки хвороби, що була починалася, немовби зникли. Але наприкінці другого року, коли прийшла весна, сухоти раптом виявились уже в гострій формі. Жити з Кірсановим значило б для Крюкової прирікати себе на швидку смерть. Відмовившись від цього зв'язку, вона могла ще сподіватись, що хвороба знову вщухне надовго. Вони вирішили розлучитись. Займатися будь-якою сидячою роботою так само значило б губити себе. Треба було шукати посади економки, покоївки, няньки, — що-небудь таке, — і в такої пані, в якої не було б втомливих обов'язків, та не було б — це головне — і неприємностей: умови досить рідкі. Але знайшлося таке місце. У Кірсанова були знайомства серед починаючих артистів; через них Крюкова найнялася за покоївку до одної з актрис російського театру, дуже гарної жінки. Довго розставалися вони з Кірсановим, і не могли розстатись: «завтра іду на свою посаду», — і одне завтра минало за другим: плакали, плакали, і все сиділи обнявшись, поки вже сама актриса, яка знала, через що стає до неї покоївка, приїхала по неї сама: догадалася, чому покоївка довго не з'являється, і завезла її, щоб не тяглась розлука, шкідлива для неї.

Доки актриса лишалася на сцені, Крюковій було дуже добре жити в неї: актриса була жінка делікатна, Крюкова дорожила своїм місцем — інше таке важко було б знайти, — за те, що не має неприємностей від пані, Крюкова прив'язалася до неї, актриса, побачивши це, стала ще добрішою, Крюковій було дуже спокійно, і хвороба її не розвивалася, або майже не розвивалася. Але актриса вийшла заміж, залишила сцену, оселилася в родині чоловіка. Тут, як уже й раніше чула Віра Павлівна,

батько чоловіка актриси почав в'язнути до покоївки; доброчесність Крюкової, щоправда, і не зазнавала спокуси, але почалася родинна чвара: колишня актриса стала соромити старого, старий став сердитись. Крюкова не хотіла бути причиною родинної чвари, та коли б і хотіла, вже не мала спокійного життя на попередній посаді, і покинула її.

Це було років через два з половиною після розлуки з Кірсановим. Вона вже зовсім не бачилася з ним у цей час. Спершу він відвідував її; але радість побачення так шкідливо впливала на неї, що він домігся від неї дозволу не бувати в неї, для її ж користі. Крюкова пробувала жити за покоївку ще в двох-трьох родинях; але всюди було стільки тривог і неприємностей, що вже краще було піти в швачки, хоч це й було прямим приреченням себе на швидкий розвиток хвороби: адже хвороба однаково розвивалася б і від неприємностей, — то краще зазнати тієї ж долі без прикрощів, лише від самої роботи. Рік швачької роботи остаточно підтяв Крюкову. Коли вона вступила до майстерні Віри Павлівни, Лопухов, який був там за домашнього лікаря, робив усе можливе, щоб затримати розвиток сухот, зробив багато, тобто багато з погляду труднощі того невеличкого успіху, якого досяг; але розв'язка наближалася.

Крюкова до останнього часу помилково гадала, як звичайно хворі на сухоти, що її хвороба ще не дуже розвинулась, тому й не відшукувала Кірсанова, щоб не шкодити собі. Але вже місяців зо два вона дуже наполегливо допитувалася в Лопухова, чи довго їй лишається жити. Навіщо це треба знати їй, вона не казала, і Лопухов не вважав себе вправі одверто говорити їй про близьку кризу, не вбачаючи в її запитаннях нічого, крім звичайної прив'язаності до життя. Він заспокоював її. Але вона, як це найчастіше буває, не заспокоювалася, а лише утримувалася виконати те, що могло б дати їй втіху перед кінцем; сама вона бачила, що їй недовго жити, і почуття її визначалися цією думкою, але медик запевняв її, що вона ще мусить берегти себе; вона знала, що мусить вірити йому більше, ніж собі, тому слухалась і не відшукувала Кірсанова.

Звичайно, це непорозуміння не могло б тривати довго; в міру того, як наближалася розв'язка, розпитування Крюкової ставали б наполегливіші; вона або проходила б, що в неї є особлива причина знати істину, або Лопухов чи Віра Павлівна здогадалися б, що розпитувати її змушує якась особлива потреба, і двома-трьома тижнями, може, кількома днями пізніше, справа все ж прийшла б до того, до чого прийшла трохи раніше, дякуючи несподіваній для Крюкової появі Кірсанова в майстерні. Але тепер непорозумінню покладено було край не дальшими розпитами, а саме цим випадковим фактом.

— Яка я рада, яка я рада! Адже я все збиралася до тебе, Сашенько! — з захопленням сказала Крюкова, коли ввела Кірсанова в свою кімнату.

— Так, Настенько, і я не менш за тебе радий: тепер не розлучимось; переїжджай жити до мене, — сказав Кірсанов, захоплений почуттям жалісливої любові, і, сказавши, зараз же згадав: як же я сказав їй це? Адже вона, певно, ще не догадується про близькість кризи?

Але вона чи не зрозуміла в першу хвилину того сенсу, який впливав з його слів, чи зрозуміла, та не до того їй було, щоб звертати увагу на цей сенс, і радість про відновлення кохання заглушила в ній скорботу про близький кінець, — так чи інакше, але вона тільки раділа й казала:

— Який ти добрий, ти, як і колись, любиш мене.

Але коли він пішов, вона поплакала; лише тепер вона чи збагнула, чи могла помітити, що збагнула сенс відновлення кохання, мовляв, «мені тепер уже нема чого берегти тебе, не вбережеш; так нехай же ти хоч порадуєшся».

І справді, вона порадувалась, він не відходив від неї ні на хвилину, крім тих годин, які мусив відбувати в госпіталі й Академії; так прожила вона щось із місяць і весь цей час були вони вкупі, і скільки було оповідань, оповідань про все, що було з кожним під час розлуки, і ще більше було спогадів про спільне життя колись, і скільки було розваг: вони гуляли разом, він найняв коляску, і вони щодня цілий вечір їздили по околицях Петербурга і захоплювались ними; людині така мила природа, що навіть цією жалюгідною, мізерною, хоча вона й коштувала мільйони й десятки мільйонів карбованців, природою петербурзьких околиць милуються люди; вони читали, вони грали в дурня, вони грали в лото, вона навіть почала вчитися грати в шахи, немов мала час вивчитися.

Віра Павлівна кілька разів просиджувала у них пізні вечори, як вони поверталися з прогулянки, а ще частіше заходила вранці, щоб розважити її, коли вона лишалася сама; і коли вони були самі вдвох, у Крюкової лише один і був зміст довгих, пристрасних оповідань, — який Сашенька добрий, і який ніжний, і як він любить її!

XVI

Минуло місяців чотири. Турботі про Крюкову, потім згадки про неї обманули Кірсанова: йому здавалося, що він тепер в безпеці від думок про Віру Павлівну; він не уникав її, коли вона, відвідуючи Крюкову, зустрічалася й розмовляла з ним, і потім, коли вона намагалася розважити його. Поки він був засмучений, воно й справді у його свідомих почуттях до Віри Павлівни не було нічого, крім дружньої вдячності за її співчуття.

Проте, — читач уже знає наперед зміст цього «проте», як і завжди наперед знатиме, про що оповідатиметься після сторінок, ним прочитаних, — проте, розуміється, почуття Кірсанова

до Крюкової, коли вони зустрілися вдруге, було зовсім не таке, як у Крюкової до нього: любов до неї давним-давно погасла в Кірсанові; він зберіг лише приязнь до неї, як до жінки, яку колись кохав. Колишня любов його до неї була лише прагненням юнака покохати кого-небудь, хоч кого-небудь. Розуміється, Крюкова була йому не до пари, бо вони не були до пари одне одному своїм розвитком. Коли він перестав бути юнаком, він міг тільки жаліти Крюкову, не більше; міг бути ніжним до неї через спогади, від жалощів, — та й годі. Журба його за нею, по суті, дуже швидко зникла; але коли журба розвіялася насправді, він усе ще пам'ятав, що він охоплений цією журбою, а коли він помітив, що вже не має журби а лише згадує про неї, він побачив себе у таких відносинах до Віри Павлівни, що прийшов до висновку, що потрапив у велику біду.

Віра Павлівна намагалась розважити його, і він піддавався цьому, вважаючи себе в безпеці, або, краще сказати, і не згадуючи, що він же кохає Віру Павлівну, не згадуючи, що, піддаючись її піклуванню, він іде на біду. Та й що ж було тепер, через два-три місяці після того, як Віра Павлівна стала розважати його від журби за Крюковою? Нічого більше, крім того, що він весь цей час майже щовечора або просиджував у Лопухових, або проводив куди-небудь Віру Павлівну, проводив часто разом з чоловіком, частіше — сам. Оце й усе. Але цього було цілком досить і для неї, не тільки для нього.

Який був тепер характер дня Віри Павлівни? До вечора — той же самий, що й раніше. Але ось 6 годин. Бувало вона в цей час іде сама до своєї майстерні або сидить у своїй кімнаті і працює сама. А тепер, якщо їй треба бути в майстерні увечері, про це вже напередодні сказано Кірсанову, і він з'являється проводити її. По дорозі туди й звідти, щоправда, дуже недалекій, вони розмовляють про що-небудь, звичайно, про майстерню: Кірсанов найдіяльніший її помічник у справах майстерні. Там вона зайнята розпорядженнями, і в нього теж багато діла: хіба мало набирається в тридцяти дівчат довідок і доручень, які найзручніше виконати саме йому? А поміж цими справами він сидить, балакає з дітьми; тут же кілька дівчат беруть участь в цій розмові про все на світі, — і про те, які гарні арабські казки «Тисяча й одна ніч», з яких він багато вже розказав, і про білих слонів, яких так шанують в Індії, як у нас багато хто любить білих кішок: половина компанії вважає це за несмак, — білі слони, кішки, коні, — все це альбіноси³³, хвороблива порода, по очах їхніх знати, що вони не мають такого чудового здоров'я, як кольорові; друга половина компанії обстоює білих кішок. «А чи не знаєте ви чогось докладнішого про життя самої пані Бічер-Стоу³⁴, роман якої ми всі знаємо з ваших оповідань?» — каже одна з дорослих співрозмовниць; ні, Кірсанов тепер не знає, але довідається, це йому самому цікаво, а тепер він може поки що розповісти дещо про Говарда³⁵,

який був майже така сама людина, як пані Бічер-Стоу. Отак Кірсанов то оповідає, то сперечається з компанією, дитяча половина якої постійно та сама, а доросла половина раз у раз міняється. Та ось Віра Павлівна скінчила свої справи, вона вертається з ним додому до чаю, і вони довго сидять утрюх після чаю; тепер Віра Павлівна й Дмитро Сергійович просидять вкупі багато довше, ніж коли не було тут Кірсанова. Майже кожного вечора, коли вони бувають лише втрюх, улаштовується на годину, і навіть години на дві, музика: Дмитро Сергійович грає, Віра Павлівна співає, Кірсанов сидить і слухає: іноді Кірсанов грає, тоді Дмитро Сергійович співає разом з дружиною. Але тепер часто трапляється, що Віра Павлівна поспішає з майстерні, щоб устигнути одягтися в оперу: тепер вони часто бувають в опері, наполовину втрюх, наполовину сам Кірсанов з Вірою Павлівною. І, крім того, у Лопухових частіше, ніж до того, стали бувати гості; раніше, коли не рахувати молоді — які ж це гості, молоді? — це племінники лише, — бували майже самі Мерцалови; тепер Лопухови заприятелювали ще з двома-трьома такими ж милими родинами. Мерцалови та ще дві родини ухвалили щотижня по черзі влаштовувати маленькі вечори з танцями, в своєму колі, — буває по 6 пар, навіть по 8 пар танцюючих. Лопухов без Кірсанова не буває майже ніколи ні в опері, ні в знайомих родинях, але Кірсанов часто один проводить Віру Павлівну в цих виїздах. Лопухов каже, що хоче лишитися в своєму пальті, на своєму дивані. Тому тільки половину вечорів проводять вони втрюх, але ці вечори вже майже без перерви втрюх; правда, коли в Лопухових немає нікого, крім Кірсанова, диван часто відтягує Лопухова з залу, де рояль; рояль тепер пересунуто з кімнати Віри Павлівни в зал, але це мало рятує Дмитра Сергійовича: через чвѣрть години, багато через півгодини, Кірсанов і Віра Павлівна теж кинули рояль і сидять біля дивану; втім, Віра Павлівна недовго сидить біля дивану; вона незабаром уможується напівлягти на дивані, так, одначе, що чоловікові все ж просторо сидіти: адже диван широкий; тобто не зовсім уже просторо, але вона обняла чоловіка однією рукою, тож сидіти йому все-таки зручно.

Отак проминуло місяців зо три й більше.

Ідилія тепер не в моді, і я сам аж ніяк не люблю її, тобто, я не люблю як не люблю гулянь, не люблю спаржі, — хіба мало є такого, до чого я не охочий? — не можна ж одній людині любити всі страви, всі способи розваг; але я знаю, що ці речі, які мені особисто не до смаку, дуже гарні речі, що вони до смаку, чи були б до смаку, далеко більшому числу людей, ніж ті, хто, як я, віддають перевагу грі в шахи — перед гулянням, квашеній капусті з конопляною олією — перед спаржею: я знаю навіть, що в більшості, яка не поділяє мого смаку до гри в шахи і рада була б не поділяти мого смаку до квашеної капусти з конопляною олією, що в неї смаки не гірші за мої, і тому я

кажу: хай буде на світі якомога більше гулянь, і хай майже зовсім зникне з світу, лишиться тільки античною рідкістю для небагатьох, подібних мені чудаків, квашена капуста з конопляною олією!

Так само я знаю, що для величезної більшості людей, які нітрохи не гірші за мене, щастя повинно мати ідилічний характер, і я вигукую: хай запанує в житті над усіма іншими характерами життя ідилія. Для небагатьох чудаків, які не охочі до неї, будуть інші характери щастя, а більшості потрібна ідилія. А що ідилія не в моді, і тому люди цураються її, так це ж не аргумент: вони цураються її, як та лисиця в байці цуралась винограду. Їм здається, що ідилія недосяжна, тому вони й вигадали: «хай вона буде не в моді».

Але цілковита нісенітниця, що ідилія недосяжна: вона не лише гарна річ майже для всіх людей, але й можлива, дуже можлива; нічого трудного не було б улаштувати її, але тільки не для однієї людини, або не для десятих, а для всіх. Адже й італійська опера — річ неможлива для п'ятох чоловік, а для цілого Петербурга — дуже можлива, як усім видно й чути; адже й «Повна збірка творів М. В. Гоголя. Москва, 1861 р.» річ неможлива для десятих чоловік, а для всієї публіки дуже можлива й недорога, як усім відомо. Але поки італійської опери для всього міста немає, можна лише деяким, особливо завзятим меломанам перебуватися ськими-такими концертами, і доки 2-ої частини «Мертвих душ» не було надруковано для всієї публіки, лише небагато хто, особливо щирі любителі Гоголя виготовляли, не шкодуючи праці, кожен для себе, рукописні примірники її. Переписане незрівнянно гірше ніж надрукована книжка, ський-такій концерт дуже поганий перед італійською оперою, а все-таки гарне, все-таки гарний.

XVII

Якби хтось сторонній прийшов порадитись до Кірсанова про те становище, в якому Кірсанов побачив себе, коли отямився, і якби Кірсанов був зовсім чужий усім особам, яких стосується справа, він сказав би тому, хто прийшов порадитись: «лагодити справу втечею — пізно; не знаю, як воно далі буде, але для вас, тікати чи лишатися — однаково небезпечно; а для тих, про спокій яких ви дбаєте, ваша втеча, мабуть, ще небезпечніша, ніж коли б ви лишалися».

Розуміється, Кірсанов сказав би це лише такій людині, як він сам, або як Лопухов, людині твердого характеру й незмінної чесності. З іншими людьми нема чого розмовляти про подібні становища, бо ці інші люди неодмінно поведуться в таких випадках гидко й мерзенно: знеславлять жінку, збездістять себе,

і потім ідуть до всієї своєї компанії скиглити або вихвалитись, тішитися своєю героїською чеснотою чи то амурною привабливістю. З такими людьми ні Лопухов, ні Кірсанов не любили розмовляти про те, як слід діяти людям благородним. Але кажучи людині свого закону, що тікати тепер ледве чи не гірше вже, ніж лишатись, Кірсанов мав би рацію. При цьому розумілося б таке: «Я знаю, як ти поведився б, лишаючись: адже так, щоб нічим не виявити свого почуття, бо тільки в цьому разі ти й не будеш негідником, лишаючись. Завдання в тому, щоб якомога більше не порушувати спокою жінки, життя якої проходить добре. Щоб він не порушувався зовсім, цього, здається, вже не можна зробити. Почуття, незгідне з її теперішніми відносинами, уже, мабуть, — та чого тут мабуть, простіше кажучи: поза всяким сумнівом, — виникло в ній, тільки вона ще не помічає його. Скоро, чи ні воно виявиться в ній для неї самої без ніякого виклику з твого боку, невідомо. Але твоє віддалення буде викликом йому виявитися. Отже, твоє віддалення лише прискорить справу, якої ти хочеш уникнути».

Але Кірсанов міркував про справу не як стороння людина, а як учасник. Йому здавалось, що віддалитися важче, ніж лишитися; почуття тягне його лишитися, отже, лишитися чи не значитиме — піддатися почуттю, спокуситися його навіяннями? Яке право він має так безумовно вірити, що ні словом, ні поглядом не виявить свого почуття, не зробить виклику? Тому певніше буде віддалитися. В своїй справі важко розібрати, наскільки розум спокушається софізмами потягу, бо чесність каже: чини наперекір потягові, тоді в тебе більше шансів, що ти вчиниш благородно. Це в перекладі з теоретичної мови на звичайну; а теорія, якої дотримувався Кірсанов, вважає такі пишні слова, як благородство, двозначними, темними, і Кірсанов за своєю термінологією висловився б так: «Кожна людина егоїст, я теж; тепер постає питання: що для мене вигідніше, віддалитись чи лишатися? Віддаляючись, я придушую в собі одне окреме почуття; лишаючись, я ризкую обурити почуття своєї людської гідності дурістю якого-небудь слова чи погляду, навіяного цим окремим почуттям. Окреме почуття можна придушити, і трохи згодом мій спокій відновиться, я знову буду вдоволений із свого життя. А якщо я раз вчиню проти всієї своєї людської природи, я назавжди втрачу можливість спокою, можливість вдоволення з себе, отруюю все своє життя. Моє становище ось яке: я люблю вино, і передо мною стоїть кубок з дуже добрим вином; але є в мене підозра, що це вино отруєне. Довідатись, чи правдива моя підозра, чи ні, я не можу. Чи повинен я пити цей кубок, чи перекинути його, щоб він не спокушав мене? Я не повинен називати свою ухвалу ні благородною, ні навіть чесною, — це надто гучні слова, я повинен називати її лише розсудливою, розважною: я перекидаю кубок. Цим я позбавляю себе деякої приємності, завдаю собі деякої неприємності, але зате

забезпечую собі здоров'я, тобто змогу довго й багато пити таке вино, про яке я напевне знаю, що воно не отруєне. Я чиню розумно, от і вся похвала мені».

XVIII

Яким же чином віддалитись? Попередня штука, удати ображеного, виставити якусь пошлу рису характеру, щоб спертися на неї, не годиться: двічі на одному й тому ж не обдуриш; друга така історія тільки викрила б сенс першої, показала б його героєм не лише нових, але й колишніх часів. Та й взагалі, від усякого швидкого розриву відносин треба відмовитись; таке віддалення було б легше, але воно було б ефектне, притягло б увагу, тобто було б тепер пошлістю й низькістю (за кірсановською теорією егоїзму — дурістю, нерозсудливістю). Тому лишається тільки один, найскладніший і найболючіший спосіб: тихий відступ повільним, непомітним чином, так щоб і не помітили, що він віддаляється. Важкенька й дуже хитра ця справа: зійти з очей так, щоб не помітили твого руху, коли на тебе пильно дивляться, а нічого робити, треба діяти саме так. А втім, за кірсановською теорією, це й не боляче, а навіть приємно; адже чим трудніша справа, тим більше радієш (з самолюбства) своїй силі й спритності, вдало здійснюючи ту справу.

І справді, він здійснив її вдало: не викрив свого наміру жодним недомовленим або перемовленим словом, жодним поглядом; як і раніш він вільно поводився й жартував з Вірою Павлівною, як і раніш, було видно, що йому приємно в її товаристві; тільки стали траплятися всякі перешкоди йому бувати в Лопухових так часто, як раніше, лишатись у них цілий вечір, як раніше, та якось виходило, що частіше, ніж колись, Лопухов хапав його за руку, а то й за лацкан сюртука, кажучи: «ні, друже, ти від цієї суперечки так-от зараз не втечеш» — так що дедалі більшу частину того часу, який Кірсанов проводив у Лопухових, йому доводилося просиджувати біля дивана приятеля. І все це влаштовувалося так поступово, що зовсім і непомітно було, як розвивалася зміна. Перешкоди виникали, і Кірсанов не тільки не випинав їх, а навпаки, шкодував (та й то лише іноді, шкодувати часто не годилося б), що трапилась така перешкода; перешкоди виникали все такі натуральні, неминучі, що частенько самі Лопухови гнали його від себе нагадуючи, що він забув обіцянку сьогодні бути дома, бо в нього хотіли бути такий-то і такий-то із знайомих, від яких йому не пощастило відкараскатися... Або він забув, що коли сьогодні він не буде у такого-то, цей такий-то образиться; або він забув, що в нього до завтрашнього ранку лишається роботи години на чотири, принаймні; що ж він, хоче не спати цю ніч? — уже ж 10 годин, годі йому розбалакувати, час йому йти працювати. Кірсанов навіть не

завжди слухався цих нагадувань: не поїде він до цього знайомого, хай гнівається цей добродій, або: робота не втече, час ще є, а він досидить вечір тут. А перешкод дедалі більшало: і вчена праця все невідступніше віднімала у Кірсанова вечір за вечором, — бодай би вона провалилася, на його думку (зрідка висловлювану мимохідь,) ця вчена праця, — і знайомі теж нав'язувалися на нього все більше, і як тільки вони нав'язуються (це висловлюється теж зрідка, мимохідь) — аж дивно, як вони нав'язуються! Це йому так здається, а Лопуховим добре видно, чому так: він стає відомим, от і з'являється дедалі більше людей, яким він потрібний; і роботою не можна йому нехтувати, даремно він починає лінуватися, — та що там, він зовсім зледачів за попередні місяці, от йому й нудно заходжуватись біля неї: — «А треба, брат Олександр». — «Час уже, Олександрє Матвійовичу!»

Трудний був маневр, на цілі тижні треба було розтягти цей поворот наліво кругом і повертатися так повільно, так рівно, як годинникова стрілка: дивіться на неї як хочете уважно, не побачите, що вона повертається, а вона собі нишком робить своє діло, іде вбік від попереднього свого положення. Зате і яка ж насолода була Кірсанову, як теоретику, милуватися із своєї спритності на практиці. Егоїсти і матеріалісти, вони ж усе роблять власне тільки на втіху собі. Так, і Кірсанов міг, поклавши руку на серце, сказати, що він робить свою штуку на втіху собі: він радів із своєї вмілості й молодечтва.

Так минув місяць, може, трохи й більше, і коли б хтось полічив, той побачив би, що за цей місяць і на волосину не зменшала його близькість з Лопуховими, але вчетверо зменшився час, який проводить він у них, а в цьому часі наполовину зменшилася пропорція часу, який проводить він з Вірою Павлівною. Ще якийсь місяць, і при всій незмінності дружби, друзі бачитимуться мало, — і все буде гаразд.

Гострі очі в Лопухова — невже він нічого не помічає?

Ні, нічого.

А Віра Павлівна? І Віра Павлівна нічого не помічає. І в собі нічого не помічає? І в собі нічого не помічає Віра Павлівна; тільки сниться Вірі Павлівні сон.

XIX

ТРЕТІЙ СОН ВІРИ ПАВЛІВНИ

І сниться Вірі Павлівні сон:

Після чаю, побалакавши з «миленьким», прийшла вона в свою кімнату й прилягла, — не спати, спати ще рано, куди ж, тільки ще пів на дев'яту, ні, вона ще не роздягалася, — а лише так лягла читати. От вона й читає на своєму ліжечку, тільки

книжка хилиться від очей, і думається Вірі Павлівні: «Чому не останнім часом стало мені трохи скучно іноді? Чи це не скучно, а так? Справді, це не скучно, а тільки я згадала, що сьогодні я хотіла їхати в оперу, та цей Кірсанов, такий неухажаний, пізно поїхав по квиток; наче не знає, що коли співає Бозіо³⁶, то не можна об 11 годині дістати квитків по 2 карбованці. Звичайно, його не можна винуватити: адже він до 5 годин працював, напевно до 5, хоч і не признався... а все-таки він винен. Ні, надалі краще проситиму «миленького» брати квитки, і в оперу їздитиму з миленьким: миленький ніколи цього не зробить, щоб я лишилася без квитка, а їздити зо мною він завжди буде радий, адже він у мене такий милий, мій миленький. А через цього Кірсанова пропустила «Травіату» — це жахливо! Я щовечора бувала б в опері, коли б щовечора бувала опера — яка-небудь, хоч би сама по собі погана, з Бозіо в головній ролі. Якби у мене був такий голос, як у Бозіо, я, здається, цілий день співала б. А що коли б познайомитися з нею? Як би це зробити? Цей артилерист приятелює з Тамберліком³⁷, чи не можна через нього? Ні, не можна. Та й яка смішна думка! Навіщо знайомитись з Бозіо? Хіба вона стане співати для мене? Адже вона мусить берегти свій голос.

А коли ж це Бозіо встигла вивчитись по-російському? І як чисто вона вимовляє. Але які ж смішні слова, і звідки вона викопала такі пошлі віршики? Так, вона, певно, вчилася по тій самій граматиці, що й я: там ці вірші наведено, як приклад на розділові знаки; до чого це безглуздо, наводити в граматиці такі вірші, хоч би ж вірші були не такі пошлі; але нема чого думати про вірші, треба слухати, як вона співає:

Любові миті*
Лови, кохай,
Юнацькі літа
Для втіх віддай...³⁸

Які смішні слова: і «юнацькі» і «літа» з неправильним наголосом! Але який голос, і яке почуття в неї! Так, у неї голос став куди кращий, ніж раніше, незрівнянно кращий, дивно! Як же це він міг так дуже покращати? Бач, от я не знала, як з нею познайомитись, а вона сама приїхала до мене з візитом. Як це вона довідалась про моє бажання?

— Та ти ж давно кличеш мене, — каже Бозіо, і каже по-російському.

— Я тебе кликала, Бозіо? Та як же я могла кликати тебе, коли я з тобою незнайома? Але я дуже, дуже рада бачити тебе.

Віра Павлівна відгортає запону, щоб подати руку Бозіо, але співачка регоче, та це ж не Бозіо, а швидше де-Мерік в ролі циганки в «Ріголетто», але тільки регіт такий веселий, як у де-Мерік,

* Тут і скрізь далі поезії дано в перекладі С. Крижанівського.

а голос Бозію, і відбігає, і ховається за запону; як досадно, ця запона ховає її, і раніше ж її не було, звідки вона узялася?

— Знаєш, чого я до тебе приїхала? — і регоче, немов де-Мерік, але тільки Бозію.

— Та хто ж ти? Адже ти не де-Мерік?

— Ні.

— Адже ти Бозію?

Співачка регоче: — Довідаєшся незабаром, а тепер нам треба зайнятися тим, для чого я до тебе прийшла. Я хочу читати з тобою твій щоденник.

— У мене немає ніякого щоденника, я ніколи не вела його.

— А подивись, що ж це лежить на столику?

Віра Павлівна дивиться: на столику біля ліжка лежить зошит з написом: «Щоденник В. Л.» Звідки взявся цей зошит? Віра Павлівна бере його, розгортає — зошит писаний її рукою; коли ж?

— Читай останню сторінку, — каже Бозію.

Віра Павлівна читає: «Знову мені часто доводиться сидіти самій цілими вечорами. Але це нічого; я так звикла».

— Та й тільки? — каже Бозію.

— Та й тільки.

— Ні, ти не все читаєш.

— Тут більше нічого не написано.

— Мене не обдуриш, — каже гостя, а це що? — крізь запону простягається рука. Яка гарна ця рука! Ні, ця дивна рука не Бозію, і як же ця рука простягається крізь запону, не відгортаючи її?

Рука нової гості доторкається сторінки; під рукою виступають нові рядки, яких не було раніше. — «Читай», — каже гостя. У Віри Павлівни стискається серце, вона ще не дивилася на ці рядки, не знає, що тут написано; але в неї стискається серце. Вона не хоче читати нових рядків. «Читай», — повторює гостя.

Віра Павлівна читає: — «Ні, самій тепер скучно. Це раніше не було скучно. Чому ж це раніше не було скучно самій, і чому тепер скучно?»

— Перегорни сторінку назад, — каже гостя.

Віра Павлівна перегортає сторінку. «Літо цього року». Хто ж так пише щоденники? — думається Вірі Павлівні. — Треба було написати: 1855, червень або липень, і виставити число, а тут: літо цього року; хто ж так пише в щоденниках? «Літо цього року. Ми їдемо, як звичайно, за місто, на острови; а цього разу з нами їде миленький: як це приємно мені». Ах, так це серпень, — яке число? 15 чи 12? Так, так, десь близько 15-го, це про ту поїздку, після якої бідний миленький занедужав, — думає Віра Павлівна.

— Та й тільки?

— Та й тільки.

— Ні, ти не все читаєш. А це що? — каже гостя, і знову

крізь невідгорнуту запону з'являється чудова рука, знову доторкається сторінки, і знову виступають на сторінці нові слова, і знову проти волі читає Віра Павлівна нові слова: «Чому мій миленький не супроводжує нас частіше?»

— Перегорни ще сторінку, — каже гостя.

«У мого миленького стільки праці, і все для мене, для мене він працює, мій миленький». От і відповідь, — з радістю думає Віра Павлівна.

— Перегорни знову сторінку.

«Які чесні, благородні люди ці студенти, і як вони поважають мого миленького. І мені з ними весело; я з ними, як з братами, без ніякої церемонії».

— Та й тільки?

— Та й тільки.

— Ні, читай далі. — І знову з'являється рука, доторкається сторінки, знову виступають нові рядки, знову проти волі читає Віра Павлівна нові рядки:

«16 серпня», — тобто на другий день після прогулянки на острови, адже вона відбулася саме 15-го, — думає Віра Павлівна: «Миленький весь час гуляння розмовляє з цим Рахметовим, або, як вони жартома звать його, ригористом, та з іншими його товаришами. Біля мене навряд чи й пробув він чверть години», — неправда, більше ніж півгодини, я думаю, авжеж, більше, ніж півгодини, я певна, — думає Віра Павлівна: «Крім того часу, що ми сиділи поруч у човні. 17 серпня. Вчора цілий вечір просиділи у нас студенти»; — так, це напередодні того дня, як миленький занедужав, — миленький цілий вечір розмовляв з ними. Нащо він віддає їм так багато часу, так мало мені? Адже ж не весь час він працює, він і сам каже, що далеко не весь час, що без відпочинку не можна працювати, що він багато відпочиває, думає про що-небудь лише для відпочинку, чому ж він думає сам, чому не зо мною?»

— Перегорни ще лист.

«Липень цього року, і кожен місяць цього року до хвороби миленького, та й торік те ж саме, і раніш те ж саме. П'ять днів тому були у нас студенти; вчора теж. Я з ними багато пустувала, так весело було. Завтра або післязавтра будуть знову, знову буде дуже весело».

— Та й тільки?

— Та й тільки.

— Ні, читай далі. — Знову з'являється рука, доторкається до сторінки, знову виступають під рукою нові рядки, знову проти волі читає їх Віра Павлівна.

«Від початку цього року, особливо з кінця весни. Та це колись було мені весело з цими студентами, весело, та й годі. А тепер часто думається: це дитячі ігри, мені довго будуть вони втішні, певно, коли я буду й стара, коли самій буде вже не по літах гратися, я милуватимусь на гри молоді, що нагадують

дитинство. Але ж я й тепер дивлюсь на цих студентів, як на молодших братів, і я не завжди хотіла б ставати неодмінно Вірочкою, коли хочу відпочинку від серйозних думок і праці. Адже я вже Віра Павлівна; веселитися, як Вірочка, приємно лише іноді, але не завжди ж. Віра Павлівна часом хоче таких веселощів, при яких лишатися б Вірою Павлівною. Це — веселощі з рівними життям».

— Перегорни ще кілька сторінок назад.

«Я цими днями відкриваю швацьку майстерню, і пішла до Жюлі просити замовлень. Миленький заїхав до неї за мною. Вона лишила нас снідати, звеліла подати шампанського, примусила мене випити дві склянки. Ми з нею почали співати, бігати, кричати, борюкатись. Так було весело. Миленький дивився й сміявся».

— Та й тільки? — каже гостя, і знову під рукою гості виступають нові слова, і знову проти волі читає їх Віра Павлівна:

«Миленький тільки дивився й сміявся. Чому ж би йому не попустувати з нами? Адже це було б ще веселіше. Хіба це було незручно, або хіба він цього не зумів би — взяти участь у нашій грі? Ні, нітрохи не незручно, і він зумів би. Але в нього такий характер. Він лише не заважає, він схвалює, радіє, — та й годі».

— Перегорни одну сторінку наперед.

«Сьогодні ми з миленьким були вперше після мого одруження у моїх батьків. Мені було так тяжко бачити те життя, яке гнітило, душило мене до одруження. Миленький мій! Від якого гидкого життя він мене врятував! Уночі мені приснився страшний сон: ніби матінка дорікає мені за невдячність і каже правду, але таку жахливу правду, що я почала стогнати. Миленький почув цей стогін і ввійшов до моєї кімнати, а я вже співала (вві сні-таки), бо прийшла моя улюблена красуня і втішила мене. Миленький був мені за покоївку. Так було соромно. Але він такий скромний, лише поцілував моє плече».

— Хіба тільки це й написано? Мене не обдуриш, читай... Знову під рукою гості виступають нові слова, і Віра Павлівна проти волі читає їх:

«Адже це навіть немов аж образливо».

— Перегорни кілька сторінок назад.

— Сьогодні я дожидала свого друга Д., на бульварі, біля Нового мосту: там живе дама, у якої я гадала бути за гувернантку. Але вона не погодилася. Ми з Д. повернулись додому дуже засмучені. Я в своїй кімнаті перед обідом усе думала, що краще вмерти, ніж жити, як я живу тепер, і раптом, за обідом, Д. каже: «Віро Павлівно, п'ємо за здоров'я моєї нареченої й вашого жениха». Я ледве могла стриматись, щоб не заплакати тут же при всіх, зрадівши такому несподіваному визволенню. Після обіду ми довго розмовляли з Д. про те, як ми будемо жити. Як я його люблю: він виводить мене з підвалу».

— Читай же все.

— Більше нічого немає.

— Дивись. — Знову під рукою гості виступають нові рядки.

— Я не хочу читати, — з острахом каже Віра Павлівна; вона ще не розібрала, що написано на цих нових рядках, але їй уже страшно.

— Не можеш не читати, коли я велю: читай!

Віра Павлівна читає:

«Так невже ж я люблю його за те, що він виводить мене з підвалу? Не самого його, а своє визволення з підвалу?»

— Перегорни ще назад, читай найпершу сторінку.

«В день мого народження, сьогодні, я вперше розмовляла з Д. і полюбила його. Я ще ні від кого не чула таких благородних, втішних слів. Як він співчуває всьому, що потребує співчуття, хоче допомогти всьому, що потребує допомоги; як він певен, що щастя для людей можливе, що воно мусить бути, що злоба й горе не вічні, що швидко йде до нас нове, ясне життя. Як у мене радісно розширилося серце, коли я чула ці запевнення від людини вченої, серйозної: адже ними підтверджувалися мої думки... Який добрий він був, коли говорив про нас, бідних жінок. Кожна жінка полюбить такого чоловіка. Який він розумний, який він благородний, який він добрий!»

— Гарзд. Перегорни знову на останню сторінку.

— Але цю сторінку я вже прочитала.

— Ні, це ще не остання. Перегорни ще лист.

— Але на цьому листі нічого немає.

— Читай же! Бачиш, як багато на ньому написано. — І знову від доторку руки гості виступили рядки, яких не було.

Серце Віри Павлівни холоне:

— Я не хочу читати, я не можу читати.

— Я велю. Мусиш.

— Не можу й не хочу.

— То я тобі прочитаю, що в тебе написано. — Слухай:

«Він людина благородна, він мій визволитель. Але благородство викликає повагу, довір'я, готовість діяти спільно, дружбу; нагорода визволителеві — вдячність, відданість. Та й тільки. У нього натура, може, палкіша, ніж у мене. Коли кипить кров, ласки його жагучі. Але є інша потреба, потреба тихої, довгої ласки, потреба солодко дрімати в ніжному почутті. Чи знає він її? Чи схожі наші натури, наші потреби? Він ладен умерти для мене, — і я для нього. Але чи досить цього? Чи думками про мене живе він? Чи думками про нього живу я? Чи люблю я його такою любов'ю, яка потрібна мені? Раніше я не знала цієї потреби тихого, ніжного, почуття — ні, моє почуття до нього не...»

— Я не хочу слухати більше! — Віра Павлівна з обуренням відкидає щоденник. — Гидка! Зла! Навіщо ти тут? Я не кликала тебе, іди геть!

Гостя сміється тихим, добрим сміхом.

— Авжеж, ти не любиш його; ці слова написані твоєю рукою.

— Проклинаю тебе!

Віра Павлівна прокидається з цим вигуком, і швидше, ніж усвідомила вона, що бачила лише сон, і що вона прокинулась, вона вже схопилася, вона біжить.

— Мій любий, обійми мене, захисти мене. Мені снівся страшний сон. — Вона горнеться до чоловіка. — Мій любий, милуй мене, будь ніжний зо мною, захисти мене!

— Вірочко, що з тобою? — чоловік обіймає її. — Ти вся тремтиш. — Чоловік цілує її. — У тебе на щоках сльози, у тебе холодний піт на лобі. Ти боса бігла по холодній підлозі, моя люба; я цілую твої ніжки, щоб зігріти їх.

— Так, приголуб мене, врятуй мене! Мені снівся гідкий сон, мені снилося, що я не люблю тебе.

— Люба моя, кого ж ти любиш, як не мене? Ні, це пустий, смішний сон!

— Так, я люблю тебе, тільки милуй мене, цілуй мене, — я тебе люблю, я тебе хочу любити.

Вона міцно обіймає чоловіка, вся горнеться до нього і, заспокоєна його ласками, тихо засинає, цілуючи його.

XX

Цього ранку Дмитро Сергійович не йде кликати дружину пити чай: вона тут, пригорнувшись до нього; вона ще спить; він дивиться на неї й думає: «Що це таке з нею, чим вона була налякана, звідки цей сон?»

— Лишайся тут, Вірочко, я внесу сюди чай; не вставай, мое серденько, я подам тобі, ти вмиєшся, не встаючи.

— Так, я не вставатиму, я полежу, мені так гарно тут: який ти розумний, за це, миленький, як я тебе полюбила. От я й умилася, тепер неси сюди чай; ні, перш обійми мене! — І Віра Павлівна довго не випускала чоловіка, обійнявши. — Ах, мій миленький, яка я смішна! Як я до тебе прибігла! Що тепер подумає Маша? Ні, ми це приховаємо від неї, що я прокинулась у тебе. Принеси мені сюди одягатись. Милуй мене, мій миленький, милуй мене, я хочу любити тебе, мені треба любити! Я любитиму, як ще не любила!

Кімната Віри Павлівни стоїть порожня. Віра Павлівна, вже не криючись від Маші, оселилася в чоловіковій кімнаті. «Який він ніжний, який він ласкавий, мій любий, і я могла подумати, що не люблю тебе? Яка я смішна!»

— Вірочко, тепер ти заспокоїлась, моя люба; скажи ж мені, що тобі приснилось позавчора?

— Ах, дурниці! Мені тільки й приснилося, ніби я сказала

тобі, що ти мало голубиш мене. А тепер мені добре. Чому ми не жили з тобою завжди так? Тоді мені не приснився б цей гидкий сон, страшний, гидкий, я не хочу пам'ятати його!

— Та ми ж без нього не жили б, як тепер.

— Правда; я їй дуже вдячна, отій гидкій: вона не гидка, хороша.

— Хто «вона»? У тебе, крім колишньої красуні, ще нова подруга?

— Так, ще нова. До мене приходила якась жінка, з таким чарівним голосом, багато кращим, ніж у Бозію, а які руки в неї! Ах, яка чудова краса! Тільки руку я їй бачила: сама вона ховалася за запоною, мені снилось, ніби біля мого ліжка, — за те ж я його їй покинула, що на ньому це приснилося, — ніби біля нього є запона і ніби гостя ховається за нею; але яка чудова рука, мій любий! І вона співала про любов, і підказувала мені, що таке любов. Тепер я зрозуміла, мій миленький. Яка я була дурненька, я не розуміла, адже була дівчинка, дурненька дівчинка?

— Моя люба, ангел мій, всьому свій час. І те, як ми раніше жили з тобою — любов; і те, як тепер живемо — любов; одним потрібна одна, іншим — друга любов; тобі раніше досить було однієї, тепер потрібна друга. Так, ти тепер зробилася жінкою, мій друже, і що раніше було тобі непотрібне, стало потрібне тепер.

Минає тиждень, два. Віра Павлівна ніжитья; у своїй кімнаті буває вона тепер тільки, коли чоловіка нема дома, або коли він працює, — та ні, і коли працює, вона часто сидить у нього в кабінеті; коли помітить, що заважає, що праця вимагає цілковитої уваги, тоді навіщо ж заважати? Проте такої праці у кожного мало, більша частина і вченої роботи — суто механічна; тому три чверті часу він бачить біля себе дружину, і іноді вони приголублять одне одного. Тільки одне треба було зробити: купити другий диван, менший за чоловіковий. І от Віра Павлівна після обіду ніжитья на своєму диванчику; біля дивана сидить чоловік і милується на неї.

— Любий мій, навіщо ти цілуєш мої руки? Адже я цього не люблю.

— Справді? Я їй забув, що ображаю тебе, ну, їй буду ображати.

— Миленький мій, ти вдруге визволяєш мене: врятував мене від злих людей, врятував мене від себе самої! Милуй мене, мій любий, милуй мене!

Минає місяць. Віра Павлівна ніжитья після обіду на своєму широкому, маленькому, м'якому диванчику в кімнаті своїй і чоловіковій, тобто в чоловіковому кабінеті. Він присів на диван-

чик, а вона обняла його, прилягла головою до його грудей, але вона замислюється; він цілує її, але не зникає замисленість її, і на очі от-от чи не навернуться сльози.

— Вірочко, люба моя, чого ти замислена?

Віра Павлівна плаче й мовчить. Ні, вона втерла сльози.

— Ні, не милуй, мій любий! Досить. Дякую тобі! — і вона лагідно й широко дивиться на нього. — Дякую тобі, ти такий добрий до мене.

— Добрий, Вірочко? Що це, як це?

— Добрий, мій любий; ти добрий.

Минає два дні. Віра Павлівна знову ніжитья після обіду, ні, не ніжитья, а тільки лежить і думає, і лежить вона в своїй кімнаті, на своєму ліжечку. Чоловік сидить біля неї, обняв її, теж думає.

«Так, це не те. В мені нема того», — думає Лопухов.

«Який він добрий, яка я невдячна!» — думає Віра Павлівна. Ось що вони думають.

Вона каже: — Мій любий, іди до себе, працюй або відпочинь, — і хоче сказати, і вміє сказати ці слова простим, не сумним тоном.

— Навіщо ж, Вірочко, ти женеш мене? Мені й тут добре, — і хоче, і вміє сказати ці слова простим, веселим тоном.

— Ні, йди, мій любий. Ти досить робиш для мене. Іди, відпочинь.

Він цілує її, і вона забуває свої думки, і їй знову так солодко й легко дихати.

— Дякую тобі, мій любий, — каже вона.

А Кірсанов цілком щасливий. Тяжкенька була боротьба на цей раз, та зате й скільки внутрішньої приємності давала вона йому, і ця приємність не зникне разом з нею, а грітиме його груди довго, до кінця життя. Він чесний. Так. Він зблизив їх. Так, справді зблизив. Кірсанов лежить на дивані, курить і думає: «Будь чесний, тобто розсудливий, не помиляйся в розрахунках, пам'ятай суму, пам'ятай, що вона більша за свою частину, тобто, що твоя людська натура дужча, важливіша для тебе, ніж кожне окреме твоє прагнення, віддавай же перевагу її вигодам перед вигодами кожного окремого твого прагнення, якщо вони якнебудь одне одному суперечать, — оце й усе, це й зветься просто: будь чесний, і все буде чудово. Одне правило, і яке немудре, ось і весь результат науки, ось і весь кодекс законів щасливого життя. Так, щасливі ті, що народилися з нахилом зрозуміти це просте правило. І я досить щасливий щодо цього. Звичайно, я багато, певно, більше, ніж натурі, мушу завдячувати розвиткові. А поволі це розвиватиметься у звичайне правило, прищеплюване

всім вихованням, всією обстановкою життя. Так, тоді буде всім легко жити на світі, от як тепер мені. Так, я задоволений. Треба, однак, зайти до них: я не був уже тижнів зо три. Пора, хоч це вже й неприємно мені. Мене вже й не тягне до них. Але пора. Заїду цими днями на півгодини. А чи не відкласти на місяць? Здається, можна. Так, відступ зроблено цілком, маневри скінчилися; зник з очей, і тепер не помітять, три тижні чи три місяці я не був у них. А приємно здаля думати про людей, з якими повівся чесно. Відпочиваю на лаврах».

А Лопухов, ще через два-три дні, теж після обіду, входить до кімнати дружини, бере на руки свою Вірочку, несе її на її отоманку до себе: «Відпочивай тут, мій друже», і милується на неї. Вона задрімала, посміхаючись; він сидить і читає. А вона вже знову розплющила очі й думає:

«Як у нього опоряджена кімната: крім необхідного, нічого немає. Ні, є і в нього свої примхи: ось величезна коробка сигар, яку я йому подарувала торік, вона ще стоїть ціла, жде свого строку. Так, це його єдина примха, єдина розкіш — сигари. Ні, ось і ще розкіш: фотографія цього старика; яке благородне обличчя в старого, яка суміш незлобства й проникливості в його очах, у всьому виразі обличчя! Скільки клопоту мав Дмитро, доки роздобув цю фотографію. Адже портретів Овена³⁹ немає ніде, ні в кого. Писав три листи, двоє з тих, що брали листи, не розшукали старого, третій знайшов, і скільки мучив його, доки вийшла справді чудова фотографія, і який Дмитро був щасливий, коли одержав її, і лист від «святого старика», як він зве його, лист, у якому Овен хвалить мене, зі слів його. А ось і друга розкіш: мій портрет; півроку він складав гроші, щоб запросити гарного живописця, і скільки вони з цим молодим живописцем мучили мене. Два портрети — тільки й усього. Невже дорого коштувало б купити гравюр і фотографій, як у мене? У нього немає й квітів, яких так багато в моїй кімнаті; чого ж йому не потрібні квіти, а мені потрібні? Невже того, що я жінка? Що за дурниці! Чи це того, що він серйозна, вчена людина? Але ж у Кірсанова і гравюри, і квіти, а він теж серйозна і вчена людина.

І чого йому скучно віддавати мені багато часу? Адже я знаю, що це йому коштує зусилля. Невже тому, що він серйозна і вчена людина? Але ж Кірсанов... ні, ні, він добрий, добрий, він усе для мене зробив, усе готовий з радістю для мене зробити! Хто може так любити мене, як він? І я його люблю, і я готова на все для нього...»

— Вірочко, а ти вже не дримаєш, мій любий друже?

— Миленький мій, чого в тебе в кімнаті немає квітів?

— Гаразд, мій друже, я заведу. Завтра ж. Мені просто не спало на думку, що це гарно. А це дуже гарно.

— І ще про що я б просила тебе: купи собі фотографій, або краще, я тобі куплю на свої гроші і квітів, і фотографій.

— Тоді, справді, вони будуть мені приємні. Я й так люблю їх, але тоді мені приємніше буде мати їх. Але, Вірочко, ти була замислена, ти думала про свій сон. Чи дозволиш ти мені просити тебе, щоб ти більше розповіла мені про цей сон, який так налякав тебе?

— Мій любий, зараз я не думала про нього. І мені так тяжко згадувати його.

— Але, Вірочко, може, мені корисно буде знати його.

— Гаразд, мій любий. Мені снилося, ніби я нудьгую того, що не поїхала в оперу, ніби я думаю про неї, про Бозію; до мене прийшла якась жінка, на яку я спершу подумала, що то Бозію, і яка все ховалася від мене; вона змусила мене читати мій щоденник; там було написано все тільки про те, як ми з тобою любимо одне одного, а коли вона доторкалася рукою до сторінок, на них з'являлися нові слова, які казали, що я не люблю тебе.

— Пробач мені, мій друже, що я ще питаю тебе: ти тільки бачила вві сні?

— Любий мій, коли б не тільки, хіба я не сказала б тобі? Адже я це тоді ж тобі сказала.

Це було сказано так ніжно, так щиро, так просто, що Лопухов відчув у грудях хвилювання теплоти й солодкості, якого довіку не забуде той, кому щастя дало його зазнати. О, яка шкода, що небагато, дуже небагато чоловіків можуть знати це почуття! Всі радощі щасливого кохання — ніщо перед ним: воно завжди сповнює найчистішим вдоволенням, найсвятішою гордістю серце людини. У словах Віри Павлівни, сказаних трохи з сумом, чувся докір; але ж зміст докору був: «Друже мій, невже ти не знаєш, що ти заслужив цілковите моє довір'я? Дружина повинна ховати від чоловіка таємні порухи свого серця: так уже склалися ті відносини, в яких вони перебувають одне до одного. Але ти, мій любий, поведився так, що від тебе не треба заїаювати нічого, що моє серце відкрите перед тобою, як передо мною самою». Це велика заслуга в чоловікові; ця велика нагорода здобувається тільки високою моральною гідністю; і хто заслужив її, той має право вважати себе людиною бездоганного благородства, той сміливо може сподіватися, що совість його чиста і завжди буде чиста, що мужність ніколи ні в чому не зрадить його, що в усякій скруті, всякій, яка б вона не була, він лишиться спокійним і твердим, що доля майже не владна над світом його душі, що з того часу, як він заслужив цю велику честь, до останньої хвилини життя, яких би ударів не зазнавав він, він буде щасливий свідомістю своєї людської гідності. Ми тепер досить знаємо Лопухова, щоб бачити, що він був людина не сентиментальна, але він був такий зворушений цими словами дружини, що обличчя його спалахнуло.

— Вірочко, друже мій, ти кинула мені докір, — його голос тремтів удруге в житті й востаннє; вперше голос його тремтів від сумніву в своєму припущенні, що він відгадав, тепер тремтів від радості: — ти кинула мені докір, але цей докір дорожчий мені за всі слова кохання. Я образив тебе своїм запитанням, але який я щасливий, що на моє погане запитання відповіли мені таким докором! Поглянь, сльози на моїх очах, з дитинства перші сльози в моєму житті!

Він цілий вечір не зводив з неї очей, і вона ні разу не подумала за цей вечір, що він робить над собою зусилля, щоб бути ніжним, і цей вечір був одним з найрадісніших в її житті, принаймні досі; через кілька років після того, як я оповідаю вам про неї, у неї буде багато таких цілих днів, місяців, років: це буде, коли підростуть її діти, і вона бачитиме їх людьми, гідними щастя й щасливими. Ця радість вища за всі інші особисті радості; що в усякій іншій особистій радості рідка, скороминуща високість, те в ній звичайний рівень кожного звичайного дня. Та це ще в майбутньому для неї.

XXI

Але, коли дружина заснула, сидячи в нього на колінах, коли він поклав її на її диванчик, Лопухов дуже замислився над її сном. Для нього справа була не в тому, чи любить вона його; це вже її справа, в якій і вона не вільна, та й він, як він бачить, не вільний; це само собою з'ясується, про це нема чого думати інакше, як на дозвіллі, а тепер ніколи, тепер його діло розібрати, звідки саме виникло в ній передчуття, що вона не любить його.

Не вперше він довго сидів, роздумуючи над цим; вже кілька днів він бачив, що не втримає за собою її любові. Втрата тяжка, але що ж робити? Якби він міг змінити свій характер, набути того потягу до тихої ніжності, якого вимагала її натура, о, тоді, звичайно, було б інше. Але він бачив, що це спроба марна. Якщо нахилу не дано природою або не розвинуто життям незалежно від намірів самої людини, ця людина не може створити його в собі зусиллям волі, а без потягу нічого не робиться так, як треба. Отже, питання про нього вирішене. Саме про це й були попередні роздумування. А тепер, покінчивши своє (як егоїст, що завжди насамперед думає про себе, а про інших лише тоді, коли вже нічого думати про себе), він міг заходитись і біля чужого, тобто її роздумування. Що він може зробити для неї? Вона ще не розуміє, що в ній діється, вона ще не так багато пережила серцем, як він; що ж, адже це природно: вона на чотири роки молодша за нього, а на початку молодості чотири роки багато важать. Чи не може він, досвідченіший, розібрати те, чого не вміє розібрати вона? Як же розгадати її сон?

Незабаром у Лопухова виникло припущення: причина її думок

мусить полягати в тому факті, з якого виник її сон. У приводі до сну мусить бути якийсь зв'язок з його змістом. Вона каже, що нудьгувала тому, що не поїхала в оперу. Лопухов почав переглядати свій і її спосіб життя, і поступово все для нього ставало ясним. Більшу частину часу, що лишався в неї вільним, вона проводила, так само, як і він, на самоті. Потім почалася зміна: вона завжди мала якусь розвагу. Тепер знову відновлюється старе. Цього відновлення вона вже не може сприйняти байдуже: воно суперечить її натурі, воно суперечило б натурі й величезної більшості людей. Особливо загадкового тут нема нічого. Звідси було вже дуже недалеко до припущення, що розгадка всього — її зближення з Кірсановим і потім віддалення Кірсанова. Чого ж Кірсанов віддалився? Причина виставлялася сама собою: брак часу, багато роботи. Але людину чесну й розвинену, досвідчену в житті і особливо вміючу користатися з теорії, якої додержувався Лопухов, не можна обдурити ніякими вигадками й хитрощами. Вона може сама помилятися від неувважності, може не звертати уваги на факт: так і Лопухов помилився, коли Кірсанов відійшов уперше; тоді, кажучи по ширості, йому не було вигоди, отже й охоти, пильно дошукуватися причини, яка змусила віддалитися Кірсанова; йому важливо було лише розглянути, чи не він винен у розриві дружби, ясно було — ні, то не було про що й думати; адже він не доглядач Кірсанову, не педагог, що мусить скеровувати на шлях істинний ходу людини, яка сама розуміє речі не гірше за нього. Та й яка йому потреба, власне? Хіба у відносинах його з Кірсановим було що-небудь особливо важливе для нього? Доки ти гарний і хочеш, щоб я любив тебе, мені дуже приємно; ні, — мені шкода, і йди собі, куди хочеш, чи не однаково мені? Що одним дурнем на світі більше або менше — це байдужісінько. Я вважав дурня за гарну людину, це мені дуже прикро, та й годі. Якщо наші інтереси не зв'язані з вчинками людини, її вчинки, по суті, дуже мало цікавлять нас, коли ми люди серйозні, крім двох випадків, які, проте, здаються винятками з правила лише людям, що звикли розуміти слово «інтерес» надто вузько, як буденний розрахунок. Перший випадок — коли вчинки ці цікаві для нас з теоретичного боку, як психологічні явища, що пояснюють природу людини, тобто, коли ми маємо в них розумовий інтерес; другий випадок — коли доля людини залежить від нас, тут ми завинили б перед собою, не виявивши уваги до її вчинків, тобто, коли ми маємо в них інтерес совісті. Але в тодішніх дурних вибриках Кірсанова не було нічого такого, що не було б відоме Лопухову, як звичайна властивість теперішніх звичаїв; не диво було й те, що людина, яка має порядні переконання, підпадає впливові пошлості, що походить від теперішніх звичаїв. А щоб Лопухов міг відігравати важливу роль в долі Кірсанова, це й на думку Лопухову не могло спастись; з якої речі Кірсанов потребував би його піклування? Отже: йди собі, мій друже, від мене, куди тобі краще, чому я маю

думати про тебе? Але тепер не те: вчинки Кірсанова, видимо, мали важливе відношення до інтересів жінки, яку Лопухов любив. Він не міг не подумати про них уважно. А подумати уважно про факт і збагнути його причини — це майже те саме для людини з тим напрямом думок, який був у Лопухова. Лопухов вважав, що його теорія дає безпомилкові засоби до аналізу порухів людського серця, і я, признаюся, згоден з ним у цьому; за ті довгі роки, як я вважаю її за істину, вона ні разу не призвела мене до помилки, і ні разу не відмовилася легко відкрити мені правду, хоч би як глибоко була затаєна правда якого-небудь людського діла. Правда й те, що теорія ця сама дається не дуже легко: треба й пожити і подумати, щоб уміти збагнути її.

Через яких-небудь півгодини роздуму для Лопухова було ясно все у відносинах Кірсанова до Віри Павлівни. Але він довго все сидів і міркував усе про те саме: з'ясовувати справу не було вже потреби, але вона була цікава; відкриття було зроблене, цілком закінчене з усіма подробицями, але було таке цікаве, що досить довго не дало заснути.

Однак, навіщо ж справді псувати собі нерви безсонням? — адже три години вже. Якщо не спиться, треба прийняти морфію; він прийняв дві пілюлі, «ось тільки гляну на Вірочку». Але замість того, щоб підійти й глянути, він підсунув своє крісло до її диванчика і вмовився в ньому, взяв її руку і поцілував. «Миленький мій, ти запрацювався, все для мене; який ти добрий, як я люблю тебе», — промовила вона крізь сон. Морфій, ужитий в достатній кількості, здолає всякий занепад духу; на цей раз і двох пілюль було досить, ось уже й долає дрімота. Отже, занепад духу своєю силою приблизно дорівнювався, на матеріалістичний погляд Лопухова, чотирьом склянкам міцного кофе, проти яких Лопухову теж було замало однієї пілюлі, а трьох забагато. Він заснув, сміючись з цього порівняння.

XXII

ТЕОРЕТИЧНА РОЗМОВА

Другого дня Кірсанов тільки що розлігся по-сибаритськи з сигарою читати для відпочинку після свого пізнього обіду, повернувшись з госпіталю, як увійшов Лопухов.

— Невчасний гість — гірше за татарина, — сказав Лопухов жартівливим тоном, але тон виходив не зовсім вдало жартівливий. — Я турбую тебе, Олександр: але нехай уже, потурбуйся. Мені треба поговорити з тобою серйозно. Хотілося швидше, вранці проспав, не застав би. — Лопухов говорив уже без жарту. «Що це значить? Невже догадався?» подумав Кірсанов. — Давай поговоримо, — казав Лопухов, сідаючи. — Подивись мені в очі.

«Так, він говорить про це, немає ніякого сумніву».

— Слухай, Дмитре, — сказав Кірсанов ще серйознішим тоном, — ми з тобою друзі. Але є речі, яких не повинні дозволяти собі й друзі. Я прошу тебе припинити цю розмову. Я не маю охоти зараз до серйозних розмов. І ніколи не маю цієї охоти. — Очі Кірсанова дивилися пильно й вороже, ніби перед ним людина, яку він підозріває в намірі вчинити злочинство.

— Не можна не говорити, Олександрє, — вів далі Лопухов спокійним, але трохи, ледь-ледь глухим голосом, — я зрозумів твої маневри.

— Мовчи. Я забороняю тобі говорити, якщо не хочеш мати мене вічним своїм ворогом, якщо не хочеш втратити мою повагу.

— Ти колись не боявся втрачати мою повагу, пам'ятаєш? Тепер же ясно все. Я тоді не звернув уваги.

— Дмитре, я прошу тебе йди собі, або я піду.

— Не можеш піти. Ти як гадаєш, твоїми інтересами я заклопотаний?

Кірсанов мовчав.

— Моє становище вигідне. Твоє в розмові зо мною — ні. Здається, ніби я вчиняю подвиг благородства. Але це все дурниці. Мені не можна інакше вчинити з здорового розуму. Я прошу тебе, Олександрє, припинити твої маневри. Вони не ведуть ні до чого.

— Як? Невже було вже пізно? Прости мене, — швидко промовив Кірсанов, і сам не міг збагнути, радість чи сум схвилювали його від цих слів «вони не ведуть ні до чого».

— Ні, ти не так мене зрозумів. Не було пізно. Досі ще немає нічого. Що буде, ми побачимо. Але тепер ще нічого бачити. Втім, Олександрє, я не розумію, про що ти кажеш; і ти так само не знаєш, про що я кажу; ми не розуміємо один одного, правда? Нам і нема чого розуміти один одного, — так? Тобі ці загадки, яких ти не розумієш, неприємні. Їх не було. Я нічого не казав. Я не маю нічого сказати тобі. Давай сигару: я свої забув, поспішаючи. Закурю, і почнемо розмовляти про вчені питання, я лише того й прийшов, — побалакати, знічев'я, на вчені теми. Якої ти думки про оті чудні досліди штучного виготовання білкової? — Лопухов підсунув до одного крісла друге, щоб покласти на нього ноги, спокійніше вмовився, закурюючи сигару і ведучи далі свою мову. — По-моєму, це велике відкриття, якщо справдиться. Ти повторював досліди?

— Ні, але треба.

— Який ти щасливий, що в твоєму розпорядженні порядна лабораторія. Будь ласка, повтори, повтори уважніше. Адже цілковитий переворот всього питання про їжу, всього життя людства, — фабричне виробництво головної поживної речовини безпосередньо з неорганічних речовин. Величезної ваги справа, варті Ньютонового відкриття. Ти згоден?

— Звичайно. Тільки в мене великий сумнів щодо точності дослідів. Раніше чи пізніше, ми до цього дійдемо, безперечно; до того йде наука, це ясно. Але тепер навряд чи ще дійшли.

— Ти так гадаєш? І я так само. Значить, наша розмова скінчена. До побачення, Олександрє. Але, прощаючись, я прошу тебе бувати у нас часто, як і раніш. До побачення!

Очі Кірсанова, які весь час вороже й пильно дивилися на Лопухова, заблищали обуренням.

— Ти, здається, хочеш, Дмитре, щоб я так і лишився переконаним, що в тебе низькі думки?

— Зовсім я не хочу цього. Але ти мусиш бувати у нас. Що тут особливого? Адже ми з тобою приятелі. Що особливого в моїй просьбі?

— Я не можу. Ти затіваєш справу безрозсудну, а тому гидку.

— Я не розумію, про яку справу ти говориш, і повинен тобі сказати, що ця розмова мені зовсім не подобається, як тобі не подобалася за дві хвилини перед цим.

— Я вимагаю пояснення, Дмитре.

— Нема для чого. Нічого немає, і пояснювати нічого, і розуміти нічого. Дурниці тебе хвилюють тільки.

— Ні, я не можу так відпустити тебе. — Кірсанов узяв за руку Лопухова, що хотів був іти. — Сідай. Ти почав говорити, коли не треба було. Ти вимагаєш від мене бозна-чого. Ти повинен вислухати.

Лопухов сів.

— Яке право маєш ти, — почав Кірсанов голосом ще більшого обурення, ніж перше. — Яке право маєш ти вимагати від мене того, що для мене тяжко? Чим я зобов'язаний перед тобою? Та й до чого це? Це нісенітниця. Постарайся вибити романтичні дурниці з твоєї голови. Те, що ми з тобою визнаємо за нормальне життя, буде так, коли зміняться поняття, звичаї суспільства. Воно повинно перевиховатись, це так. Воно й перевиховується розвитком життя. Хто перевиховався, допомагає іншим, це так. Але доки воно ще не перевиховалося, не змінилось цілком, ти не маєш права ризкувати чужою долею. Адже це страшна річ, ти розумієш, чи збожеволів?

— Ні, я нічого не розумію, Олександрє. Я не знаю, про що ти кажеш. Ти хочеш вбачати якийсь дивний зміст у звичайній просьбі твого приятеля, щоб ти не забував його, бо йому приємно бачити тебе в себе. Я не розумію, від чого тут входить в азарт.

— Ні, Дмитре, у такій розмові ти не відбудешся від мене жартами. Треба показати тобі, що ти божевільний, який задумав гидку справу. Мало чого ми з тобою не визнаємо! Ми не визнаємо, що ляпас має в собі щось ганьблिवе — це безглуздий забобон, шкідливий забобон, та й годі. Але чи маєш право тепер наражати мужчину на те, щоб він дістав ляпаса? Адже це було б з твого боку низьким злочинством, адже ти відібрав би спокій життя у людини. Чи розумієш ти це, дурню? Чи розумієш ти, що коли я люблю цю людину, а ти вимагаєш, щоб я дав їй ляпаса, який і по-моєму, і по-твоєму нісенітниця, дурниця, — чи розумієш ти, що коли ти вимагаєш цього, я вважаю тебе за дурня й низь-

ку людину, а коли ти примушуєш мене зробити це, я вб'ю тебе або себе, залежно від того, чиє життя менш потрібне, — уб'ю тебе або себе, а не зроблю цього? Чи розумієш це, дурню? Я кажу про мужчину й ляпас, що є дурниця, але поки що відбирає спокій життя у мужчини. Крім мужчин, є на світі жінки, які теж люди; крім ляпаса, є інші нісенітниці, по-нашому з тобою і по правді нісенітниці, але які теж відбирають спокій життя у людей. Чи розумієш ти, що наражати яку-небудь людину, — ну, хоча б жінку, — на яку-небудь з цих по-нашому з тобою і по правді нісенітниць, — ну, на яку-небудь, все одно, чи розумієш ти, що наражати на це гидко, підло, безчесно? Чуєш, я кажу, що в тебе безчесні думки.

— Друже мій, ти кажеш ширу правду про те, що чесно й безчесно. Та тільки я не знаю, до чого ти кажеш її, і не розумію, чим може вона стосуватися до мене. Я зовсім нічого тобі не казав, ні про який намір ризикувати спокоєм життя, будь-чийого, ні про щось подібне. Ти фантазуєш, та й годі. Я прошу тебе, свого приятеля, не забувати мене, бо мені, як твоєму приятелю, приємно проводити час з тобою, — та й тільки. Виконаєш ти мою приятельську просьбу?

— Вона безчесна, я сказав тобі. А я не роблю безчесних справ.

— Це похвально, що не робиш. Але ти розпалився через якісь фантазії і вдався в теорію; тобі хочеться, мабуть, теоретизувати марно, без жодного застосування до діла. Давай і я буду теж теоретизувати, теж цілком марно, я поставлю тобі запитання, яке нітрохи не стосується ні до чого, крім роз'яснення абстрактної істини, без всякого застосування до будь-кого. Якщо хтось, без неприємності собі, може дати приємність людині, то розрахунок, на мою думку, вимагає, щоб він дав її, бо він сам матиме від цього приємність. Адже так?

— Це нісенітниця, Дмитре, ти кажеш не те.

— Я нічого не кажу, Олександр; я лише займаюсь теоретичними питаннями. Ось іще одне. Коли в когось збуджується яка-небудь потреба, — чи веде до чогось гарного наше намагання заглушити в ньому цю потребу. Як по-твоєму? Чи не так ось? — ні, таке намагання не веде ні до чого гарного. Воно призводить лише до того, що потреба набирає утрированого розміру, — це шкідливо, або фальшивого напряму, — це й шкідливо, і гидко, або, заглушаючись, заглушає з собою й життя, — це шкода.

— Річ не в тому, Дмитре. Я поставлю це теоретичне питання в іншій формі: чи має будь-хто право підводити людину під риск, якщо людині й без ризику добре? Буде час, коли всі потреби природи кожної людини задовольнятимуться цілком, це ми з тобою знаємо; але ми обидва однаково твердо знаємо, що цей час іще не прийшов. Тепер розсудлива людина вдоволена з того, коли їй привільно жити, хоча б і не всі сторони її природи розвивалися

тим становищем, у якому їй привільно жити. Я припущу, як абстрактну гіпотезу, що існує така розсудлива людина. Припущу, що ця людина — жінка; припущу, знову-таки, як абстрактну гіпотезу, що це становище, в якому їй привільно жити — заміжжя; припущу, що вона вдоволена з цього становища, і кажу: при таких даних, за цією абстрактною гіпотезою, хто має право підводити цю людину під ризик втратити гарне, з якого вона вдоволена, щоб подивитися, чи не пощастить цій людині набути краще, без якого їй легко обійтися? Золотий вік — він буде, Дмитре, це ми знаємо, але він ще в майбутньому. Залізний минає, майже минув, але золотий ще не настав. Коли б, за моєю абстрактною гіпотезою, якась сильна потреба цієї людини — припустимо, це ж лише для прикладу, потреба кохання — цілком не задовольнялася, або задовольнялася погано, я нічого не казав би проти ризику, на який вона зважується сама, але тільки проти такого ризику, а ніяк не проти ризику, якому піддає її хтось сторонній. А якщо ця людина має все-таки достатнє задоволення своєї потреби, то й сама вона не повинна ризикувати; я припущу, знову абстрактно, що вона не хоче ризикувати, і кажу: вона розсудлива і має рацію, що не хоче ризикувати, і кажу: погано й безумно вчинить той, хто наражатиме її на ризик, коли вона ризикувати не бажає. Що ти можеш сказати проти цього гіпотетичного висновку? Нічого. Зрозумій же, що ти не маєш права.

— Я на твоєму місці, Олександрє, говорив би те саме, що й ти; я, як і ти, кажу лише для прикладу, що в тебе є якесь місце в цьому питанні; я знаю, що питання нікого з нас не стосується, ми розмовляємо лише, як учені, про цікаві сторони загальних наукових поглядів, які здаються нам справедливими; за цими поглядами, кожен має про всяку справу власну думку, яка визначається його особистим відношенням до справи, я тільки в цьому розумінні й кажу, що на твоєму місці я говорив би точнісінько так, як ти. Ти на моєму місці говорив би точнісінько так, як я. З загального наукового погляду це ж безперечна істина. А на місці В єсть В, коли б на місці В не було В, то воно ще не було б на місці В, йому ще бракувало б чогось, щоб бути на місці В, — адже так? Отже, тобі проти цього нема що сказати, як мені нема що сказати проти твоїх слів. Але я, за твоїм прикладом, побудую свою гіпотезу, теж абстрактну, яка не має ніякого застосування ні до кого. Насамперед припустимо, що існує троє людей, — припущення, в якому немає нічого неможливого, — припустимо, що в одній людині є таємниця, яку вона хотіла б заховати і від другої, і, особливо, від третьої; припустимо, що друга вгадує цю таємницю першої, і каже їй: роби те, про що я прошу тебе, або я відкрию твою таємницю третій людині. Як ти думаєш про цей випадок?

Кірсанов трохи зблід і довго крутив вуса.

— Дмитре, ти поводишся зо мною погано, — промовив він, нарешті.

— А дуже мені треба поводитися з тобою гарно, — ти мені цікавий, чи що? І до того ж, я не розумію, про що ти кажеш. Ми розмовляли з тобою як учений з ученим, давали один одному всякі вчені, абстрактні завдання; мені, нарешті, пощастило дати тобі таке, над яким ти замислився, і моє вчене самолюбство задоволене. Тому я припиняю цю теоретичну розмову. У мене багато роботи, не менше, ніж у тебе; отже, до побачення. До речі, мало не забув: так ти, Олександр, виконаєш мою просьбу бувати у нас, твоїх добрих приятелів, які завжди раді тебе бачити, бувати так само часто, як минулих місяців?

Лопухов устав.

Кірсанов сидів, розглядаючи свої пальці, немов кожен з них — абстрактна гіпотеза.

— Ти погано поводишся зо мною, Дмитре. Я не можу не виконати твоєї просьби. Але, з свого боку, я накладаю на тебе одну умову. Я буватиму у вас; але якщо я вийду з твого дому не сам, ти повинен супроводити мене всюди, і щоб я не мав потреби кликати тебе, — чуєш? — сам ти, без мого нагадування. Без тебе я нікуди ні кроку, ні до будь-якого з знайомих, нікуди.

— Чи не образлива для мене ця умова, Олександр? Що ти, на мою думку, злодій, чи що?

— Не в цьому розумінні я казав. Я такої образи не завдам тобі, щоб думати, ніби ти можеш вважати мене за злодія. Свою голову я віддав би в твої руки не вагаючись. Гадаю, що маю право сподіватись цього й від тебе. Але про що я думаю, те мені знати. А ти роби, та й годі.

— Тепер знаю й я. Так, ти багато зробив у цьому розумінні. Тепер хочеш ще пильніше дбати про це. Що ж, у цьому разі, ти маєш рацію. Так, мене треба примушувати. Проте, хоч який я вдячний тобі, мій друже, з цього нічого не вийде. Я сам пробував примушувати себе. У мене теж є воля, як і в тебе, не гірше за тебе маневрував. Але те, що робиться з розрахунку, з почуття обов'язку, з зусилля волі, а не з потягу натури, виходить неживим. Лише вбивати що-небудь можна цим засобом, як ти й робив над собою, а творити живе — не можна. — Лопухов розчулився від слів Кірсанова: «але про що я думаю, те мені знати». — Дякую тобі, мій друже. А що, ми з тобою ніколи не цілувались, може, тепер і є в тебе охота?

Коли б Лопухов розглянув свої дії в цій розмові як теоретик, він з задоволенням відзначив би: «А яка, однак, правдива теорія: егоїзм грає людиною. Адже найголовніше й затаїв, «припустимо, що ця людина вдоволена з свого становища», ось тут-то і треба було б сказати: «Олександр, припущення твоє невірне, а я промовчав, бо мені не вигідно сказати це. Приємно людині, як теоретикові, спостерігати, які штуки виробляє її егоїзм на практиці. Відступаєш від справи тому, що справа пропадає для

тебе, а егоїзм повертає твої жести так, що ти корчиш людину, яка робить благородний подвиг».

Коли б Кірсанов розглянув свої дії в цій розмові як теоретик, він з задоволенням відзначив би: «А яка, одначе, правдива теорія: самому хочеться зберегти свій спокій, спочивати на лаврах, а я балакаю про те, що, мовляв, ти не маєш права ризикувати спокоєм жінки; а це (ти розумій уже сам) означає, що, мовляв, я справді чинив над собою подвиги благородства, собі на жаль, заради спокою певної особи і твого, мій друже; а тому й схились перед величчю душі моєї. Приємно людині, як теоретикові, спостерігати, які штуки виробляє її егоїзм на практиці. Відступався від справи, щоб не бути дурнем і негідником, і зрадів з цього, немов зробив геройський подвиг великодушного благородства; не піддаєшся на перше слово поклику, щоб знову не мати клопоту з собою та щоб не позбутися цієї солодкої втіхи з свого благородства, а егоїзм повертає твої жести так, що ти корчиш людину уперту в благородному подвижництві».

Та ні Лопухову, ні Кірсанову не було часу стати теоретиками і робити ці приємні спостереження: бо практика випадала обом досить важкенька.

XXIII

Відновлення частих відвідин Кірсанова пояснювалося дуже натурально: місяців з п'ять він не мав змоги працювати й запустив багато роботи, — тому місяця півтора доводилося йому сидіти над нею, не розгинаючи спини. Тепер він управився з запущеною роботою і може вільніше розпоряджатися своїм часом. Це було так ясно, що майже не доводилося й пояснювати.

Воно, справді, було ясно й чудово, і не викликало ніяких думок у Віри Павлівни. І, з другого боку, Кірсанов витримував свою роль з колишньою бездоганною артистичністю. Він боявся, що коли прийде до Лопухових після вченої розмови з своїм другом, то трохи опростоволоситься: або почервоніє від хвилювання, коли вперше гляне на Віру Павлівну, або надто помітно уникатиме дивитися на неї, або що-небудь таке; ні, він лишився і мав цілковите право лишитися вдоволенням із себе за хвилину зустрічі з нею: приємна дружня посмішка чоловіка, радого, що повертається до давніх приятелів, від яких мусив відірватись на якийсь час, спокійний погляд, жвава й безжурна розмова людини, що не має на душі жодних думок, крім тих, які безтурботно висловлює вона, — якби ви були найлихіша плетуха і дивилися на нього з найбільшим бажанням знайти що-небудь не так, ви все-таки не побачили б у ньому нічого іншого крім людини, яка дуже рада, що може знічев'я, приємно змарнувати вечір у товаристві добрих знайомих.

А коли перша хвилина була так добре витримана, то що зна-

чило витримувати себе добре й решту вечора? А коли перший вечір він зумів витримати, то чи ж важко було витримувати себе всі наступні вечори? Жодного слова, яке не було б цілком вільне й безтурботне, жодного погляду, який не був би гарний і простий, прямий і дружній, та й годі.

Але якщо він тримав себе не гірше, ніж колись, то очі, які дивилися на нього, схильні були помічати багато дечого, чого й не могли б бачити ніякі інші очі, — так, ніякі інші не могли б помітити: сам Лопухов, про якого Мар'я Олексіївна казала, що він народився йти по відкупній часті, дивувався з невимуженості, яка ні на одну мить не зрадила Кірсанову, і мав, як теоретик, велику приємність від спостережень, що мимоволі зацікавили його психологічною надзвичайністю цього явища з наукового погляду. Але гостя недарма співала й примушувала читати щоденник. Надто пильні стають очі, коли гостя шепоче на вухо.

Навіть і ці очі не могли побачити нічого, але гостя шепотіла: чи не можна побачити тут ось цього, хоч тут цього й зовсім немає, як я сама бачу, а все-таки спробуємо подивитися: і очі вдивлялися, і хоч нічого не бачили, але й того, що вдивлялися очі, вже було досить, щоб очі помітили: тут щось не так.

От, наприклад, Віра Павлівна з чоловіком і з Кірсановим ідуть на маленький черговий вечір до Мерцалових. Чому Кірсанов не вальсує на цій безцеремонній вечірці, на якій сам Лопухов вальсує, бо тут загальне правило: якщо ти сімдесятилітній дід, але потрапив сюди, будь ласка, дурій разом з іншими; адже тут ніхто ні на кого не дивиться, у кожного одна думка — якнайбільше галасу, якнайбільше руху, тобто якнайбільше веселощів кожному і всім, — чому ж Кірсанов не вальсує? Він почав вальсувати; але чому він кілька хвилин не починав? Невже варт було кілька хвилин думати про те, починати, чи не починати таку важливу справу? Коли б він не став вальсувати, справа наполовину відкрилася б тут же. Коли б він став вальсувати, і не вальсував би з Вірою Павлівною, справа цілком розкрилася б тут же. Але з нього був надто гарний артист у своїй ролі, йому не хотілося вальсувати з Вірою Павлівною, але він зараз же збагнув, що на це звернули б увагу, тому від недовгого вагання, яке не мало ніякого видимого відношення ні до Віри Павлівни, ні до кого в світі, лишилося в її пам'яті тільки маленьке, саме легке запитання, яке само по собі лишилося б непомітним навіть для неї, незважаючи на шепотіння гості-співачки, коли б та ж таки гостя не нашіптувала незліченну силу таких же самих маленьких, самих незначних запитань.

Чому, наприклад, коли вони, вертаючись від Мерцалових, умовлялися на другий день їхати в оперу на «Пуритан»⁴⁰, і коли Віра Павлівна сказала чоловікові: «Миленький мій, ти не любиш цієї опери, ти нудьгуватимеш, я поїду з Олександром Матвійовичем; адже йому всяка опера насолода; здається, якби я або ти написали оперу, він і ту став би слухати», чому Кірсанов не під-

тримав думки Віри Павлівни, не сказав, що «справді, Дмитре, я не візьму тобі квитка», — чому це? Те, що «миленький» все-таки їде, це, звичайно, не викликає запитання: адже він усюди супроводить дружину, відколи вона раз його попросила: «віддай мені більше часу», — відтоді ніколи не забував цього, отже, нічого, що він їде, це значить все тільки одне й те ж саме, що він добрий, і що його треба любити, все так, але ж Кірсанов не знає цієї причини, чому ж він не підтримав думки Віри Павлівни? Звичайно, це дрібниці, майже не помічені, і Віра Павлівна майже не пам'ятає їх, але ці непомітні піщинки все падають і падають на чашку терезів, хоч і були непомітні. А, наприклад, отака розмова вже не піщинка, а велике зерно.

Другого дня, коли їхали в оперу візницькою каретою (це ж дешевше, ніж два візники), серед іншої розмови сказали кілька слів і про Мерцалових, у яких були напередодні, похвалили, що ті живуть у згоді, зауважили, що це рідкість; це говорили всі, в тому числі Кірсанов сказав: «Так, в Мерцалові дуже гарне й те, що дружина може вільно розкривати йому свою душу», — тільки й сказав Кірсанов, і кожен з них трьох думав сказати те ж саме, але трапилось сказати Кірсанову; проте навіщо він сказав це? Що це таке значить? Адже якщо зрозуміти це певним чином, це буде що таке? Це буде похвала Лопухову, це буде прославляння щастя Віри Павлівни з Лопуховим; звичайно, це можна було сказати, не думаючи зовсім ні про кого, крім Мерцалових, а якщо припустити, що він думав і про Мерцалових, і разом про Лопухових, тоді це, значить, сказано прямо для Віри Павлівни, з якою ж метою це сказано?

Це завжди так буває: якщо виник у людини настрій шукати чого-небудь, вона у всьому знаходить те, чого шукає; хай не буде ніякого сліду, а вона так-от і бачить ясний слід; хай не буде й тіні, а вона все-таки бачить не лише тінь того, що їй треба, але й усе, що їй треба, бачить в самих безперечних рисах, і ці риси з кожним новим поглядом, з кожною новою думкою її стають все виразніші.

А тут, крім того, справді, був дуже значний факт, який крив у собі дуже повну розгадку справи; ясно, що Кірсанов поважає Лопухових; чого ж він понад два роки уникав їх? Ясно, що він людина цілком порядна; яким же чином трапилось тоді, що він виставив себе людиною пошлою? Поки Віра Павлівна не мала потреби думати про це, вона й не думала, як не думав і Лопухов; а тепер її тягло думати.

XXIV

Поволі, непомітно для неї самої, вистигало в ній це відкриття. Все накопичувалися дрібні, майже забуті враження від слів і вчинків Кірсанова, на які ніхто інший не звернув би уваги, які

для неї самої майже не були видні, а лише припускалися, підозрівалися; поволі зростав інтерес питання: чому він майже три роки унікав її? Поволі міцніла думка: така людина не могла віддалитись через дріб'язкове самолюбство, якого в неї й трохи немає; і за всім цим, що не знати до чого думалося, ще невиразніше й повільніше піднімалася з німої глибини життя в свідомість думка: чому ж я про нього думаю? Що він таке для мене?

І от, якось після обіду, Віра Павлівна сиділа в своїй кімнаті, шила й думала, і думала дуже спокійно, і думала зовсім не про те, а так, про всяку всячину, і по господарству, і по майстерні, і по своїх уроках, і поступово, поступово думки схилилися до того, про що, не знати чому, їй все частіше й частіше думалося; зринули спогади, запитання дрібні, нечисленні, зростали, множилися, і ось вони тисячами рояться в її думках, і все зростають, зростають, і все зливаються в одне запитання, форма якого дедалі стає виразнішою: що ж це таке зо мною? Про що я думаю, що я почуваю? — і пальці Віри Павлівни забувають шити, і шитво випало з опалих рук, і Віра Павлівна трохи зблідла, спалахнула, зблідла дужче, вогонь торкнувся її зашарілих щік, — мить, і вони побіліли, як сніг, вона з нестямними очима вже бігла в кімнату чоловіка, кинулася на коліна до нього, судорожно обняла його, поклала голову до нього на плече, щоб підтримало воно її голову, щоб сховало воно лице її, задиханим голосом промовила: «Любий мій, я люблю його», — і заридала.

— Ну то й що, моя люба? З чого ж тут журитися тобі?

— Я не хочу кривдити тебе, мій любий, я хочу любити тебе.

— Постарайся, подивись. Якщо можеш, чудово. Заспокойся, дай минути часові, і побачиш, що можеш і чого не можеш. Адже ти до мене дуже прихильна, як же ти можеш скривдити мене?

Він гладив її волосся, цілував її голову, стискав її руку. Вона довго не могла спинити судорожних ридань, але поволі заспокоювалася. А він уже давно був приготовлений до цього признання, тому й сприйняв його спокійно, а втім, їй же не видно було його обличчя.

— Я не хочу з ним бачитись, я скажу йому, щоб він перестав бувати в нас, — казала Віра Павлівна.

— Як сама вирішиш, мій друже, як краще для тебе, так і зробиш. А коли ти заспокоїшся, ми порадимося. Адже ми з тобою, що б там не сталося, не можемо не бути друзями? Дай руку, потисни мою, бачиш, як гарно тиснеш. — Кожне з цих слів вимовлялося після довгої паузи, а паузи були наповнені тим, що він гладив її волосся, пестив її, мов брат зажурену сестру. — Пам'ятаєш, мій друже, що ти мені сказала, коли ми стали нареченим і нареченою? «Ти випускаєш мене на волю!» — Знову мовчання й пестощі. — Пам'ятаєш, як ми з тобою говорили вперше про те, що значить любити людину? Це значить радіти з того, що гарне для неї, мати втіху в тому, щоб робити все, що треба, щоб їй було краще, так? — Знову мовчання й пестощі. — Що

тобі краще, те й мене радує. Але ти подивишся, як тобі краще. Навіщо ж журитися? Якщо тебе не спіткало лихо, яке лихо може бути в мене?

У цих уривчастих словах, що повторювалися багато разів із звичайними легкими варіаціями повторень, минуло багато часу, однаково тяжкого і для Лопухова, і для Віри Павлівни. Але, поволі заспокоюючись, Віра Павлівна стала, нарешті, дихати легше. Вона обіймала чоловіка міцно, міцно й казала: » Я хочу любити тебе, мій любий, тебе одного, не хочу любити нікого, крім тебе».

Він не казав їй, що це вже не в її волі: треба було, щоб минув час, щоб сили її відновилися, заспокоївшись на одній якійсь думці, — на якій, байдуже. Лопухов устиг написати й віддати Маші записку до Кірсанова, на випадок, якщо той приїде. «Олександр, не заходь зараз, і не приїжджай до якогось часу, особливого нічого немає і не буде, тільки треба відпочити». Треба відпочити, і немає нічого особливого, — гарне сполучення слів. Кірсанов був, прочитав записку, сказав Маші, що він за нею тільки й заїжджав, а що зараз зайти йому ніколи, йому треба в інше місце, а заїде він, повертаючись назад, коли виконає доручення по цій записці.

Вечір минув спокійно, видимо. Половину часу Віра Павлівна тихо сиділа в своїй кімнаті сама, відсилаючи чоловіка, половину часу він сидів біля неї й заспокоював її все тими ж таки небагатьма словами, звичайно, більше не словами, а тим, що голос його був рівний і спокійний, розуміється, не бозна-який веселий, але й не сумний, хіба що трохи виявляв замисленість, і обличчя теж. Віра Павлівна, слухаючи такі звуки, дивлячись на таке обличчя, стала думати, не зовсім, а трохи, ні, не трохи, а майже зовсім думати, що важливого нічого немає, що сильною пристрасстю їй здалася звичайна мрія, яка розвіється за кілька днів, не лишивши сліду, чи вона думала, що ні, не думає цього, що чуває, що це не так? — Авжеж, це не так, ні, так, так, все певніше вона думала, що думає це, — та ось уже вона й справді зовсім думає це, та й як не думати, слухаючи цей тихий, рівний голос, який усе каже, що нема нічого важливого? Спокійно вона заснула під цей голос, спала міцно, і не бачила гостей, і прокинулася пізно, і, прокинувшись, почувала в собі бадьорість.

XXV

«Найкраща розвага від думок — робота, — думала Віра Павлівна, і думала цілком справедливо, — проводитиму цілий день у майстерні, доки вилікуюсь. Це мені допоможе».

Вона стала проводити цілий день у майстерні. Перший день

справді досить розважилася від думок; на другий лише стомила, але вже мало відірвалася від них, на третій і зовсім не відірвалася. Так минуло з тиждень.

Боротьба була тяжка. Колір обличчя Віри Павлівни став блідий. Але, з вигляду, вона була цілком спокійна, намагалася навіть здаватися веселою, і це навіть удавалося їй майже завжди. Але якщо ніхто не помічав нічого, а блідість пояснювали якимось легким нездужанням, то не Лопухову ж було це думати й не бачити, та він же й так знав, йому й дивитися було нічого.

— Вірочко, — почав він через тиждень, — ми з тобою живемо, справджуючи стару приказку, що швець завжди без чобіт, на кравцеві одяг сидить погано. Ми навчаємо інших жити за нашими економічними принципами, а самі не думаємо влаштувати за ними своє життя. Адже одне велике господарство вигідніше, ніж кілька дрібних? Я хотів би застосувати це правило до нашого господарства. Якби ми стали жити з ким-небудь, ми й ті, хто жив би з нами, стали б заощаджувати майже половину своїх витрат. Я б міг зовсім покинути ці кляті уроки, які огидні мені, — було б досить самої плати від заводу, і відпочив би, і зайнявся б ученою роботою, відновив би свою кар'єру. Треба лише сходитися з такими людьми, з якими можна ужитися. Якої ти думки про це?

Віра Павлівна вже давно дивилася на чоловіка тими ж самими очима, підозрілими, спалахуючими гнівом, якими дивився на нього Кірсанов у день теоретичної розмови. Коли він скінчив, обличчя її палало.

— Я прошу тебе припинити цю розмову. Вона недоречна.

— Чому ж, Вірочко? Я кажу лише про грошові вигоди. Люди небагаті, як ми з тобою, не можуть нехтувати ними. Моя робота тяжка, частина її огидна мені.

— Зо мною не можна так розмовляти, — Віра Павлівна встала, — я не дозволю говорити зо мною темними словами. Май сміливість сказати, що ти хотів сказати!

— Я хотів лише сказати, Вірочко, що, беручи до уваги наші вигоди, нам було б добре...

— Знову! Мовчи! Хто дав тобі право бути опікуном надо мною? Я зненавиджу тебе! — Вона швидко пішла у свою кімнату і замкнулася.

Це була перша й остання їх сварка.

До пізнього вечора Віра Павлівна просиділа, замкнувшись. Потім пішла в кімнату чоловіка.

— Мій любий, я сказала тобі надто суворі слова. Але не гнівайся на них. Ти бачиш, я борюся. Замість того, щоб підтримати мене, ти почав допомагати тому, проти чого я борюсь, сподіваючись, — авжеж, сподіваючись устояти.

— Прости мене, мій друже, за те, що я почав так грубо. Але ж ми помирилися? Поговоримо.

— О, так, помирилися, мій любий. Тільки ти не йди проти мене. Мені й проти себе трудно боротися.

— І даремно, Вірочко. Ти дала собі час розглянути своє почуття, ти бачиш, що воно серйозніше, ніж ти хотіла думати спочатку. Навіщо мучити себе?

— Ні, мій любий, я хочу любити тебе і не хочу, не хочу кривдити тебе.

— Друже мій, ти хочеш добра мені. Що ж, ти гадаєш, мені приємно або потрібно, щоб ти продовжувала мучити себе?

— Мій любий, але ж ти так любиш мене.

— Звичайно, Вірочко, дуже; про це що й говорити. Та ми ж з тобою розуміємо, що таке любов. Хіба не в тому вона, що радієш радості, страждаєш від страждання того, кого любиш? Мучачи себе, ти будеш мучити мене.

— Так, мій любий; але ж ти страждатимеш, якщо я піддамся цьому почуттю, яке — ах, я не розумію, навіщо воно народилося в мені! Я проклинаю його!

— Як воно народилося, навіщо воно народилося, — це байдуже, цього вже не можна змінити. Тепер лишається тільки вибирати: або щоб ти страждала і я страждав через це; або щоб ти перестала страждати і я теж.

— Але, мій любий, я не буду страждати, — це минеться. Ти побачиш, це минеться.

— Дякую тобі за твої зусилля. Я ціную їх, бо вони виявляють у тобі волю здійснювати те, що тобі здається потрібним. Але знай, Вірочко: вони здаються потрібними лише для тебе, не для мене. Я дивлюся збоку, мені ясніше, ніж тобі, твоє становище. Я знаю, що це буде даремно. Борись, доки стає сили. Але про мене не думай, що ти образиш мене. Адже ти знаєш, як я дивлюся на це; знаєш, що мій погляд на це і непохитний у мені, і справедливий на ділі — адже ти все це знаєш. Хіба ти обдуриш мене? Хіба ти перестанеш поважати мене? Можна сказати більше: хіба твоя приязнь до мене, змінивши характер, ослабне? Чи не навпаки, — чи не збільшиться вона від того, що ти не знайшла в мені ворога? Не жалій мене: моя доля нітрохи не буде жалюгідною від того, що ти не втратиш через мене щастя. Але досить. Про це тяжко мені говорити, а тобі слухати ще тяжче. Тільки пам'ятай, Вірочко, що я зараз казав. Пробач, Вірочко. Іди до себе думати, а краще — відпочивати. Не думай про мене, а думай про себе. Тільки думаючи про себе, ти можеш не завдавати й мені даремного горя.

XXVI

Через два тижні, коли Лопухов сидів у своїй заводській конторі, Віра Павлівна цілий ранок була надзвичайно схвильована. Вона кидалася на ліжку, затуляла обличчя руками і через чверть години схоплювалася, ходила по кімнаті, падала в крісло, і знову починала ходити нерівними, рвучкими кроками, і знову кидалася

на ліжку, і знову ходила, і кілька разів підходила до письмового стола й стояла біля нього, і відбігала, і нарешті сіла, написала кілька слів, запечатала, і через півгодини схопила листа, порвала, спалила, знову довго металася, знову написала, і квапливо, ледве запечатавши, не даючи собі часу надписати адресу, швидко-швидко побігла з ним до кімнати чоловіка, кинула його на стіл, і кинулася до своєї кімнати, упала в крісло, сиділа нерухомо, затуливши обличчя руками; півгодини, може, годину, і ось дзвінок — це він, вона побігла в кабінет схопити листа, порвати, спалити — де ж він? Його немає, де ж він? Вона квапливо перебирала папери: де ж він? Але Маша вже відчиняє двері, і Лопухов бачив від порога, як Віра Павлівна промайнула з його кабінету до своєї кімнати, стурбована, бліда.

Він не пішов за нею, а прямо до кабінету; холодно, повільно оглянув стіл, місце біля столу; так, він уже кілька днів сподівався чогось подібного, розмови, або листа ну, ось він, лист без адреси, але її печатка; ну, звичайно, вона ж або шукала його, щоб знищити, або щойно кинула, ні, шукала: папери в безладді, але де ж їй було знайти його, коли вона, ще кидаючи його, була в такій судорожній тривозі, що лист, рвучко кинутий, як жарина, що пекла руку, сковзнув через увесь стіл і впав на вікно за столом. Читати майже немає потреби: зміст відомий; проте все ж не можна не прочитати.

«Мій любий, ніколи не була я так сильно прив'язана до тебе, як тепер. Якби я могла вмерти за тебе! О, яка б я рада була вмерти, коли б ти став щасливіший від цього! Але я не можу жити без нього. Я кривджу тебе, мій любий, я вбиваю тебе, мій друже, я не хочу цього. Я роблю проти своєї волі. Прости мене, прости мене».

З чверть години, а може, й більше, Лопухов стояв перед столом, розглядаючи там, унизу, ручку крісла. Воно, хоч удар був і передбачений, а все-таки боляче; хоч і обмірковано, і вирішено наперед усе, що й як треба зробити після такого листа або вигуку, а все-таки не одразу зберешся з думками. Та зібрався таки, нарешті. Пішов на кухню поговорити з Машею:

— Машо, ви, будь ласка, заждіть подавати на стіл, доки я знову скажу. Мені щось нездужається, треба прийняти ліки перед обідом. А ви не дожидайте, обідайте собі, та не поспішаючи: устигнете, доки мені буде можна. Я тоді скажу.

З кухні він пішов до дружини. Вона лежала, сховавши обличчя в подушки; коли він увійшов, стрепенулася:

— Ти знайшов його, прочитав його! Боже мій, яка я божевільна! Це неправда, що я написала, це гарячка!

— Звичайно, мій друже, цих слів не треба брати серйозно, бо ти була надто схвильована. Ці речі так не вирішуються. Ми з тобою встигнемо багато разів поміркувати й поговорити про це спокійно, як про справу, важливу для нас. А я, мій друже, хочу тимчасом розповісти тобі про свої справи. Я встиг зробити в них

чимало змін, — усі, які було треба, і дуже задоволений. Та ти слухаєш? — Звичайно, вона й сама не знала, чи слухає вона, чи не слухає: вона могла б лише сказати, що як би там не було, слухає чи не слухає, але щось чує, тільки не до того їй, щоб розуміти, що це їй чути; проте все-таки чути, і все-таки розслухується, що мова про щось інше, таке, яке не має жодного зв'язку з листом, і поволі вона стала слухати, бо тягне до цього: нерви прагнуть зайнятися чим-небудь, не листом, і хоч довго не могла нічого збагнути, але все ж заспокоювалася холодним і вдоволеним тоном чоловікового голосу; а потім стала навіть і розуміти. — Та ти слухай, бо для мене це важливі речі, — не спиняючись, веде далі чоловік після запитання «чи ти слухаєш», — так, дуже приємні для мене зміни, — і він досить докладно розповідає; та вона ж три чверті цього знає, ні, і все знає, але байдуже: хай він розповідає, який він добрий! І він усе розповідає: що уроки йому давно набридли, і чому, в якій родині чи з якими учнями набридли, і як праця в заводській конторі йому не набридла, бо вона важлива, дає змогу впливати на людей цілого заводу, і як він дещо встигає там робити: розвів охочих учити грамоти, навчив їх, як учити грамоти, витяг від фірми плату цим вчителям, довівши, що робітники від цього менше псуватимуть машини й роботу, бо це призведе до зменшення прогулів і п'яних очей, плату наймізернішу, звісно, і як він віднаджує робітників від пияцтва, і для цього часто буває в їхніх харчевнях, — та й мало ще чого. А головне в тому, що він зарекомендував себе перед фірмою як людина ділова й спритна, і поволі забрав справи до своїх рук, так що кінець оповідання й головна цікавість у ньому для Лопухова вийшла ось яка: він дістає посаду помічника управителя заводу, управитель буде лише почесна особа, з компаньйонів фірми, з почесною платою, а управлятиме він; компаньйон фірми лише з цією умовою і взяв посаду управителя: «я, — каже, — не можу, куди мені», — «та ви лише посаду займайте, щоб сиділа на ній чесна людина, а до справ вам нема потреби втручатися, я робитиму», — «ну, якщо так, то можна, візьму посаду», але й не це важливе, що влада, а те, що він дістає 3500 карбованців плати, майже на 1000 карбованців більше, ніж раніше діставав всього, і від випадкової чорної літературної роботи, і від уроків, і від попередньої посади на заводі; отже, тепер можна покинути все, крім заводу, — і чудово. І розповідається це більше, ніж півгодини, а під кінець оповідання Віра Павлівна вже може сказати, що, справді, це добре, і вже може поправити волосся і йти обідати.

А після обіду Маші дається 80 коп. сріблом на візника, бо вона їде аж у цілих чотири місця, всюди показати записку від Лопухова, що, мовляв, вільний я, панове, і радий вас бачити; і трохи згодом з'являється жахливий Рахметов, а за ним поволі набирається ціла ватага молоді, і починається завзята вчена розмова з непомірними викриваннями у кожного мало не всією реш-

тою усіх можливих неконсеквентностей*, а деякі зрадники високої дискусії допомагають Вірі Павлівні сяк-так убити вечір, і на половині вечора вона здогадується, куди зникала Маша, який він добрий! Так, цього разу Віра Павлівна була безперечно рада своїм молодим друзям, хоч і не дуріла з ними, а сиділа смирно, і ладна була розцілувати навіть самого Рахметова.

Гості порозходились о 3 годині ночі, і дуже добре зробили, що так пізно. Віра Павлівна, стомлена хвилюванням дня, тільки-но лягла, як увійшов чоловік.

— Оповідати про завод, друже мій Вірочко, я забув сказати тобі одну річ про нову свою посаду, це, правда, дрібниця, і говорити про це не варт було б, а на всяк випадок скажу; але тільки в мене просьба: мені хочеться спати, тобі теж; то якщо чого не докажу про завод, поговоримо завтра, а зараз скажу двома словами. Бачиш, коли я брав посаду помічника управителя, я виговорив собі ось яку умову: що я можу заступити на посаду коли хочу, хоч через місяць, хоч через два. А тепер я хочу скористуватися цим часом: п'ять років не бачив своїх старих у Рязані — з'їжджу до них. До побачення, Вірочко. Не вставай. Завтра встигнеш. Спи.

XXVII

Коли Віра Павлівна на другий день вийшла із своєї кімнати, чоловік і Маша вже набивали речами два чемодани. І весь час Маша була тут безвідлучно: Лопухов давав їй стільки речей загортати, складати, перекладати, що куди там управитись Маші. «Вірочко, допоможи нам і ти». І чай пили тут усі троє, розбираючи й укладаючи речі. Тільки що почала була отямлюватися Віра Павлівна, а вже чоловік каже: «Пів на 11-ту; час їхати на залізницю».

— Любий мій, я поїду з тобою.

— Друже мій, Вірочко, я держатиму два чемодани, ніде сісти. Ти сідай з Машею.

— Я не те кажу. В Рязань.

— А, якщо так, то Маша поїде з чемоданами, а ми сядемо разом.

На вулиці не дуже-то розчулилися, розмовляючи. І до того ж, такий гуркіт від бруку: Лопухов багато дечого не дочує, на багато дечого відповідає так, що не розчуєш, а то й зовсім не відповідає.

— Я їду з тобою в Рязань, — повторює Віра Павлівна.

— Та в тебе ж не приготовлені речі, як же ти поїдеш? Збирайся, коли хочеш: як вирішиш, так і зробиш. Тільки я тебе просив би ось про що: почекай мого листа. Він прийде завтра ж; я

* Непослідовностей.

напишу і віддам його десь по дорозі. Завтра ж одержиш, почекай, прошу тебе.

Як вона його обіймає на галереї залізниці, з якими слізьми цілує, відпускаючи у вагон! А він усе говорить про свої заводські справи, які вони гарні, та про те, як радітимуть йому його старі, та про те, що все на світі дурниці, крім здоров'я, і треба їй берегти здоров'я, і в саму хвилину прощання, вже через балюстраду, сказав: — Ти вчора написала, що ще ніколи не була так прив'язана до мене, як тепер — це правда, моя люба Вірочко. І я прив'язаний до тебе не менше, ніж ти до мене. А прихильність до людини — бажання щастя їй, це ми з тобою твердо знаємо. А щастя немає без свободи. Ти не хотіла б обмежувати мене — і я тебе теж. А якби ти стала обмежувати себе через мене, мені було б прикро. То ти не роби цього, а хай буде з тобою, що тобі краще. А там побачимо. Коли мені повернутись, ти напиши. До побачення, мій друже, — другий дзвінок, надто пора. До побачення.

XXVIII

Це було наприкінці квітня. В середині червня Лопухов повернувся; пожив тижнів зо три в Петербурзі, потім поїхав до Москви, у заводських справах, як сказав. 9-го липня він поїхав, а 11 липня вранці сталося непорозуміння в готелі коло станції московської залізниці, через те, що не встав приїжджий, а години через дві потім сцена на Кам'яноостровській дачі. Тепер проникливий читач уже не схибить, відгадуючи того, хто ж це застрелився. «Я вже давно бачив, що Лопухов», — каже проникливий читач у захваті від своєї здогадливості. Так куди ж він подівся, і як кашкет його був прострілений на околичці? «Дарма, це все штуки його, а він сам себе ловив волоком, шельма», — товче своєї проникливий читач. Ну, бог з тобою, як знаєш, адже тебе нічим не урезониш.

XXIX

ОСОБЛИВА ЛЮДИНА

Години через три після того, як пішов Кірсанов, Віра Павлівна отямилася, і однією з перших її думок було: не можна ж так лишити майстерню. Справді, хоч Віра Павлівна й любила доводити, що майстерня йде сама собою, але по суті знала ж, що тільки обманює себе цією думкою, а на ділі майстерні потрібна керівниця, інакше все розвалиться. Втім, справа тепер уже добре налагодилася, і можна було мати небагато клопоту з керуванням нею. У Мерцалової було двоє дітей; але годину, півтори на день, та й то не щодня, вона може приділяти. Вона, напевно, не відмо-

висься, адже вона й тепер багато працює в майстерні. Віра Павлівна почала розбирати свої речі для продажу, а сама послала Машу, спочатку до Мерцалової, просити її приїхати, потім до торговки старою одежею і всякими випадковими речами, Рахелі, однієї з найоборотливіших єврейок, але доброї знайомої Віри Павлівни, з якою Рахель була безперечно чесна, як майже всі єврейські дрібні торговці й торговки з усіма порядними людьми. Рахель і Маша мали заїхати на міську квартиру, зібрати плаття й речі, що лишилися там, по дорозі заїхати до хутровика, якому віддані були на літо шуби Віри Павлівни, потім з усім цим ворохом приїхати на дачу, щоб Рахель гарненько оцінила й купила все гуртом.

Коли Маша виходила з воріт, її зустрів Рахметов, який уже з півгодини бродив біля дачі.

— Ви йдете, Машо? Надовго?

— Так, мабуть, повернуся аж пізно ввечері. Багато діла.

— Віра Павлівна лишається сама?

— Сама.

— То я зайду, посиджу замість вас, може, трапиться якась потреба.

— Будь ласка; а то я боялася за неї. І я забула, п. Рахметов; покличте когось із сусідів, там є кухарка й нянька, мої приятельки, щоб подали обідати, адже вона ще не обідала.

— Нічого, і я не обідав, пообідаємо самі. А ви ж обідали?

— Аякже, Віра Павлівна так не відпустила.

— Хоч це добре. Я гадав, що вже й це забудуть через себе.

Крім Маші й тих, хто дорівнював їй або перевищував її простотою душі й одягу, всі трохи побоювалися Рахметова: і Лопухов, і Кірсанов, і всі, що не боялися нікого й нічого, почували, часом, перед ним якусь боязкість. З Вірою Павлівною він був дуже далекий: вона вважала його дуже нудним, він ніколи не приєднувався до її товариства. Але він був улюбленцем Маші, хоча найменше від усіх інших гостей був привітний і балакучий з нею.

— Я прийшов некликаний, Віро Павлівно, — почав він, — але я бачив Олександра Матвійовича і знаю все. Тому вирішив, що, може, придумаю вам для яких-небудь послуг і просиджу у вас вечір.

Послуги його могли б придатись хоч би й зараз же: допомогти Вірі Павлівні розбирати речі. Всякий інший на місці Рахметова в одну й ту ж секунду і був би запрошений, і сам би визвався допомогати. Але він не визвався і не був запрошений; Віра Павлівна лише потиснула йому руку і з щирим почуттям сказала, що дуже вдячна йому за уважність.

— Я сидітиму в кабінеті, — відповів він, — коли щось треба буде, ви гукнете; і якщо хто прийде, я відчиню двері, ви не турбуйтеся сама.

Сказавши це, він спокійнісінько пішов до кабінету, витяг з кишені великий шмат шинки, окраєць чорного хліба, — в сумі

це становило фунтів чотири, сів, з'їв усе, намагаючись добре пережовувати, випив півграфіна води, потім підійшов до полиць з книжками і почав переглядати, що вибрати для читання: «відомо...», «несамобутньо...», «несамобутньо...», «несамобутньо...», «несамобутньо...». Це «несамобутньо» стосувалося таких книжок, як Маколей, Гізо, Тьєр, Ранке, Гервінус⁴¹. «А, оце добре, що трапилося» — це сказав він, прочитавши на спинці кількох товстих томів «Повна збірка творів Ньютона»⁴² — квапливо став він перебирати томи, нарешті, знайшов і те, чого шукав, і з любовною посмішкою мовив: — «Ось воно, ось воно», *Observations on the Prophecies of Daniel and the Apocalypse of St. John*, тобто «Зауваження про пророцтва Даніїла й Апокаліпсиса св. Іоанна». «Так, ця сторона знання досі лишалася в мене без капітальної основи. Ньютон писав цей коментар на схилі літ, коли був наполовину при здоровому розумі, наполовину божевільний. Класичне джерело в питанні про змішання безумства з розумом. Адже питання все-світньо-історичне: це змішання у всіх без винятку подіях, майже у всіх книжках, майже у всіх головах. Але тут воно повинно бути в зразковій формі: по-перше, найгеніальніший і найнормальніший розум з усіх відомих нам розумів; по-друге, і безумство, що домішалося до нього, визнане, безсумнівне безумство. Отже, книга капітальна в своїй галузі. Найтонші риси загального явища повинні виявлятися тут виразніше, ніж будь-де, і ні в кого не може бути сумніву, що це саме риси того явища, якому властиві риси змішання безумства з розумом. Книга, варта вивчення». Він з щирою насолодою заходився читати книгу, яку за останні сто років навряд чи хто читав, крім коректорів її: читати її для будь-кого, крім Рахметова, те ж саме, що їсти пісок або тирсу. Але йому було смачно.

Таких людей, як Рахметов, мало: я зустрів досі лише вісім зразків цієї породи (в тому числі двох жінок); вони не схожі були ні в чому, крім однієї риси. Між ними були люди лагідні й люди суворі, люди похмурі й люди веселі, люди клопітливі й люди флегматичні, люди сльозливі (один з суворим обличчям, насмішуватий до зухвальства; другий з дерев'яним обличчям, мовчазний і байдужий до всього; обидва вони при мені ридали кілька разів, мов істеричні жінки, і не через свої справи, а серед розмов про всяку всячину; на самоті, я певен, плакали часто), і люди, що ні від чого не переставали бути спокійними. Схожості не було ні в чому, крім однієї риси, але вона сама вже єднала їх в одну породу й відокремлювала від усіх інших людей. З тих із них, з ким я був близький, я сміявся, коли бував з ними на самоті; вони гнівалися або не гнівалися, але теж сміялися з себе. І справді, в них було багато забавного, все головне в них і було забавне, все те, через що вони були людьми особливої породи. Я люблю сміятися з таких людей.

Той із них, якого я зустрів у колі Лопухова й Кірсанова, і про якого розповім тут, є живий доказ, що потрібне застереження до

міркувань Лопухова й Олексія Петровича про властивості ґрунту у другому сні Віри Павлівни, застереження потрібне те, що який би не був ґрунт, а все-таки в ньому можуть траплятися хоч малесенькі клаптики, на яких може виростати здорове колосся. Генеалогія головних осіб мого оповідання: Віри Павлівни, Кірсанова й Лопухова не йде, правду кажучи, далі дідусів з бабусями, і хіба що з великими натяжками можна притулити зверху ще яку-небудь прабабку (прадід уже неминуче повитий темрявою забуття, відомо тільки, що він був чоловік прабабки і що його звали Кирилом, бо дідусь був Герасим Кирилович). Рахметов був з роду, відомого від XIII віку, тобто одного з найстародавніших не тільки у нас, а й у цілій Європі. В числі татарських темників*, корпусних начальників, вирізаних у Твері разом з їх військом, за словами літописів, нібито за намір повернути народ до магометанства (намір, якого вони, напевно, й не мали), а насправді, просто за пригноблення, був Рахмет⁴³. Маленький син цього Рахмета від дружини-росіянки, племінниці тверського двірського, тобто обер-гофмаршала і фельдмаршала, силоміць узятої Рахметом, був помилуваний, заради матері, і перехрещений з Латифа на Михайла. Від цього Латифа-Михайла Рахметовича пішли Рахметови. Вони в Твері були боярами, в Москві стали лише окольнічими, в Петербурзі в минулому столітті бували генерал-аншефами, — звичайно, далеко не всі: рід розрісся дуже численний, так що генерал-аншефських чинів не вистачило б на всіх. Прапрадід нашого Рахметова був приятелем Івана Івановича Шувалова⁴⁴, який і визволив його з немилості, що спіткала була його за дружбу з Мініхом⁴⁵. Прадід служив разом з Румянцевим⁴⁶, дослужився до генерал-аншефства і вбитий був при Нові⁴⁷. Дід супроводив Олександра в Тільзіт і пішов би далі всіх, та рано втратив кар'єру за дружбу з Сперанським⁴⁸. Батько служив без удач і без падінь, в 40 років вийшов у відставку генерал-лейтенантом і оселився в одному із своїх маєтків, розкиданих по верхів'ю Ведмедиці. Маєтки були, проте, не дуже великі, всього душ тисячі дві з половиною, а дітей на сільському дозвіллі з'явилося багато, чоловік із 8; наш Рахметов був передостанній, молодша за нього була одна сестра; тому наш Рахметов був уже людина не з багатою спадщиною: він одержав щось із 400 душ та 7 000 десятин землі. Як він розпорядився з душами і з 5 500 десятинами землі, це не було відоме нікому, не було відоме й те, що за собою лишив він 1 500 десятин, та не було відоме і взагалі те, що він поміщик і що, віддаючи в оренду залишену за собою частину землі, він має все-таки ще до 3 000 карбованців доходу, цього ніхто не знав, доки він жив між нами. Про це ми довідалися згодом, а тоді гадали, звичайно, що в нього однакове прізвище з тими Рахметовими, серед яких чимало багатих поміщиків, у яких, у всіх однофамільців разом, до 75 000 душ по верхів'ях Ведмедиці,

* Темник — воєначальник над великим військом.

Хопра, Сури й Цни, які беззмінно бувають повітовими предводителями тих місць, і не той, так інший, раз у раз бувають губернськими предводителями то в тій то в іншій із трьох губерній, по яких течуть їх кріпосні верхів'я річок. І знали ми, що наш знайомий Рахметов проживає за рік карбованців 400; як на студента, це було тоді дуже не мало, але як на поміщика з Рахметових — вже надто мало; тому кожен з нас, що мало цікавилися подібними довідками, вирішив сам собі без довідок, що наш Рахметов з якоїсь захирілої й збедраченої віті Рахметових, син якого-небудь радника казенної палати, що лишив дітям невеличкий капіталець. Не цікавитися ж справді було нам цими речами!

Тепер йому було 22 роки, а студентом він був із 16 років; але майже на 3 роки він кидав університет. Вийшов з 2-го курсу, поїхав у маєток, розпорядився, перемігши опір опікуна, заслуживши анафему від братів і досягши того, що чоловіки заборонили його сестрам вимовляти його ім'я; потім блукав по Росії всякими способами: і сухоходом, і водою, і тим і другою по-звичайному і по-незвичайному, — наприклад, і пішки, і розшивами, і каюками, мав багато пригод, які все сам улаштував собі; між іншим, відвіз двох чоловік у казанський, п'ятьох — у московський університет, — це були його стипендіати, а до Петербурга, де сам хотів жити, не привіз нікого, і тому ніхто з нас не знав, що в нього не 400, а 3 000 карбованців доходу. Це стало відомо тільки вже згодом, а тоді ми бачили, що він довго пропадав, а за два роки перед тим, як сидів він у кабінеті Кірсанова над Ньютоновим тлумаченням Апокаліпсиса, повернувся до Петербурга, вступив на філологічний факультет, — раніше був на природничому, та й годі.

Але коли нікому з петербурзьких знайомих Рахметова не були відомі його родинні й грошові відносини, зате всі, хто його знав, знали його під двома прізвиськами; одне з них уже траплялося в цьому оповіданні — «ригорист»; його він сприймав із звичайною своєю легкою посмішкою похмурного вдоволення. Але коли його називали Микиткою, або Ломовим, або повним прізвиськом Микиткою Ломовим⁴⁹, він посміхався широко й солодко і мав до того справедливу підставу, бо не дістав від природи, а набув твердістю волі право носити це славне між мільйонами людей ім'я. Та воно гримить славою лише на смузі у 100 верст завширшки, що тягнеться через вісім губерній; читачам решти Росії треба пояснити, що це за ім'я. Микитка Ломов, бурлак, який ходив по Волзі років 20—15 тому, був велетень геркулесівської сили⁵⁰; 15 вершків зросту, він був такий широкий у грудях і в плечах, що важив 15 пудів, хоч був людиною тільки огрядною, а не гладкою. Якої він був сили, про це досить сказати одне: він одержував плату за 4 чоловік. Коли судно приставало до міста, і він ішов на ринок, по-волзькому на базар, по далеких провулках лунали крики парубків: «Микита Ломов іде, Микита Ломов іде!»—і всі бігли

на вулицю, що йде від пристані до базару, і юрба люду сунула слідом за своїм богатирем.

16-літній Рахметов, коли приїхав до Петербурга, був з цього боку звичайним юнаком, досить високим на зріст, досить міцним, але далеко не видатним силою: з десятих перших-ліпших його однолітків, напевно, двоє подужали б його. Але на половині 17-го року він надумав, що треба придбати фізичне багатство, і почав працювати над собою. Став дуже ретельно займатися гімнастикою; це добре, але ж гімнастика тільки вдосконалює матеріал, треба запасатися матеріалом, і от на час, вдвоє більший від занять гімнастикою, на кілька годин у день, він ставав чорноробом на такі роботи, де потрібна сила: возив воду, носив дрова, рубав дрова, пиляв дерево, тесав камінь, копав землю, кував залізо; багато робіт він переробив, і часто міняв їх, бо від кожної нової роботи, з кожною зміною, дістають новий розвиток які-небудь мускули. Він завів боксерську дієту: став годувати себе, — саме годувати себе, — виключно речами, що мають репутацію зміцнювати фізичну силу, найбільше біфштексом, майже сирим, і з того часу завжди жив так. Через рік після початку цих занять він вирушив у свою мандрівку, і тут ще зручніше було йому займатися розвитком фізичної сили: був він орачем, теслярем, перевізником і робітником всяких здорових промислів; раз навіть пройшов бурлаком усю Волгу, від Дубовки до Рибінська. Сказати, що він хоче бути бурлаком, здалося б хазяїнові судна й бурлакам верхом безглуздя, і його не прийняли б; але він сів просто пасажиром, здружившись з артіллю, став допомагати тягти лямку і через тиждень запрягся в неї, як слід справжньому робітникові; незабаром помітили, як він тягне, почали пробувати силу, — він перетягав трьох, навіть чотирьох найдужчих із своїх товаришів; тоді йому було 20 років, і товариші його по лямці охрестили його Микиткою Ломовим, по пам'яті героя, що вже зійшов зі сцени. На друге літо він їхав пароплавом; серед простих людей, що товпилися на палубі, знайшовся один його торішній товариш по лямці, а таким-от способом його супутники-студенти дізналися, що його слід звати Микиткою Ломовим. Справді, він набув і, не шкодуючи часу, підтримував у собі непомірну силу. «Так треба, — казав він, — це дає повагу й любов простих людей. Це корисно, може придатися».

Це йому засіло в голову з половини 17-го року, бо з цього часу і взагалі почала розвиватися його особливість. 16-ти років він приїхав до Петербурга звичайним, гарним гімназистом, що закінчив курс, звичайним добрим і чесним юнаком, і провів місяців три-чотири, як звичайно, як проводять початкуючі студенти. Та став він чути, що є між студентами особливо розумні голови, які думають не так, як інші, і узнав з півдесятка імен таких людей, — тоді їх було ще мало. Вони зацікавили його, він став шукати знайомства з ким-небудь із них, йому трапилось зійтись з Кірсановим, і почалося його переродження на особливу

людину, на майбутнього Микитку Ломова й ригориста. Жадібно слухав він Кірсанова в перший вечір, плакав, перебивав його мову вигуками прокльонів тому, що мусить загинути, благословень тому, що мусить жити. — «З яких же книжок мені почати читати?» — Кірсанов указав⁵¹. Він на другий день уже з 8 години ранку ходив по Невському, від Адміралтейської до Поліцейського мосту, вижидуючи, яка німецька або французька книгарня перша відчиниться, взяв, що треба, і читав більш ніж три доби підряд, — від 11 години ранку четверга до 9 години вечора неділі, 82 години; перші дві ночі не спав так, на третю випив вісім склянок дуже міцного кофе, на четверту ніч не вистачило сили ні з яким кофе, він повалився і проспав на підлозі годин з 15. Через тиждень він прийшов до Кірсанова, зажадав вказівок про нові книжки, пояснень; здружився з ним, потім через нього здружився з Лопуховим. Через півроку, хоч йому було лише 17 років, а їм уже по 21 року, вони вже не вважали його молодою людиною проти себе, і вже він був особливою людиною.

Які нахили до того були в його минулому житті? Не дуже великі, але були. Батько його був людина деспотичної вдачі, дуже розумний, освічений і ультраконсерватор, — в тому ж розумінні, як Мар'я Олексіївна, ультраконсерватор, але чесний. Йому, звичайно, було важко. Саме це ще нічого б. Але мати його, жінка досить делікатна, страждала від важкого характеру чоловіка, та й бачив він, що коїться на селі. І це б усе ще нічого; було ще ось що: на 15-му році він закохався в одну з полюбовниць батька. Вийшла історія, звичайно, для неї особливо тяжка. Йому було шкода жінку, що дуже постраждала через нього. Думки почали бродити в ньому, і Кірсанов був для нього тим, чим Лопухов для Віри Павлівни. Нахили в минулому житті були; але щоб стати такою особливою людиною, звичайно, головне — натура. За деякий час перед тим, як вийшов він з університету й подався у свій маєток, потім під час мандрівки по Росії, він уже прийняв оригінальні принципи і в матеріальному, і в моральному, і в розумовому житті, а коли він повернувся, вони вже розвинулися у викінчену систему, якої він дотримувався непохитно. Він сказав собі: «Я не п'ю ні краплі вина. Я не доторкаюся до жінки». А натура була палка. «Навіщо це? Така крайність зовсім непотрібна». — «Так треба. Ми вимагаємо для людей цілковитої насолоди життям, — ми мусимо своїм життям свідчити, що ми вимагаємо цього не для задоволення своїх особистих пристрастей, не для себе особисто, а для людини взагалі, що ми говоримо так лише з принципу, а не з пристрасті, з переконання, а не з особистої потреби».

Саме тому він став взагалі вести якнайсуворіше життя. Щоб зробитися й продовжувати бути Микиткою Ломовим, йому треба було їсти яловичину, багато яловичини, — і він їв її багато. Але він шкодував кожної копійки на будь-яку їжу, крім яловичини; яловичину він звелів хазяйці брати найкращу, навмисне для

нього найкращі шматки, але все інше їв у себе дома тільки найдешевше. Відмовився від білого хліба, їв самий чорний за своїм столом. Цілими тижнями у нього не бувало в роті грудки цукру, цілими місяцями ніяких фруктів, ані шматка телятини або курятини. На свої гроші він не купував нічого такого: «не маю права витратити гроші на примху, без якої можу обійтись», — а вихований же він був на розкішній їжі і мав тонкий смак, як те видно було з його зауважень про страви; коли він обідав у кого-небудь за чужим столом, він їв залюбки багато з тих страв, у яких відмовляв собі в своєму столі, деяких не їв і за чужим столом. Причина розрізнення була поважна. «Те, що їсть, хоч іноді, простий народ, і я можу їсти при нагоді. Того, що ніколи не буває приступне простим людям, я не повинен їсти! Це потрібно мені для того, щоб хоч трошки відчувати, наскільки тяжке їх життя, порівнюючи до мого». Тому, якщо подавалися фрукти, він абсолютно їв яблука, абсолютно не їв абрикосів; апельсини їв у Петербурзі, не їв у провінції, — бачте, в Петербурзі простий народ їсть їх, а в провінції не їсть. Паштети їв, бо «гарний пиріг не гірший за паштет, і слоїне тісто знає простий народ», але сардинок не їв. Одягався він дуже бідно, хоч любив елегантність, і в усьому іншому жив по-спартанському; наприклад, не допускав матраца, і спав на повстині, навіть не дозволяючи собі згорнути її вдвоє.

Були в нього докори совісті, — він не кинув курити: «без сигари не можу думати; якщо це справді так, я маю право; але, може, це слабкість волі». А поганих сигар він не міг курити, — адже він вихований був в аристократичній обстановці. З 400 карбованців його витрат до 150 виходило в нього на сигари. «Паскудна слабкість», як він висловлювався. Тільки вона й давала деяку змогу відбиватися від нього: якщо вже почне надто допікати своїми викриттями, — той, кого він допікає, скаже йому: «Але ж довершеність неможлива — ти ж куриш», — тоді Рахметов вдвоє запальніше кидався у викриття, але більшу половину докорів звертав уже на себе, і тому, кого він викривав, все-таки перепадало менше, хоч він не зовсім забував його через себе.

Він устигав робити страшенно багато, тому що і в розподілі часу обмежив свої примхи так само суворо, як і в матеріальних речах. Ні чверті години на місяць не марнувалося в нього на розваги, відпочинок йому не був потрібен. «У мене праця різноманітна; зміна праці є відпочинок». У колі приятелів, збірні пункти яких були у Кірсанова й Лопухова, він бував ніяк не частіше того, скільки треба, щоб лишитися в тісному зв'язку з ним: «це потрібно; щоденні випадки доводять користь мати тісний зв'язок з яким-небудь колом людей, — треба мати під руками завжди відкриті джерела для всяких довідок». Крім як на зборах цього гуртка, він ніколи ні в кого не бував інакше, як у справі, й ні на п'ять хвилин довше, ніж вимагала справа; і в себе нікого не приймав і не дозволяв лишатися інакше, як за тим же прави-

лом; він без зайвих балачок заявляв гостеві: «Ми переговорили про вашу справу; тепер дозвольте мені зайнятись іншими справами, бо я мушу дорожити часом».

В перші місяці свого переродження він майже весь час проводив за читанням; але це тривало лише трохи більше ніж півроку: коли він побачив, що набув систематичного напрямку думок в тому дусі, принципи якого визнав за справедливі, він зараз же сказав собі: «Тепер читання стало справою другорядною; я з цього боку готовий для життя», — і почав віддавати книжкам лише час, вільний від інших справ, а такого часу лишалося в нього мало. Та, незважаючи на це, він поширював коло своїх знань з дивовижною швидкістю: тепер, коли йому було 22 роки, він був уже людиною надзвичайно ґрунтовної вченості. Це тому, що він і тут узяв собі за правило: розкоші й примхи — ніякої; виключно те, що потрібно. А що потрібно? Він казав: «В кожному питанні капітальних праць дуже небагато; у всіх інших лише повторюється, розріджується, псується те, що далеко повніше й ясніше викладено в цих небагатьох творах. Треба читати лише їх; всяке інше читання — тільки марна витрата часу. Беремо російську белетристику. Я кажу: прочитаю насамперед Гоголя. В тисячах інших повістей я вже бачу по п'ятьох рядках з п'яти різних сторінок, що не знайду нічого, крім зіпсованого Гоголя, — навіщо я їх читатиму? Так само і в науках, — у науках навіть ще виразніша ця межа. Якщо я прочитав Адама Сміта, Мальтуса, Рікардо й Мілля⁵², я знаю альфу й омегу цього напрямку, і мені не треба читати жодного з сотень політико-економів, хоч би які вони були відомі; я з п'яти рядків з п'яти сторінок бачу, що не знайду в них жодної свіжої думки, їм належної, усе запозичення й перекручення. Я читаю лише самотутне і лише настільки, щоб знати цю самотутність». Тому ніякою силою не можна було примусити його читати Маколея; подивившись з чверть години на різні сторінки, він вирішив: «я знаю всі матерії, з яких назбирано ці клапті». Він прочитав «Ярмарок суєтності» Теккерея⁵³ з насолодою, а почав читати «Пенденніса», закрив на 20-й сторінці: «весь висловився в «Ярмаркові суєтності»; видно, що більше нічого не буде, і читати не треба». — «Кожна прочитана мною книга така, що звільняє мене від потреби читати сотні книг», — казав він.

Гімнастика, робота для вправлення сили, читання — були особистими заняттями Рахметова; але після його повернення до Петербурга вони забирали в нього лише четверту частину його часу, решту часу він приділяв чужим справам, або нічиїм зокрема справам, постійно додержуючись того ж правила, що й у читанні: не витрачати часу на другорядні справи й другорядних людей, займатися тільки капітальними, від яких уже й без нього змінюються другорядні справи й керовані люди. Наприклад, поза своїм колом він знайомився тільки з людьми, що мають вплив на інших. Хто не був авторитетом для кількох інших людей, той ні-

яким чином не міг навіть ввійти в розмову з ним. Він казав: «Ви мені пробачте, мені ніколи», — і відходив. Але так само ніяким чином не міг уникнути знайомства з ним той, з ким він хотів познайомитись. Він просто з'являвся до вас і говорив, що йому було треба, з такою передмовою: «Я хочу бути знайомим з вами; це потрібно. Якщо вам зараз ніколи, призначте інший час». На дрібні ваші справи він не звертав ніякої уваги, хоч би ви були найближчим його знайомим і благали його ввійти в ваше скрутне становище: «Мені ніколи», казав він і відвертався. Але у важливих справах втручався, коли це було потрібно на його думку, хоч би ніхто цього не бажав: «Я повинен», казав він. Які речі він говорив і робив у таких випадках, і збагнути не можна. Та от, наприклад, моє знайомство з ним. Я був тоді вже немолодий, жив у достатку, тому до мене збиралося часом чоловік п'ять, шість молоді з моєї провінції. Отже, я був для нього вже людиною цінною: ці молоді люди були прихильні до мене, бачачи мою прихильність до них; от він і почув з цього приводу моє прізвище. А я, коли вперше побачив його у Кірсанова, ще не чув про нього: це було незабаром після його повернення з мандрівки. Він увійшов після мене; я був лише один незнайомий йому в товаристві. Він, як увійшов, відвів Кірсанова убік і, вказавши очима на мене, сказав кілька слів. Кірсанов відповів йому теж небагатьма словами, і був відпущений. Через хвилину Рахметов сів прямо проти мене, всього тільки через невеличкий стіл біля дивана, і з такої-от віддалі в яких-небудь півтора аршина почав дивитися мені в обличчя якнайпильніше. Мене взяла досада: він розглядав мене без церемонії, немов перед ним не людина, а портрет, — я нахмурився. Йому було байдужісінько. Подивившись хвилини дві-три, він сказав мені: «п. N, мені треба з вами познайомитись. Я вас знаю, ви мене — ні. Спитайте про мене у господаря і в інших, кому ви особливо вірите з цієї компанії», — підвівся й пішов до іншої кімнати. «Що це за дивак?» — «Це Рахметов. Він хоче, щоб ви спитали, чи заслуговує він на довір'я, — безперечно, і чи заслуговує він на увагу, — він заслуговує більше, ніж ми всі тут, взяті разом», — сказав Кірсанов, інші підтвердили. Через п'ять хвилин він повернувся в ту кімнату, де всі сиділи. Зі мною не заговорював і з іншими розмовляв мало, — розмова була не вчена й не важлива. «А, десять годин уже, — промовив він трохи згодом: — о 10 годині у мене є справа в іншому місці. П. N, — він звернувся до мене, — я мушу сказати вам кілька слів. Коли я відвів господаря вбік спитати його, хто ви, я вказав на вас очима, бо ж ви однаково мусили помітити, що я питаю про вас, хто ви; отже, даремно було б не робити жестів, натуральних при такому питанні. Коли ви будете дома, щоб я міг зайти до вас?» Я тоді не любив нових знайомств, а ця нав'язливість і зовсім не подобалася мені. — Я лише ночую дома; мене цілий день немає дома, — сказав я. — «Але ночуєте дома? В який же час ви повертаєтесь ночувати?» — Дуже пізно. — «Наприклад?» —

Годині о другій, о третій. — «Це байдуже, призначте час». — Якщо вам неодмінно хочеться, вранці післязавтра, о пів на 4-ту. «Звичайно, я мушу вважати ваші слова за глум і грубість; а може бути й те, що у вас є свої причини, може, такі, що навіть заслуговують на схвалення. У всякому разі, я буду у вас післязавтра вранці, о пів на 4-ту». — Ні, якщо вже ви такий рішучий, то краще заходьте пізніше: я цілий ранок буду дома, до 12 години. — «Гаразд, зайду годині о 10-тій. Ви будете самі?» — Так. «Добре». Він прийшов, і так само без зайвої балаканини приступив до справи, в якій вважав за потрібне познайомитись. Ми поговорили з півгодини; про що говорили, це байдуже; досить того, що він казав: «треба», я казав: «ні»; він казав: «ви повинні», я казав: «анітрохи». Через півгодини він сказав: «Ясно, що говорити далі даремно. Адже ви певні, що я людина, яка заслуговує на безперечне довір'я?» — Так, мені сказали це всі, і я сам тепер бачу. — «І все-таки лишаєтесь при своєму?» — Лишаюсь. — «Знаєте ви, що з цього випливає? Те, що ви або брехун, або негідник!» Як це сподобається? Що треба було б зробити з іншою людиною за такі слова? Викликати на дуель? Але він говорить таким тоном, без ніякого особистого почуття, немов історик, що судить холодно не для образу, а для істини, і сам був такий чудний, що смішно було б ображатися, і я тільки міг засміятись: — та це ж те саме, — сказав я. — «В даному випадку не те саме». — Ну то, може, я те й друге разом? — «В даному випадку те й друге разом неможливе. Але одне з двох — неодмінно: або ви думаете й робите не те, що кажете: в такому разі ви брехун; або ви думаете й робите справді те, що кажете: в такому разі ви негідник. Одне з двох неодмінно. Я гадаю, перше». — Як собі хочете, так і думайте, — сказав я, продовжуючи сміятись. — «Прощайте. У всякому разі, знайте, що я зберігаю довір'я до вас і готовий відновити нашу розмову, коли вам буде завгодно».

Хоч який дикий був цей випадок, Рахметов мав цілковиту рацію: і в тому, що почав так, бо ж він спершу добре розпитав про мене і лише тоді вже почав справу, і в тому, що так закінчив розмову; я справді говорив йому не те, що думав, і він дійсно мав право назвати мене брехуном, і це нітрохи не могло бути образливим, навіть дражливим для мене «в даному випадку», за його виразом, бо такий був випадок, і він справді міг зберігати до мене попереднє довір'я та, мабуть, що й повагу.

Так, при всій дикості його манери, кожен лишався переконаним, що Рахметов зробив саме так, як найрозумніше й найпростіше було зробити, і свої страшні різкості, найжахливіші докори він говорив так, що жодна розсудлива людина не могла на них ображатися, і, при всій своїй феноменальній грубості, він був, по суті, дуже делікатний. У нього були й передмови в цьому дусі. Всяку делікатну розмову він починав так: «Вам відомо, що я говоритиму без будь-якого особистого почуття. Якщо мої слова будуть неприємні, прошу пробачити за них. Але я вважаю, що не

слід ображатись на те, що говориться добросовісно, зовсім не з наміром образити, а з потреби. Втім, як тільки вам здасться марним чути далі мої слова, я зупинюся; моє правило: висловлювати свою думку завжди, коли я повинен, і ніколи не нав'язувати її». І, справді, він не нав'язував: ніяк не можна було врятуватися від того, щоб він, коли вважав це за потрібне, не висловив вам своєї думки настільки, щоб ви могли зрозуміти, про що і в якому напрямі він хоче говорити; але він робив це двома-трьома словами і потім питав: «Тепер ви знаєте, яким би був зміст розмови; чи вважаєте ви корисним мати таку розмову?» Якщо ви сказали «ні», він кланявся й відходив.

Ось як він розмовляв і провадив свої справи, а справ у нього було безліч, і все справи, що не стосувалися особисто його; особистих справ у нього не було, це всі знали; але які справи в нього, цього гурток не знав. Видно було тільки, що у нього дуже багато клопоту. Він мало бував дома, все ходив і роз'їжджав, більше ходив. Але і в нього раз у раз бували люди, то все ті самі, то все нові; для цього у нього було заведено: бути завжди дома від 2 до 3 години; в цей час він розмовляв про справи й обідав. Але часто по кілька днів його не було дома. Тоді, замість нього, сидів у нього й приймав відвідувачів один з його приятелів, відданий йому душею й тілом і мовчазний, як могила.

Років через два після того, як ми бачимо його в кабінеті Кірсанова за Ньютоновим тлумаченням Апокаліпсиса, він виїхав з Петербурга, сказавши Кірсанову й ще двом-трьом найближчим друзям, що йому тут нічого робити більше, що він зробив усе, що міг, що більше робити можна буде лише років через три, що ці три роки тепер у нього вільні, що він гадає скористатися з них, як йому здається потрібним для майбутньої діяльності. Ми дізналися потім, що він проїхав у свій колишній маєток, продав землю, що лишалася в нього, одержав тисяч з 35, заїхав до Казані й до Москви, роздав щось з 5 тисяч своїм семи стипендіатам, щоб вони могли закінчити курс; на тому й кінчалася його достовірна історія. Куди він подівся з Москви, невідомо. Коли минуло кілька місяців без ніяких чуток про нього, люди, які знали про нього що-небудь, крім відомого всім, перестали таїти речі, про які, за його проханнями, мовчали, поки він жив між нами. Отоді-то дізнався наш гурток і про те, що в нього були стипендіати, дізнався про більшу частину з того про його особисті відносини, про що я розповів, узнав безліч історій, які, проте, далеко не роз'яснювали всього, навіть нічого не роз'яснювали, а тільки робили Рахметова особою ще більш загадковою для всього гуртка, історій, що вражали своєю дивовижністю або цілком суперечили тому уявленню, яке гурток мав про нього, як про людину, зовсім черству для особистих почуттів, людину, яка не мала, коли можна так висловитися, особистого серця, що билосся б відчуженнями особистого життя. Оповідати всі ці історії було б тут недоречно. Наведу лише дві з них, по одній кожного з двох родів: одну —

дикого гатунку, другу — гатунку, що суперечив попередньому уявленню гуртка про нього. Вибираю з історій, розказаних Кірсановим.

За рік перед тим, як він удруге, і, певно, остаточно, зник з Петербурга, Рахметов сказав Кірсанову: «Дайте мені чималу кількість мазі, якою загоюють рани від гострого зняряддя». Кірсанов дав величезну банку, гадаючи, що Рахметов хоче віднести ліки до якоїсь артілі теслярів чи інших майстрових, у яких часто трапляються порізи. Другого ранку хазяйка Рахметова, страшенно перелякана, прибігла до Кірсанова: «Батечку-лікарю, не знаю, що з моїм пожилцем сталося: не виходить довго з своєї кімнати, двері замкнув, я зазирнула в щілину: він лежить весь у крові; я як закричу, а він мені каже крізь двері: «нічого, Аграфено Антонівно». Де там нічого! Врятуй, батечку-лікарю, боюся смертного случаю. Він же ж такий до себе безжалісний». Кірсанов помчав. Рахметов відімкнув двері з похмурою широкою посмішкою, і відвідувач побачив річ, від якої і не Аграфена Антонівна могла розвести руками: спина й боки всієї білизни Рахметова (він був у самій білизні) були облиті кров'ю, під ліжком була кров, повстина, на якій він спав, теж у крові; в повстині натикані були сотні дрібних цвяхів головками зісподу, вістрям вгору, вони висовувалися з повстини мало не на піввершка; Рахметов лежав на них ніч. «Дозвольте, що ж це таке, Рахметов?» — з жахом промовив Кірсанов. — «Спроба. Треба. Неправдоподібно, звичайно; проте, на всякий випадок треба. Бачу, можу»⁵⁴. Крім того, що бачив Кірсанов, видно з цього також, що хазяйка, певно, могла б розповісти багато дечого цікавого про Рахметова; але, як людина простодушна й простоплатна, стара любила його без тями, і вже, звичайно, від неї не можна було б нічого добитися. Вона й цього разу побігла до Кірсанова лише тому, що сам Рахметов дозволив їй це для її заспокоєння: надто-бо вона плакала, гадаючи, що він хоче вбити себе.

Місяців через два після цього — діло було наприкінці травня — Рахметов зникав на тиждень чи й більше, але тоді ніхто цього не помітив, бо зникати на кілька днів траплялося йому нерідко. Тепер Кірсанов розповів ось яку історію про те, як Рахметов провів ці дні. Вони становили еротичний епізод в житті Рахметова. Любов виникла з події, гідної Микитки Ломова. Рахметов ішов з першого Парголова до міста, замислившись і більше дивлячись у землю, своїм звичаєм, біля Лісного інституту. Його вивів із задуми одчайдушний жіночий крик; глянув: кінь поніс даму, що каталася в шарабані, дама сама правила і не справила, віжки тяглися по землі — кінь був уже за два кроки від Рахметова; він кинувся на середину дороги, але кінь уже промчав мимо, він не встиг піймати повіді, устиг тільки схопитися за задню вісь шарабана — і спинив, але впав. Підбіг народ, допомогли дамі зійти з шарабана, підвели Рахметова; у нього були трохи розбиті груди, але головне, колесом вирвало йому чималий

шмат м'яса з ноги. Дама вже отямилася і звеліла віднести його до себе на дачу, за якихось півверсти. Він погодився, бо почував слабість, але зажадав, щоб послали неодмінно по Кірсанова, не по якогось іншого медика. Кірсанов визнав, що удар грудьми не загрозливий, але що сам Рахметов дуже вже знесилився від втрати крові. Він пролежав днів десять. Врятована дама, звичайно, доглядала його сама. Йому нічого іншого не можна було робити через слабість, а тому він говорив з нею, — однаково ж, час марнувався б дурно, — говорив і розговорився. Дама була вдова років 19, жінка не бідна і взагалі цілком незалежного стану, розумна, порядна жінка. Вогненна мова Рахметова, звичайно, не про кохання, зачарувала її: «Я вві сні бачу його оточеного сьайвом», — казала вона Кірсанову. Він теж полюбив її. Вона, по одягу й по всьому, вважала його за людину, у якої немає нічогісінько, тому перша призналася й запропонувала йому вінчатись, коли він на 11-день устав і сказав, що може їхати додому. «Я був з вами одвертіший, ніж з іншими; ви бачите, що такі люди, як я, не мають права зв'язувати чию-небудь долю з своєю». — «Так, це правда, — сказала вона, — ви не можете одружитись. Але доки вам доведеться покинути мене, доти любіть мене». — «Ні, й цього я не можу прийняти, — сказав він, — я мушу придушити в собі любов: любов до вас зв'язувала б мені руки, вони й так не скоро розв'яжуться в мене, — уже зв'язані. Але розв'яжу. Я не повинен любити». Що було потім з цією дамою? В її житті мусив статися злам; певно, вона й сама зробилася особливою людиною. Мені хотілося довідатись. Але я цього не знав, Кірсанов не сказав мені її ім'я, а сам теж не знав, що з нею; Рахметов просив його не бачитися з нею, не довідуватись про неї: «Коли я думатиму, що ви будете що-небудь знати про неї, я не втримаюся, почну питати, а це не годиться». Дізнавшись про таку історію, всі згадали, що в той час, місяців півтора чи два, а може й більше, Рахметов був похмуріший, ніж звичайно, не входив в азарт проти себе, скільки б не кололи йому очі його паскудною слабістю, тобто сигарами, і не посміхався широко й солодко, коли йому лестили ім'ям Микитки Ломова. А я пригадав і більше: того літа, три-чотири рази, у розмовах зо мною, він, через деякий час після першої нашої розмови, полюбив мене за те, що я сміявся, (наодинці з ним) із нього, і у відповідь на мої насмішки, вихоплювалися у нього такого роду слова: «Так, жалійте мене, ви маєте рацію, жалійте: адже я й теж не абстрактна ідея, а людина, якій хотілося б жити. Ну, та це нічого, минеться», — додавав він. І справді, минулося. Лише раз, коли вже я занадто розворушив його глузуванням, навіть пізньої осені, все ще викликав я з нього ці слова.

Проникливий читач, можливо, догадується з цього, що я знаю про Рахметова більше, ніж кажу. Можливо. Я не смію перечити йому, бо він проникливий. Але якщо я й знаю, то хіба мало я знаю такого, чого тобі, проникливий читачу, довіку не взнати.

А от чого я справді не знаю, то не знаю: де тепер Рахметов, і що з ним, і чи побачу я його коли-небудь. Про це я не маю ніяких інших ні звісток, ні здогадів, крім тих, що їх мають усі його знайомі. Коли минуло місяців три-чотири після того, як він зник з Москви, і не доходило ніяких чуток про нього, ми всі припустили, що він подався мандрувати по Європі. Здогад цей, здається, правдивий. Принаймні, він підтверджується ось яким випадком. Через рік після того, як зник Рахметов, один із знайомих Кірсанова зустрів у вагоні, по дорозі з Відня до Мюнхена, молодого чоловіка, росіянина, який казав, що об'їхав слов'янські землі, скрізь зближався з усіма класами, в кожній землі лишався по стільки, щоб досить узнати поняття, звичаї, спосіб життя, побутові заклади, ступінь добробуту всіх головних складових частин населення, жив для цього і в містах, і в селах, ходив пішки з села в село, потім таким самим чином познайомився з румунами й угорцями, об'їхав і обійшов північну Німеччину, звідти пробрався знову на південь, до німецьких провінцій Австрії, тепер їде в Баварію, звідти в Швейцарію, через Вюртемберг і Баден у Францію, яку об'їде й обійде так само, звідти за тим же таки проїде в Англію, і на це витратить ще рік; якщо залишиться від цього року час, він подивиться і на іспанців, і на італійців, якщо ж не залишиться часу, то хай і так буде, бо це не так «треба», а ті землі оглянути «треба» — навіщо ж? — «для міркувань»; а що через рік, в усякому разі, йому «треба» бути вже в Північно-Американських штатах, вивчити які більше «треба» йому, ніж будь-яку іншу землю, і там він залишиться довго, може, більше року, а може, й назавжди, якщо він там знайде собі діло, але ймовірніше, що років через три він повернеться до Росії, бо, здається, в Росії, не тепер, а тоді, років через три-чотири, «треба» буде йому бути.

Все це дуже схоже на Рахметова, навіть оті «треба», що так запали в пам'ять оповідачеві. Віком, голосом, рисами обличчя, наскільки їх запам'ятав оповідач, проїжджий теж скидався на Рахметова; але оповідач тоді не звернув особливої уваги на свого супутника, який до того ж недовго й був його супутником, всього години зо дві: сів у вагон в якомусь городку, вийшов у якомусь селі; тому оповідач міг описувати його зовнішність лише надто загальними виразами, і цілковитої певності тут немає: найімовірніше, це був Рахметов, а втім, хто ж його знає? Може, й не він.

Була ще чутка, що молодий росіянин, колишній поміщик, з'являвся до найбільшого з європейських мислителів XIX віку, батька нової філософії⁵⁵, німця, і сказав йому так: «У мене 30 000 талерів; мені потрібно лише 5 000; решту я прошу вас узяти в мене» (філософ живе дуже бідно.) — «Навіщо ж?» — «На видання ваших творів». — Філософ, натурально, не взяв, але росіянин немовби все-таки поклав у банкіра гроші на його ім'я і написав йому так: «Грішми розпоряджайтесь, як хочете, хоч киньте у воду, а мені їх уже не зможете повернути, мене ви не знайдете», — і

немовби ці гроші так і тепер лежать у банкіра. Якщо ця чутка правдива, то немає ніякого сумніву, що до філософа з'явився саме Рахметов...

Так ось який був добродій, що сидів тепер у кабінеті в Кірсанова.

Справді, особлива людина був цей добродій, екземпляр дуже рідкої породи. І не для того описується мною так докладно один екземпляр цієї рідкої породи, щоб навчити тебе, проникливий читачу, пристойного (невідомого тобі) поводження з людьми цієї породи: тобі жодної такої людини не бачити; твої очі, проникливий читачу, не так збудовані, щоб бачити таких людей; для тебе вони невидимі; їх бачать тільки чесні й сміливі очі; а для того тобі служить опис такої людини, щоб ти хоч би з чуток знав, які люди є на світі. До чого він служить для читачок та звичайних читачів, це вони самі знають.

Справді, смішні ці люди, як Рахметов, дуже чудні. Це я для них самих кажу, що вони смішні, кажу тому, що мені шкода їх; це я для тих благородних людей кажу, які зачаровуються ними: не йдіть за ними, благородні люди, кажу я, бо бідний на особисті радощі шлях, на який вони кличуть вас, але благородні люди не слухають мене й кажуть: ні, не бідний, дуже багатий, а хоч би й бідний був у якомусь місці, так не довге ж воно, у нас вистачить сили пройти це місце, вийти на багаті радістю, безкраї місця. То бачиш, проникливий читачу, це я не для тебе, а для іншої частини публіки, кажу, що такі люди, як Рахметов, смішні. А тобі, проникливий читачу, я скажу, що це непогані люди; а то ж ти, чого доброго, й не зрозумієш сам; так, непогані люди. Мало їх, але ними розцвітає життя всіх; без них воно заглухло б, прокисло б; мало їх, але вони дають усім людям дихати, без них люди задихнулися б. Велика маса чесних і добрих людей, а таких людей мало; але вони у ній — теїн у чаєві, букет у благородному вині; від них її сила й аромат; це цвіт кращих людей, це рушії рушіїв, це сіль солі землі.

XXX

«Ну, — думає проникливий читач, — тепер головною особою буде Рахметов і заткне за пояс усіх, і Віра Павлівна в нього закохається, і ось незабаром з Кірсановим почнеться та ж історія, яка була з Лопуховим». Нічого цього не буде, проникливий читачу; Рахметов просидить вечір, поговорить з Вірою Павлівною, я не потаю від тебе жодного слова з їхньої розмови, і ти незабаром побачиш, що коли б я не хотів переказувати тобі цієї розмови, то дуже легко було б і не переказувати її, і хід подій у моему оповіданні аж ніяк не змінився б від цього замовчування, і наперед тобі кажу, що коли Рахметов, поговоривши

з Вірою Павлівною, піде, то вже й зовсім він піде з цього оповідання, і що не буде він ні головною, ні неголовною, зовсім ніякою дійовою особою в моєму романі. Навіщо ж його введено в роман і так докладно описано? От спробуй, проникливий читачу, чи відгадаєш ти це? А це буде сказано тобі на дальших сторінках, зараз же після розмови Рахметова з Вірою Павлівною; як тільки він піде, так це я й скажу тобі наприкінці розділу. Вгадай-но тепер, що там буде сказано: угадати не важко, якщо ти маєш хоч найменше уявлення про художність, про яку ти так любиш балакати, — та куди тобі! Ну, я підкажу більш ніж половину розгадки: Рахметова введено для додержання найголовнішої, самої основної вимоги художності, виключно тільки для задоволення її; ну, ну, вгадай хоч тепер, хоч тепер угадай, яка ця вимога, і що треба було зробити для її задоволення, і яким чином її задоволено через те, що показано тобі постать Рахметова, яка лишається без ніякого впливу й участі в ході оповідання; — ану лиш, угадай. Читачка й звичайний читач, що не розводяться про художність, вони знають це, а спробуй-но вгадати ти, мудрець. Для того й дається тобі час, і ставиться власне для цього довга й товста риса між рядками: бачиш, як я дбаю про тебе. Спинись лишень на ній, та й поміркуй, чи не відгадаєш, бува.

Приїхала Мерцалова, потужила, повтішала, сказала, що з радістю буде займатися майстернею, не знає тільки, чи зуміє, і знову стала тужити і втішати, допомагаючи розбирати речі. Рахметов, попросивши сусідську служницю сходити в булочну, поставив самовар, подав, стали пити чай; Рахметов з півгодини посидів з дамами, випив п'ять склянок чаю, з ними спорожнив половину величезного сметанника і з'їв страшенно багато печива, крім двох звичайних булок, що правили за фундамент: «маю право на це розкошування, бо жертвую цілу половину доби». Порозкошував, послухав, як дами побиваються, висловив тричі думку, що «це безумство» — тобто не те, що дами побиваються, а вбити себе, від чого б не було, крім надто болісної й невиліковної фізичної хвороби або для попередження якої-небудь болісної неминучої смерті, наприклад, колесування; висловив цю думку кожного разу в небагатьох, але сильних словах, своїм звичаєм, налив шосту склянку, вилив у неї решту вершків, узяв решту печива — дами вже давно попили чай, — уклонився і пішов з цими матеріалами для фіналу свого матеріального розкошування знову в кабінет, уже цілком посибаритствувати трохи, улігшись на дивані, на якому спить кожен, але який для нього є щось уже подібне до капуанської розкоші⁵⁶. «Маю право на це свято, бо жертвую 12-ма або й 14-ма годинами часу». Скінчивши матеріальне розкошування, відновив розумове — читання коментаря на Апокаліпсис. Годині о 9-й приїхав поліцейський чиновник по-

відомити дружину того, що застрелився, про справу, яка тепер уже цілком була з'ясована; Рахметов сказав, що дружина вже знає, і говорити з нею нема чого; чиновник був дуже радий, що уник тяжкої сцени. Потім з'явилися Маша й Рахель, почалось розглядання одежі й речей: Рахель визначила, що за все крім гарної шуби, якої вона не радить продавати, бо через три місяці однаково ж довелось б справляти нову, — Віра Павлівна погодилася, — то за всю решту можна дати 450 карбованців, справді, більше не можна було й на внутрішнє переконання Мерцалової; таким чином, годині о 10 торгова операція була скінчена; Рахель віддала 200 карбованців, більше в неї не було, решту вона пришле днів через три, через Мерцалову, забрала речі й поїхала. Мерцалова посиділа ще з годину, але час додому годувати груддю дитину, і вона поїхала, сказавши, що приїде завтра провести на залізницю.

Коли Мерцалова поїхала, Рахметов згорнув Ньютонів «Коментар до Апокаліпсиса», поставив акуратно на місце і послав Машу спитати Віру Павлівну, чи може він зайти до неї. Може. Він увійшов з звичайною неквапливістю й холодністю.

— Віро Павлівно, я можу тепер значною мірою втішити вас. Тепер уже можна, раніше не слід було. Попередивши, що загальний результат мого візиту буде втішний, — ви знаєте, я не кажу марних слів, і тому наперед мусите заспокоїтись, — я викладатиму справу по порядку. Я вам сказав, що зустрівся з Олександром Матвійовичем і що знаю все. Це, дійсно, так і є. Я, справді, бачився з Олександром Матвійовичем і, справді, я знаю все. Але я не казав того, що я знаю все від нього, і я не міг би цього сказати, бо, дійсно знаю все не від нього, а від Дмитра Сергійовича, який просидів у мене години зо дві; мене було попереджено, що він буде в мене, тому я й був дома, він сидів у мене години зо дві чи й більше після того, як він написав записку, що так засмутила вас. Він ото й просив...

— Ви чули, що він хоче зробити, і не спинили його?

— Я просив вас заспокоїтись, бо результат мого візиту буде втішний. Так, я не спинив його, бо рішення його мало підстави, як ви сама побачите. Я почав: — він ото й просив мене провести цей вечір у вас, знаючи, що ви будете засмучені, і дав мені до вас доручення. Саме мене обрав він посередником, бо знав мене за людину, яка з буквальною точністю виконує доручення, якщо береться за нього, і яку не можна відхилити від точного виконання взятого обов'язку ніяким почуттям, ніякими просьбами. Він передбачав, що ви стали б благати про порушення його волі, і сподівався, що я, не розчулившись від ваших благань, виконаю її. І я виконаю її, тому наперед прошу: — не просіть у мене ніякої поступки в тому, що я скажу. Його доручення полягає ось у чому: він, ідучи, щоб «зійти зі сцени»...

— Боже мій, що він зробив! Як же ви могли не спинити його?

— Вдумайтеся в цей вираз: «зійти зі сцени» і не засуджуйте

мене передчасно. Він ужив цього виразу в записці, одержаній вами, адже так? І ми вживатимемо саме його, бо він дуже вірний і вдало вибраний.

В очах Віри Павлівни стало виявлятися нерозуміння; їй дедалі ясніше думалося: «я не знаю, що це? Що ж мені думати?» О, Рахметов при всій видимій безглуздості своєї докладної манери оповідати був майстер, великий майстер провадити справу! Він був великий психолог, він знав і вмів виконувати закони поступового підготування.

— Отже, ідучи, щоб, за дуже вірним його виразом, «зійти зі сцени», він лишив мені записку до вас...

Віра Павлівна схопилася:

— Де ж вона? Давайте її! І ви могли сидіти тут цілий день, не віддаючи її?

— Міг, бо бачив потребу. Скоро ви оціните мої причини. Вони поважні. Але, насамперед, я мушу пояснити вам вираз, вжитий мною на самому початку: «результат буде втішний». Під втішністю результату я не розумів одержання вами цієї записки з двох причин, з яких перша — саме одержання записки ще не було б достатнім заспокоєнням, щоб заслужувати ім'я втіхи, адже так? Для втіхи треба чогось більшого. Отже, втішити вас має самий зміст записки.

Віра Павлівна вдруге схопилася.

— Заспокойтесь, я не можу сказати, що ви помиляєтесь. Попередивши вас про зміст записки, я прошу вас вислухати другу причину, через яку я не міг розуміти під «втішністю результату» саме одержання вами записки, а мусив розуміти її зміст. Цей зміст, характер якого ми визначили, такий важливий, що я можу тільки показати вам її, але не можу віддати вам її. Ви прочитаєте, але ви її не одержите.

— Як? Ви не віддасте мені її?

— Ні. Саме тому мене й вибрано, що кожен інший на моєму місці віддав би. Вона не може лишитися у ваших руках, бо через надзвичайну важливість її змісту, характер якого ми визначили, вона не повинна лишитися ні в чийх руках. А ви захотіли б зберегти її, якби я віддав її. Тому, щоб не бути змушеним віднімати її у вас силоміць, я вам не віддам її, а тільки покажу. Але я покажу її лише тоді, коли ви сядете, складете на коліна ваші руки і дасте слово не піднімати їх.

Коли б тут був хтось сторонній, він, хоч би яке чуле серце мав, не міг би не засміятися з урочистості всієї цієї процедури і особливо з обрядних церемонностей цього її фіналу. Смішно, це правда. Але як би гарно було для наших нервів, коли б, повідомляючи нам сильні звістки, зміли додержувати хоча б десятої частки тієї витримки підготування, як Рахметов.

Але Віра Павлівна, як людина не стороння, звичайно, могла відчувати лише тяжкий бік цієї повільності, і сама мала вигляд, з якого не менше міг потішитися спостерігач, коли, швиденько

сівши й квапливо, слухняно склавши руки, якнайкумеднішим голосом, тобто голосом болісного нетерпіння, вигукнула: «клянуся!»

Рахметов поклав на стіл аркуш поштового паперу, на якому було написано десять-дванадцять рядків.

Тільки-но Віра Павлівна кинула на них погляд, як ту ж мить, спалахнувши, забувши всякі клятви, схопилася; мов блискавка майнула її рука, щоб схопити записку, але записка була вже далеко, в піднятій руці Рахметова.

— Я передбачав це, і тому, як ви помітили б, коли б могли помічати, не відпускав своєї руки від записки. Так само й далі я держатиму цей аркуш за ріжок увесь час, доки він лежатиме на столі. Тому всякі ваші спроби схопити його будуть марні.

Віра Павлівна знову сіла й склала руки. Рахметов знову поклав перед її очима записку. Вона двадцять разів, хзилюючись, перечитувала її. Рахметов стояв біля її крісла дуже терпляче, тримаючи рукою ріжок аркуша. Так минуло з чверть години. Нарешті, Віра Павлівна підняла руку вже смирно, очевидно не з наміром схопити записку, затулила нею очі: «Який він добрий, який він добрий!» — промовила вона.

— Я не цілком поділяю вашу думку, і чому саме — ми поговоримо. Це вже не буде виконанням його доручення, а висловленням тільки моєї думки, яку висловив я і йому під час останнього нашого побачення. Його доручення полягало лише в тому, щоб я показав вам цю записку і потім спалив її. Ви досить бачили її?

— Ще, ще.

Вона знову склала руки, він знову поклав записку і з таким же терпінням знову стояв добру чверть години. Вона знову затулила обличчя руками й повторювала: «О, який він добрий, який він добрий!»

— Наскільки ви могли вивчити цю записку, ви вивчили її. Коли б ви були в спокійному стані, ви не тільки знали б її напам'ять, форма кожної літери навіки врізалась би у вашій пам'яті, так довго й уважно ви дивилися на неї. Але при такому хвилюванні, як у вас тепер, закони запам'ятовування порушуються, і пам'ять може зрадити вас. Передбачаючи цей шанс, я зробив копію з записки, і ви завжди, коли вам буде завгодно, можете бачити у мене цю копію. Трохи згодом, я, певно, навіть визнаю можливим віддати вам її. А зараз, я гадаю, вже можна спалити оригінал, і тоді моє доручення буде скінчене.

— Покажіть ще.

Він знову поклав записку. Віра Павлівна на цей раз безперестанно підводила очі від паперу: видно було, що вона заучує записку напам'ять і перевіряє себе, чи твердо її вивчила. Через кілька хвилин вона зітхнула і перестала відводити очі від записки.

— Тепер, як я бачу, вже досить. Пора. Уже дванадцять годин, а я ще хочу викласти вам свої думки про цю справу, бо вважаю корисним для вас узнати мою думку про неї. Ви згодні?

— Так.

Записка ту ж мить запалала на вогні свічки.

— Ах! — скрикнула Віра Павлівна, — я не те сказала, навіть?

— Так, ви сказали тільки, що згодні слухати мене. Але вже однаково. Треба ж було коли-небудь спалити. — Кажучи ці слова, Рахметов сів. — І до того, лишилась копія записки. Тепер, Віро Павлівно, я вам висловлю свою думку про справу. Я почну з вас. Ви виїжджаєте. Чому?

— Мені було б дуже тяжко лишатись тут. Дивитися на місця, які нагадували б минуле, було б гірко для мене.

— Так, це почуття неприємне. Але невже багато легше було б вам у всякому іншому місці? Адже зовсім не багато легше. І тимчасом, що ви зробили? Щоб мати незначну полегкість собі, ви кинули напризволяще п'ятдесят чоловік, доля яких від вас залежала. Чи ж добре це?

Де поділася нудна урочистість тону Рахметова! — Він говорив жваво, легко, просто, коротко, піднесено.

— Так, але ж я хотіла просити Мерцалову.

— Це не так. Ви не знаєте, чи здатна вона замінити вас у майстерні: адже її здібність до цього ще не випробувана. А тут потрібна здібність досить рідка. Десять шансів проти одного, що вас нікому було замінити і що ваш від'їзд руйнував майстерню. Чи ж добре це? Ви піддавали майже певній, майже неминучій загибелі добробут п'ятидесяти чоловік. І заради чого? Заради маленької зручності собі. Чи ж добре це? Яка ніжна дбайливість про мізерне полегшення для себе, і яка бездушність до долі інших! Як вам подобається цей бік вашої справи?

— Чому ж ви не спиняли мене?

— Ви б не послухались. Та я ж і знав, що ви незабаром повернетесь, отже нічого особливого не станеться. Винні ви?

— Цілком, — сказала Віра Павлівна, почасти в жарт, але почасти, навіть більше ніж почасти, і серйозно.

— Ні, це ще тільки один бік вашої провини. Цілком буде куди більше. Але за каяття нагорода: допомога виправити другу провину, яку ще можна виправити. Ви тепер спокійні, Віро Павлівно?

— Так, майже.

— Гарзд. Як ви гадаєте, спить Маша? Потрібна вона вам зараз на що-небудь?

— Звичайно, ні.

— А ви ж уже заспокоїлись; отже, ви уже могли б згадати, що треба сказати їй: спи, вже перша година, а вона ж уранці встає рано. Хто повинен був згадати про це, ви чи я? Я піду скажу їй, щоб спала. І тут-таки, до речі — за нове каяття, адже ви знову каєтесь, — нова нагорода, я наберу, що там є повечеряти. Адже ви не обідали сьогодні; а тепер, я гадаю, вже є апетит.

— Так, є; бачу, що є, та ще й який, коли ви нагадали, — сказала Віра Павлівна, вже зовсім сміючись.

Рахметов приніс холодну страву, що лишилася від обіду, — Маша показала йому сир, баночку з якимись грибами; закуска вийшла дуже пристойна, — приніс два прибори, зробив усе сам.

— Бачите, Рахметов, як ретельно я їм, значить, хотілося; а я ж не почувала і про себе забула, не про саму Машу; отже, я ще не така зловмисна злочинниця.

— І я не таке чудо дбайливості про інших, що згадав за вас про ваш апетит: мені самому хотілося їсти, я погано пообідав; правда, з'їв стільки, що іншому більш ніж досить було б і на півтора обіди, але ви знаєте, як я їм — за двох мужиків.

— Ах, Рахметов, ви були добрим ангелом не для самого мого апетиту. Але навіщо ж ви цілий день сиділи, не показуючи записки? Навіщо ви так довго мучили мене?

— Причина дуже солідна. Треба було, щоб інші бачили, яка ви зажурена, щоб звістка про вашу невимовну журбу розлетілася для вірогідності події, яка вас зажурила. Адже ви не захотіли б прикидатися. Та й неможливо цілком замінити натуру нічим, натура все-таки діє багато переконливіше. Тепер є три джерела вірогідності події: Маша, Мерцалова, Рахель. Мерцалова особливо важливе джерело, — це ж уже на всіх ваших знайомих. Я був дуже радий вашій думці послати по неї.

— Який же ви хитрий, Рахметов!

— Так, це не погано придумано — чекати до ночі, тільки не мною; це придумав Дмитро Сергійович сам.

— Який він добрий! — Віра Павлівна зітхнула, тільки правду сказати, зітхнула не з сумом, а лише з вдячністю.

— Е, Віро Павлівно, ми його ще розберемо. Останнім часом він, справді, обміркував усе розумно й діяв чудово. Але ми знайдемо за ним грішки, і такі чималенькі.

— Не смійте, Рахметов, так говорити про нього. Чуєте, я розсерджусь.

— Ви бунтувати? За це кара. Чи карати вас і далі? Адже список ваших злочинів тільки ще почато.

— Карайте, карайте, Рахметов.

— За покірність нагорода. Покірність завжди винагороджується. У вас, звичайно, знайдеться пляшка вина. Вам не вадить випити. Де знайти? У буфеті чи десь у шафі?

— У буфеті.

В буфеті знайшлася пляшка хересу. Рахметов примусив Віру Павлівну випити дві чарки, а сам закурив сигару.

— Як жаль, що не можу і я випити три-чотири чарки — хотілося б.

— Невже хотілося б, Рахметов?

— Заздро, Віро Павлівно, заздро, — сказав він, сміючись. — Людина слабка.

— Ви то ще слабкі, слава богу! Але, Рахметов, ви дивуєте

мене. Ви зовсім не такий, як мені здавалося. Чому ви завжди таке похмуре страховище? А от же зараз ви мила, весела людина?

— Віро Павлівно, я виконую зараз веселий обов'язок, чого ж мені не бути веселим? Але ж це випадок, це рідкість. Взагалі бачиш невеселі речі; як же тут не будеш похмурим страховищем? Тільки, Віро Павлівно, якщо вже трапилося вам бачити мене в такому настрої, в якому я був би радий бути завжди, і дійшло у нас до такої одвертості, — хай це буде секрет, що я не з власної охоти похмуре страховище. Мені легше виконувати мій обов'язок, коли не помічають, що мені самому хотілося б не тільки виконувати мій обов'язок, але й радіти з життя; тепер мене вже й не намагаються розважити, не віднімають у мене часу на відмовляння від запитань. А щоб вам легше було уявляти мене не інакше, як похмурим страховищем, треба продовжувати слідство про ваші злочини.

— Та чого ж вам іще? — ви вже й так знайшли два: нечулість до Маші й нечулість до майстерні. Я каюся.

— Бездушність до Маші — лише провина, а не злочин: Маша не гинула від того, що терла б собі сонні очі зайву годину, — навпаки, вона робила це з приємним почуттям, що виконує обов'язок. Але за майстерню я справді хочу гризти вас.

— Та вже ж згризли.

— Ще не всю, а я хочу згризти всю вас. Як ви могли кидати її на загибель?

— Та я ж уже покаялася і не кидала ж: адже Мерцалова згодилась замінити мене.

— Ми вже говорили, що ваш намір замінити себе нею — недостатнє виправдання. Але ви цією відмовкою тільки викрили новий свій злочин. — Рахметов поволі переходив знову на серйозний, хоч і не похмурий тон. — Ви кажете, що вона замінює вас, — це вирішено?

— Так, — сказала Віра Павлівна, вже не жартуючи, як перед тим, уже передчуваючи, що з цього виходить справді щось негарне.

— Отже, маєте. Справа вирішена, ким? вами й нею; вирішена, і словом не спитавшись, чи згодні ті п'ятдесят чоловік на таку зміну, чи не хочуть вони чогось іншого, чи не знаходять вони чогось кращого. Адже це деспотизм, Віро Павлівно. Ось уже за вами два великих злочини: безжальність і деспотизм. Але третій ще тяжчий. Заклад, який більш-менш добре відповідав здоровим ідеям про влаштування побуту, який був більш-менш важливим підтвердженням практичності їх, — а практичних же доказів цього ще так мало, кожен із них ще такий дорогоцінний, — цей заклад ви піддавали риску загинути, перетворитися з доказу практичності на свідок непридатності, безглуздість ваших переконань, на засіб спростовання ідей, благодетельних для людськості; ви подавали аргумент проти святих ваших принципів захисникам темряви й зла. Тепер, я не кажу вже про те, що ви

руйнували добробут 50 чоловік, — що важать 50 чоловік! — ви шкодили справі людства, зраджували справу прогресу. Це, Віро Павлівно, те, що церковною мовою зветься гріхом проти духа святого, — гріхом, про який говориться, що всякий інший гріх може відпуститися людині, але цей — ніяк, ніколи. Правда ж? злочинниця? Та добре, що все це так скінчилося, і що ваші гріхи вчинені лише вашою уявою. А ви, одначе ж, і справді почервоніли, Віро Павлівно. Гаразд, я вам дам утіху. Якби ви не страждали дуже тяжко, ви не зробили б таких злочинних речей і в уяві. Значить, справжній злочинець і в цих речах, — той, хто так сильно збентежив вас. А ви все кажете: який він добрий, який він добрий!

— Як? По-вашому, він був винен, що я страждала?

— А то хто ж? І вся ця справа, — він вів її добре, я не сперечаюся — але навіщо вона була? Навіщо весь цей шум? Нічому цьому зовсім не слід було бути.

— Так, я не повинна була мати цього почуття. Але ж я не кликала його, я намагалася придушити його.

— Ну от, не повинна була. В чому ви винні, того ви не помічали, а в чому й трохи не винні, за те докоряєте собі! Це почуття конче мусило виникнути, раз дано характери ваш і Дмитра Сергійовича: не так, то інакше, воно все-таки розвинулося б; адже тут корінне почуття зовсім не те, що ви покохали іншого, це вже наслідок; корінне почуття — невдоволення вашими попередніми відносинами. В яку форму мусило розвинутися це невдоволення? Коли б ви й він, обое, або хоч одне з вас, були люди нерозвинені, неделікатні або лихі, воно розвинулося б у звичайну свою форму — ворожнеча між чоловіком і жінкою, ви гризлися б одне з одним, якби обое були лихі, або одне з вас гризло б другого, а другий згризався б, — у всякому разі, була б родинна каторга, з якої ми й милуємося в більшій частині подружжів; вона, звичайно, не завадила б розвинутися й кохання до іншого, але головна штука була б у ній, у каторзі, у гризні одним одного. У вас такої форми не могло набрати це невдоволення, бо обое ви люди порядні, і воно розвинулося лише в найлегшу, найм'якшу, найневиннішу свою форму, в кохання до іншого. Значить, про кохання до іншого тут і говорити нема чого: зовсім не в ньому суть справи. Суть справи — невдоволення з попереднього становища; причина невдоволення — несхожість характерів. Обое ви гарні люди, але коли ваш характер, Віро Павлівно, дозрів, утратив дитячу невиразність, набув певних рис, — виявилось, що ви і Дмитро Сергійович не дуже підходите одне до одного. Що тут ганебного для кого-небудь із вас? Адже ось і я гарна людина, а могли б ви ужитися зо мною? Ви повісилися б від нудьги зо мною, — через скільки днів, як ви гадаєте?

— Через небагато днів, — сказала Віра Павлівна, сміючись.

— Він не таке похмуре страховище, як я, а все-таки ви і він надто не до пари одне одному. Хто мусив перший помітити це?

Хто старіший роками, чий характер усталився раніше, хто був досвідченіший у житті? — Він мусив передбачити й приготувати вас, щоб ви не лякалися й не побивалися. А він зрозумів це лише тоді, коли не тільки що цілком розвинулося почуття, якого він повинен був сподіватися і не сподівався, а коли вже навіть з'явився наслідок цього почуття, інше почуття. Чому ж він не передбачив і не помітив? Дурний він, чи що? Вистачило б розуму. Ні, через неухважність, недбальство він нехтував своїми відносинами до вас, Віро Павлівно, — ось що! А ви все кажете: добрий він, любив мене! — Рахметов, поступово запалюючись, говорив уже з жаром. Але Віра Павлівна спинила його.

— Я не повинна слухати вас, Рахметов, — сказала вона тоном різкого невдоволення, — ви засипаєте докорами людину, якій я безмежно вдячна.

— Ні, Віро Павлівно, якби вам не треба було слухати цього, я б не став казати. Що я, сьогодні, чи що, помітив це? Що я, з сьогоднішнього дня, чи що, міг би сказати це? Адже ви знаєте, що розмови зо мною не можна уникнути, коли мені здається, що потрібна розмова. Значить, я міг би сказати вам це й раніше, але мовчав же. Значить, якщо тепер став говорити, то треба говорити. Я не кажу нічого раніше, ніж треба. Ви бачили, як я витримав записку цілих дев'ять годин у кишені, хоч мені й шкода було дивитися на вас. Але треба було мовчати, я мовчав. Отже, коли тепер заговорив, що я дуже давно думав про відносини Дмитра Сергійовича до вас, значить, треба говорити про них.

— Ні, я не хочу слухати, — надзвичайно палко сказала Віра Павлівна, — я вас прошу мовчати, Рахметов. Я вас прошу йти звідси. Я дуже вдячна вам за те, що ви згаяли для мене вечір. Але я вас прошу йти.

— Рішуче?

— Рішуче.

— Гарзд, — сказав він, сміючись. — Ні, Віро Павлівно, від мене не відкараскаєтеся так легко. Я передбачив цей шанс і вжив своїх заходів. Ту записку, яка спалена, він написав сам. А ось оцю він написав на мою просьбу. Цю я можу залишити вам, бо вона не документ. Будь ласка. — Рахметов подав Вірі Павлівні записку.

«11 липня. 2 години ночі. Милій друже Вірочко, вислухай усе, що тобі казатиме Рахметов. Я не знаю, що саме він хоче казати тобі, я йому не доручав казати нічого, він не робив мені навіть натяку про те, що він хоче тобі казати. Але я знаю, що він ніколи не каже нічого, крім того, що треба. Твій Д. Л.»

Віра Павлівна бозна-скільки разів цілувала цю записку.

— Чому ж ви не віддавали мені її? У вас, може, є ще що-небудь від нього?

— Ні, нічого більше немає, бо нічого більше не треба було. Чому не віддавав? — доки не було в ній потреби не слід було віддавати.

— Боже мій, як же чому? Та щоб дати мені втіху мати від нього кілька рядків після нашої розлуки.

— Справді, хіба що для цього, — ну, це не так важливо, — він посміхнувся.

— Ах, Рахметов, ви хочете дратувати мене!

— Так ця записка — причина нової сварки між нами? — сказав він, знову сміючись, — якщо так, я відніму її у вас і спалю, адже ви знаєте, про таких людей, як ми з вами, кажуть, що для нас немає нічого святого. Адже ми здатні на всякі насильства й злочини. Ну, що ж, могу я говорити далі?

Обоє вони трохи прохолонули, вона, одержавши записку, він, просидівши кілька хвилин мовчки, доки вона цілувала її.

— Так, я повинна слухати.

— Він не помічав того, що мусив був помітити, — почав Рахметов спокійним тоном, — це призвело до поганих наслідків. Але коли не винуватити його за те, що він не помічав, це все-таки не знімає з нього провини. Хай він не знав, що це мусило неминуче виникнути з суті даних відносин між вашим і його характером, він все-таки повинен був на всякий випадок приготувати вас до чогось подібного, просто як до справи випадкової, якої не можна бажати, якої нічого сподіватися, але яка все-таки може трапитися: адже за майбутнє ніяк не можна ручитися, які випадковості може принести воно. Оцю-от аксіому, що бувають усякі випадковості, вже напевно він знав. Як же він лишав вас у такому стані думок, що, коли сталося це, ви не були приготовлені? Те, що він не передбачив цього, вийшло від нехтування, яке образливе для вас, але само по собі річ ніяка, ні погана, ні гарна; те, що він не підготував вас на всякий випадок, сталося з мотивів зовсім поганих. Звичайно, він діяв несвідомо, але ж натура й виявляється в таких речах, які робляться несвідомо. Підготовляти вас до цього суперечило б його вигодам, адже підготовкою послаблювався б ваш опір почуттю, яке було незгідне з його інтересами. У вас виникло таке сильне почуття, що й найбільший ваш опір не дав наслідків; але ж це знову випадковість, що почуття явилось з такою силою. Якби воно виникло до людини, що менш заслуговувала на нього, хоч все-таки достойної, воно було б слабкіше. Такі сильні почуття, проти яких всяка боротьба марна, рідкий виняток. Далеко більше шансів для виникнення таких почуттів, які можна подолати, якщо сила опору цілком не ослаблена. От для цих найімовірніших шансів йому й не хотілося ослаблювати її. Ось мотив, через який він лишив вас непідготовленою і піддав стільком стражданням. Як вам це подобається?

— Це неправда, Рахметов. Він не крився від мене із своїми думками. Його переконання були так само добре відомі мені, як вам.

— Звичайно, Віро Павлівно. Критися, це було б уже занадто. Заважати розвиткові у вас переконань, які відповідали б його

власним переконанням, для цього удавати, що він думає не те, що думає, це було б уже просто безчесним ділом. Таку людину ви ніколи б і не полюбили. Хіба я називав його поганою людиною? Він людина дуже гарна, як же не гарна? — я, скільки ви хочете, хвалитиму його. Я лише кажу, що перш, ніж виникла ця справа, — коли вона виникла, він поводився гарно, але перш, ніж вона виникла, він поводився з вами погано. Через що ви мучилися? Він казав, — та тут і говорити нема чого, це видно само по собі, — через те, щоб не завдати йому смутку. Як же могла лишитися у вас ця думка, що це завдасть йому великого смутку? Йй не слід було лишатися у вас. Який тут смуток? Це дурниці. Що за ревності такі!

— Ви не визнаєте ревностей, Рахметов?

— У розвиненої людини не повинно бути їх. Це спотворене почуття, це фальшиве почуття, це огидне почуття, це явище того порядку речей, по якому я не даю нікому носити моєї білизни, курити з мого мундштука; це результат погляду на людину, як на мою власність, як на річ.

— Але, Рахметов, якщо не визнавати ревностей, з цього виходять страшні наслідки.

— Для того, хто має їх, вони страшні, а для того, хто не має їх, в них нема нічого не тільки страшного, навіть важливого.

— Але ви проповідуєте цілковиту неморальність, Рахметов!

— Вам так здається після чотирьох років життя з ним? От у цьому він і винен. Скільки разів на день ви обідаєте? Один. Чи був би хто в претензії на те, якби ви стали обідати двічі? Певно, ні. Чому ж ви цього не робите? Боїтеся, чи що, завдати смутку кому-небудь? Певно, просто тому, що це вам непотрібне, що цього вам не хочеться. А обід же річ приємна. Та розум і, головне, сам шлунок каже, що один обід приємний, а другий уже був би неприємний. Проте, якщо у вас є фантазія або хворобливе бажання обідати по двічі, чи спинило б вас від цього побоювання завдати смутку кому-небудь? Ні, якби хто смутився від цього чи забороняв це, ви лише стали б критися, стали б їсти страви, погано приготовлені, бруднили б ваші руки, квапливо хапаючи їжу, бруднили б ваш одяг, ховаючи їжу в кишені, — та й годі. Ідеться тут зовсім не про моральність чи неморальність, а лише про те, чи гарна річ контрабанда. Кого стримує поняття про те, що ревності — почуття, гідне поваги й пощади, що «ах, коли я зроблю це, я завдам смутку» — кого це примушує марно страждати в боротьбі? Лише небагатьох, найблагородніших, за яких уже ніяк не можна побоюватися, що натура їх потягла б до неморальності. Решту ця дурниця ніскільки не стримує, а лише змушує хитрувати, обманювати, тобто робить справді поганими. От вам і все. Хіба ви не знаєте цього?

— Звичайно, знаю.

— Де ж ви після цього знайдете моральну користь ревностей?

— Та ми ж із ним самі завжди говорили в цьому дусі.

— Певно, не зовсім у цьому або говорили слова, та не вірили одне одному, чуючи одне від одного ці слова, а не вірили, звичайно, тому, що раз у раз чули про всяку іншу річ, а може, й про цю саму річ слова в іншому дусі; інакше, як же ви мучилися бозна-скільки часу? І через що? Через які дурниці і яка тяжка буча! Скільки неприємностей для всіх трьох, особливо для вас, Віро Павлівно! Тимчасом, як дуже спокійно могли б ви всі троє жити по-старому, як жили за рік, чи як-небудь переміститися всім на одну квартиру, чи інакше переміститися, чи як би там довелося, тільки зовсім без усяких неприємностей, як і раніше, пити чай утрьох, як і раніше їздити в оперу утрьох. Навіщо ці муки? Навіщо ці катастрофи? І все від того, що у вас, завдяки колишньому поганому способу його тримати вас неприготовленою до цього, лишилося поняття: «я вбиваю його цим», чого тоді зовсім не було б. Так, він завдав вам дуже багато зайвого горя.

— Ні, Рахметов, ви говорите жахливі речі.

— Знову «жахливі речі»! Для мене жахливі: муки через дрібниці і катастрофи через дурниці.

— Так, по-вашому, вся наша історія — дурна мелодрама?

— Авжеж, цілком непотрібна мелодрама з цілком непотрібним трагізмом. І в тому, що замість звичайних розмов найспокійнішого змісту, вийшла тяжка мелодрама, винен Дмитро Сергійович. Його чесного поводження в ній ледве-ледве досить, щоб покрити його попередню провину, що він не запобіг цій мелодрамі підготуванням вас, та й себе, певно, до дуже спокійного погляду на все це, як на чистісіньку нісенітницю, заради якої не варт випити зайвої склянки чаю або не допити однієї склянки чаю. Він дуже винен. Ну, та він досить поплатився. Випийте ще чарку хересу й лягайте спати. Я досяг тепер і останньої мети свого візиту: ось уже три години; якщо вас не будити, ви проспите дуже довго. А я сказав Маші, щоб вона не будила вас раніше, ніж о пів на одинадцятку, так що завтра ледве встигнете ви напитись чаю, як уже треба буде вам поспішати на залізницю; адже якщо й не встигнете укласти всіх речей, то незабаром повернетесь, або вам привезуть їх; як ви гадаєте зробити: щоб слідом за вами поїхав Олександр Матвійович чи самі повернетесь? А вам зараз було б важко з Машею, адже не годилося б, якби вона помітила, що ви зовсім спокійні. Та де там буде їй помітити за півгодини квапливих зборів? Куди гірше була б Мерцалова. Але я зайду до неї рано вранці і скажу їй, щоб не приїжджала сюди, бо ви довго не спали, і не слід вас будити, а щоб їхала просто на залізницю.

— Яка дбайливість про мене! — сказала Віра Павлівна.

— Ну, хоч цього не приписуйте йому, це вже я сам. Але крім того, що я лаю його за колишнє — у вічі йому я, звичайно, наговорив більше й гостріше, — крім того, що він кругом винен у тому, що виникла ця марна мука, в самий час марної муки він поводив себе похвально.

РОЗМОВА З ПРОНИКЛИВИМ ЧИТАЧЕМ І ВИГНАННЯ ЙОГО

Скажи ж, о проникливий читачу, навіщо введено Рахметова, який оце зараз пішов і більше не з'явиться в моєму оповіданні? Ти вже знаєш від мене, що це постать, яка не бере участі в дії...

— Неправда, — перебиває мене проникливий читач, — Рахметов дійова особа: адже він приніс записку, від якої...

— Який же бо й слабкий ти, добродію мій, в естетичних міркуваннях, що їх так полюблюєш, — перебиваю я його, — після цього, по-твоєму, — і Маша дійова особа? Адже вона, на самому початку оповідання, теж принесла листа, від якого жахнулася Віра Павлівна. І Рахель дійова особа? Адже вона дала за речі гроші, без яких не могла б Віра Павлівна виїхати. І професор N дійова особа, бо рекомендував Віру Павлівну за гувернантку пані Б., без чого не вийшло б сцени повернення з Кінногвардійського бульвару? Може, й Кінногвардійський бульвар — дійова особа? Тому що без нього ж не було б сцени побачення на ньому й повернення з нього? А Горохова вулиця, таким чином, вийде вже найголовніша дійова особа, бо без неї не було б і будинків, які стоять на ній, значить, і будинку Сторешникова, значить, не було б і управителя цього будинку, і дочки управителя цього будинку не було б, а тоді ж і всього оповідання зовсім не було б. Ну, однак хай буде по-твоєму, що все це дійові особи: Кінногвардійський бульвар і Маша, Рахель і Горохова вулиця, так про них же й сказано по п'ятеро слів, або й того менше, бо дія їх така, що більш п'яти слів не варта, а подивіться-но, скільки сторінок приділено Рахметову.

— А, тепер знаю, — каже проникливий читач. — Рахметова введено на те, щоб виголосити вирок Вірі Павлівні й Лопухову, він потрібен для розмови з Вірою Павлівною.

— Ой, до чого ж ти й слабкий, добродію мій! Якраз навпаки розумієш справу. Хіба треба було виводити окрему людину для того, щоб вона висловила свою думку про інших осіб? Для такої потреби, може, вводять і виводять людей у своїх творах твої великі художники, а я, хоч і поганий письменник, а все-таки трохи краще розумію умови художності. Ні, добродію мій, Рахметов зовсім не був потрібен для цього. Скільки разів сама Віра Павлівна, Лопухов, Кірсанов висловлюють самі свою думку про свої вчинки й відносини? Вони люди не дурні, вони самі можуть зміркувати, що гарне, що погане, на це їм не треба суфлера. Невже ти гадаєш, що сама Віра Павлівна, коли на дозвіллі, через кілька день, стала б пригадувати минуле сум'яття, не засудила б свою забутливість про майстерню так само, як засудив її Рахметов? І невже ти гадаєш, що Лопухов сам не думав про свої відносини

до Віри Павлівни всього того, що сказав про нього Вірі Павлівні Рахметов? Він усе це думав; порядні люди самі думають про себе все те, що можна сказати на осуд їм, тому-то, добродію мій, вони й порядні люди, — хіба ти цього не знав? Дуже ж слабкий ти, добродію мій, у міркуваннях про те, що думають порядні люди. Я тобі скажу більше: невже ти гадав, що Рахметов у розмові з Вірою Павлівною діяв незалежно від Лопухова? Ні, добродію мій: він був тут лише знаряддям Лопухова, і сам тоді ж дуже добре розумів, що він тут лише знаряддя Лопухова, і Віра Павлівна догадалася про це через день чи через два, і догадалася б була тієї ж самої хвилини, як Рахметов розкрив рота, коли б не була надто схвильована: ось як на ділі стояла справа, невже ти цього не розумів? Звичайно, Лопухов у другій записці каже цілком правдиво, що ні він Рахметову ні Рахметов йому й слова не сказали про те, який буде зміст розмови Рахметова з Вірою Павлівною; але ж Лопухов добре знав Рахметова, і що Рахметов думає про яку справу, і як Рахметов говоритиме в якому випадку, адже порядні люди розуміють одне одного, і не розмовлявши між собою; Лопухов міг би наперед мало не слово в слово написати все, що казатиме Рахметов Вірі Павлівні, саме тому він і просив Рахметова бути за посередника. Чи не відкрити тобі ще глибше психологічні таємниці? Лопухов дуже добре знав, що все, що думає тепер про себе він, і думає про нього Рахметов (і думає Мерцалов, і думає Мерцалова, і думає той офіцер, який боровся з ним на островах), стала б трохи згодом думати про нього й Віра Павлівна, хоч їй ніхто цього не скаже. Вона зараз же побачила б це, як тільки минула б перша гарячка вдячності; отже, міркував Лопухов, в кінцевому підсумку я нічого не втрачаю від того, що посилаю до неї Рахметова, який лятиме мене, адже вона й сама незабаром дійшла б до такої ж думки; навпаки, я здобуваю більшу її повагу: адже вона незабаром зрозуміє, що я передбачав зміст розмови Рахметова з нею і влаштував цю розмову, і навіщо влаштував; от вона й подумає: «яка він благородна людина, знав, що в ті перші дні хвилювання вдячність моя до нього пригнічувала б мене своєю екзальтованістю, і подбав, щоб у голові в мене якнайшвидше виникли думки, які полегшували б цей тягар; адже хоч я й гнівалася на Рахметова, що він лає його, але я тоді ж таки зрозуміла, що по суті Рахметов каже правду; сама я додумалася б до цього через тиждень, але тоді це було б для мене вже байдуже, я й без того була б спокійна; а через те, що ці думки було висловлено мені в перший же день, я скинула з душі тягар, який інакше гнітив би цілий тиждень. В той день ці думки були для мене дуже важливі й корисні... так, він дуже благородна людина». Ось яку штуку утнув Лопухов, а Рахметов був лише його знаряддям. Чи бачиш, добродію мій, проникливий читачу, до чого хитрі благородні люди, і як грає в них егоїзм: не так, як у тобі, добродію мій, бо приємність вони мають не в тому, в чому ти, добродію мій; вони, ба-

чиш, найвищу свою втіху знаходять у тому, щоб люди, яких вони поважають, думали про них як про благородних людей, і для цього, добродію мій, вони клопочуться й вигадують всякі штуки не менш старанно, ніж ти для своїх цілей, тільки цілі у вас різні, тому й штуки вигадуються неоднакові тобою і ними: ти вигадуєш гидкі, шкідливі для інших, а вони вигадують чесні, корисні для інших.

— Одначе як ти смієш говорити мені грубощі? — вигукує проникливий читач, звертаючись до мене, — я за це подам на тебе скаргу, розславлю тебе, як людину неблагонамірену!

— Змилуйтесь, добродію мій, — відповідаю я, — чи ж смію я говорити вам грубощі, коли ваш характер я так само поважаю, як і ваш розум. А я лише насмілююся просвіщати вас щодо художності, яку ви так любите. Ви в цьому відношенні помилялися, добродію мій, гадаючи, ніби Рахметова введено власне для того, щоб виголосити вирок Вірі Павлівні й Лопухову. Не було такої потреби: в думках, які він про них висловлює, немає нічого такого, чого б я не міг подати тобі, добродію мій, як думки самого Лопухова про себе і як думки, що їх і без Рахметова мала б трохи згодом Віра Павлівна про себе й про Лопухова. Тепер, добродію мій, запитання тобі: навіщо ж я оповідаю тобі розмову Рахметова з Вірою Павлівною? Чи розумієш ти тепер, що коли я оповідаю тобі не думки Лопухова й Віри Павлівни, а розмову Рахметова з Вірою Павлівною, то маю на увазі розповідати не ті лише думки, які становили суть розмови, а саме розмову? Навіщо ж потрібно оповідати тобі саме цю розмову? Тому, що вона — розмова Рахметова з Вірою Павлівною; чи розумієш ти хоч тепер? Досі ще ні? Гарний же однак ти! Нездатний ти міркувати, нікчемний. Ну, ось тобі, розжую: якщо розмовляють двоє людей, то з розмови буває більш-менш видно характер цих людей, — розумієш, до чого йдеться? Характер Віри Павлівни був тобі достатньо відомий до цієї розмови? Був, ти не взнав тут нічого нового про неї; ти вже знав, що вона й спалахує, й жартує, і не від того, щоб попоїсти з апетитом, і, може, випити чарочку хересу, значить, розмова потрібна для характеристики не Віри Павлівни, а кого ж? Адже розмовників двоє: вона та Рахметов, для характеристики не її, ану лиш, угадай?

— Рахметова! — вигукує проникливий читач.

— Ну, от, молодець, угадав, за це люблю. Так бачиш, зовсім навпаки проти того, як уявлялося було тобі раніше. Не Рахметова введено для того, щоб провадити розмову, а розмову подано тобі для того, і єдино лише для того, щоб ще більше познайомити тебе з Рахметовим. З цієї розмови ти побачив, що Рахметову хотілося б випити хересу, хоч він і не п'є, що Рахметов не безумовно «похмуре страховище», що, навпаки, коли він за яким-небудь приемним ділом забуває свої тоскні думи, свою пекучу скорботу, то він жартує, і весело розмовляє, та тільки, каже, рідко мені це вдається, і гірко, каже, мені, що мені так рідко це

едається, я, каже, і сам не радий, що я «похмурі страховище», та вже обставини такі, що людина з моєю палкою любов'ю до добра не може не бути «похмурим страховищем», а якби не це, каже, так я б, може, цілий день жартував та реготався, та співав, та танцював.

Чи зрозумів ти тепер, проникливий читачу, що хоч багато сторінок приділено прямому описові того, яка людина був Рахметов, але що, по суті, ще багато більше сторінок присвячено все виключно тому ж таки, щоб познайомити тебе все з тією ж таки особою, яка зовсім не є дійова особа в романі? Скажи ж мені тепер, навіщо виведено і так докладно описано цю постать? Пам'ятаєш, я сказав тобі тоді: «єдине для задоволення головної вимоги художності». Поміркуй лиш, яка вона, і як задовольняється тим, що поставлено перед тобою постать Рахметова. Додумався? Та ні, куди тобі. Ну, то слухай. Або ні, не слухай, ти не зрозумієш, відчепись, досить я потішався над тобою. Я тепер говорю вже не до тебе, я говорю до публіки і говорю серйозно.

Перша вимога художності полягає ось у чому: треба змалювати речі так, щоб читач уявляв їх собі в справжньому їх вигляді. Наприклад, якщо я хочу змалювати будинок, то треба мені досягти того, щоб він уявлявся читачеві саме будинком, а не халупкою і не палацом. Якщо я хочу змалювати звичайну людину, то треба мені досягти того, щоб вона не уявлялася читачеві ні карликом і ні велетнем.

Я хотів змалювати звичайних порядних людей нового покоління, людей яких я зустрічаю цілі сотні. Я взяв трьох таких людей: Віру Павлівну, Лопухова, Кірсанова. За таких звичайних людей я їх вважаю, самі вони вважають себе, вважають їх усі їхні знайомі, тобто такі ж люди, як вони. Де я говорив про них не в такому дусі? Що я оповідав про них не такого? Я змалював їх з любов'ю й повагою, бо кожна порядна людина варта любові й поваги. Але де я схилявся перед ними? Де прозирає в мене бодай найменша тінь думки, що вони вже бо-зна-які високі й прекрасні, що я не можу уявити собі нічого вищого й кращого за них, що вони — ідеали людей? Як я про них думаю, так вони й діють у мене, — не більше, ніж звичайні порядні люди нового покоління. Що вони роблять превиспре-нього? Не роблять підлот, не боягузи, мають звичайні чесні переконання, намагаються додержуватися їх, та й годі — чи не героїство, справді! Так, мені хотілося показати людей, що діють, як усі звичайні люди їх типу, і сподіваюся, мені пощастило досягти цього. Ті читачі, які близько знають живих людей цього типу, сподіваюся, весь час бачили від самого початку, що головні мої дійові особи — аж ніяк не ідеали, а люди зовсім не вищі від загального рівня людей свого типу, що кожен із людей їх типу переживав не дві, не три події, в яких він діяв нітрохи не гірше того, як вони в мене. Припустімо, що інші порядні люди й переживали не достоту такі події, як те, що

оповідаю я; адже в цьому нема зовсім ніякої ні крайності, ні краси, щоб усі жінки й чоловіки розлучалися, адже зовсім не кожна порядна жінка чуває пристрасну любов до приятеля свого чоловіка, не кожен порядний чоловік бореться з пристрасстю до заміжньої жінки, та ще цілих три роки, і так само не кожен буває змушений застрелитись на мосту або (за словами проникливого читача) так, невідомо куди, зникнути з готелю. Але кожна порядна людина зовсім не вважала б за героїство повестися на місці цих змальованих мною людей так само, як вони, і цілком готова до цього, коли б так трапилось, і багато разів поводитися не гірше у випадках не менш, або навіть і більш складних, і все-таки не вважає себе за надзвичайну людину, а лише думає про себе, що я, мовляв, така собі, нічого, досить чесна людина. І добрі знайомі такої людини (все такі ж люди, як вона: серед інших немає в неї доброго знайомства) теж так думають про неї, що, мовляв, вона гарна людина, але навколішки перед нею і не збираються ставати, а думають собі: і ми такі ж, як вона. Сподіваюсь, мені пощастило досягти того, що кожна порядна людина нового покоління пізнає звичайний тип своїх добрих знайомих у моїх трьох дійових особах.

Але ці люди, які від самого початку оповідання думатимуть про моїх Віру Павлівну, Кірсанова, Лопухова, «авжеж, це наші добрі знайомі, прості, звичайні люди, як ми», — люди, які так думатимуть про моїх головних дійових осіб, все-таки ще становлять меншість публіки. Більшість її ще далеко нижча за цей тип. Людина, яка не бачила нічого, крім халупок, може прийняти за зображення палацу малюнок, на якому намальовано такий собі, звичайний будинок. Як бути з такою людиною, щоб будинок здався їй саме будинком, а не палацом? Треба на тому ж малюнку намалювати бодай маленький ріжок палацу; людина по цьому ріжку побачить, що палац, — це, мабуть, штука зовсім уже не того масштабу, як будівля, зображена на малюнку, і що ця будівля, справді, мабуть, не більше, як простий, звичайний будинок, у яких, навіть кращих, усім слід би жити. Не покажи я постаті Рахметова, більшість читачів збилася б з пантелику щодо головних дійових осіб мого оповідання. Я йду в заклад, що до останніх відділів цього розділу Віра Павлівна, Кірсанов, Лопухов здавалися більшості публіки героями, особами вищої природи, може, навіть особами ідеалізованими, може, навіть особами неможливими в дійсності через надто високе благородство. Ні, друзі мої, злі, лихі, жалюгідні друзі мої, це не так вам уявлялося: не вони стоять надто високо, а ви стоїте надто низько. Ви бачите тепер, що вони стоять просто на землі: це тому тільки вам здавалося, ніби вони ширяють за хмарами, що ви сидите в глибоченному проваллі. На тій висоті, на якій вони стоять, повинні стояти, можуть стояти всі люди. Вищі природи, за якими не угнатись мені й вам, жалюгідні друзі мої, вищі природи не

такі. Я вам показав легкий абрис профілю однієї з них: не ті риси, ви бачите. А тим людям, яких я змальовую повнотою, ви можете бути рівними, якщо захочете попрацювати над своїм розвитком. Хто нижчий за них, той низький. Вибивайтеся з вашого провалля, друзі мої, вибивайтеся, це не так важко, виходьте на вільний білий світ, славно жити в ньому, і шлях легкий і привабливий, спробуйте: розвиток, розвиток! Спостерігайте, думайте, читайте тих, хто говорить вам про чисту насолоду життям, про те, що людині можна бути доброю й щасливою. Читайте їх — їхні книжки радують серце, спостерігайте життя — спостерігати його цікаво, думайте — думати принадно. Тільки й усього. Жертв не треба, злиднів не вимагається — їх не потрібно. Бажайте бути щасливими — тільки, тільки це бажання потрібне. Для цього ви з насолодою дбатимете про свій розвиток: у ньому щастя. О, скільки насолод розвиненій людині! Навіть те, що інший відчуває як жертву, горе, розвинена людина відчуває, як задоволення собі, як насолоду, а для радощів яке відкрите серце в неї, і як багато їх у неї! Спробуйте: — гарно!

Розділ четвертий

ДРУГЕ ЗАМІЖЖЯ

I

Берлін, 20 липня 1856

«Вельмишановна пані,
Віро Павлівно,

Близькість моя до загиблого Дмитра Сергійовича Лопухова дає мені надію, що ви прихильно приймете до числа ваших знайомих людину, якої ви зовсім не знаєте, але яка глибоко поважає вас. І в усякому разі, наслідуюсь думати, що ви не закинете мені нав'язливості: вступаючи в кореспонденцію з вами, я лише виконую бажання загиблого Дмитра Сергійовича; і ті відомості, які я подаю про нього, ви можете вважати цілком певними, бо я переказуватиму його думки його власними словами, немовби говорив він сам. Ось його слова про справу, з'ясування якої становить мету мого листа:

«Думки, які привели до розв'язки, що стурбувала людей мені близьких (я переказую справжні слова Дмитра Сергійовича, як уже сказав), визрівали в мені поступово, і мій намір змінювався кілька разів, доки набрав своєї остаточної форми. Факт, що був причиною цих думок, був помічений мною зовсім несподівано, лише в ту хвилину, коли вона (Дмитро Сергійович має на увазі вас) злякано сказала мені про сон, який жахнув її. Сон здався мені дуже важливим; і, як людина, що дивилася на стан почуттів її збоку, я ту ж мить зрозумів, що в житті починається епізод, який, більш чи менш надовго, змінить попередні наші відносини з нею. Але людина до останньої можливості намагається зберегти становище, до якого призвичаїлася; в основній глибині нашої природи лежить консервативний елемент, від якого ми відступаємо лише з необхідності. В цьому,

на мою думку, полягає пояснення першого мого припущення: мені хотілося думати, і думалося, що цей епізод незабаром минеться, і тоді наші попередні відносини відновляться. Вона хотіла уникнути самого епізоду, через найтісніше зближення зо мною. Це захопило мене, і кілька днів я не вважав за неможливе здійснення її надії. Незабаром я переконався, одначе, що надія ця — річ марна. Причина тому полягала в моєму характері.

Я зовсім не хочу засуджувати свого характеру, кажучи це. Я розумію його так.

У людини, що живе як слід, час розподіляється на три частини: праця, насолода й відпочинок або розвага. Насолода так само потребує відпочинку, як і праця. В праці і в насолоді загальний людський елемент бере гору над особистими властивостями: у праці ми діємо під переважним впливом зовнішніх раціональних потреб; у насолоді під переважним впливом інших, теж загальних потреб людської природи. Відпочинок, розвага — елемент, в якому людина шукає відновлення сил від цього збудження, яке виснажує запас життєвих матеріалів, елемент, що його запроваджує в життя вже сама людина; тут людина хоче визначатись власними своїми особливостями, своїми індивідуальними нахилами. В праці і в насолоді людей тягне до людей загальна могутня сила, яка вища за їх персональні особливості, — розрахунок вигоди в праці; в насолоді — однакові потреби організму. У відпочинку не те. Тут не діє загальна сила, яка згладжує всі персональні особливості: відпочинок найбільш особиста справа, тут натура просить собі найбільше простору, тут людина найбільше індивідуалізується, і характер людини найбільше виявляється в тому, який саме відпочинок найлегший і найприємніший для неї.

Щодо цього, люди розпадаються на дві головні групи. Для людей однієї групи відпочинок чи розвага приємніші в товаристві інших. Самотність потрібна кожному. Але для них треба, щоб вона була винятком; а правило для них — життя з іншими. Цей клас багато численніший за інший, якому треба навпаки: на самоті їм просторіше, ніж у товаристві інших. Цю різницю помітила й загальна думка, яка визначає її словами: людина товариська і людина замкнута. Я належу до людей замкнутих, вона — людина товариська. Ось і вся таємниця нашої історії. Здається, ясно, що в цій причині немає нічого ганебного ні для кого з нас. Нітрохи не ганебне й те, що ні в одного з нас не вистачило сили одвернути цю причину: проти своєї натури людина безсила.

Кожному досить важко зрозуміти особливості інших натур; кожний уявляє собі всіх інших людей по характеру своєї індивідуальності. Чого не треба мені, того, на мою думку, не треба й іншим, — так спонукає нас думати наша індивідуальність; потрібні надто яскраві ознаки, щоб я згадав про протилежне.

І навпаки: в чому для мене полегкість і простір, в тому й для інших. Натуральність такого ладу думок — моє вибачення в тому, що я надто пізно помітив різницю між натурою моєю і її. Помилці багато допомогло й те, що коли ми зійшлися жити вкупі, вона надто високо ставила мене: між нами ще не було тоді рівності; з її боку було надто багато поваги до мене; мій спосіб життя здавався їй зразковим, вона вважала за загальну людську рису те, що було моєю персональною особливістю, і на час вона захопилася нею. Була й інша причина, ще сильніша.

Між нерозвиненими людьми мало шанується недоторканність внутрішнього життя. Кожен з родини, особливо з старших, без церемонії суне лапу до вашого інтимного життя. Річ не в тому, що цим порушуються наші таємниці: таємниці — більш або менш великі коштовності, їх не забуваєш ховати, пильнувати; та й не в кожного є вони, багатьом і ховати нічого від близьких. Але кожному хочеться, щоб у його внутрішньому житті був куточок, куди ніхто не залазив би, як кожному хочеться мати свою окрему кімнату, для себе одного. Люди нерозвинені не зважають ні на те, ні на друге: якщо у вас і є окрема кімната, до неї лізе кожен, не з бажання підглядіти чи бути нав'язливим, ні, просто тому, що не має й гадки, що це може турбувати вас; він думає, що лише в тому разі, якби він був взагалі бридкий вам, ви могли б не бажати бачити його, коли раптом ні з того, ні з сього він з'явиться у вас під носом; він не розуміє, що може надокучати, може заважати людині, хоч би й прихильній до нього. Святина порога, якого ніхто не має права переступити без волі того, хто живе за ним, у нас визнається лише в одній кімнаті, кімнаті голови родини, бо голова родини може вигнати в шню кожного, хто виросте в нього під носом, не спитавшись його. У всіх інших виростає під носом, коли тільки здумає, кожен, хто старший від них або рівний з ними становищем у родині. Те саме, що з кімнатою, і з світом внутрішнього життя. До нього без жодної потреби, навіть без жодної думки залазить кожен з усякими нісенітницями, і найчастіше лише за тим, щоб почесати язика об вашу душу. У дівчини є два буденних плаття, біле й рожеве; вона вдягла рожеве, от уже й можна чесати язика об її душу. «Ти вдягла рожеве плаття, Анюто, нащо ти його вдягла?» Анюта сама не знає, чому вона вдягла його, — адже треба ж було вдягти якесь; та до того ж, якби вона вдягла біле, то вийшло б те саме. «Так, матінко (або «сестрице»)». — «А ти б краще біле вдягла». Чому краще, цього не знає й сама та, що розмовляє з Анютою: вона просто чеше язика. «Чого це ти сьогодні, Анюто, наче невесела? Анюта зовсім ні невесела, ні весела; але чому ж не спитати, через що те, чого й не видно, і немає. «Я не знаю, ні, здається, я нічого». — «Ні, ти чогось невесела». Через дві хвилини: «А ти б, Анюто, сіла, пограла на фортепіано» — навіть, — невідомо; і так далі, цілий день. Ваша душа немов вули-

ця, на яку поглядає кожен, хто сидить біля вікна, не тому, що йому треба побачити там що-небудь, ні, він навіть знає, що й не побачить нічого ні потрібного, ні цікавого, а так ото, знічев'я: адже однаково, то чому ж і не поглядати? Вулиці, справді, однаково; але людині немає ніякої радості від того, що пристають до неї.

Натурально, що це приставання без ніякої мети й думки може викликати реакцію; і як тільки людина потрапить у таке становище, що може лишатися на самоті, то якийсь час відчуває приємність від самоти, хоч би з природи мала нахил до товарииськості, а не до самотності.

Вона, щодо цього, перебувала до одруження у винятково тяжкому стані: до неї приставали, до неї лізли в душу не просто від нічого робити, випадково й тільки через неделікатність, а систематично, невідступно, щохвилини, надто брутально, надто нахабно, лізли злісно й зловмисно, лізли не просто безцеремонними руками, а руками дуже грубими й надзвичайно брудними. Тому й реакція в ній була дуже сильна.

Тому не слід суворо засуджувати мою помилку. Кілька місяців, може, з рік, я й не помилявся: їй справді потрібна й приємна була самота. А в цей час у мене встигла скластися думка про її характер. Сильна тимчасова потреба її збігалася з моєю постійною потребою, що ж дивного, що я прийняв тимчасове явище за постійну рису її характеру? Кожен так схильний судити про інших по собі!

Помилка була, і дуже велика. Я не обвинувачую себе за неї, але мені все хочеться виправдуватися; це значить: я почуваю, що інші не будуть такі вибачливі до мене, як я сам. Щоб пом'якшити осуд, я мушу трохи більше сказати про свій характер з цієї сторони, яка їй і більшій частині інших людей досить чужа, і тому без пояснень могла б розумітися хибно.

Я не розумію відпочинку інакше, як на самоті. Бути з іншими для мене означає вже чимось займатися, або працювати, або діставати насолоду. Я почуваю себе цілком на просторі лише тоді, коли я сам. Як це назвати? Чому це так? У одних — від скритності; у других — від несміливості; у третіх — від нахилу нудити світом, замислюватися; у четвертих — від браку симпатії до людей. У мені, здається, немає нічого цього: я щирий і одвертий, я ладен бути завжди веселим і зовсім не нуджу світом. Дивитися на людей для мене приємно; але це для мене вже поєднано з працею або насолодою, це вже щось таке, що потребує після себе відпочинку, тобто, по-моєму, самоти. Оскільки я можу зрозуміти в мені це просто особливо розвинений потяг до незалежності, свободи.

І от сила реакції проти колишнього, надто тривожного становища в родині примусила її на час повести життя, невідповідне до її постійного нахилу; повага до мене підтримувала її в цьому тимчасовому настрої довше, ніж було б само собою;

я за цей довгий час склав собі думку про її характер, прийняв тимчасову рису за постійну і заспокоївся на тому, от і вся історія. З мого боку була помилка, але й у цій помилці було мало поганого; а вже з її боку не було зовсім нічого. А скільки страждань виникло з цього для неї, і якою катастрофою скінчилося це для мене!

Коли її переляк від страшного сну відкрив мені стан її почуттів, виправляти мою помилку було пізно. Проте, якби ми помітили це раніше, то, може, постійними зусиллями над собою мені й їй пощастило б зробити так, щоб ми могли назавжди лишитися вдоволеними одне з одного? Не знаю; але думаю, що і в разі успіху не вийшло б тут нічого особливо доброго. Припустимо, ми переробили б свої характери настільки, щоб не залишилося нам причини відчувати наші відносини, як тягар. Але переробки характерів гарні тільки тоді, коли спрямовані проти якоїсь поганої сторони; а ті сторони, які довелося б переробляти в собі їй і мені, не мали нічого поганого. Чим товарицькість гірша чи краща нахилу до самоти або навпаки? А переробка ж характеру у всякому разі є силювання, ломка, а при ломці багато втрачається, від силювання багато дечого завмирає. Результат якого я й вона, може (але тільки може, а не напевно), досягли б, вартий був такої втрати. Ми обоє почасти знебарвили б себе, більш чи менш заморили б у собі свіжість життя. Навіщо ж? На те тільки, щоб зберегти певні місця в певних кімнатах. Інша річ, якби у нас були діти; тоді треба було б багато поміркувати про те, як змінюється їхня доля від нашої розлуки: якщо на гірше, то для відвернення цього варто було б зробити найбільші зусилля, і результат — радість, що зробив потрібне, щоб зберегти найкращу долю тим, кого любиш — такий результат винагородив би за всякі зусилля. А тепер, яку розумну мету мало б це?

Тому, при даному стані, моя помилка, видимо, призвела навіть до кращого: завдяки їй нам обом довелося менше ламати себе. Вона завдала багато горя, але без неї напевно було б його більше, та й результат не був би такий задовільний».

Такі слова Дмитра Сергійовича. З наполегливості, з якою він так багато займався цією стороною справи, ви легко можете бачити, що він, як і сам казав, почував у ній щось незручне, невідгідне для себе. Він прямо додавав: «я відчуваю, що все-таки лишуся не зовсім правим у думці тих, хто став би розглядати цю справу без співчуття до мене. Але я певен в її співчутті. Вона буде про мене навіть кращої думки, ніж я сам. А сам я вважаю себе цілком правим. Така моя думка про час, що був до її сну». Тепер я перекажу вам почуття й наміри, які були в нього після того, як ваш сон виявив йому незадовільність відносин між вами і ним.

«Я сказав (слова Дмитра Сергійовича), що з перших же її слів про страшний сон я зрозумів неминучість якогось епізоду,

одмінного від попередніх наших відносин. Я ждав, що він матиме неабияку силу, бо інакше було неможливо при енергії її натури і при тодішньому стані її невдоволення, яке вже мало дуже велику силу від надто довгої затаєності. Та все-таки дождання уявилося мені спочатку в найлегшій і найвигіднішій для мене формі. Я міркував так: вона захопиться на час палким коханням до когось; мене рік-два, і вона повернеться до мене; я дуже гарна людина. Шанси зійтися з іншою такою людиною дуже рідкі (я одверто говорив про себе, як думаю: у мене немає лицемірного наміру зменшувати свою гідність). Задоволене почуття кохання втратить частину своєї бурхливості: вона побачить, що хоч одна сторона її натури й менше задовольняється життям зо мною, але що в загальній складності життя їй легше, просторіше жити зо мною, ніж з іншим; і все відновиться по-старому. Я, навчений досвідом, буду уважніший до неї; вона набуде нової поваги до мене, матиме ще більше прив'язаності до мене, ніж раніше, і ми будемо жити більш дружно, ніж до того.

Але (це річ, пояснення якої дуже прикре для мене; проте, його слід зробити), але як уявлялася мені перспектива того, що наші відносини з нею відновляться? Чи радувало це мене? Звичайно. Але чи тільки радувало? Ні, це здавалося мені й обтяженням, звичайно, приємним, дуже приємним, але все-таки обтяженням. Я дуже сильно люблю її і ламатиму себе, щоб краще пристосуватися до неї; це буде мені приємно, але все-таки моє життя буде чимсь обмежене. Так уявлялося мені, коли я заспокоївся від першого враження. І я побачив, що не помилявся. Вона дала мені відчуття це, коли хотіла, щоб я постарався зберегти її кохання. Місяць, в який я догоджав цьому бажанню, був найтяжчим місяцем мого життя. Тут не було ніякого страждання, цей вираз аж ніяк не пасував би до справи, був би тут безглуздий; з боку позитивних відчущань я не зазнавав нічого, крім радості, догоджаючи їй; але я нудьгував. Ось таємниця того, що її спроба удержатися в коханні до мене лишилась невдалою. Я нудьгував, догоджаючи їй.

На перший погляд може здаватися дивним, чому ж я не нудьгував, віддаючи незчисленні вечори студентам, ради яких, розуміється, не став би дуже турбувати себе, і чому відчув дуже велику втому, коли віддав усього лише кілька вечорів жінці, яку любив більше, ніж себе, на смерть для якої, і не тільки на смерть, на всяку муку для якої я був готовий? Це може здаватися дивним, але лише для того, хто не заглибиться в суть моїх відносин до молоді, якій я віддавав стільки часу. По-перше, у мене не було ніяких особистих відносин з цими молодими людьми; коли я сидів з ними, я не почував перед собою людей, а бачив лише кілька абстрактних типів, які обмінюються думками; розмови мої з ними мало відрізнялися від думок на самоті: тут діяла в мені лише одна сторона людини, та, яка най-

менше потребує відпочинку, — думка. Вся решта спала. І до того ж, розмова мала практичну, корисну мету — сприяння розвиткові розумового життя, благородства й енергії в моїх молодих друзях. Це була праця; але праця така легка, що придатна була для відновлення сил, витрачених на іншу працю, не втомна, а освіжаюча, але все-таки праця; тому особистість не ставила тут вимог, які ставила для відпочинку. Тут я шукав користі, а не заспокоєння; тут я давав сон усім сторонам мого ества, крім думки; а думка діяла без ніякої домішки особистих відносин до людей, з якими я розмовляв, тому почувала для себе такий же простір, як на самоті; ці розмови, можна сказати, і не виводили мене з самоти. Тут не було нічого схожого з відносинами, в яких бере участь вся людина.

Я знаю, як прикро вимовити це слово «нудьга»; але сумлінність не дозволяє мені затаїти його. Так, хоч як я любив її, я відчув полегкість собі, коли згодом переконався, що між нею і мною не можуть встановитися відносини, при яких нам було б зручно жити, як раніше. Я почав переконуватись у цьому приблизно тоді ж таки, коли вона стала завважувати, що догоджати її бажанню обтяжливо для мене. Тоді майбутнє уявилося мені в новій формі, яка була приємніша для мене; побачивши, що нам неможливо зберегти попередні відносини, я став думати, як би швидше, — знову я мушу вжити прикрого виразу, — думати, як би швидше спекатись, здихатися становища, яке було для мене нудне. Ось таємниця того, що мусило здаватися великодушністю людині, яка схотіла б засліплюватися вдячністю до зовнішньої сторони справи, або не була б така близька, щоб розгледіти саму глибину мотивів. Так, мені просто хотілося позбутися нудного становища. Не лицемірячи запереченням гарного в собі, я не заперечуватиму того, що одним із моїх мотивів було бажання добра їй. Але це був уже тільки другий мотив, — щоправда дуже сильний, та все ж далеко не такої сили, як перший, головний, — бажання звільнитися від нудьги: справжнім рушієм було воно. Під впливом його я став уважно розглядати спосіб її життя і легко побачив, що в зміні відчувань від зміни її життя головну роль відіграє поява й віддалення Олександра Матвійовича. Це змусило мене думати й про нього: я зрозумів причину його чудних вчинків, на які раніше не звертав уваги, і після того мої думки набули нового вигляду, — як я вже казав, більш приємного для мене. Коли я побачив, що в ній уже не лише прагнення палкого кохання, а вже й саме кохання, тільки ще не усвідомлюване нею, що це почуття виникло до людини цілком гідної й такої, яка взагалі може цілком замінити мене їй, що ця людина сама палко кохає її, — я надзвичайно зрадив. Щоправда, перше враження було тяжке: кожна важлива зміна пов'язана з деяким сумом. Я бачив тепер, що не можу, по совісті, вважати себе за людину, необхідну їй; — а я ж уже звик до цього, і, треба сказати

правду, це було мені приємно; отже, втрата цього відношення до неї мусила мати тяжку сторону. Та вона тільки перший час, дуже недовго, брала гору над іншою стороною, яка радувала мене. Тепер я був певний в її щасті і спокійний за її долю. Це було джерелом великої радості. Але даремно було б думати, що в цьому полягала головна приємність; ні, особисте почуття знову було куди важливіше: я бачив, що роблюся цілком вільним від примусу. Мої слова не слід розуміти так, ніби для мене безродинне життя здається вільнішим чи легшим, ніж родинне: ні, якщо подружжю нітрохи не треба обмежувати себе, щоб догодити одне одному, якщо вони задоволені одне з одного без будь-яких зусиль над собою, якщо вони догоджають одне одному, зовсім і гадки не маючи догоджати, то для них чим тісніші відносини між ними, тим легше їм просторіше їм обом. Але відносини між нею і мною не були такими. Тому розійтися значило б для мене стати вільним.

З цього видно, що я діяв ради власного інтересу, коли вирішив не перешкоджати її щастю; благородна сторона була в моїй справі, але за рушійну її силу правив потяг власної моєї природи до кращого для мене самого. Саме тому я мав силу діяти, можу сказати, — гарно: не хитатися сюди й туди, не робити зайвої метушні й неприємностей іншим, не зраджувати свого обов'язку. Це легко, якщо обов'язок — потяг власної природи.

Я поїхав до Рязані. Трохи згодом вона викликала мене, кажучи, що моя присутність вже не заважатиме їй. Я побачив, що все-таки заважає. Скільки я можу зрозуміти, тут було дві причини. Їй було тяжко бачити людину, якій вона мусила бути дуже вдячною, на її думку. Вона помилялася в цьому, вона ніскільки не повинна була дякувати мені, бо я діяв набагато більше для себе, ніж для неї. Але їй уявлялося інакше, і вона почувала надзвичайно сильну вдячність до мене. Це почуття тяжке. В ньому є приємна сторона, але вона бере гору лише тоді, коли почуття не дуже сильне. Коли воно сильне, воно впливає. Друга причина, — це знову трохи прикре пояснення, але треба сказати те, що думаєш, — другу причину я вбачаю в тому, що їй була неприємна ненормальність її становища в розумінні громадських умов; їй було тяжко те, що їй бракувало з боку суспільства формального визнання її права посідати це становище. Отже, я побачив, що їй було тяжке моє існування біля неї. Я не приховую, що в цьому новому відкритті була сторона, незрівнянно тяжча для мене, ніж усі почуття, які переживав я в попередніх періодах справи. Я зберіг до неї дуже сильну приязнь: мені хотілося лишатись людиною дуже близькою до неї. Я сподівався, що це так і буде. І коли я побачив що цього не повинно бути, мені було дуже, дуже прикро. І ця вже прикрість не винагороджувалася ніякими особистими розрахунками; я можу сказати, що тут моє вирішення,

мое останнє вирішення, було зроблене єдино з прив'язаності до неї, лише з бажання, щоб їй було краще, виключно з мотивів не своєкорисних. Зате ніколи мої відносини до неї, і в найкращий свій час, не давали мені такої внутрішньої насолоди, як ця рішучість. Тут я діяв уже під впливом того, що можу назвати благородством, певніше, благородним розрахунком, розрахунком, у якому загальний закон людської природи діє чисто сам, не беручи собі підмоги від індивідуальних особливостей; і тут я взяв, яка то висока насолода — почувати, що ти дієш, як благородна людина, тобто так, як належить діяти взагалі кожній людині, не Іванові, і не Петрові, а кожному, як би хто не звався: яка висока насолода почувати себе просто людиною, — не Іваном, не Петром, а людиною, чисто тільки людиною. Це почуття дуже сильне; звичайні натури такі, як моя, не можуть витримувати надто частого піднесення до цього почуття; але добре тому, кому траплялося іноді зазнавати його.

Нема потреби пояснювати ту сторону моїх дій, яка була б величезним безглуздом у справах з іншими людьми, але надто очевидно виправдується характером особи, перед якою я поступався. В той час, коли я їздив до Рязані, не було й слова мовлено між нею і Олександром Матвійовичем; в той час, коли я робив своє останнє вирішення, не було й слова мовлено ні між мною й ним, ні між мною і нею. Але я добре знав його; мені не було потреби узнавати його думки для того, щоб узнати їх».

Я переказую слова Дмитра Сергійовича з буквальною точністю, як я уже сказав.

Я людина цілком чужа вам; але кореспонденція, в яку я вступаю з вами, виконуючи бажання загиблого Дмитра Сергійовича, має такий інтимний характер, що, певно, цікаво буде вам узнати, хто цей чужий вам кореспондент, який так досконало знає внутрішнє життя загиблого Дмитра Сергійовича. Я відставний медичний студент — більше нічого не вмію сказати вам про себе. Останні роки я жив у Петербурзі. Кілька днів тому я надумав рушити подорожувати і шукати собі нової кар'єри за кордоном. Я виїхав з Петербурга на другий день після того, як ви довідались про загибель Дмитра Сергійовича. З особливих причин, я не мав у руках документів, і мені довелося взяти чужі папери, якими ласкаво наділив мене один із спільних знайомих ваших і моїх. Він дав мені їх з тією умовою, щоб я виконав деякі його доручення по дорозі. Коли вам трапиться бачити п. Рахметова, перекажіть, прошу, що все доручене я виконав, як слід. Тепер я поки що блукатиму певно по Німеччині, спостерігаючи звичай. У мене є кілька сот карбованців, і мені хочеться погуляти. Коли неробство обридне, я шукатиму собі діла, якого, — байдуже, — де? — де трапиться. Я вільний, як птах, і можу бути безтурботним, як птах. Таке становище захоплює мене.

Дуже можливо, що ви захочете удостоїти мене відповіддю. Але я не знаю, де я буду через тиждень, — може, в Італії, може, в Англії, може, в Празі, — я можу тепер жити по своїй фантазії, а куди вона занесе мене, не знаю. Тому пишть на ваших листах тільки таку адресу: Berlin, Friedrichstrasse, 20, Agentur von H. Schweigler, під цим конвертом буде ваш лист в іншому конверті, на якому замість всякої адреси ви напишете лише цифри 12 345: вони означатимуть для контори агентства Швейглера, що листа слід переслати мені.

Прийміть, вельмишановна пані, запевнення в глибокій пошані від людини, цілком чужої вам, але безмежно відданої вам, яка зватиме себе:

Відставним медичним студентом».

«Вельмишановний пане, Олександрє Матвійовичу. З бажання загиблого Дмитра Сергійовича, я мушу переказати вам запевнення в тому, що найкращим для нього фактором здавалося саме те, що своїм місцем він мусив поступитися вам. За тих відносин, які привели до цієї зміни, відносин, які поволі склалися протягом трьох років, коли ви майже зовсім не бували його гостем, і які, отже, виникли без ніякої вашої участі, єдино з невідповідності характерів між двома людьми, що їх ви потім марно намагалися зблизити, — за цих відносин була неминуча та розв'язка, яка сталася. Очевидно, що Дмитро Сергійович аж ніяк не міг приписувати її вам. Звичайно, це пояснення зайве; проте, більше тільки для форми, він доручив мені зробити його. Так чи інакше, той чи інший мусив посісти місце, якого не міг посідати він, на якому лише тому й міг з'явитися інший, що Дмитро Сергійович не міг посідати його. Те, що на цьому місці з'явилися саме ви, є, на думку загиблого Дмитра Сергійовича, найкраща для всіх розв'язка. Тисну вашу руку. Відставний медичний студент».

— А я знаю...

Що це? — знайомий голос... Оглядаюсь, — так і є! він, він, проникливий читач, так недавно ганебно вигнаний за цілковите незнання в галузі художності; він уже знову тут, знову з тією ж своєю проникливістю, він уже знову щось знає!

— А! я знаю, хто це писав...

Але я квапливо хапаю перше, додатне для моєї мети, що трапилося мені під руку, — трапилася салфетка, бо я, переписавши листа відставного студента, сів снідати — ото ж я хапаю салфетку і затикаю йому рота: «ну, знаєш, то й знай собі; чого ж горлати на ціле місто?»

Петербург, 25 серпня 1856 р.

«Шановний пане,

Ви зрозумієте, яка я була рада, діставши вашого листа. Від широкого серця дякую вам за нього. Ваша близькість до загиблого Дмитра Сергійовича дає мені право вважати й вас моїм другом, — дозвольте мені вживати цю назву. Характер Дмитра Сергійовича видно в кожному його слові, переказуваному вами. Він завжди відшукує найзатаєніші причини своїх дій, і йому приємно підводити їх під його теорію егоїзму. Втім, це спільна звичка всієї нашої компанії. Мій Олександр теж охочий розбирати себе в цьому дусі. Коли б ви послухали, як він пояснює свою поведінку зо мною й Дмитром Сергійовичем протягом трьох років! За його словами, він усе робив з егоїстичного розрахунку, для власної втіхи. І я вже давно засвоїла цю звичку. Тільки це трохи менше цікавить мене й Олександра, ніж Дмитра Сергійовича, ми з ним цілком сходимося, але в нього більший потяг до цього. Та якщо послухати нас, ми всі троє такі егоїсти, яких досі світ не бачив. А може, це й правда? Може, раніше не було таких егоїстів? Здається, так.

Але крім цієї риси, спільної для всіх нас трьох, в словах Дмитра Сергійовича є інша, яка належить уже власне його становищу: очевидно мета його пояснень — заспокоїти мене. Не те щоб його слова не були цілком щирі, — ні, він ніколи не скаже того, чого не думає, — але він надто виставляє лише той бік правди, який може мене заспокоювати. Мій друже, я дуже вдячна за це, але ж і я егоїстка — я скажу, даремно він тільки дбає про моє заспокоєння; ми самі виправдуємо себе куди легше, ніж виправдують нас інші; і я, коли сказати правду, не вважаю себе нічим винною перед ним; скажу більше: я навіть не вважаю себе зобов'язаною почувати вдячність до нього. Я ціную його благородство, о, як ціную! Але ж я знаю, що він був благородний не для мене, а для себе. Адже й я, якщо не обманювала його, то не обманювала не для нього, а для себе, не тому, що обманювати було б несправедливістю до нього, а тому, що це було б огидно мені самій.

Я сказала, що не обвинувачую себе, — так само, як і він. Але так само, як і він, я відчуваю нахил виправдуватися; за його словами (дуже правдивими), це значить: я маю передчуття, що інші не так легко, як я сама, можуть звільнити мене від осуду за деякі сторони моїх дій. Я зовсім не відчуваю охоти виправдуватися в тій частині справи, в якій виправдується він, і, навпаки, мені хочеться виправдатися в тій частині, в якій не треба виправдуватися йому. В тому, що було до мого

сну, ніхто не назве мене хоч скільки-небудь винною, це я знаю. Але потім, чи не я була причиною, що справа мала такий мелодраматичний вигляд і призвела до такої ефектної катастрофи? Чи не мусила я багато простіше дивитися на ту зміну відносин, яка була вже неминуча, коли мій сон вперше відкрив мені й Дмитрові Сергійовичу моє й його становище? Увечері того дня, коли загинув Дмитро Сергійович, я мала довгу розмову з лютим Рахметовим — яка це ніжна й добра людина! Він говорив мені бозна-які жахливі речі про Дмитра Сергійовича. Але якщо переказати їх дружнім тоном до Дмитра Сергійовича, замість різкого, ніби ворожого йому тону, яким говорив Рахметов, — що ж, мабуть, вони справедливі. Я підозріваю, що Дмитру Сергійовичу було добре зрозуміло, які речі говоритиме мені Рахметов, і що це входило в його розрахунки. Так, для мене тоді треба було чути це, це мене значно заспокоїло, і хто б не влаштував цю розмову, я дуже вдячна за неї вам, мій друже. Але й сам лютий Рахметов мусив визнати, що в останній половині справи Дмитро Сергійович поведився чудово. Рахметов винуватив його лише за першу половину, за яку він має охоту виправдуватися. Я виправдуватимусь за другу половину, хоч ніхто не казав мені, що я в ній винна. Але в кожного з нас, — я кажу про нас і наших друзів, про весь наш гурток, є осудник більш суворий, ніж сам Рахметов: це наш власний розум.

Так, я розумію, мій друже, що було б багато легше для всіх, якби я дивилася на справу простіше і не надавала їй занадто трагічного значення. На думку Дмитра Сергійовича, слід сказати більше: тоді йому зовсім не було б потреби удаватися до ефектної й дуже тяжкої для нього розв'язки, його довела до неї лише зайва палкість моєї тривоги. Я розумію, що йому повинно так здаватися, хоч він і не доручав вам переказувати мені цього. Тим більше я ціную його прихильність до мене, що вона не ослабла навіть і від такої думки. Але послухайте, мій друже, вона не зовсім справедлива, вона зовсім не справедлива: не від моєї помилки, не від зайвої моєї тривоги виникла для Дмитра Сергійовича необхідність пережити те, що він сам називає дуже тяжким. Правда, якби я не надавала надмірної ваги зміні відносин, можна було б обійтися без поїздки до Рязані; але він каже, що вона не була тяжка для нього; отже, тут ще не було великого лиха від мого екзальтованого погляду. Тяжкою була для Дмитра Сергійовича лише необхідність загинути. Він пояснює неминучість цього свого вирішення двома причинами: я, мовляв, страждала від надмірної вдячності до нього, я страждала від того, що не могла стати в такі відносини до Олександра, яких вимагають суспільні умови. Справді, я не була цілком спокійна, мені тяжке було моє становище, доки він не загинув, але він не відгадує справжньої причини. Він думає, що бачачи його, я страждала від надмір-

ного тягару вдячності, — це не зовсім так. Людина дуже схильна відшукувати думки, якими може полегшити себе; і в той час, коли Дмитро Сергійович бачив потребу загибелі, ця причина вже давно не існувала: моя вдячність до нього давно набула тієї поміркованості, при якій вона є приємним почуттям. А тільки ж ця причина й мала зв'язок з моїм попереднім екзальтованим поглядом на справу. Друга причина, яку наводить Дмитро Сергійович, — бажання надати моїм відносинам до Олександра характеру, який визнає суспільство, — адже вона вже аж ніяк не залежала від мого погляду на справу, вона впливала з понять суспільства. Над нею я була б безсила. Але Дмитро Сергійович цілком помиляється, гадаючи, що його присутність була тяжка для мене з цієї причини. Ні. І без його загибелі було б легко усунути її, якби це було потрібне і якби цього було досить для мене. Якщо чоловік живе разом з дружиною, цього досить, щоб суспільство не робило скандалу дружині, у яких би відносинах не була вона до іншого. Це вже великий успіх. Ми бачимо багато прикладів того, що завдяки благородству чоловіка, справа влаштовується саме так; і в усіх цих випадках суспільство дає спокій дружині. Тепер я вважаю, що це найкращий і найлегший для всіх спосіб улаштувати справи, подібні до нашої. Дмитро Сергійович раніше пропонував мені цей спосіб. Я тоді відкинула його через свою екзальтованість. Не знаю, як було б, коли б я тоді пристала на нього. Якби я могла задовольнитися тим, що суспільство дало б мені спокій, не робило б мені скандалу, не хотіло б бачити моїх відносин до Олександра, — тоді, звичайно, способу, який пропонував мені Дмитро Сергійович, було б досить, і йому не треба було б зважуватись на загибель. Тоді, звичайно, у мене не було б ніякої причини бажати, щоб мої відносини до Олександра були визначені формально. Але мені здається, що таке розв'язання справи, задовільне в більшості випадків, подібних до нашого, не було б задовільним у нашому. Наше становище мало ту рідку випадковість, що всі три особи, яких воно стосувалося, були однакової сили. Якби Дмитро Сергійович почував перевагу Олександра над собою в розумі, розвитку чи характері, якби поступаючись своїм місцем Олександрові, він поступався б перевазі моральної сили, якби його зречення не було б добровільним, було б лише відступом слабого перед сильним, о, тоді, звісно, я не відчувала б ніякого тягару. Так само, якби я розумом чи характером була багато сильніша за Дмитра Сергійовича, якби він перед розвитком моїх відносин до Олександра був тим, що дуже гарно характеризує анекдот, з якого, пам'ятаєш, мій друже, ми так сміялися, — анекдот, як зустрілись у фойє опери два добродії, розговорилися, сподобались один одному, схотіли познайомитися: — «Я поручик такий-то», сказав один, рекомендуючись. — «А я чоловік пані Тедеско», відрекомендувався другий. Якби Дмитро Сергійович

був «чоловік пані Тедеско»⁵⁷, о, тоді, звичайно, не було б ніякої потреби в його загибелі, він скорявся б, смирявся б, і якби був людиною благородною, він не вбачав би в своїй покорі нічого образливого для себе; і все було б чудово. Але його відношення до мене й до Олександра було зовсім не таке. Він не був і на волосинку слабший або нижчий від будь-кого із нас, — і ми це знали, і він це знав. Його поступка не була наслідком безсилості, — о, зовсім ні! Вона була виключно актом його доброї волі. Адже так, мій друже? Ви не можете заперечувати цього. Тому, в якому ж стані бачила я себе? От у цьому, мій друже, вся суть справи. Я бачила себе в стані залежності від його доброї волі, ось чому моє становище було тяжке для мене, от чому він побачив потребу свого благородного рішення — загинути. Так, мій друже, причина мого почуття, що змусило його до цього, крилася далеко глибше, ніж пояснює він у вашому листі. Обтяжливого розміру вдячності вже не було. Задовольнити претензії суспільства було б легко в той спосіб, який пропонував мені сам Дмитро Сергійович; та претензії суспільства й не доходили до мене, яка жила у своєму маленькому колі, що зовсім тих претензій не має. Але я лишалася залежною від Дмитра Сергійовича, моє становище мало своєю основою лише його добру волю, воно не було самостійне — ось причина того, що воно було тяжке. Судіть же тепер, чи можна було цю причину усунути тим чи іншим поглядом моїм на зміну наших відносин. Тут важливим був не мій погляд, а те, що Дмитро Сергійович людина самобутня, яка чинила так чи інакше тільки з своєї доброї волі, з доброї волі! Так, мій друже, ви знаєте й схвалюєте це моє почуття, я не хочу залежати від доброї волі хоч би чиеї, хоч би найвідданішої мені людини, хоч би найшановнішої мною людини, в якій я не менше певна, ніж у самій собі, про яку я безумовно знаю, що вона завжди з радістю робитиме все, що мені треба, що для неї моє щастя не менш дороге, ніж для мене самої. Так, мій друже, не хочу, і знаю, що ви схвалюєте це.

І проте, до чого все це говориться, до чого цей аналіз, що розкриває найтаємніші мотиви почуттів, яких ніхто не міг би дошукатися? Все-таки у мене, як і в Дмитра Сергійовича, це самовикриття робиться на свою ж користь, щоб можна було сказати: я тут не винна, справа залежала від такого факту, над яким я була безсила. Роблю це зауваження тому, що Дмитро Сергійович любив такі зауваження. Я хочу підлеститись до вас, мій друже.

Але годі про це. Ви мали стільки симпатії до мене, що не пошкодували витратити кілька годин часу на вашого довгого (і якого безмежно дорогого для мене) листа; з цього я бачу, як я дипломатично пишу точнісінько такі звороти, як у Дмитра Сергійовича або у вас, — так, з цього, лише з цього я бачу, що вам цікаво буде дізнатися, що було зо мною після

того, як Дмитро Сергійович простився зо мною, їдучи до Москви, щоб повернутися й загинути. Повернувшись із Рязані, він бачив, що мені тяжко. Це дуже виявилось у мене, лише коли він повернувся. Доки він жив у Рязані, я, скажу вам правду, не так багато думала про нього, ні, не так багато, як гадаєте ви, судячи з того, що він бачив, повернувшись. Але коли він поїхав до Москви, я бачила, що він задумав щось особливе. Помітно було, що він розв'язується із справами в Петербурзі, видно було, що він з тиждень уже тільки й чекав на їх закінчення, щоб виїхати, і потім — як же не було б цього? — я в останні дні помічала іноді сум на його обличчі, цьому обличчі, яке досить уміє не викривати таємниць. Я передчувала, що готується щось рішуче, круте. І коли він сідав у вагон, мені було так сумно, так сумно. І на другий день я сумувала, і на третій день уранці встала ще сумніша, і раптом Маша подає мені листа, — яка це була болісна хвилинка, яка це була болісна година, болісний день, — ви знаєте. Тому, мій друже, я тепер краще, ніж раніше, знаю силу моєї прив'язаності до Дмитра Сергійовича. Я сама не думала, що вона така велика. Так, мій друже, я тепер знаю силу її, знаєте й ви, звичайно, знаєте, що я була вирішила тоді розстатись з Олександром; цілий день я почувала, що моє життя розбите, отруєне назавжди, ви знаєте і мій дитячий захват, коли я побачила записку мого доброго, доброго друга, записку, яка цілком змінила мої думки (бачите, як я обережно висловлююся; ви повинні бути задоволені з мене, мій друже). Ви знаєте все це, бо Рахметов поїхав провадити вас, посадивши мене у вагон; Дмитро Сергійович і він мали рацію, кажучи, що все-таки треба було виїхати з Петербурга, щоб завершити той ефект, ради якого Дмитро Сергійович не пожалів лишати мене на страшні муки цілий день, — яка я вдячна йому за цю безжалісність! Він і Рахметов теж мали рацію, порадивши Олександрові не з'являтися до мене, не провадити мене. Але мені вже не було потреби їхати до Москви, треба було лише виїхати з Петербурга, і я зупинилась в Новгороді. Через кілька днів туди приїхав Олександр, привіз документи про загибель Дмитра Сергійовича, ми повінчалися через тиждень після цієї загибелі і прожили з місяць на залізниці, в Чудові, щоб Олександрові зручно було їздити три-чотири рази на тиждень у свій госпіталь. Учора ми повернулись до Петербурга, — ось причина, чому я так довго не відповідала на вашого листа: він лежав у скриньці в Маші, яка зовсім була й забула про нього. А ви, певно, бозна-чого не придумали, так довго не одержуючи відповіді.

Обнімаю вас, милий друже, ваша

Віра Кірсанова».

«Тисну твою руку, мій любий. Тільки, будь ласка, хоч мені вже не пиши компліментів; інакше, я виллю перед тобою серце моє цілим потоком вихвалянь твого благородства, нуднішим від чого, звичайно, ніщо не може бути для тебе. А знаєш що? Чи не доводиться наявність чималої дози тупоумства як у мені, так і в тобі, тим, що і ти мені і я тобі пишемо лише по кілька рядків; здається, доводиться, начебто ми з тобою трохи соромимось. Втім, мені це хоч можна вибачити, а в тебе з якої речі? Але наступного разу вже сподіваюсь розмовляти з тобою вільно і напишу тобі купу тутешніх новин. Твій Олександр Кірсанов».

III

Листи ці, цілком щирі, справді були трохи однобокi, як відзначала й сама Віра Павлівна. Обидва кореспонденти, звичайно, намагалися зменшити одне перед одним силу тяжких страждань, яких їм довелось зазнати, — о, ці люди дуже хитрі! Я часто чував від них, тобто від них і від подібних до них, такі речі, що тут-таки ж реготався, серед їхніх патетичних запевнень, що, мовляв, це для мене було зовсім байдуже, дуже легко: звичайно, реготався, коли запевнення висловлювалися мені, людині сторонній, і лише при розмові удвох. А коли те ж саме говорилося людині, якій треба це слухати, то я підтакував, що це, мовляв, і справді дрібниці. Прекумедне створіння — порядна людина: я завжди сміявся з кожної порядної людини, з якою знайомий.

Прекумедне створіння, аж до безглуздя. От, хоч би ці листи. Я до цих штук почасти вже призвичаївся, приятелюючи з такими добродіями й добродійками; ну, а на свіжу, незіпсовану людину, як мусять вони впливати, наприклад, на проникливого читача?

Проникливий читач уже встиг спорожнити свій рот від салфетки і промовляє, хитаючи головою:

— Неморально.

— Молодець, угадав! — похваляю я його, — ану, порадує ще слівцем.

— Та й автор теж аморальна людина, — вирікає проникливий читач, — бач, які речі схвалює.

— Ні, моє голуб'ятко, ти помиляєшся. Я тут багато дечого не схвалюю. Мабуть, що й нічого не схвалюю, правду тобі кажучи. Все це дуже ще химерне, перейняте захватом; життя значно простіше.

— Так ти, значить, ще аморальніший? — питає мене проникливий читач, витріщивши очі від здивування з того, до якої неймовірної аморальності дійшло людство в моїй персоні.

— Куди аморальніший, — кажу я, не знати, чи на правду, чи глузуючи з проникливого читача.

Листування тривало ще три-чотири місяці, — діяльно з боку Кірсанових, недбало й скупо з боку їх кореспондента. Потім він і зовсім перестав відповідати на їхні листи; з усього видно було, що він тільки хотів переказати Вірі Павлівні й її чоловікові ті думки Лопухова, з яких склався такий довгий перший лист його, а виконавши цей обов'язок, вирішив, що далі листування зайве. Не одержавши разів зо два, зо три відповіді, Кірсанови зрозуміли це й перестали писати.

IV

Віра Павлівна відпочиває на своїй м'якій кушетці, дожидаючись чоловіка з його госпіталю обідати. Сьогодні вона мало клопоталася в кухні над солодкими додатками до обіду. Їй хотілося швидше лягти, відпочити, бо вона досхочу напрацювалася цього ранку і вже давно так, і ще досить довго буде так, що вона матиме досхочу роботи ранками: адже вона влаштовує другу швейну майстерню в іншому кінці міста. Віра Павлівна Лопухова жила на Васильївському. Віра Павлівна Кірсанова живе на Сергіївській вулиці, бо чоловікові треба мати квартиру ближче до Виборзької сторони. Мерцалова дуже добре справлялася з тією майстернею, яка була влаштована на Васильївському, — та й натурально: адже вона й майстерня були вже дуже добре знайомі одне з одним. Віра Павлівна, повернувшись до Петербурга, побачила, що коли й треба їй бувати в цій майстерні, то хіба зрідка, ненадовго; що коли вона й буває там майже щодня, то, власне, тому, що її тягне туди її прив'язаність, і що там зустрічає її прив'язаність; може, на деякий час іще й не зовсім даремні її відвідини, все таки Мерцалова ще вважає іноді за потрібне питати в неї поради; але це забирає так мало часу і буває дедалі рідше; а незабаром Мерцалова набуде такого досвіду, що й зовсім не матиме потреби в Вірі Павлівні. Та вже й перший час після повернення до Петербурга Віра Павлівна була в майстерні на Васильївському більше як улюблена гостя, ніж як необхідна особа. Що ж робити? — зрозуміло що: треба заснувати другу майстерню, в своєму новому сусідстві, в іншому кінці міста.

І от засновується нова майстерня, в одному з провулків, що йдуть між Басейною і Сергіївською. З нею значно менше клопоту, ніж з першою: п'ятеро дівчат, що склали основний штат, перейшли сюди із старої майстерні, де їх місця заступили нові; решту штату набрали з гарних знайомих тих швачок, які працювали в старій майстерні. А це значить, що все було вже приготовано більше, ніж наполовину: мета й порядок майстерні були добре відомі всім членам компанії, нові дівчата прямо і вступали з тим бажанням, щоб одразу ж було запроваджено той лад, якого так поволі досягла перша майстерня. О, тепер усе влаштовується вдесятеро швидше, ніж тоді, і клопоту з

чим утрое менше. Та все-таки багато праці, і Віра Павлівна стомилася сьогодні, як стомлювалася і вчора й позавчора, як стомлювалася вже місяців зо два, тільки ще зо два місяці, хоч уже більше ніж півроку минуло з часу другого одруження; що ж, треба ж було зробити собі весільне свято, і вона святкувала довго. Але тепер вона вже взялася до роботи.

Так, сьогодні вона напрацювалася й відпочиває, і думає про багато, про багато, все більше про теперішнє: воно таке гарне й повне! Воно так сповнене життям, що рідко лишається час на спогади; спогади будуть пізніше, о, багато пізніше, і навіть не через десять років, не через двадцять років, а пізніше; тепер ще не їх час, і дуже ще довго буде не їх час. Але все ж бувають вони й тепер, зрідка, ось, наприклад, і сьогодні їй згадалося те, що найчастіше згадується в цих не частих спогадах. Ось що їй згадується:

V

— Миленький! я їду з тобою!

— Але ж з тобою немає твоїх речей.

— Миленький мій, завтра ж поїду слідом за тобою, коли ти не хотів узяти мене з собою сьогодні.

— Подумай. Подивись. Підожди мого листа. Він буде завтра ж.

Ось вона повертається додому; що вона почувала, коли їхала з Машею додому, що почувалося їй думалося їй усю цю довгу дорогу з Московської станції за Середній проспект? Вона сама не знає, так її збентежив швидкий розвиток подій: ще не минуло й доби, так, тільки через дві години буде доба після того, як він знайшов її листа у себе в кімнаті, і от він уже поїхав, — як це швидко, як це раптово! О другій годині ночі вона ще нічого не передбачала, він почекав, коли вона, стомлена тривогою того ранку, вже не могла довго змагатися із сном, увійшов, сказав кілька слів, і в цих небагатьох словах майже все було тільки незрозумілою передмовою до того, що він хотів сказати, а що він хотів сказати, як він коротко висловив: — «Я давно не бачив своїх старих, — з'їжджу до них; вони будуть раді» — і тільки, і зараз же вийшов. Вона кинулася слідом за ним, хоч він, увійшовши, й брав з неї слово не робити цього, кинулася за ним — де ж він? «Машо, де ж він, де ж він?» Маша, ще прибираючи чайний посуд після недавніх гостей, каже: «Дмитро Сергійович пішов; сказав, коли проходив: — я їду гуляти». І вона мусила лягти спати; і дивно, як могла вона заснути? Але ж вона не знала, що це буде того ж ранку, що вже світав; він казав, що вони ще встигнуть поговорити про все. І ледве вона встигла прокинутись, уже час їхати на залізницю. Так, усе це лише майнуло перед її очима, ніби не було цього з нею, ніби їй хтось квапливо оповідав, що це було

з кимсь. Лише тепер, повернувшись додому з залізниці, вона отямилася й почала думати, що ж тепер з нею, що ж з нею буде?

Так, вона поїде в Рязань. Поїде. Інакше не можна їй. Але цей лист? Що буде в цьому листі? Ні, чого ж дожидати цього листа для того, щоб зважитись? Вона знає, що буде в ньому. А все-таки треба відкласти рішення до листа. Навіщо ж відкла-дати? Вона поїде. Авжеж, вона поїде. Це думається годину, це думається дві, це думається три, чотири години. Але Маша зголодніла і вже втретє кличе її обідати, і цим разом більше велить їй, ніж кличе. Що ж, і це розважить трохи. — «Бідна Маша, як я змусила її проголодатися». — «Та чого ж ви до-жидали мене, Машо, — ви б давно собі обідали, не дожидаю-чись мене». — «Як це можна, Віро Павлівно». І знову думається годину, дві: «Я поїду. Так, завтра ж поїду. Тільки діж-дуся листа, бо він просив про це. Але, що б не було написано в ньому — я ж бо й знаю, що буде в ньому, однаково, що б не було написано в ньому, я поїду». Це думається годину й дві: — так, годину думається це: але дві, чи думається це? Ні, хоч і думається це ж таки, але думаються ще чотири слова, такі маленькі чотири слова: «він не хоче цього», і дедалі більше й біль-ше думаються ці чотири маленькі слова, і ось уже сонце заходить, а все думається попередне і ці чотири маленькі слова; і рап-том перед самим тим часом, як знову входить невідчепна Маша й вимагає, щоб Віра Павлівна пила чай, — перед самим цим часом з чотирьох маленьких слів виростають п'ять інших маленьких слів: «і мені не хочеться цього». Як добре зробила невідчепна Маша, що ввійша! — вона прогнала ці нові п'ять маленьких слів.

Та й благодійна Маша не надовго прогнала ці п'ять малень-ких слів. Спершу вони самі не насмілювались з'явитися, вони замість себе прислали спростовання себе: «але я повинна їхати», і лише на те прислали, щоб самим повернутися, під захистом цього спростовання: — в одну мить з ними знову з'явилися їх носії, чотири маленькі слова, «він не хоче цього», і в ту ж мить ці чотири маленькі слова знову обернулися в п'ять маленьких слів: «і мені не хочеться цього». І думається це півго-дини, а через півгодини ці чотири маленькі слова, ці п'ять малень-ких слів уже починають переробляти своєю волею навіть поперед-ні слова, найголовніші попередні слова; і з двох найголовніших слів «я поїду» — виростають три слова, вже зовсім не такі, хоч і ті самі: «чи поїду я?» — отак ростуть і перетворюються слова! Але ось знову Маша: «я йому, Віро Павлівно, вже віддала карбованця, тут надписано: якщо до дев'ятої години принесе, так карбованця, пізніше, так півкарбованця. Це приніс кондук-тор, Віро Павлівно, приїхав з вечірнім поїздом: каже, як обі-цяв, так і зробив, щоб швидше, узяв візника». Лист від нього! — авжеж! Вона знає, що в цьому листі: «не їдь», але вона все-таки

поїде, вона не хоче слухати цього листа, не послухає його, вона все-таки поїде, поїде. Ні, в листі не те, — ось що в ньому, і чого не можна не слухати: «Я їду в Рязань; але не прямо в Рязань. У мене багато заводських справ по дорозі. Крім Москви, де маючи силу справ, я повинен буду прожити з тиждень, мені треба побувати в двох містах перед Москвою, у трьох місцях за Москвою, перше ніж потраплю в Рязань. Скільки часу де я проживу, коли буду де, — цього не можна сказати, вже хоч би через саме те, що серед інших справ мені треба одержувати гроші від наших торговельних кореспондентів; а ти знаєш, любий друже мій» — так, це було в листі: «любий мій друже», кілька разів було, щоб я бачила, що він так само, як і раніше, прихильний до мене, що він не має ніякого незадоволення з мене, пригадує Віра Павлівна: я тоді цілувала ці слова «любий мій друже», — справді, було так: «любий мій друже, ти знаєш, що коли треба одержати гроші, часто доводиться чекати кілька днів там, де гадав пробути лише кілька годин. Тому я абсолютно не знаю, коли доберусь до Рязані; та тільки, напевно, не дуже скоро». Вона майже слово в слово пам'ятає цей лист. Що ж це? Так він цілковито позбавив її змоги вхопитися за нього, щоб удержатися біля нього. Що ж їй тепер робити? І попередні слова: «я повинна їхати до нього» перетворюються в слова: «все-таки я не повинна бачитися з ним», і цей «він» уже не той, про якого думалося раніше. Ці слова заступають усі попередні слова, і думається годину і думається дві: «я не повинна бачитися з ним»; і як, коли вони встигли змінитися, тільки вже змінилися на слова: «невже я захочу побачитися з ним? — ні»; і коли вона засипає, ці слова зробилися вже словами: «невже ж я побачуся з ним?» — тільки де ж відповідь? куди вона зникла? І ледве чи вже не вирости вони, так, вони вирости в слова: «невже ж я не побачуся з ним?» І коли вона засипає на світанку, вона засипає вже з цими словами: «невже ж я не побачуся з ним?»

І коли вона прокидається пізно вранці, вже замість усіх попередніх слів усе тільки борються два слова з одним словом: «не побачусь» — «побачусь», — і так діється цілий ранок; забуто все, забуто все в цій боротьбі, і те слово, яке більше, все хоче удержати при собі маленьке слово, так і хапається за нього, так і тримає його «не побачусь»; а маленьке слово все відбігає й зникає, все відбігає й зникає: «побачусь»; забуто все, забуто все, в зусиллях більшого слова удержати при собі маленьке, та воно й удержує його, і кличе на допомогу собі інше маленьке слово, щоб нікуди було відбігти цьому першому маленькому слову: «ні, не побачусь... ні, не побачусь», — так, тепер два слова міцно тримають між собою мінливе найменше слово, нікуди втекти йому від них, стиснули вони його між собою: «ні не побачусь» — «ні, не побачусь»... «Ні, не побачусь», — тільки що ж це робить вона? Капелюшок уже надяг-

нуто, і це вона інстинктивно глянула в дзеркало: чи пригладжене волосся, так, у дзеркалі вона побачила, що на ній капелюшок, і з цих трьох слів, які зрослися були так міцно, лишилося одне, і до нього приєдналося нове: «немає вороття». Немає вороття, немає вороття. «Машо, ви не ждїть мене обідати; я сьогодні не обідатиму дома».

— Олександр Матвійович ще не поверталися з госпіталю, — спокійно каже Степан, та й як же не говорити йому спокійно, з флегмою? В її появі нема нічого особливого: раніше — ще недавно, вона часто бувала тут. «Я й думала так; однаково, я посиджу. Ви не кажіть йому, що я тут». Вона бере якийсь журнал — авжеж, вона може читати, вона бачить, що може читати; авжеж, як тільки «немає вороття», як тільки вирішено, вона почуває себе дуже спокійною. Звичайно, вона мало читала, вона зовсім не читала, вона оглянула кімнату, вона стала прибирати її, наче господиня; звичайно, мало прибирала, зовсім не прибирала, але до чого ж вона спокійна: і може читати, і може діло робити, помітила, що з попільнички не витрушено попелу, та сукняну скатертину на столі треба поправити, і цей стілець стоїть зсунутий з місця. Вона сидить і думає: «немає вороття, немає вибору; починається нове життя» — думає годину, думає дві: «починається нове життя. Як він здивується, який він буде щасливий. Починається нове життя. Які ми щасливі». Дзвінок; вона трохи почервоніла й посміхнулася; кроки, двері відчиняються. — «Віро Павлівно!» — він поточився, так, він поточився, він схопився за ручку дверей; але вона вже побігла до нього, обняла його: «любий мій, любий мій! Який він благородний! Як я люблю тебе! Я не могла жити без тебе!» — і потім — що було потім? Як вони перейшли через кімнату? Вона не пам'ятає, вона пам'ятає тільки, що підбігла до нього, поцілувала його, але як вони перейшли через кімнату, вона не пам'ятає, і він не пам'ятає; вони лише пам'ятають, коли вони вже обминали крісло коло столу, а як вони відійшли від дверей... Так, на кілька секунд в обох запаморочилося в голові, потемніло в очах від цього поцілунку... — «Вірочко, ангел мій!» — «Друже мій, я не могла жити без тебе. Як довго ти любив мене і мовчав! Який ти благородний! Який він благородний, Сашо!» — «Розкажи ж, Вірочко, як це було?» — «Я сказала йому, що не можу жити без тебе; на другий день, учора, він уже поїхав, я хотіла їхати за ним, цілий день учора думала, що поїду за ним, а тепер, бачиш, я вже давно сиділа тут». — «Але як ти схудла за ці два тижні, Вірочко, які бліді твої руки!» Він цілує її руки — «Так, мій любий, це була тяжка боротьба! Тепер я можу цінити, як багато страждав ти, щоб не порушити мого спокою! Як міг ти так володіти собою, що я нічого не бачила? Як багато ти мусив страждати!» — «Так, Вірочко, це було не легко», він усе цілує її руки, усе дивиться на них, і раптом вона регоче: — «Ах яка ж я неуваж-

на до тебе. Адже ти стомився, Сашо, адже ти голодний!» Вона виривається від нього й біжить. «Куди ти, Вірочко?» Але вона нічого не відповідає, вона вже в кухні і квапливо, весело каже Степанові: «Швидше давайте обід, на два прибори, — швидше! Де тарілки і все, давайте, я сама візьму й накрию стіл, а ви несіть страву. Олександр так стомився в своєму госпіталі, треба швидше дати йому обідати». Вона йде з тарілками, на тарілках бряжчать ножі, виделки, ложки. — «Ха, ха, ха, мій любий! Перша турбота закоханих на першому побаченні — швидше пообідати! ха, ха, ха!» І він сміється, допомагає їй накривати стіл, багато допомагає, але більше заважає, бо все цілує її руки. «Ах, Вірочко, які бліді ці руки!» — і все цілує їх. Вони цілуються й сміються. — «Але, Сашо, за столом сидіти смирно!» Степан подає суп. За обідом вона оповідає, як усе це було. — «Ха, ха, мій любий, як ми їмо, закохані! Правда, я вчора нічого не їла». Входить Степан з останньою стравою. «Степане! Здається, ви зостанетесь без обіду через мене?» — «Еге, Віро Павлівно, доведеться прикупити для себе чого-небудь у крамничці». «Нічого, Степане, надалі ви вже знатимете, що треба готувати, крім самих вас, на двох. Сашо, де ж твоя сигарниця? Дай мені». Вона сама обрізує для нього сигару, сама запалює її. «Кури, мій любий, а я тимчасом піду готувати кофе, чи хочеш чаю? Ні, мій любий, наш обід мусить бути кращий, ви з Степаном надто мало дбали про це». Вона повертається через п'ять хвилин, Степан несе за нею чайний прибор, і, вернувшись, вона бачить, що Олександрова сигара погасла — «Ха, ха, мій любий, як ти замріявся без мене!» — і він сміється. — «Кури ж» — вона знову запалює йому сигару.

І, пригадуючи все це, Віра Павлівна сміється й зараз: «До чого ж прозаїчний наш роман! Перше побачення — і суп, голови запаморочилися від першого поцілунку — і гарний апетит, оце так сцена кохання! Це прекумедно! Справді, як сяяли його очі! Втім, що ж, вони й тепер так само сяють. І скільки його сліз упало на мої руки, що були тоді такі бліді, — от цього тепер уже, звичайно, немає; справді-бо, руки в мене гарні, він каже правду». І Віра Павлівна, глянувши на свої руки, опускає їх на коліно так, що воно окреслюється під легким пеньюаром, і вона думає знову: «він каже правду», і посміхається, її рука поволі сунеться на груди й щільно притуляється до грудей, і Віра Павлівна думає: «правда».

«Ах, що ж це я згадую, — думає далі Віра Павлівна і сміється, — що ж це я роблю? Ніби це має зв'язок з тими спогадами! о, ні, це перше побачення, що складалося з обідання, цілування рук, мого й його сміху, слів про мої бліді руки, воно було цілком оригінальне. Я сідаю розливати чай: «Степане, у вас немає вершків? Можна де-небудь добути добрих? Та ні, ніколи, і напевно не можна добути. Ну, гаразд; але завтра ми влаштуємо це. Кури ж, мій любий: ти все забуваєш курити».

Ще не допито чаю, лунає несамовитий дзвінок, і в кімнату влітають двоє студентів і в своїй поквапливості, навіть не бачать її. — «Олександрє Матвійовичу, цікавий суб'єкт! — кажуть вони, задихавшись, — зараз привезли, надзвичайно рідке ускладнення». Бозна-який латинський термін, що означає хворобу цікавого суб'єкта. «Дуже цікаво, Олександрє Матвійовичу, і потрібна негайна допомога, кожні півгодини дорогі, ми навіть їхали візником». — «Швидше ж, мій любий, поспішай», — каже вона. Аж тепер студенти помічають її і вітаються, і в ту ж мить забирають з собою свого професора; він збирався недовго, він ще й досі лишався у своєму військовому сюртуці, і вона жене його. — «Звідти ти до мене?» — каже вона, прощаючись. — «Так». Довго дожидає вона увечері: ось і десята година, його все немає, ось і одинадцята, — тепер уже нема чого й дождити. Однак, що це таке? Вона, звичайно, нітрохи не не турбується, не могло ж нічого трапитися з ним; але, значить, як же ж його довго затримав цікавий суб'єкт! І що цей бідолашний цікавий суб'єкт, чи живий він тепер, чи пощастило Саші врятувати його? Справді, Саша дуже довго затримався. Він приїхав другого ранку о дев'ятій годині, він до четвертої години лишався в госпіталі: «випадок був дуже трудний і цікавий, Вірочко». — «Його врятовано?» — «Так». — «Як же ти встав так рано?» — «Я не лягав». — «Не лягав? Щоб не спізнитися сюди, не спав ніч! Безбожник! Зараз же мені їдь додому й спи аж до обіду, неодмінно, щоб, коли я приїду, ти ще не прокинувся». За дві хвилини його було вже виряджено.

Ось які були два перші побачення. Але цей другий обід іде вже як слід; вони тепер уже до пуття оповідають одне одному свої історії, а вчора бозна-що вони казали; вони й сміються, і замислюються і жаліють одне одного; кожному з них здається, що інший страждав іще більше... Через півтора тижня найнято невеличку дачу на Кам'яному острові, і вони оселяються на ній.

VI

Не дуже часто згадує Віра Павлівна минуле свого теперішнього кохання; справді, у теперішньому так багато життя, що лишається мало часу для спогадів. Але коли згадує вона минуле, то іноді, — спершу, справді, тільки іноді, а потім дедалі постійніше, — при кожній згадці вона відчуває невдоволення, спочатку невеличке, скороминуще, невиразне, — з кого? — з чого? — ось уже їй стає видно, з кого: вона невдоволена з себе, за віщо ж? Ось вона вже бачить, з якої риси її характеру походить це невдоволення, — так, вона дуже горда. Але чи в самому минулому вона невдоволена з себе? — спочатку так, але ось вона вже помічає, що невдоволення з себе стосується в ній і до теперішнього. І який чудний характер стало помітно

в цьому почутті, коли почав з'ясовуватися його характер; ніби це не вона, Віра Павлівна Кірсанова, особисто відчуває невдоволення, а ніби в ній відбивається невдоволення тисяч і мільйонів; і ніби не особисто з себе вона невдоволена, а ніби невдоволені в ній із себе тисячі й мільйони. Хто ж ці тисячі й мільйони? За віщо вони невдоволені з себе? Якби вона, як раніше, жила більше одна, думала одна, певно, не так швидко прояснилося б це; але ж тепер вона повсякчас з чоловіком, вони все думають разом, і думка про нього домішана до всіх її думок. Це багато допомогло їй розгадати своє почуття. Безпосередньо він сам ніяк не міг з'ясувати цієї загадки: доки почуття було темне для неї, для нього воно було ще темніше; йому важко було навіть зрозуміти, як це можна мати невдоволення, яке нітрохи не потьмарює особистого вдоволення, яке нітрохи не стосується ні до чого особистого. Це було для нього дивиною, в сто разів темнішою, ніж для неї. Та все ж таки їй дуже допомогло те, що вона повсякчас думала про чоловіка, повсякчас була з ним, дивилася на нього, думала з ним. Вона стала помічати, що коли охоплює її невдоволення, то воно завжди супроводиться порівнюванням, воно в тому й полягає, що вона порівнює себе і чоловіка, — і от блиснуло перед її думкою справжнє слово: «різниця, прикра різниця». Тепер їй зрозуміло.

VII

— Сашо, який милий цей NN (Віра Павлівна назвала прізвище того офіцера, через якого хотіла була познайомитися з Тамберліком, у своєму страшному сні), — він мені привіз одну нову поему, яка ще не скоро буде надрукована, — каже Віра Павлівна за обідом. — Ми зараз же після обіду сядемо читати, — добре? Я дожидала тебе, — усе з тобою разом, Сашо. А дуже хотілося прочитати.

— Що ж це за поема?

— А ось почувеш. Подивимося, чи вдалася йому ця річ. NN каже, що сам він, — я кажу про автора, — почасти вдоволений з неї.

Ось вони розгашовуються в її кімнаті, і вона починає читати:

Ой, коробочка повнесенька,
Є там ситець і парча,
Пожалій, моя любесенька,
Молодецького плеча...⁵⁸

— Тепер я бачу, — сказав Кірсанов, прослухавши кілька десятків рядків, — це у нього в новому дусі. Але видно, що це його, Некрасова, правда ж? Дуже вдячний тобі, що ти почекала мене.

— Ще б пак! — сказала Віра Павлівна. Вони прочитали двічі маленьку поему, яка, дякуючи їх знайомству з одним із знайомих автора, потрапила їм до рук років на три раніше, ніж була надрукована.

— Але знаєш, які рядки справили найбільше враження на мене? — сказала Віра Павлівна, коли вони з чоловіком перечитали ще по кілька разів деякі місця поеми, — ці рядки не з головних місць у самій поемі, але вони надзвичайно ваблять до себе мої думки. Коли Катя дожидала повернення нареченого, вона дуже сумувала:

Вкрай звелася б неутішная,
Якби був журитись час;
Та пора настала спішная,
Десять справ кінчати враз.
Хоч і тяжко діставалася
Молодиці самота,
Під косою трави слалися,
Під серпом лягли жита.
З усієї моці-силоньки
Молотила на току,
Вистилала льон до зіроньки
Та й по росянім лужку...

ці рядки не головні в своєму епізоді, вони лише передмова до того, як ця славна Катя мріє про своє життя з Ванею; але мої думки прив'язалися саме до них.

— Так, уся ця картина — одна з найкращих у поемі, але ці рядки посідають у ній не саме чільне місце. Значить, вони дуже підійшли до думок, які тебе турбували. Які ж це думки?

— Ось які, Сашо. Ми з тобою часто говорили, що організація жінки ледве чи не вища за організацію чоловіка, що тому жінка трохи чи не відсуне чоловіка на другий план у розумовому житті, коли мине панування грубого насильства; ми обидва з тобою виводили цю ймовірність із спостереження над життям; в житті більше зустрічається жінок, ніж чоловіків, розумних з природи; так нам обом здається. Ти підтверджував це різними подробицями з анатомії, фізіології.

— Які образливі для чоловіків речі ти кажеш, і це ж більше ти кажеш, Вірочко, ніж я: мені це образливо. Добре, що час, який ми з тобою пророкуємо, ще так далеко. А то я зовсім би зрікся своєї думки, щоб не відходити на другий план. Втім, Вірочко, це ж тільки ймовірність, наука ще не зібрала стільки даних, щоб розв'язати питання позитивно.

— Звичайно, мій любий. Ми говорили, чому досі факти історії так суперечать висновкові, який здається дуже ймовірним на підставі спостережень над окремим життям і над будовою організму. Жінка відігравала досі таку мізерну роль у розумовому житті тому, що панування насильства позбавляло її й засобів розвитку і мотивів прагнути до розвитку. Це пояснення

достатнє. Але ось інший такий самий випадок. Розміром фізичної сили організм жінки багато слабший; але ж організм її міцніший, — правда ж?

— Це вже далеко безперечніше, ніж питання про природний розмір розумових сил. Так, організм жінки краще чинить опір матеріальним руйнівним силам — клімату, погоді, недостатньому харчуванню. Медицина й фізіологія ще мало займалися докладним розглядом цього; але статистика вже дала незаперечну загальну відповідь: середня тривалість життя жінок більша, ніж у чоловіків. З цього видно, що жіночий організм міцніший.

— Це тим яскравіше видно, що спосіб життя жінок взагалі ще далеко менш здоровий, ніж у чоловіків.

— Є ще підсилююче міркування, яке збільшує ясність висновку, — його дає фізіологія. Жінка досягає цілковитого повноліття трохи раніше, ніж чоловік. Припустимо, зростання жінки закінчується в 20 років, чоловіки в 25, — приблизно, в нашому кліматі, в нашому племені. Припустимо, теж приблизно, що до 70 років доживає така ж пропорція жінок, яка з чоловіків доживає до 65; якщо ми зважимо різницю строків розвитку, перевага міцності жіночого організму виявиться ще яскравіше, ніж гадає статистик, що не брав до уваги різниці років повноліття. 70 років — це 3 з половиною рази по 20 років. 65 років треба ділити на 25 років, скільки це буде? — ну да ж, у частці трохи більше 2 з половиною — так, 2 цілих і шість десятих. Значить, жінка проживе три з половиною строки свого повного розвитку так само легко, як чоловік майже тільки 2 з половиною строки. А цією пропорцією вимірюється міцність організму.

— Справді різниця виходить більша, ніж я читала про неї.

— Так, але ж я говорив тільки для прикладу, я брав круглі цифри, напам'ять. Проте характер висновку саме той, що я кажу. Статистика вже довела, що жіночий організм міцніший, — ти читала висновки лише з таблиць тривалості життя. Але коли до статистичних фактів додати фізіологічні, різниця вийде ще багато більша.

— Так, Сашо; дивися ж, що я думала, а тепер це виявляється для мене ще виразніше. Я думала: якщо жіночий організм краще витримує руйнівні матеріальні впливи, то дуже ймовірно, що жінка мусила б легше, стійкіше витримувати й моральні зворушення. А на ділі ми бачимо не те.

— Авжеж, це дуже ймовірно. Звичайно, це буде поки що припущення, цим ще не займалися, спеціальних фактів не збирали. Але, справді, висновок твій так близько впливає з факту, вже безперечного, що сумніватись трудно. Міцність організму надто тісно пов'язана з міцністю нервів. Певно, у жінки нерви еластичніші, мають міцнішу структуру, а якщо так, вони повинні легше й стійкіше витримувати зворушення й тяжкі почуття. На ділі ми бачимо дуже багато прикладів протилежного. Жінка

надто часто мучиться тим, що мужчина переживає легко. Ще не займалися як слід розглядом причин, через які, при даному нашому історичному стані, ми бачимо такі явища, які суперечать тому, чого слід сподіватися від самої будови організму. Але одна з цих причин очевидна, вона проходить через усі історичні явища й через усі сторони нинішнього побуту. Це — сила упередження, погана звичка, фальшиве сподівання, фальшиве побоювання. Якщо людина думає «не можу», — то й справді не може. Жінкам наторочено «ви слабкі» — от вони й почувають себе слабими, і справді бувають слабкі. Ти знаєш приклади, що люди цілком здорові, знесилювались до смерті і справді вмирили від самої думки, що повинні знесилитись і вмерти. Але є приклади, які стосуються цілих мас, народів, усієї людськості. Один з найвизначніших дає воєнна історія. В середні віки піхота уявляла собі, що не може встояти проти кінноти, — і справді, ніяк не могла встояти. Цілі армії піхоти розганялися, як отари овець, кількома сотнями вершників; до того часу, коли з'явилися на континент англійські піхотинці з гордих, самостійних дрібних землевласників, у яких не було цього страху, які звикли ні перед ким не поступатися без бою: як тільки прийшли до Франції ці люди, які не мали упередження, що вони повинні тікати перед кіннотою, — кіннота, навіть далеко численніша за них, зазнавала поразок при кожній зустрічі; знаєш, відомі поразки французьких кінних армій нечисленними англійськими піхотинцями і при Крессі, і при Пуатьє, і при Азенкурі⁵⁹. Та сама історія повторилася, коли швейцарці-піхотинці вирішили, що зовсім нема чого їм вважати себе слабшими від феодальної кінноти. Австрійська, потім Бургундська кіннота, більш численна, стала зазнавати від них поразки при кожній сутичці; потім перепробували битися з ними всі інші кінноти, і всі завжди бували розбиті. Тоді всі побачили: «а піхота ж міцніша за кінноту», — звичайно, міцніша; але минали ж цілі століття, коли піхота була набагато слабша проти кінноти лише тому, що вважала себе слабшою.

— Так, Сашо, це правда. Ми слабкі тому, що вважаємо себе слабими. Але, мені здається, що є ще й інша причина. Я хочу говорити про себе і про тебе. Скажи, мій любий: я дуже змінилася тоді за два тижні, які ти мене не бачив? Ти тоді був дуже схвильований. Тобі могло здатися більше, ніж було, чи, справді, зміна була велика, — як ти тепер пригадуєш?

— Так, ти справді тоді дуже схудла й зробилася бліда.

— От бачиш, мій любий, я тепер зрозуміла, що саме це й обурює мою гордість. Адже ти любив мене дуже. Чому ж боротьба не відбилася на тобі такими явними ознаками? Адже ніхто не бачив, щоб ти бліднув, худнув за ті місяці, коли розлучався зо мною. Чому ж ти витримував це так легко?

— Ось чому тебе так зацікавили вірші про те, що Катя перемогла тугу працею. Ти хочеш знати, чи випробував я правди-

вість цього зауваження на собі? Так, воно цілком справедливе. Я досить легко витримував боротьбу тому, що мені ніколи було займатися нею. Весь час, коли я звертав увагу на неї, я страждав дуже; але щоденна необхідність змушувала мене на більшу частину часу забувати про неї. Треба було займатися хворими, готуватися до лекцій. В цей час я мимоволі відпочивав від своїх думок. У ті рідкі дні, коли в мене лишалося багато вільних годин, я почував, що сили зраджують мене. Мені здається, що коли б я тиждень лишився наодинці із своїми думками, я б збожеволів.

— Так, мій любий; і я останнім часом зрозуміла, що в цьому був увесь секрет різниці між мною і тобою. Треба мати таке діло, від якого не можна відмовитись, якого не можна відкласти, — тоді людина багато стійкіша.

— Але ж у тебе було тоді багато діла, і тепер так само.

— Ах, Сашо, хіба це невідступні діла? Я займаюся ними, коли хочу, скільки хочу. Коли мені здувається, я можу або дуже скоротити, або зовсім відкласти їх. Щоб займатися ними в такий час, коли думки збентежені, потрібне особливе зусилля волі, тільки воно примусить займатися ними. Немає опори в необхідності. Наприклад, я займаюся господарством, витрачаю на це дуже багато часу; але дев'ять десятих цього часу я витрачаю на нього лише з власної охоти. При гарній служниці хіба не пішло б усе майже так само, хоч би я й багато менше займалася сама? І кому це потрібно, щоб з великою витратою часу господарство йшло трохи, трошечки краще того, ніж ішло б при далеко меншій витраті мого часу? Потреба ця так само лише в моїй охоті. Коли думки спокійні, займаєшся цими речами; коли думки збентежені, кидаєш їх, бо без них можна обійтись. Заради важливого завжди кидаєш менш важливе. Як тільки почуття дуже збентежені, вони витісняють думки про такі справи. У мене є уроки; це вже трохи важливіше: їх я не можу відкидати, коли здувається; та це все не те. Я уважна до них, тільки коли хочу; якщо я під час урока й мало думатиму про нього, він піде лише трохи гірше, бо це викладання дуже легке, воно не має сили захоплювати думку. Та й те ще: хіба я справді живу з уроків? Хіба від них залежить мое становище, хіба вони дають мені головні засоби жити так, як я живу? Ні, ці засоби давала мені праця Дмитра, тепер — твоя. Уроки приємні моему почуттю незалежності, та й справді дечим корисні. Але все-таки у них немає для мене життєвої необхідності. Я пробувала тоді проганяти думки, які мучили мене, зайнявшись майстернею багато більше, ніж звичайно. Але знову я робила це тільки зусиллям своєї волі. Адже я розуміла, що моя присутність у майстерні потрібна лише на годину, на півтори, що, лишаячись у ній довше, я вже штучно створюю собі працю, що вона корисна, але зовсім не необхідна для діла. І потім, саме діло це — хіба воно може бути важливою опорою для звичайних людей, як я? Рахметови — це інша порода; вони зливаються з загальним ділом так, що воно для них необхідність, яка спов-

нює їхнє життя; для них воно навіть замінює особисте життя. А нам, Сашо, неприступне це. Ми не орли, як він. Нам необхідне лише особисте життя. Майстерня — хіба це моє особисте життя? Це діло — не моє діло, чуже. Я займаюся ним не для себе, а для інших; коли хочеш, і для моїх переконань. Але хіба людині, — такій, як ми, не орлові — хіба їй діло до інших, коли їй самій дуже тяжко? Хіба вона думає про свої переконання, коли її мучать її почуття? Ні, потрібне особисте діло, необхідне діло, від якого залежало б власне життя, таке діло, яке особисто для мене, для мого способу життя, для моїх засобів до життя, для всього мого становища в житті, для всієї моєї долі, важило б більше за всі мої захоплення пристрастю; лише таке діло може бути опорою в боротьбі з пристрастю, лише воно не витісняється з життя пристрастю, а само придушує пристрасть, лише воно дає силу й відпочинок. Я хочу такого діла.

— Так, мій друже, так, — палко казав Кірсанов, цілуючи дружину, в якій очі горіли від збудження. — Так, і досі я не думав про це, коли це так просто; я не помічав цього! Так, Вірочко, ніхто інший не може думати за саму людину. Хто хоче, щоб йому було добре, думай сам за себе, дбай сам за себе, — інший ніхто не замінить. Так любити, як я, і не розуміти, доки ти сама не розтлумачила! Але, — казав він далі, вже сміючись і все цілуючи дружину, — чому ж ти бачиш потребу в цьому саме тепер? Збираєшся закохатися в когось, Вірочко, — так?

Віра Павлівна розреготалась, і довго вони обоє не могли вимовити ні слова за сміхом.

— Так, тепер ми обоє можемо це почувати, — заговорила, нарешті, вона, — я тепер можу, так само як і ти, напевно знати, що ні з тобою, ні зо мною не може трапитися нічого подібного. Але, серйозно, знаєш, що мені здається тепер, мій любий: якщо моя любов до Дмитра не була любов'ю жінки, яка вже розвинулася, то й він не любив мене в тому розумінні, як ми з тобою уявляємо це. Його почуття до мене було сполученням дуже сильної прив'язаності до мене, як до друга, з хвилиnnими поривами пристрасті до мене, як до жінки; дружбу він мав особисто до мене, власне до мене; а ці пориви шукали лише жінки: мене, особисто мене вони мало стосувалися. Ні, це не була любов. Хіба він багато думав про мене? Ні, це його не цікавило. Так, і з його боку, як і з мого, не було справжньої любові.

— Ти несправедлива до нього, Вірочко.

— Ні, Сашо, це так. У розмові між мною і тобою нема для чого хвалити його. Ми обоє знаємо, якої високої ми про нього думки; знаємо також, що скільки б він не казав, ніби йому було легко, насправді було не легко; адже й ти, може, кажеш, що тобі було легко боротися з твоєю пристрастю, — все це прекрасно, і не удавання; але ж не буквально слід розуміти такі рішучі запевнення, — о, мій друже, я розумію, скільки ти страждав... Ось як сильно розумію це...

— Вірочко, ти мене задушиш; і погодься, що, крім сили почуття, тобі хотілося показати й просто силу? Так, ти дуже сильна; та й як не бути сильною з такими грудьми...

— Любий мій Сашо!

VIII

— Сашо, а ти ж не дав мені доказати про діло, — почала Віра Павлівна, коли вони години через дві сиділи за чаєм.

— Я тобі не дав доказати? Я винен?

— Звичайно, ти.

— Хто почав пустувати?

— І не соромно тобі за це?

— За що?

— Що я почала пустувати. Фі, отак компрометувати скромну жінку своєю флегматичністю!

— Хіба? А я вірив тому, що ти кажеш про рівність: коли рівність, то й рівність ініціативи.

— Ха, ха, ха! Яке вчене слово! Але невже ти закинеш мені непослідовність? Хіба я не стараюсь мати рівність в ініціативі? Але, Сашо, я зараз беру ініціативу продовжувати серйозну розмову, про яку ми забули.

— Бери, тільки я відмовляюся йти за тобою. Я зараз візьму ініціативу продовжувати забувати. Дай руку.

— Сашо, але треба ж домовити.

— Завтра встигнемо. Зараз мене, ти бачиш, дуже зацікавило дослідження цієї руки.

IX

— Сашо, домовимо ж те, про що не домовили вчора. Це треба, бо я збираюся їхати з тобою: треба ж тобі знати чого, — казала Віра Павлівна вранці.

— Зо мною? Ти їдеш зо мною?

— Звичайно. Ти питав мене, Сашо, навіщо мені потрібне діло, від якого серйозно залежало б моє життя, яке для мене було б таке ж дороге, як твоє для тебе, яке було б таке ж невідступне, яке так само вимагало б від мене всієї уваги, як твоє від тебе. Мій любий, мені потрібне таке діло тому, що я дуже горда. Мені давно прикро й соромно згадувати, що боротьба з почуттям тоді відбилася на мені так помітно, була така нестерпна для мене. Ти знаєш, я кажу не про те, що вона була тяжка, — адже й твоя була для тебе теж не легка, — це залежить від сили почуття, і не мені тепер шкодувати, що вона була тяжка, це значило б шкодувати, що почуття було сильне, — ні! — але чому в мене проти цієї сили не було такої ж твердої спори, як у тебе?

Я хочу мати таку ж опору. Але це лише навело мене на мою думку, а справжня потреба, звичайно, в теперішньому. Ось вона: я хочу бути рівною тобі у всьому, — це головне. Я знайшла собі діло. Коли ми з тобою простилися вчора, я довго думала про це, я надумала це вчора вранці, без тебе, вчора я хотіла порадитися з тобою, як з доброю людиною, а ти зрадив мою надію на твою солідність. Зараз уже пізно радитися: я зважилась. Так, Сашо, тобі доведеться мати багато клопоту зо мною; любий мій, які ми будемо раді, якщо я побачу себе здатною до цього!

Справді, тепер Віра Павлівна знайшла собі діло, про яке не могла б вона думати раніше: рука її Олександра була повсякчас у її руці, і тому йти було легко. Лопухов ні в чому не заважав їй, як і вона йому, та й годі. Ні, було й більше, звичайно, багато більше. Вона завжди була певна, що хоч би при якій нагоді виникла у неї потреба спертися на його руку, його рука, разом з його головою, в її розпорядженні. Але тільки разом з головою, своєї голови він не пошкодував би для неї, так само не полінувався б і простягти руку; тобто у важливих випадках, у критичні моменти його рука була така ж готова, і така ж надійна, як рука Кірсанова, — і він дуже добре довів це своїм одруженням, коли пожертвував для неї всіма улюбленими тодішніми думками про свою вчену кар'єру і не побоявся рискнути на голод. Так, коли була важлива справа, рука подавалася. Але взагалі рука ця була далеко від неї. Віра Павлівна влаштовувала свою майстерню; якби в чому потрібна була його допомога, він допомагав би з радістю. Але чому ж він майже нічого не робив? Він лише не заважав, схвалював, радів. У нього було своє життя, у неї — своє. Тепер не те. Кірсанов не чекав її вимоги, щоб брати участь у всьому, що вона робила; він був зацікавлений стільки ж, як вона сама, у всьому її щоденному житті, як і вона у всьому його житті. Це були вже зовсім не ті відносини, як з першим чоловіком, і тому вона почувала в собі нові засоби до діяльності, і тому стали в ній серйозно виникати, набувати для неї практичної вимогливості такі думки, які раніше були тільки теоретично відомі їй, і по суті не зачіпали її внутрішнього життя: чого не можна робити, про те й не думаєш серйозно.

Отакі були ці думки, що їх тепер почала жваво відчувати Віра Павлівна і що стали правити за мотиви до діяльності.

Х

«Нам формально закриті майже всі шляхи громадянського життя. Нам практично закриті дуже багато — майже всі, — навіть з тих шляхів громадської діяльності, які не загороджені для нас формальними перепонами. З усіх сфер життя нам залишено тіснитися тільки в самій сфері родинного життя, — бути членами родини, та й годі. Крім цього, які ж заняття відкриті нам? Майже

тільки одне, бути гувернантками; та ще хіба — давати які-небудь уроки, що їх не захочуть відняти у нас мужчини. Нам тісно на цьому єдиному шляху; ми заважаємо одна одній, бо надто товпимося на ньому; він майже не може давати нам самостійності, бо нас, що пропонують свої послуги, надто багато. Жодна з нас нікому не потрібна, все тому ж таки, що нас надто багато. Хто стане дорожити гувернанткою? Тільки скажіть слово, що ви хочете мати гувернантку, збігаються десятки й сотні нас перебивати одна в одній місці.

Ні, поки жінки не дбатимуть про те, щоб розійтися на багато шляхів, жінки не матимуть самостійності. Звичайно, торувати новий шлях важко. Але мое становище в цьому ділі особливо вигідне. Мені соромно було б не скористатися з нього. Ми не підготовлені до серйозних занять. Я не знаю, до якої міри потрібен керівник, щоб готуватися до них. Але я знаю, що до якої б міри не потребувала я його щоденної допомоги, — він тут, зо мною. І це його не обтяжуватиме, це буде так само приємно йому, як мені.

Нам закриті звичаєм шляхи незалежної діяльності, які не закриті законом. Але з цих шляхів, закритих лише звичаєм, я можу ступити на який хочу, якщо тільки зважуся витримати перший опір звичаю. Один із них дуже багато ближчий за інший для мене. Мій чоловік медик. Він віддає мені весь час, який у нього вільний. З таким чоловіком мені легко спробувати, чи не можу я зробитися медиком.

Це було б дуже важливо, якби з'явилися, нарешті, жінки-медики. Вони були б дуже корисні для всіх жінок. Жінці багато легше говорити з жінкою, ніж з мужчиною. Скільки відверталосся б тоді страждань, смертей, скільки лиха! Треба спробувати.

XI

Віра Павлівна скінчила розмову з чоловіком тим, що наділа капелюшок і поїхала з ним у госпіталь випробувати свої нерви, — чи зможе вона бачити кров, чи спроможна буде займатися анатомією. При становищі Кірсанова в госпіталі, звичайно, не було ніяких перешкод до такого випробування.

Я, нітрохи не соромлячись, вже дуже багато компрометував Віру Павлівну з боку поетичності; наприклад, не приховував того, що вона щодня обідала, і взагалі з апетитом, а крім того, по два рази на день пила чай. Але тепер я дійшов до такого факту, що хоч які безсоромно низькі мої поняття, мене поймає несміливість, і думаю я: «чи не краще було б потаїти це? Що подумають про жінку, яка здатна займатися медициною?» Які грубі нерви мусять бути у неї, яка черства душа! Це не жінка, а різник! Але, згадавши, що я й не виставляю своїх дійових осіб за ідеали довершеності, я заспокоююся: хай судять, як хочуть, про грубість натури Віри Павлівни, мені яке діло? Як груба, то й груба.

Тому я спокійно кажу, що вона побачила велику різницю між пустим спогляданням речей і діяльною працею над ними на користь собі й іншим.

Я пригадую, як злякався я, дванадцятилітній хлопець, коли мене, який ніколи ще не бачив пожеж, збудив дуже великий шум пожежної тривоги. Усе небо полум'яніло, розжарене; по всьому місту, великому провінціальному місту, летіли головешки, по всьому місту страшенний гвалт, біганина, крик. Я тремтів, як у пропасниці. На щастя, я встиг утекти на пожежу, користуючись з того, що всі домашні метушилися. Горіло уздовж набережної (тобто просто берега, бо яка ж там набережна?). Берег був закладений дровами, луб'яним товаром. Такі ж хлопчаки, як я, розбирали й відтягали все це подалі від горящих будинків; заходився й я, — де й подівся весь мій страх! я працював дуже старанно, доки не сказали нам: «Годі, небезпека минула». З того часу я вже й знав, що коли страшно від великої пожежі, то треба бігти туди й працювати, і зовсім не буде страшно.

Хто працює, тому ніколи ні лякатись, ні почувати огиду чи бридливість.

Отже, Віра Павлівна зайнялася медициною; і в цьому, новому у нас ділі вона була однією з перших жінок, яких я знав. Після цього вона дійсно стала почувати себе іншою людиною. У неї була думка: «через кілька років я вже буду й справді стояти на своїх ногах». Це велика думка. Повного щастя немає без повної незалежності. Бідні жінки, як небагато з-поміж вас мають це щастя!

XII

І от, минає рік; і мине ще рік, і ще рік після одруження з Кірсановим, і все так само йтимуть дні Віри Павлівни, як ідуть тепер, через рік після одруження, як ішли від самого одруження; і багато років мине, вони йтимуть все так само, якщо не станеться нічого особливого; хто знає, що принесе майбутнє? Але до того часу, як я пишу це, нічого такого не сталося, і дні Віри Павлівни йдуть усе так само, як ішли вони тоді, через рік, через два після одруження з Кірсановим.

Після того страшенно компрометуючого факту, що Віра Павлівна надумала і виявила себе здатною займатися медициною, мені вже легко оповідати про все: все інше вже не може так жахливо пошкодити їй в очах публіки. І я повинен сказати, що й тепер на Сергіївській, як раніше на Васильївському, три грані дня Віри Павлівни становлять: чай вранці, обід і вечірній чай; так, вона зберегла непоетичну властивість щодня обідати й двічі пити чай, і вважати це приємним, і взагалі вона зберегла всі свої непоетичні, і неелегантні, і негарного тону властивості.

І багато іншого лишилося, як і раніше, в цей новий, спокійний час, як було й за старого спокійного часу. Залишився й розподіл

кімнат на нейтральні і ненеїтральні; залишилося й правило не заходити в ненеїтральні кімнати одне до одного без дозволу, залишилося й правило не питати вдруге, якщо на перше запитання відповідають «не питай»; залишилося й те, що така відповідь примушує зовсім нічого не думати про зроблене запитання, забувати його: залишилося це тому, що залишилась певність, що коли б варт було відповідати, то й не треба було б питати, давно все було б сказано без ніякого запитання, а в тому, про що мовчать, напевно немає нічого цікавого. Все це лишилося як і раніше в новий, спокійний час, як було й за старого спокійного часу; лише в теперішній новий, спокійний час усе це трохи змінилося, або, власне, не змінилося, але все-таки виходить не зовсім те, що за старого часу, і життя виходить зовсім не те.

Наприклад, нейтральні і ненеїтральні кімнати суворо розрізняються; але дозвіл на вхід до ненеїтральних кімнат установлено раз назавжди для певного часу дня: це тому, що дві з трьох граней дня перенесено до ненеїтральних кімнат; встановився звичай пити вранішній чай в її кімнаті, вечірній чай у його кімнаті; вечірній чай улаштовується без особливих процедур; слуга, все той самий Степан, вносить до кімнати Олександра самовар і прибор, та й годі; але з ранішнім чаєм особлива манера: Степан ставить самовар і прибор на стіл у тій нейтральній кімнаті, яка ближча до кімнати Віри Павлівни, а каже Олександрові Матвійовичу, що самовар подано, тобто каже, якщо знаходить Олександра Матвійовича в його кабінеті; а якщо не застаеться? — тоді Степанові вже немає діла повідомляти, хай самі пам'ятають, що час пити чай. І от, за цим порядком уже заведено правило, що вранці Віра Павлівна чекає на чоловіка без запитання, чи дозволяється йому зайти: без Саші тут не можна обійтися їй, це кожен зрозуміє, коли сказати, як вона встає.

Прокидаючись, вона ніжитья у своєму теплому ліжечку, їй лінє вставати, вона й думає і не думає, і напівдрімає й не дрімає; думає, — це значить, думає про щось таке, що стосується саме цього дня, цих днів, що-небудь по господарству, по майстерні, по знайомствах, по планах, як розподілити цей день, це, звісно, не дрімота; але крім того, є ще два предмети, років через три після одруження з'явився й третій, який тут у руках у неї, Митя: він «Митя», звичайно, на честь друга Дмитра; а два інші предмети, один — солодка думка про працю, яка дає їй повну самостійність у житті, друга думка — Саша; цю думку навіть і не можна назвати окремою думкою, вона долучається до всього, про що думається, бо він бере участь у всьому її житті; а коли ця думка, ця не окрема думка, а повсякчасна думка, лишається одна в її думі, — вона дуже, дуже багато часу буває одна в її думі, — тоді як це назвати? Дума це чи дрімота, спить вона чи не спить? Очі напівзаплющені, на щоках легенький рум'янець, мов рум'янець сну... так, це дрімота. Тепер, бачите самі, часто мусив пролітати час так, що Віра Павлівна ще не встигне встати, щоб узяти ванну (це влаштовано зручно, завдало багато клопо-

ту: треба було провести до П кімнати кран від крану й від казана в кухні: і, правду кажучи, досить багато дров виходить на цю розкіш, але що ж, це тепер можна було дозволити собі), так, дуже часто Віра Павлівна встигає взяти ванну і знову лягти трохи відпочити, поніжитися після неї, доки увійде Саша, а часто, навіть чи не частіше, так задумається й напівзадрімає, що ще не збереться взяти ванну, як Саша вже входить.

Але як гарно щодня вранці брати ванну; спочатку вода найтепліша, потім теплий кран закручується, відкручується кран, по якому збігає вода, а кран з холодною водою лишається відкритим, і вода у ванні непомітно, непомітно холодніє, холодніє, як це гарно! Півгодини, іноді й довше, іноді цілу годину не хочеться розставатися з ванною.

І все сама, без служниці, і вбирається сама, — це багато краще. Сама, тобто коли не продрімає строку, а як пропустить? — тоді вже не можна відкараскатися — та навіщо й відкараскуватися? — від того, щоб Саша не виконував обов'язків покоївки! Саша страшенно смішний! І може, навіть доторк руки й шепіт гості-співачки не примусить з'явитися в уявному щоденнику слова: «а це ж навіть образливо!» А, в усякому разі, милий узяв на себе незмінний обов'язок господарювати за вранішнім чаєм.

Та й не можна було б інакше, Саша має цілковиту рацію, що це так і повинно було влаштуватися, бо пити вранішній чай, тобто майже самі вершки, розігріті невеличкою домішкою дуже міцного чаю, що пити його в ліжку надзвичайно приємно. Саша йде по прибор, — так, це частіше, ніж те, що він одразу входить з чайним прибором, — і господарює, а вона все ніжитья і, напившись чаю, все ще напівлежить уже не в ліжечку, а на диванчику, такому широкому, але, найголовніше, такому м'якому, немов пуховик, напівлежить до 10, до 11 години, доки Саші час вирушати в госпіталь, чи в клініки, чи в академічну аудиторію, але з останньою чашкою Саша уже взяв сигару, і хто-небудь із них нагадує другому: «беремося за діло», або «годі, годі, тепер за діло» — за яке діло? А як же, урок або репетиція по студентству Віри Павлівни: Саша її репетитор у заняттях медициною, але ще більше потрібна його допомога при вивченні тих дисциплін гімназичного курсу для іспиту, вивчати які їй самій було б уже надто нудно; особливо жахлива річ — це математика; чи не нудніша ще латинська мова; але не можна, треба понудьгувати над ними, правда, не дуже ж і багато: для іспиту, що заміняє гімназичний атестат, медичній академії потрібно дуже, дуже небагато; наприклад, я не поручуся, що Віра Павлівна колись дійде такої досконалості в латинській мові, щоб перекласти бодай два рядки з Корнелія Непота⁶⁰, але вона вже вміє розбирати латинські фрази, що трапляються в медичних книгах, бо це знання потрібне їй, та й дуже немудре. Ні, однак ж, годі про це, я вже бачу, що вкрай компроментую Віру Павлівну: певно прониклив...

ВІДСТУП ПРО СИНІ ЧУЛКИ

— Синій чулок!⁶¹ Аж до неможливого синій чулок! Терпіти не можу синього чулка! Дурний і нудний синій чулок! — з азартом, але не без солідності каже проникливий читач.

Одначе ж, які ми з проникливим читачем прив'язані один до одного. Він раз вилаяв мене, я двічі вигнав його в шию, але все-таки ми з ним не можемо не обмінюватись нашими найщирішими словами; таємний потяг сердець, що ви скажете робити!

— О, проникливий читачу, — кажу я йому, — маєш рацію, синій чулок справді дурний і нудний; і справді нестерпний. Ти відгадав це. Та не відгадав ти, хто синій чулок. От ти зараз побачиш це, як у дзеркалі. Синій чулок з безглуздою афектацією самовдоволено розводиться про літературні або вчені речі, в яких ні бельмеса не тямить, і розводиться не тому, що справді зацікавлений ними, а для того, щоб повихвалитися своїм розумом (якого йому не довелось одержати від природи), своїми високими прагненнями (яких у нього стільки ж, як у стільці, на якому він сидить) і своєю освіченістю (якої в ньому стільки ж, як у папуги). Бачиш, чия це груба пика або прилизана постать у дзеркалі? Твоя, приятелю? Так, хоч яку ти довгу бороду не запускай, чи хоч як ретельно не голи її, все-таки ти безсумнівно і незаперечно справжнісінький синій чулок, тому ж то я й вигонив тебе двічі у шию, єдино тому, що терпіти не можу синіх чулків, яких поміж нашим братом, чоловіками, вдсятеро більше, ніж поміж жінками.

А хто з корисною метою робить якесь діло, той, яке б не було це діло, і в якій би одежі не ходила ця людина, у чоловічій чи в жіночій, ця людина просто людина, що робить своє діло, та й годі.

XIV

Корисна для проникливого читача розмова про синій чулок, тобто про нього самого, відірвала мене від оповідання про те, як тепер проходить день Віри Павлівни. «Тепер», — це значить, коли ж? Та коли хочете, з того часу, як вона оселилася на Сергіївській вулиці, і от аж досі. А втім, навіщо й продовжувати цей опис? Хіба тільки взагалі сказати, що та зміна, яка почалася в характері вечора Віри Павлівни після відновлення знайомства з Кірсановим на Васильївському острові, цілком розвинулась тепер, що тепер Кірсанови становлять центр уже досить великого числа родин, усе молодих родин, які живуть так само у згоді й щасливо, як вони, і таких самих поглядів, як вони, і що музика й співи, опера й поезія, всякі гулянки й танці сповнюють усі вільні вечори кожної з цих родин, бо кожного вечора є які-небудь збо-

рища у тій чи іншій родині, або влаштовується якийсь інший вечір для всяких охочих. Взагалі, на цих зборищах і всяких інших вечорах буває з половину всього гуртка, і Кірсанови, як і інші, половину вечорів проводять у цьому галасі. Але й про це нема чого говорити, це зрозуміле само собою. А є одна річ, про яку, на жаль, надто багатьом треба тлумачити надто докладно, щоб вони зрозуміли її. Кожен, якщо не сам зазнав, то хоч начитався, яка різниця для дівчини чи юнака між тим вечором, який просто собі вечір, і тим вечором, на якому з нею її милий або з ним його мила, між оперою, яку слухаєш та й годі, і тією оперою, яку слухаєш, сидячи поруч з тим або тією, в кого закоханий. Дуже велика різниця. Це відомо. Але ось що небагато хто зазнавав, що чарівність, якої всьому надає кохання, зовсім не повинна по-справжньому бути скороминущим явищем у житті людини, що це яскраве світло життя не повинно осявати лише епоху шукання, прагнення, назвемо хоча б так: залицяння чи сватання, ні, що ця епоха по-справжньому повинна бути тільки світанком, любим, прекрасним, але попередником дня, в якому незрівнянно більше і світла й тепла, ніж у його попереднику, світло й тепло якого довго, дуже довго, зростають, усе зростають, і особливо тепло дуже довго зростає, далеко за полудень усе ще зростає. Раніше було не так: коли з'єднувалися закохані, швидко зникала поезія кохання. Тепер у тих людей, які зветься нинішніми людьми, зовсім не так. Вони, коли з'єднає їх кохання, чим довше живуть укупі, тим більше й більше осяваються й зігріваються його поезією, аж до того часу, пізнього вечора, коли піклування про зростаючих дітей надто вже сильно забиратиме їх думки. Тоді піклування солодше, ніж особиста насолода, перевищує кохання, але до того часу воно все зростає. Те, що колишні люди зазнавали лише на скороминущі місяці, нинішні люди зберігають у собі на довгі, довгі роки.

Чому це так? А це вже секрет; я вам, коли хочете, викажу його. Гарний секрет, славно з нього користатися, і не мудро, лише треба мати для цього чисте серце й чесну душу, та нинішнє поняття про права людини, повагу до свободи того, з ким живеш. І тільки, — більше й секрету немає ніякого. Дивись на дружину, як дивився на наречену, знай, що вона кожному хвилину має право сказати: «я незадоволена з тебе, геть від мене»; дивись на неї так, і вона через десять років після твого одруження викликатиме в тобі таке ж поетичне почуття, як наречена, ні, ще поетичніше, ще ідеальніше в гарному розумінні слова. Визнавай її свободу так само одверто й формально і без жодних застережень, як визнаєш свободу твоїх друзів почувати або не почувати дружбу до тебе, і тоді, через десять років, через двадцять років після одруження, ти будеш їй такий же любий, як був нареченим. Так живуть подружжя з нинішніх людей. Дуже завидно. Та зате ж вони й чесні одне перед одним, вони кохають одне одного через десять років після одруження дужче й поетичніше, ніж у день

одруження, та за те ж за ці десять років ні він, ні вона не дали одне одному нещирого поцілунка, не сказали жодного нещирого слова. «Неправда не виходила з уст його» сказано про когось у якійсь книзі. «Немає нещирості в серці його», сказано про когось у якійсь, може, в тій-таки ж книзі. Читають книгу й думають: «яка дивовижна моральна висота приписується йому!» Писали книгу й думали: «це ми описуємо таку людину, з якої всі мусять дивуватися». Не передбачали ті, хто писав книгу, не розуміють ті, хто читає її, що нинішні люди не приймають до кола своїх знайомих нікого, хто не має такої душі, і не мають недостачі в знайомих, і не вважають своїх знайомих ні за що більше, як просто за нинішніх людей, гарних, але дуже звичайних людей.

Одного шкода: в нинішній час на одну нинішню людину все ще припадає цілий десяток, коли не більше, допотопних людей. Воно, щоправда, натурально — допотопному світові мати допотопне населення.

XV

— От ми живемо з тобою три роки (раніше говорилося: рік, потім: два роки; потім говоритиметься: чотири роки і так далі), а все ще ми немов коханці, які бачаться зрідка, потайки. Звідки це взяли, Сашо, що кохання слабшає, коли ніщо не заважає людям цілком належати одне одному? Ці люди не знали справжнього кохання. Вони знали лише еротичне самолюбство або еротичну фантазію. Справжнє кохання саме відтоді й починається, коли люди починають жити вкупі.

— Чи не по мені ти це помічаєш?

— По тобі я помічаю річ куди цікавішу: ще років через три ти забудеш свою медицину, а ще років через три ти розучишся читати, і з усіх здібностей до розумового життя у тебе залишиться одна — зір, та й той розучиться бачити що-небудь, крім мене.

Такі розмови не довгі й не часті, але все ж у них бувають такі розмови.

— «Справді, щороку дужче».

«Знаєш ці казки про людей, які їдять опіум: з кожним роком їх пристрасть зростає. Хто раз зазнав насолоди, яку дає вона, в тому вона вже ніколи не ослабне, а все тільки посилюється».

«Та й усі сильні пристрасті такі ж самі, все розвиваються, що далі, то дужче».

«Пересичення! — Пристрасть не знає пересичення, вона знає лише насичення на кілька годин».

«Пересичення знає тільки пуста фантазія, а не серце, не жива справжня людина, а зіпсований мрійник, що втік з життя у мрію».

«Ніби мій апетит слабшає, ніби мій смак тупішає від того, що я не голодую, а щодня обідаю без перешкоди й добре? Навпаки, мій смак розвивається від того, що я їм добре. А апетит я втрачу

тільки з життям, без нього не можна жити» (це вже грубий матеріалізм, зауважую я разом із проникливим читачем).

«Хіба по натурі людини прив'язаність слабшає, а не розвивається з часом? Коли дружба міцніша й миліша, через тиждень, чи через рік, чи через двадцять років після того, як почалася? Треба тільки, щоб друзі потоваришували один з одним вдало, щоб справді вони здатні були бути друзями одне одному».

Ці розмови постійні, але зовсім не часті. Короткі й дуже не часті. Справді, навіщо про це багато й часто говорити.

А ось оці і частіші, й довші.

— Сашо, як багато підтримує мене твоя любов. Через неї я роблюся самостійною, я звільняюся від всякої залежності й від тебе, — навіть від тебе. А тобі що дала моя любов?

— Мені? Не менше, ніж тобі. Це повсякчасне, дуже, здорове збудження нервів, воно неминуче розвиває нервову систему (грубий матеріалізм, зауважуємо знову ми з проникливим читачем); тому розумові й моральні сили зростають у мене від моєї любові.

— Так, Сашо, я чую від усіх, — з мене самої поганий свідок у цьому, мої очі підкуплені, але всі бачать те ж саме: твої очі яснішають, твій погляд стає гостріший і зіркіший.

— Вірочко, навіщо вихвалитися або не вихвалитися мені перед тобою? Ми одна людина; але це мусить справді відбиватися і в очах. Моя думка стала багато сильнішою. Коли я роблю висновки із спостережень, загальний огляд фактів, я тепер за годину закінчую те, над чим раніше мусив думати кілька годин. І я можу тепер обіймати думкою багато більше фактів, ніж раніше, висновки у мене виходять і ширші й повніші. Якби, Вірочко, в мені був який-небудь зародок геніальності, я з цим почуттям став би великим генієм. Якби від природи була в мені сила створити щось маленьке нове в науці, я від цього почуття набув би силу перетворити науку. Але я народився бути лише чорноробом, темним дрібним трудівником, який розробляє дрібні окремі питання. Таким я й був без тебе. Тепер, ти знаєш, я вже не те: від мене починають сподіватися більшого, думають, що я перероблю цілу велику галузь науки, все вчення про функції нервової системи. І я почуваю, що виправдаю це сподівання. В 24 роки у людини ширша й сміливіша новизна поглядів, ніж у 29 років (потім говориться: у 30 років, у 32 роки і так далі), але тоді у мене не було цього в такому розмірі, як тепер. І я почуваю, що я все ще зростаю, коли без тебе я давно б уже перестав зростати. Та я вже не зростав останні два, три роки перед тим, як ми стали жити вкупі. Ти повернула мені свіжість першої молодості, силу йти далі того, на чому я спинився б, на чому я вже й спинився був без тебе.

— А енергія роботи, Вірочко, хіба мало важить? Пристрасне збудження сил вноситься і в працю, коли все життя так настроє-

не. Ти знаєш, як діє на енергію розумової праці кофе, склянка вина; те, що дають вони іншим на годину, після якої приходить розслаблення, відповідне до цього зовнішнього й скороминущого збудження, те маю я тепер постійно у собі, — мої нерви самі так настроєні постійно, сильно, жваво. (Знову грубий матеріалізм, зауважуємо, й ін.).

Ці розмови частіші й довші.

«Хто не зазнавав, як збуджує кохання всі сили людини, той не знає справжнього кохання».

«Кохання в тому, щоб допомагати піднесенню й підноситися самому».

«Хто без нього не мав би засобів до діяльності, тому воно дає їх. Хто їх має, тому воно дає сили користуватися з них».

«Лише той кохає, хто допомагає коханій жінці підноситися до незалежності».

«Лише той кохає, у кого яснішає думка й міцнішають руки від кохання».

І ось оці розмови дуже часті:

— Мій любий, я читаю зараз Боккаччіо ⁶² (яка розбещеність! — зауважуємо ми з проникливим читачем, — жінка читає Бокаччіо! Це тільки ми з ним можемо читати. Але я, крім того, зауважую ще ось що: жінка за п'ять хвилин почує від проникливого читача більше сальностей, дуже благопристойних, ніж знайде у всьому Боккаччіо, і вже, звичайно, не почує від нього жодної світлої, свіжої, чистої думки, яких у Боккаччіо так багато): ти правду казав, мій любий, що в нього величезний талант. Деякі його оповідання слід, на мою думку, поставити поряд з кращими Шекспіровими драмами щодо глибини й тонкості психологічного аналізу.

— А як тебе забавляють його комічні оповідання, в яких він такий безцеремонний?

— Деякі цікаві, але в цілому ці оповідання нудні, як і кожен надто грубий фарс.

— Але це треба пробачити йому, — адже він жив за 500 років до нас; те, що нам здається надто непристойним, надто базарним, тоді не вважалося за непристойність.

— Як і багато наших звичаїв, і весь наш тон здаватимуться грубими й брудними далеко менше, ніж через 500 років. Але це не цікаво, я кажу про ті його оповідання, чудові, в яких серйозно змальовується пристрасне, високе кохання. В них найяскравіше позначився його великий талант. Але ось що я хотіла сказати, Сашо: він змальовує все дуже гарно й сильно; судячи з цього, можна сказати, що тоді не знали тієї насолоди кохання, як тепер, кохання тоді не почувалося так сильно, хоч і кажуть, що то була епоха найповнішої насолоди коханням. Ні, де там, вони не зазнавали насолоди коханням і наполовину так сильно. Їхні почуття

були надто поверхові, їхня насолода ще надто неглибока і надто скороминуща.

«Сила відчуття відповідна до того, з якої глибини воно по-стає. Якщо його збуджує виключно зовнішній предмет, зовнішній привід, воно скороминуще й охоплює лише одну свою окрему сторону життя. Хто п'є лише тому, що йому подають склянку, той мало тямить смак у вині, воно надто мало дає йому приємності. Насолода вже багато більша, коли корінь її в уяві, коли уява шукає предмета й приводу для насолоди. Тут кров хвилюється вже далеко більше, і вже помітне деяке тепло в ній, яке надає враженню багато більше солодкої знемоги. Але ця насолода ще дуже легка, порівнюючи з тією, коли корінь відносин, сполучених з насолодою, міститься в самій глибині морального життя. Тут збудження проймає всю нервову систему, хвилює її довго й надзвичайно сильно. Тут тепло проймає всі груди: це вже не саме биття серця, яке збуджується фантазією, ні, всі груди відчують надзвичайну свіжість і легкість; це схоже на те, ніби змінюється атмосфера, якою дихає людина, ніби повітря стало далеко чистішим і багатшим на кисень, це відчуття подібне до того, яке збуджує теплий сонячний день, це схоже на те, що відчуваєш, гріючись на сонці, але різниця величезна в тому, що свіжість і тепло розвиваються в самих нервах, безпосередньо сприймаються ними, без ніякого ослаблення своєї пестливої сили посередніми елементами».

«Я дуже рада, що ще вчасно покинула цю невігідну манеру. Це правда: треба, щоб кровообіг не затримувався ніякими утисками. Але навіщо після цього так захоплюватися тим, що колір шкіри став ніжніший? Це так повинно бути. І від яких дрібниць! Дрібниці, але як це псує ногу! Панчоха мусить триматися сама, вся, і злегка; лінія зробилася правильною, цей переріз зникає».

«Це не так швидко минає. А я ж тільки три роки носила корсет, я покинула його ще до теперішнього нашого життя. Але правда, що плаття наші все-таки тіснять стан і без корсета. А чи правда, що й це минеться, як виправилася нога? Правда, потроху минається, — минеться; яка я рада. Який нестерпний крій плаття! Давно б пора зрозуміти, що гречанки були розумніші, плаття мусить бути широким від самих плечей, як одягалися вони. Як наш крій плаття псує наш стан! Але в мене ця лінія відновляється, яка я рада з цього!».

— Яка ти гарна, Вірочко!

— Яка я щаслива, Сашо!

Солодкі речі,
Як подарунок —
Його усмішка
І поцілунок ⁶³.

Любий друже! Згаси⁶⁴
Поцілунки твої:
І без них при тобі
Жар палає в крові,
І без них при тобі
Паленіє лице,
І хвилюються груди,
І очі горять,
Наче зорі зорять.

XVI

ЧЕТВЕРТИЙ СОН ВІРИ ПАВЛІВНИ

І сниться Вірі Павлівні сон, ніби:
Долітає до неї знайомий, — о, який знайомий тепер! — го-
лос здаля, ближче, ближче, —

Wie herrlich leuchtet
Mir die Natur!
Wie glänzt die Sonne!
Wie lacht die Flur!*

І бачить Віра Павлівна, що це так, усе так...
Золотистим полиском сяє нива; вкриті квітами поле, розкри-
ваються сотні, тисячі квітів на кущах, що оперізують поле, зе-
леніє й шепоче ліс, що здіймається за кущами, і він весь рябіє
квітами; аромат лине з ниви, з лугів, з кущів, від сповненого
квітів лісу; пурхають у гіллі птахи, і тисячі голосів линуць від
гілля, разом з ароматом; і за нивою, за луками, за кущами,
лісом знову видніються такі ж золотосяйні ниви, вкриті квітами
луки, вкриті квітами кущі, аж до далеких гір, укритих лісом,
осіяних сонцем, і над їх вершинами тут і там, тут і там, ясні,
сріблясті, золотисті, пурпурні, прозорі хмарки своїми перели-
вами злегка відтіняють по обрїю яскраву блакить; зійшло сонце,
радіє й радує природа, лле світло і тепло, аромат і пісню, лю-
бов і насолоду в груди, ллеться пісня радості й насолоди,
любові й добра з грудей — «О земле! О насолодо! О любов!
О, кохання, золоте, прекрасне, як вранішні хмарки над верши-
нами тих гір!»

* З поезії Гете «Травнева пісня»:

Яка природа
Пишна навкруг!
Як сяє сонце!
Сміється луг!

O Erd! O Sonnel
O Glück! O Lust!
O Lieb! o Liebe,
So goldenschön,
Wie Morgenwolken
Auf jenen Höh'n!*

— Тепер ти знаєш мене? Ти знаєш, що я гарна? Але ти ще не знаєш, ніхто з вас ще не знає мене у всій моїй красі. Дивись, що було, що тепер є, що буде. Слухай і дивись:

Wohl perlet im Glase der purpurne Wein,
Wohl glänzen die Augen der Gäste...**

Біля підніжжя гори, на узліссі, серед квітучих кущів, високих густих алей звівся палац.

— Ходімо туди.

Вони йдуть, летять.

Розкішний бенкет. Пиниться в склянках вино; сяють очі у всіх на бенкеті. Гомін і шепіт під гомін, сміх і, нишком, потиск руки, і часом крадькома нечутний поцілунок. — «Пісню! Пісню! Без пісні неповні веселощі!» І встає поет. Чоло й думка його осяяні нахтненням, йому говорить свої таємниці природа, йому розкриває свій сенс історія, і життя тисячоліть пролітає в його пісні низкою картин.

1

Бринять слова поета, і виникає картина.

Намети номадів***. Довкола наметів пасуться вівці, коні, верблюди. Оддалік ліс олив і смоковниць. Ще далі, край обрїю до північного заходу, подвійний хребет високих гір. Вершини гір укриті снігом, схили їх укриті кедрми. Але стрункіші за кедрми ці пастухи, стрункіші за пальми їхні жінки, і безтурботне їх життя в лінійній насолоді: у них одне діло — кохання, всі дні їх минають, день за днем, у пестошах і піснях кохання.

— Ні, — каже ясна красуня, — це не про мене. Тоді мене не було. Ця жінка була рабиня. Де немає рівності, там немає мене. Ту царицю звали Астарта⁶⁵. Ось вона.

Розкішна жінка. На руках і на ногах її важкі золоті брасле-

* О земле! О сонце!
О щастя, о рай!
Любов, кохання,
Каштовний дар,
Як небо ранне,
Ясне, без хмар!

(«Травнева пісня» Гете)

** З поезії Шіллера «Чотири століття»:

Шумує в бокалах пурпурне вино,
І очі в гостей моїх сяють...

*** Номади — кочовики.

ти; важке намисто з перлів і коралів, оправлених золотом, на її шії. Її волосся умашене міррою. Хтивість і раболіпство на її обличчі, хтивість і безтямність у її очах.

«Корись своєму володареві; усолоджуй лінощі його в перервах між набігами; ти мусиш кохати його, бо він купив тебе, і якщо ти не кохатимеш його, він уб'є тебе», — каже вона жінці, яка в прахові лежить перед нею.

— Ти бачиш, що це не я, — каже красуня.

2

Знову бринять натхненні слова поета. Виникає нова картина. Місто. Вдалині на півночі й на сході гори; вдалині на сході й півдні, поблизу на заході — море. Чудове місто. Невеликі в ньому будинки, і нерозкішні зокола. Але скільки в ньому чудових храмів! Особливо на горбі, куди ведуть сходи з ворітьми дивовижної величі й краси: увесь горб забудований храмами й громадськими будинками, з яких кожного одного було б досить нині, щоб збільшити красу й славу найпишнішої з столиць. Тисячі статуй у цих храмах і всюди по місту, — статуї, з яких одної було б досить, щоб зробити музей, де стояла б вона, найпершим музеєм цілого світу. І який прекрасний народ, що товпиться на майданах, на вулицях: кожен із цих юнаків, кожна з цих молодих жінок і дівчат могли б правити за модель для статуї. Діяльний, жвавий, веселий народ, народ, усе життя якого ясне й красиве. Ці будинки, нерозкішні зокола, — яке багатство тонкого смаку й високого вміння діставати насолоду показують вони всередині: на кожному річ із меблів і посуду можна замилюватись. І всі ці люди, такі прекрасні, що так розуміють красу, живуть для кохання, для служіння красі. Ось вигнанець повертається до міста, яке повалило його владу; він повертається на те, щоб володарювати, — всі це знають. Чому ж жодна рука не зведеться проти нього? На колісниці з ним їде, показуючи його народові, прохаючи народ прийняти його, кажучи народові, що вона — його заступниця, жінка чудової краси навіть серед цих красунь, — і, схилившись перед її красою, народ віддає владу над собою Пізістрату⁶⁶, її улюбленцеві. Ось суд; судді — похмурі старики, — народ може захоплюватись, вони не знають захоплення. Ареопаг⁶⁷ славиться нещадною суворістю, невблаганною безсторонністю: боги й богині проходили віддавати свої справи на його розгляд. І от мусить з'явитися перед ним жінка, яку всі вважають винною у страшних злочинах: вона мусить умерти, згубниця Афін, кожен із суддів уже вирішив це в душі; з'являється перед ними Аспазія⁶⁸, ця обвинувачена, і вони всі падають перед нею на землю й кажуть: «Тебе не можна судити, ти надто прекрасна!» Чи ж це не царство краси? Чи не царство кохання?

— Ні, — каже ясна красуня, — мене тоді не було. Вони вклонялися жінці, але не визнавали її рівною собі. Вони вклонялися їй, але тільки як джерелу насолоди; людської гідності вони ще не визнавали в ній! Де немає поваги до жінки, як до людини, там немає мене. Ту царицю звали Афродіта⁶⁹. Ось вона.

На цій цариці немає ніяких окрас, — вона така прекрасна, що її поклонники не хотіли, щоб вона мала одягу, її дивні форми не повинні бути сховані від їх захоплених очей.

Що каже вона жінці, майже такій же прекрасній, як сама вона, яка кидає фіміам на її вівар?

«Будь джерелом насолоди для мужчини. Він володар твоєї. Ти живеш не для себе, а для нього».

І в її очах лише знемога фізичної насолоди. Її постава горда, в її обличчі гордість, але гордість лише з своєї фізичної краси. І на яке життя приречена була жінка в часи царювання її? Мужчина замикав жінку до гінкею*, щоб ніхто, крім нього, володаря, не міг мати насолоду від краси, яка належить йому. У неї не було свободи. Були у них інші жінки, які звали себе вільними, але вони продавали насолоду своєю красою, вони продавали свою свободу. Ні, і в них не було свободи. Ця цариця була напіврабня. Де немає свободи, там немає щастя, там немає мене.

3

Знову бринять слова поета. Виникає нова картина.

Арена перед замком. Довкола амфітеатр із блискучою юрбою глядачів. На арені рицарі. Над ареною, на балконі замку сидить дівчина. У її руці шарф. Хто переможе, тому шарф і поцілунок її руки. Рицарі б'ються на смерть. Тоггенбург переміг. «Рицарю, я люблю вас, як сестра. Іншої любові не вимагайте. Не б'ється мое серце, коли ви приходите, — не б'ється воно, коли ви йдете геть»⁷⁰. «Доля моя вирішена», — каже він і пливе в Палестину. По всьому християнству лунає слава його подвигів. Але він не може жити, не бачачи цариці душі своєї. Він повертається, він не знайшов забуття в боях. «Не стукайте, рицарю: вона в монастирі». Він будує собі хатину, з вікон якої, небачений нею, може бачити її, коли вона вранці відчиняє вікно своєї келії. І все життя його — чекати, доки з'явиться вона край вікна, прекрасна, мов сонце; немає в нього іншого життя, як бачити царицю душі своєї, і не було в нього іншого життя, доки не згасло в ньому життя; і коли згасло в ньому життя, він сидів край вікна своєї хатини і думав лише одне: чи побачу її ще?

— Це вже зовсім, зовсім не про мене, — каже ясна красуня. — Він кохав її, доки не торкався її. Коли вона ставала його

* Гінекей — жіночі покої в старогрецькому будинку.

дружиною, вона ставала його підданою; вона мусила тремтіти перед ним; він замикав її; він переставав кохати її. Він полював, він виїжджав на війну, він бенкетував із своїми товаришами, він гвалтував своїх васалок, — дружина була покинута, замкнена, зневажена. Ту жінку, якої торкався мужчина, цей мужчина вже не кохав тоді. Ні, тоді мене не було. Ту царицю звали «Непорочність». Ось вона.

Скромна, лагідна, ніжна, прекрасна, — прекрасніша за Астарту, прекрасніша за саму Афродіту, але задумлива, сумна, скорботна. Перед нею схиляють коліна, їй підносять вінки з роз. Вона каже: «Смертельного суму й скорботи повна душа моя. Меч пройняв моє серце. Тужіть і ви. Ви нещасні. Земля — долина плачу».

— Ні, ні, мене тоді не було, — каже ясна красуня.

4

Ні, ті цариці були несхожі на мене. Всі вони ще царюють, але царства всіх їх занепадають. З народженням кожної з них починало занепадати царство попередньої. І я народилася лише тоді, коли стало занепадати царство останньої з них. І з того часу, як я народилася, царства їх стали занепадати швидко, швидко, і вони зовсім упадуть, — з них кожна нова не могла замінити попередніх, і вони лишалися при ній. Я замінюю всіх, вони зникнуть, я сама лишуся царювати над усім світом. Але вони повинні були царювати раніш від мене; без їхніх царств не могло прийти моє.

Люди були, як тварини. Вони перестали бути тваринами, коли мужчина став цінити в жінці красу. Але жінка слабша за мужчину силою; а мужчина був грубий. Усе тоді вирішувала сила. Мужчина привласнив собі жінку, красу якої став цінити. Вона зробилася власністю його, річчю його. Це царство Астарті.

Коли він став розвиненіший, він став більше ніж раніш, цінити її красу, схилився перед її красою. Але її свідомість була ще нерозвинена. Він цинив лише в ній красу. Вона вміла думати ще тільки те, що чула від нього. Він казав, що лише він людина, вона не людина, і вона ще вбачала в собі тільки прекрасну коштовність, яка належить йому, — за людину вона не вважала себе. Це царство Афродіти.

Та ось почала в ній прокидатися свідомість, що й вона людина. Яка скорбота мусила поінняти її, при першому проблисківі в ній думки про свою людську гідність! Адже її ще не визнавали за людину. Мужчина ще не хотів мати її за іншу подругу собі, лише як за свою рабину. І вона казала: я не хочу бути твоєю подругою! Тоді пристрасть до неї змушувала його благати й смирятися, і він забував, що не вважає її за людину, і він любив її, неприступну, недоторканну, непорочну діву. Але як тільки ві-

рила вона його благанню, як тільки він торкався її — горе їй! Вона була в руках його, ці руки були дужчі за її руки, а він був грубий, і він обертав її на свою рабину і зневажав її. Горе їй! Це скорботне царство діви.

Але минали віки; моя сестра, — ти знаєш її? — та, що раніш від мене стала з'являтися тобі, робила своє діло. Вона була завжди, вона була раніше від усіх, вона вже була, як були люди, і завжди працювала невтомно. Тяжка була її праця, поволі здобувала вона успіх, але вона працювала, працювала, і зростав успіх. Мужчина ставав розумнішим, жінка дедалі більше усвідомлювала себе рівною йому людиною, — і прийшов час, народилася я.

Це було недавно, о, це було дуже недавно. Чи знаєш ти, хто перший відчув, що я народилася, і сказав це іншим? Це сказав Руссо в «Новій Елоїзі». В ній від нього люди вперше почули про мене.

І з того часу мое царство зростає. Ще не над багатьма я цариця. Але воно швидко зростає, і ти вже передбачаєш час, коли я царюватиму над усією землею. Тільки тоді цілком відчують люди, яка я гарна. Тепер ті, хто визнає мою владу, ще не можуть коритися усій моїй волі. Їх оточує маса, ворожа до всієї моєї волі. Маса замордувала б їх, отруїла б їм життя, якби вони знали й виконували всю мою волю. А мені потрібне щастя, я не хочу ніяких страждань, і я кажу їм: не робіть того, за що вас стали б мордувати; знайте мою волю тепер лише настільки, наскільки можете знати її без шкоди для себе.

— Але я можу знати всю тебе?

— Так, ти можеш. Твоє становище дуже щасливе. Тобі нема чого боятися. Ти можеш робити все, що захочеш. І якщо ти знатимеш усю мою волю, від тебе моя воля не захоче нічого шкідливого тобі: тобі не треба бажати, ти не будеш бажати нічого, за що стали б мордувати тебе ті, що не знають мене. Ти тепер цілком задоволена з того, що маєш; ні про що інше, ні про кого іншого ти не думаєш і не будеш думати. Я можу відкритися тобі вся.

— Назви ж мені себе, ти називала мені попередніх цариць, себе ти ще ніколи не називала мені.

— Ти хочеш, щоб я назвала себе? Дивись на мене, слухай мене.

5

— Дивись на мене, слухай мене. Чи пізнаєш ти мій голос? Чи пізнаєш ти обличчя мое? Чи бачила ти обличчя мое?

Справді, вона ще не бачила обличчя її, зовсім не бачила її. Як же їй здавалося, що вона бачить її? Ось уже рік, з того часу, як вона розмовляє з ним, з того часу, як він дивиться на

неї, цілує її, вона так часто бачить її, цю ясну красуню, і красуня не ховається від неї, як вона не ховається від нього, вона вся з'являється їй.

— Ні, я не бачила тебе, я не бачила обличчя твого; ти з'являлася мені, я бачила тебе, але ти оточена сьйвом, я не могла бачити тебе, я бачила тільки, що ти прекрасніша за всіх. Твій голос, я чую його, але я чую тільки, що твій голос прекрасніший за всі.

— Дивися ж, для тебе, на цю хвилину, я зменшую сьйво мого ореолу, і мій голос хай звучить для тебе на цю хвилину без чарівності, якої я завжди надаю йому; на хвилину я для тебе перестаю бути царицею. Ти бачила, ти чула? Ти пізнала? Годі, я знову цариця, і вже назавжди цариця.

Вона знов оточена всім блиском свого сьйва, і знову голос її невимовно чарівний. Але на хвилину, коли вона переставала бути царицею, щоб дати пізнати себе, невже це так? Невже це обличчя бачила, невже цей голос чула Віра Павлівна?

— Так, — каже цариця, — ти хотіла знати, хто я, ти дізналась. Ти хотіла взнати мое ім'я, у мене немає імені, окремого від тої, якій з'явлюсь я, мое ім'я — її ім'я; ти бачила, хто я. Немає нічого вищого над людину, немає нічого вищого над жінку. Я та, якій з'явлюсь я, яка кохає, яку кохають.

Так, Віра Павлівна бачила: це вона сама, це вона сама, але богиня. Обличчя богині — її самої обличчя, це її живе обличчя, риси якого такі далекі від довершеності, краще за яке вона бачить щодня не одне обличчя; це її обличчя, освітлене сьйвом кохання, прекрасніше за всі ідеали, заповідані нам стародавніми скульпторами і славетними художниками великого віку живопису, так, це вона сама, але освітлена сьйвом кохання, вона, прекрасніших за яку є сотні облич у Петербурзі, такому бідному на красу, вона прекрасніша за Афродіту Луврську⁷², прекрасніша за досі відомих красунь.

— Ти бачиш себе в дзеркалі такою, яка ти є сама по собі, без мене. У мені ти бачиш себе такою, якою бачить тебе той, хто кохає тебе. Для нього я зливаюся з тобою. Для нього немає нічого прекраснішого за тебе; для нього всі ідеали меркнуть перед тобою. Адже так?

Так, о, так!

6

Тепер ти знаєш, хто я; узнай, що я...

В мені насолода почуття, яка була в Астарті: вона родоначальниця усіх нас, інших цариць, що були після неї. В мені захват від споглядання краси, який був в Афродіті. В мені благоговіння перед чистотою, яке було у «Непорочності».

Але в мені все це не так, як було в них, а повніше, вище,

дужче. Те, що було в «Непорочності», поєднується в мені з тим, що було в Астарті, і з тим, що було в Афродіті. І, поєднуючись у мені з іншими силами, кожна з цих сил стає могутнішою й кращою від поєднання. Але більше, ще багато більше могутності й принадності надає кожній із цих сил у мені те нове, що є в мені, чого не було в жодній з попередніх цариць. Це нове в мені, те, чим я відмінна від них, — рівноправність закоханих, рівність між ними, як людьми, і від цього одного нового усе в мені багато, о, багато прекрасніше, ніж було в них.

Коли мужчина визнає рівноправність жінки із собою, він відмовляється від погляду на неї, як на свою власність. Тоді вона кохає його, як він кохає її, лише тому, що хоче кохати, якщо ж вона не хоче, він не має жодних прав над нею, як і вона над ним. Тому в мені свобода.

Від рівноправності й свободи і те моє, що було в попередніх царицях, набуває нового характеру, вищої принадності, принадності, якої не знали до мене, перед якою ніщо все, що знали до мене.

До мене не знали повної насолоди почуття, бо без вільного потягу обох закоханих жодне з них не має світлого захвату. До мене не знали повної насолоди від споглядання краси, бо, якщо краса відкривається не з вільного потягу, нема світлого захвату від її споглядання. Без вільного потягу і насолода, й захват темні перед тим, які вони в мені.

Моя непорочність чистіша за ту «Непорочність», яка говорила лише про чистоту тіла: в мені чистота серця. Я вільна, тому в мені немає обману, немає нещирості: я не скажу слова, якого не почувую, я не дам поцілунку, в якому немає симпатії.

Але те, що в мені нове, що дає вищу принадність тому, що було в попередніх царицях, воно, само по собі, становить у мені принадність, яка вища за все. Пан не відчуває себе вільним при слугі, слуга не відчуває себе вільним перед паном; тільки з рівним собі цілком вільна людина. З нижчим нудно, лише з рівним цілком весело. Ось чому до мого народження й мужчина не знав повного щастя кохання; того, що він відчував до мого народження, не варт було називати щастям, це було лише хвилине сп'яніння. А жінка, яка жалюгідна була до мого народження жінка! Вона була тоді підвладною, рабинею; вона була в страху, вона до мого народження надто мало знала, що таке кохання: де страх, там немає кохання.

Тому, якщо ти хочеш одним словом висловити, що таке я, це слово — рівноправність. Без нього насолода тілом, захоплення красою нудні, похмурі, огидні; без нього немає чистоти серця, є лише обман чистотою тіла. З неї, з рівності, і свобода в мені, без якої немає мене.

Я все сказала тобі, що ти можеш сказати іншим, усе, чим я є тепер. Але тепер царство моє ще мале, я ще мушу берегти своїх від наклепів тих, хто не знає мене, я ще не можу висловлювати

всю мою волю всім. Я скажу її всім, коли моє царство буде над усіма людьми, коли всі люди будуть прекрасні тілом і чисті серцем, тоді я відкрию їм усю мою красу. Але ти, твоя доля, особливо щаслива; тебе я не збентежу, тобі я не пошкоджу, сказавши, чим буду я, коли не небагато, як тепер, а всі будуть гідні визнавати мене за свою царицю. Тобі одній я скажу тайни мого майбутнього. Заприсягнися мовчати і слухай.

7

.

8

— О любов моя, тепер я знаю всю твою волю; я знаю, що вона буде; але як же вона буде? Як тоді житимуть люди?

— Я сама не можу розповісти тобі цього, для цього мені потрібна допомога моєї старшої сестри, — тієї, що давно з'являлася тобі. Вона моя володарка й служниця моя. Я можу бути лише тим, чим вона робить мене; але вона працює для мене. — Сестро, прийди на допомогу.

З'являється сестра своїх сестер, наречена своїх наречених. — Здрастуй, сестро, — каже вона до цариці, — тут і ти, сестро? — каже вона до Віри Павлівни, — ти хочеш бачити, як житимуть люди, коли цариця, моя вихованка, царюватиме над усіма? — Дивись.

Будівля, величезна, величезна будівля, яких тепер лише по кілька у найбільших столицях, — або ні, тепер жодної такої! Вона стоїть серед нив і лугів, садків і гаїв. Ниви — це наші хліба, тільки не такі, як у нас, а густі, густі, багаті, багаті. Невже це пшениця? Хто ж бачив таке колосся? Хто ж бачив таке зерно? Тільки в оранжереї можна б тепер зростити таке колосся з таким зерном. Поля, це наші поля; але такі квіти тепер лише по квітниках у нас. Сади, лимонні й апельсинні дерева, персики й абрикоси, як же вони ростуть на вільному повітрі? О, та це ж колони довкола них, це вони відкриті на літо; так, це оранжереї, що розкриваються на літо. Гаї — це наші гаї; дуб і липа, клен і в'яз, — так, гаї такі самі, як тепер; їх дуже дбайливо доглядають, немає в них жодного хворого дерева, але гаї такі самі, — тільки вони й лишилися такі самі, як тепер. Але ця будівля, — що ж це, якої вона архітектури? Тепер немає такої; ні, вже є один натяк на неї, — палац, що стоїть на Сайденгамському горбі: чавун і скло, чавун і скло — та й тільки. Ні, не тільки: це лише оболонка будівлі, це її надвірні стіни; а там, усередині, вже справжній дім, величезний дім: він накритий цією чавунно-скляною будівлею, мов футляром; будівля утворює довкола дому

широкі галереї на всіх поверхах. Яка легка архітектура цього внутрішнього дому, які маленькі простінки між вікнами, — а вікна величезні, широкі, на всю височину поверхів! Його кам'яні стіни — наче ряд пілястрів, що утворюють раму для вікон, які виходять на галерею. Але які це підлоги й стелі? З чого ці двері й рами вікон? Що це таке? Срібло? Платина? Та й меблі майже всі такі ж, — меблі з дерева тут лише примха, вони лише для різноманітності, але з чого ж уся решта меблів, стелі й підлоги? «Спробуй посунути це крісло», — каже старша цариця. Ці металеві меблі легші за наші оріхові. Але що ж це за метал? Ах, знаю тепер, Саша показував мені таку дощечку, вона була легка, як скло, і тепер уже є такі сережки, брошки; так, Саша казав, що, рано чи пізно, алюміній замінить собою дерево, може, й камінь. Але яке ж усе це багате! Всюди алюміній і алюміній, і всі простінки між вікнами вдягнуті у величезні дзеркала. І які килими на підлозі! Ось у цьому залі половина підлоги не застелена, тут і видно, що вона з алюмінію. «Ти бачиш, тут вона матова, щоб не була надто слизька, — тут бавляться діти, а разом з ними й дорослі; ось і в тому залі підлога теж без килимів, — там танцюють». І всюди південні дерева й квіти; увесь дім — величезний зимовий сад.

Але хто ж живе в цьому домі, що розкішніший за палаци? «Тут живе багато, дуже багато; іди, ми побачимо їх». Вони йдуть на балкон, що виступає з верхнього поверху галереї. Як же це Віра Павлівна не помітила раніше? По цих нивах розсіяні групи людей; скрізь мужчини й жінки, старі, молоді й діти вкупі. Але більше молодих; стариків мало, старух іще менше, дітей більше, ніж старих, але все-таки не дуже багато. Більше половини дітей лишилося дома займатися господарством: вони роблять майже все по господарству, вони дуже люблять це; з ними кілька старух. А стариків і старух дуже мало тому, що тут дуже пізно стають ними, тут здорове й спокійне життя; воно зберігає свіжість. Групи, що працюють на нивах, майже всі співають; але що вони роблять? Ах, це вони збирають хліб! Як швидко йде у них робота! Та ще б пак їй не йти швидко, і ще б пак не співати їм! Майже все роблять за них машини, — і жнуть, і в'яжуть снопи, і відвозять їх, — люди майже тільки ходять, їздять, керують машинами; і як вони зручно влаштували собі; на дворі спека, але їм, звичайно, байдуже: над тією частиною ниви, де вони працюють, нап'ято величезний полог; коли посувається робота, посувається й він, — як вони влаштували собі холодильник! Ще б пак їм не швидко й не весело працювати, ще б пак їм не співати! Так би й я жала! І все пісні, все пісні, — незнайомі, нові; а ось пригадали й нашу; знаю її,

Будем жити ми по-панськи,
Люди ці — моя сім'я.
Що душі твоїй завгодно,
Все здобуду з ними я...⁷³

Та ось робота скінчена, всі йдуть до будівлі. «Увійдемо знову до залу, подивимося, як вони обідатимуть», — каже старша сестра. Вони входять до найбільшого з величезних залів. Половина його заставлена столами, — столи вже накриті, — скільки їх! Скільки ж тут обідатиме? Та чоловік із тисячу чи й більше: «тут не всі; хто хоче, обідає окремо в себе»; ті старухи, старики, діти, які не виходили в поле, приготували все це: «готувати страву, займатися господарством, прибирати в кімнатах, — це занадто легка праця для інших рук, — каже старша сестра, — її мають робити ті, хто ще не може або вже не може робити нічого іншого». Чудова сервіровка. Усе алюміній і кристаль; по середній смузі широких столів розставлено вази з квітами, страви вже на столі, увійшли жінці, всі сідають обідати, і вони, і ті, що готували обід. А хто ж прислужуватиме? «Коли? Під час обіду? Навіщо? Адже всього п'ять, шість страв: ті, які мають бути гарячі, поставлено на таких місцях, що не прохолонуть; бачиш, у заглибинах, — це ящики з окропом, — каже старша сестра. — Ти добре живеш, ти любиш гарну їжу, часто в тебе буває такий обід?» — Кілька разів на рік. — «У них це звичайний обід: хто хоче, той має кращий, який схоче, але тоді окремих розрахунок; а хто не вимагає собі особливого проти того, що робиться для всіх, з тим немає ніякого розрахунку. І все так: те, що можуть мати коштом своєї компанії всі, за те немає розрахунків; за кожну особливу річ чи примху — розрахунок».

— Невже ж це ми? Невже це наша земля? Я чула нашу пісню, вони розмовляють по-російському. «Так, ти бачиш недалеко річку, — це Ока, ці люди ми, адже з тобою я, росіянка!» — І ти все це зробила? — «Це все зроблено для мене, і я давала натхнення робити це, я даю натхнення вдосконалювати це, але робить це ось вона, моя старша сестра, вона робітниця, а я лише маю з цього насолоду». — І всі так житимуть? — «Усі, — каже старша сестра, — для всіх вічна весна й літо, вічна радість. Але ми показали тобі лише кінець моєї половини дня, праці, і початок її половини; — ми ще подивимося на них увечері, через два місяці».

9

Квіти зів'янули, листя починає падати з дерев; картина стає сумна. «Бачиш, на це нудно було б дивитися, тут було б нудно жити, — каже молодша сестра, — я так не хочу». — «Зали порожні, на ланах і в садах теж немає нікого, — каже старша сестра, — я це зробила з волі своєї сестри цариці». — Невже палац справді спорожнів? — «Так, адже тут холодно й вогко, навіщо ж бути тут? Тут з 2000 чоловік лишилося тепер десять-двадцять чоловік оригіналів, яким на цей раз здалося приємною різноманітністю лишитися тут, у глушині, в самоті, подивитися на

північну осінь. Трохи згодом, узимку, тут будуть безнастанні зміни, приїздитимуть маленькими партіями любителі зимових прогулянок, провести тут кілька днів по-зимовому».

— Але де ж вони тепер? — «Та всюди, де тепло й гарно, — каже старша сестра, — на літо, коли тут багато роботи й гарно, приїжджає сюди сила всяких гостей з півдня; ми були в домі, де вся компанія з самих вас; але багато домів побудовано для гостей, в деяких і різноплеменні гості, й господарі оселяються разом, кому як подобається, таку компанію й вибирає. Але приймаючи влітку силу гостей, помічників у роботі, ви самі на 7—8 поганих місяців вашого року виїжджаєте на південь, — кому куди приємніше. Проте є у вас на півдні й особливий край, куди їде головна маса ваша. Цей край так і зветься «Нова Росія». — Це де Одеса й Херсон? — «То так у твій час; а тепер, дивись, ось де Нова Росія».

Гори, вдягнені садами; між горами вузькі долини, широкі рівнини. «Ці гори були колись голими скелями, — каже старша сестра. — Тепер вони вкриті товстим шаром землі, і на них серед садів ростуть гаї найвищих дерев: унизу, по вогких вибалках, плантації кофейного дерева; вище фінікові пальми, смоковниці; виноградники перемішані з плантаціями цукрової тростини; на нивах є й пшениця, але здебільшого рис». — Що ж це за земля? — «Зійдемо на хвилину вище, ти побачиш її межі». Далеко, на північному сході, дві річки, які зливаються до купи прямо на схід від того місця, з якого дивиться Віра Павлівна; далі на південь, в тому ж таки південно-східному напрямку, довга й широка затока; на півдні далеко їде земля, розширюючись все більше на південь між цією затокою і довгою вузькою затокою, що становить її західну межу. Між західною вузькою затокою і морем, яке дуже далеко на північному заході, вузький перешийок. — Але ж ми в центрі пустелі? — каже вражена Віра Павлівна. — «Так, у центрі колишньої пустелі; а тепер, як бачиш, увесь простір з півночі, від тієї великої ріки на північному сході, вже перетворено в найродючішу землю, в землю таку ж, якою була колись і знову стала тепер та смуга понад морем на північ від неї, про яку говорилося в давнину, що вона «кипить молоком і медом». Ми не дуже далеко, ти бачиш, від південної межі обробленого простору, гірська частина півострова ще лишається піщаним неродючим степом, яким був у твій час весь півострів; з кожним роком люди, ви, росіяни, далі й далі відсуваєте межу пустелі на південь. Інші працюють по інших країнах; усім і багато місця, і досить роботи, і простору, і всього достаток. Так, від великої північно-східної ріки весь простір на південь до половини півострова зеленіє й квітне, по всьому простору стоять, як на півночі, величезні будівлі, за три, за чотири версти одна від одної, мов незчисленні величезні шахи на велетенській шахівниці. Зійдемо до одної з них», — каже старша сестра.

Такий же кришталевий величезний дім, але колони його білі.

«Вони тому з алюмінію, — каже старша сестра, — що тут же дуже тепло, біле менше розпікається на сонці, це трохи дорожче за чавун, але по-тутешньому зручніше». Але ось що вони ще придумали: на далеку відстань довкола кришталевого палацу йдуть ряди тонких, надзвичайно високих стовпів, і на них, високо над палацом, над усім палацом, і на півверсти довкола нього, напнуто біле шатро. «Воно увесь час оббризкується водою, — каже старша сестра: — бачиш, з кожної колони б'є вище шатра маленький фонтан, що дощем розлітається довкола, тому тут жити не жарко; ти бачиш, вони змінюють температуру, як хочуть». — А якщо кому подобається спека й яскраве тутешнє сонце? — «Ти бачиш, вдалині є павільйони й намети. Кожен може жити, як йому хочеться; я до того веду, я для цього тільки все й працюю». — Значить, лишилися й міста для тих, кому подобається в містах? — «Не дуже багато таких людей; міст лишилося менше, ніж було, — майже тільки для того, щоб бути центрами зносин і перевозки товарів, біля найкращих гаваней, по інших центрах сполучень, але ці міста більші й пишніші, ніж колишні; всі туди їздять на кілька днів для різноманітності; більша частина їх жителів раз у раз змінюється, буває там для праці, на недовгий час». — А хто хоче постійно жити в них? — «Живуть, як ви живете в своїх Петербургах, Парижах, Лондонах, — кому ж яке діло? Хто стане перешкоджати? Кожен живи, як хочеш; тільки величезна більшість, 99 чоловік із 100, живуть так, як ми з сестрою показуємо тобі, бо це їм приємніше й вигідніше. Але ж іди до палацу, вже досить пізній вечір, час дивитися на них».

— Та ні, раніше я хочу знати, як це зробилося? — «Що?» — Те, що неродюча пустеля обернулася у найродючішу землю, де майже всі ми проводимо дві третини нашого року. — «Як це зробилося? Та що ж тут дивного? Адже це зробилося не за один рік, і не за десять років, я поволі посувала справу. З північного сходу, від берегів великої ріки, з північного заходу, від узбережжя великого моря, — у них же так багато таких потужних машин, — возили глину, вона зв'язувала пісок, проводили канали, влаштовували зрошення, з'явилася зелень, з'явилося й більше вологи в повітрі; посувалися вперед крок по кроку, по кілька верст, часом, по одній версті за рік, як і тепер усе посуваються далі на південь, що ж тут особливого? Вони тільки стали розумними, почали обертати на користь собі величезну кількість сил і засобів, які раніше витрачали без користі або й просто на шкоду собі. Недарма ж я працюю і вчу. Важко було людям зрозуміти, що корисно, вони були у твій час ще такими дикунами, такими грубими, жорстокими, безтямними, але я вчила і вчила їх; а коли вони стали розуміти, виконувати було вже не трудно. Я не вимагаю нічого важкого, ти знаєш. Ти дещо робиш по-моему, для мене, — хіба це погано?» — Ні. — «Звичайно, ні. Згадай же свою майстерню, хіба у вас було багато коштів? Хіба більше, ніж у інших?» — Ні, які ж у нас були кошти? — А твої

ж швачки мають вдсятеро більше вигод, удвадцяттеро більше радощів життя, у сто разів менше зазнають неприємного, ніж інші, з такими ж коштами, які були у вас. Ти сама довела, що й у твій час люди можуть жити дуже привільно. Треба тільки бути розсудливим, вміти гарно влаштуватися, узнати, як найвигідніше використати кошти». — Так, так; я це знаю. — «Іди ж, подивишся ще трохи, як живуть люди через деякий час після того, як стали розуміти те, що давно розуміла ти».

10

Вони входять у дім. Знову такий самий величезний, чудовий зал. Вечір у повному своєму просторі й веселошах, минуло вже три години після заходу сонця: саме час веселитись. Як яскраво освітлено зал, чим же? — ніде не видно ні канделябрів, ні люстр; ах, ось що! — в куполі залу велика площадка з матового скла, крізь неї ллється світло, — звичайно, таке воно й повинно бути: зовсім, як сонячне, біле, яскраве й м'яке, — ну, так, це електричне освітлення. В залі щось із тисячу чоловік народу, але в ньому легко могло б бути втрое більше. «І буває, коли приїжджають гості, — каже ясна красуня, — буває й більше». — Так що ж це? Хіба не бал? Це хіба звичайний буденний вечір? — «Звичайно». — А як на наші часи, то це був би придворний бал, так розкішно вбрані жінки; так, інші часи, це видно й з крою одежі. Є кілька дам і в нашій одежі, але видно, що вони вдяглися так для різноманітності, для жарту; авжеж, вони дуріють, жартують над своїм костюмом; на інших інакші, найрізноманітніші костюми, різних східних і південних покроїв, усі вони граціозніші за наш; але переважає вбрання, схоже на те, яке носили гречанки в найвитонченіший час Афін — дуже легке й вільне, і на мужчинах теж широке, довге вбрання без талії, щось подібне до мантий, іматіїв; видно, що це звичайний домашній костюм їх, але яке це вбрання скромне й прекрасне! Як м'яко й гарно окреслює воно форми, як підвищує воно граціозність рухів! І який оркестр, понад сто артистів і артисток, але особливо, який хор! — «Авжеж, у вас у цілій Європі не було десяти таких голосів, яких ти в самому цьому залі знайдеш цілу сотню, і в кожному іншому стільки ж: життя не те, дуже здорове й разом красиве, тому й груди кращі, і голос кращий», — каже ясна цариця. Але люди в оркестрі і в хорі раз у раз міняються: одні йдуть, інші стають на їх місце, — вони йдуть танцювати, вони приходять з танцюючих.

У них вечір, буденний, звичайний вечір, вони щовечора так розважаються й танцюють; та коли ж я бачила таку енергію веселошів? Але як і не мати їхнім веселошам енергії, незнаной нами? — Вони вранці напрацювалися. Хто не напрацювавсь всмак, той не приготував нервів, щоб відчувати повноту веселошів. І тепер веселоші простих людей, коли їм випадає повесели-

тися, радісніші, жвавіші й свіжіші за наші; але в наших простих людей мало засобів для веселощів, а тут засоби багатші, ніж у нас; і веселощі наших простих людей бентежить згадка про нестатки й злидні, лихо і страждання, бентежить передчуття того самого й надалі, — це скороминуща година забуття від нужди й горя, — а хіба нужду й горе можна забути цілком? Хіба пісок пустелі не заносить? Хіба міазми болота не заражають і невеликого клаптика гарної землі з гарним повітрям, що лежить між пустелею й болотом? А тут немає ні згадок, ні побоювань нужди чи горя; тут тільки згадки про вільну працю в охоту, достаток, добро й насолоди, тут і сподівання тільки всього цього й надалі. Хіба ж можна порівняти! І знову: у наших робочих людей нерви лише міцні, тому здатні витримувати багато веселощів, але вони у них грубі, не сприйнятливі. А тут: нерви й міцні, як у наших робочих людей, і розвинені, вразливі, як у нас: приготовленість до веселощів, здорова, сильна жадоба веселощів, якої немає у нас, яка дається лише могутнім здоров'ям і фізичною працею, в цих людях поєднується з усією тонкістю відчужень, яка є у нас; вони мають увесь наш моральний розвиток разом з фізичним розвитком міцних наших робочих людей; зрозуміло, що їхні веселощі, що їхня насолода, їхня пристрасть, — усе жвавіше й сильніше, ширше й солодше, ніж у нас. Щасливі люди!

Ні, тепер ще не знають, що таке справжні веселощі, бо ще немає такого життя, яке потрібне для них, і немає таких людей. Лише такі люди можуть цілком веселитися і знати весь захват насолоди. Як вони квітнуть здоров'ям і силою, які стрункі й граціозні вони, які енергійні й виразні їх риси! Всі вони — щасливі красені й красуні, що живуть вільним життям праці й насолоди, — щасливці, щасливці!

Бучно веселиться у величезному залі половина їх, а де ж друга половина? «Де інші? — каже ясна цариця, — вони скрізь; багато хто в театрі, одні акторами, інші музикантами, треті глядачами, як кому подобається; деякі порозходилися по аудиторіях, музеях, сидять у бібліотеці; деякі в алеях саду, деякі по своїх кімнатах, або щоб відпочити на самоті, або з своїми дітьми, але найбільше, найбільше — це моя таємниця. Ти бачила в залі, як палають щоки, як блищать очі; ти бачила, вони виходили, вони приходили; вони виходили — це я надила їх, тут кімната кожного й кожної — мій притулок, в них мої таємниці непорушні, запони дверей, розкішні килими, що вбирають звук, там тиша, там таємниця; вони поверталися — це я повертала їх із царства моїх таємниць до безжурних веселощів. Тут царюю я.

Я царюю тут. Тут усе для мене! Праця — готування свіжості почуттів і сил для мене, веселощі — готування до мене, відпочинок після мене. Тут я — мета життя, тут я — усе життя».

«В моїй сестрі, цариці, найвище щастя життя, — каже старша сестра, — але ти бачиш, тут усяке щастя, яке кому потрібне. Тут усі живуть, як краще кому жити, тут усім і кожному — повна воля, вільна воля».

«Те, що ми показали тобі, не скоро буде в повному своєму розвитку, який бачила зараз ти. Зміниться багато поколінь перше, ніж цілком здійсниться те, що ти передчуваєш. Ні, не багато поколінь: моя робота йде тепер швидко, щороку швидше, та все-таки ти ще не ввійдеш у це повне царство моєї сестри; принаймні, ти бачила його, ти знаєш майбутнє. Воно світле, воно прекрасне. Кажіть ж усім: ось що в майбутньому, майбутнє ясне й прекрасне. Любіть його, прямуйте до нього, працюйте для нього, наближайте його, переносьте з нього в теперішнє, скільки можете перенести: настільки буде світле й добре, багате на радість і насолоду ваше життя, наскільки ви зумієте перенести в нього з майбутнього. Прямуйте до нього, працюйте для нього, наближайте його, переносьте з нього в теперішнє все, що можете перенести».

XVII

Через рік нова майстерня вже цілком улаштувалася, устаткувалася, прийшла до ладу; [обидві] майстерні були тісно зв'язані одна з одною, передавали одна одній замовлення; одна виконувала частину роботи другої, коли тій траплялось бути заваленою замовленнями; між ними був постійний поточний рахунок. Коштів у них разом було вже так багато, що, якби вони зблизилися ще більше, можна було б відкрити магазин на Невському. Це знову завдало досить багато клопоту Вірі Павлівні й Мерцаловій. Хоч відносини між дівчатами тієї й іншої компанії були близькі, хоч усі вони були одна з одною знайомі, хоч часто одна компанія гостювала в другій, хоч часто вони з'єднувалися для поїздок за місто влітку, але все-таки думка про злиття рахунків двох різних підприємств була думка нова, яку довго треба було роз'яснювати. Однак вигода мати на Невському свій магазин була очевидна, і після кількох місяців турбот про злиття двох підприємств в одно, Вірі Павлівні й Мерцаловій пощастило досягти цього. На Невському з'явилася нова вивіска: «*Au bon travail. Magasin des Nouveautés.*»

З відкриттям магазину на Невському справи почали досить помітно ставати ще вигіднішими, ніж раніш. Магазин входив у моду, — не серед вищого кола, до цього куди ж там! — але все-таки серед кіл досить багатих, тобто таких, що дають вигідні замовлення.

Через два-три місяці стали помічатися в магазині відвіду-

вачі, що відзначалися допитливістю, трохи збентеженою, якої мовби соромилися самі, яка мовби супроводила в них не ту думку, яку супроводить звичайна допитливість у допитливих людях: «адже коли я цікавлюся тим, чим цікавишся ти, то, певно, ти дивишся на мене прихильно і постараєшся, як можеш, сам просвітити мене», ні, а мовби іншу думку: «звичайно, ти на мене дивишся косо і намагаєшся сховати хвіст од мене, але мене все-таки не обдуриш». Таких відвідувачів було два-три чоловіки, і були вони щоразу по-трьох, по-четверо. В їх «допитливості» минуло ще місяців з півтора. А місяців через півтора приїхав до Кірсанова один почасти знайомий, а більше незнайомий йому собрат по медицині і після різних розмов про різні медичні казуси, головним чином, після оповідань гостя про дивовижні успіхи того методу лікування, якого він тоді дотримувався і який полягав у тому, щоб хворому кілька днів не давали нічого пити: «бо всі хвороби полягають у поганих соках, а соки постійно виділяються з організму, отже, якщо не давати нового джерела для цих виділень, то погані соки з необхідності вичерпаються, і через те хвороба минеться» *, сказав, що, між іншим, має, [переказати ще] Кірсанову запрошення: одна освічена людина, багато наслухавшись про Кірсанова, бажає познайомитися з ним. Кірсанов відповів, що поїде до освіченої людини завтра ж.

Освічена людина, яку точніше слід назвати освіченим мужем, хоч у нього й не було дружини, — отже, освічений муж був справді освічений муж, бо тоді, в 1858—59 рр., — був дуже вже освічений час. Деякі неосвічені люди ще були, та й то вже були великою рідкістю, але ця рідкість траплялася тоді тільки між істотами, яких не можна з точністю називати мужами, хоча б у них і були дружини, а між мужами в справжньому розумінні слова, тобто такими мужами, які мужі справді самі по собі, — мужі, тому що мужі, не тому, що мають дружин, — між такими мужами неосвічених не було: мужі всі до одного були тоді освіченими.

Отже, [освічений] муж прийняв Кірсанова, як, звичайно, слід освіченому мужеві приймати гостей, з якими він сам хотів познайомитися, — дуже люб'язно; посадив, сам трохи підсунув стілець, запропонував сигару і сказав кілька дуже гарних слів про те, що він дуже радий з нагоди познайомитися «з вами, Олександрє Матвійовичу», бо він дуже багато наслухався «про вас, Олександрє Матвійовичу», як про одну з найбільших окрас нашої медичної науки, що така необхідна для держави», і ін. Все це було справді дуже люб'язно, особливо те, що називав Кірсанова на ім'я й по батькові, — що значить освіченість! Чу-

* Це певний факт. Один з моїх добрих знайомих казав, що один медик лікував за таким методом. Тепер цей медик дотримується вже іншого методу, здається, п'ятого з того [часу], як лікував висушуванням, що було років 15 тому. (Прим. Чернишевського).

дова річ! Після цього якийсь час ішла освічена розмова про медицину, а наприкінці дійшла й до мети знайомства, до приємної нагоди.

— У мене до вас є прохання, — сказав освічений муж, коли досить довів свою освіченість і люб'язність. — Будьте ласкаві, поясніть мені, що за магазин відкрила ваша дружина на Невському?

— Модний магазин, — сказав Кірсанов.

— Але з якою метою відкрито його, оце важно.

— Із звичайною метою всіх модних магазинів, які торгують дамськими вбраннями.

Освічений муж подивився на свого гостя з уважною думкою; Кірсанов подивився на освіченого мужа теж з уважною думкою; освічений [муж], дивлячись з уважною думкою, побачив, що гість, з яким йому приємно було познайомитися, — людина крута, на яку треба напирати щільніше.

— Я повинен вам сказати, п. Кірсанов (чому освічений муж раптом забув ім'я й по батькові свого гостя?), що про магазин вашої дружини ходять неvigідні чутки.

— Це дуже можливо: у нас люблять плітки; магазин моєї дружини має деякий успіх, може, є в кому заздрість до нього, — от вам і пояснення. Але цікаво б знати, які ж це неvigідні [чутки]? Плітки про модні магазини найчастіше полягають в тому, що вони є місця любовних побачень. Чи не це часом? Але це була б цілковита нісенітниця.

Освічений муж знову подивився на Кірсанова з уважною думкою і переконався, що його гість — людина не тільки крута, але й дуже крута.

— Що ви, Олександрє Матвійовичу, хто ж сміє ображати таким наклепом вашу дружину? Вона й ви, звичайно, багато вищі від таких підозр. І до того ж, коли б чутки, про які я кажу стосувалися цього, мені не було б причини шукати вашого знайомства, бо подібними речами немає потреби займатися людям серйозним. Але я бажав з вами познайомитися тому, що, високо поважаючи користь, яку дає державі ваша учена діяльність, я б бажав бути вам корисним, і тому дозвольте мені просити вас, Олександрє Матвійовичу, будьте обережнішим. Суспільству і, можна сказати, державі дорогоцінні такі вчені діячі, як ви, бо процвітання науки — найперша потреба добре впорядкованої держави, і тому вони мусять, Олександрє Матвійовичу — можна сказати більше, — повинні берегти себе.

— Наскільки я сам про себе знаю, я не роблю нічого такого, що суперечило б моему обов'язку перед суспільством і державою берегти себе.

Освічений муж подивився на Кірсанова з уважною думкою і побачив, що його гість людина не тільки що крута, але й закосніла.

— Будемо говорити прямо, Олександрє Матвійовичу, навіщо

людям освіченим не бути між собою цілком одвертими? Я сам [теж] в душі соціаліст і читав Прудона з насолодою. Але...

— Дозвольте сказати кілька слів, щоб не лишалося між нами непорозумінь. Ви сказали, [ви] «теж соціаліст». Це «теж», певно, стосується мене. Чому я, ви думаєте, соціаліст? Може, зовсім ні, — крім соціалістів є протекціоністи, є послідовники Се, є послідовники історичних поглядів Рау, є послідовники безлічі різних інших нападників у політичній економії. Щоб захищати людину в послідовники одного з них, треба мати які-небудь підстави.

— Я маю ті підстави захищати вас, пане Кірсанов, до соціалістів, що мені відомий лад магазину вашої дружини.

— Цей лад [схваляють] послідовники всіх напрямків, коли вони говорять серйозно. Деякі з них — і тепер уже дуже небагато хто — нападають на нього тоді, коли ведуть полеміку проти послідовників якого-небудь іншого напрямку, залежно від потреби. Але нападають тільки тоді, коли ведуть полеміку. В спокійному, суто вченому викладі не зважається не визнавати його безпеки й корисності для суспільства рішуче ніхто з тих, хто пише про політичну економію. Якщо я говорю неправильно, прошу вас указати мені хоча б один приклад протилежного.

— Пане Кірсанов, ми тут не для вчених суперечок. Ви погодьтеся, що мені нема часу ними займатися. Магазин пані Кірсанової має шкідливий напрямок, і я б радив їй і особливо вам бути обережнішими.

— Якщо він шкідливий, то його треба закрити, а нас віддати до суду. Але мені цікаво було б знати, в чому ж його шкідливість?

— Та в усьому. Почнемо хоча б з вивіски. Що це таке «*Au bon travail*»? Це прямо революційний лозунг.

— У перекладі це означатиме: «магазин доброї роботи»; який тут революційний зміст, що модний магазин обіцяє добре виконувати замовлення, я не розумію.

— Зміст цих слів не такий. Вони означають, що треба всі магазини так улаштувати, тільки тоді буде добре робітничому станові. І саме слово *travail* — це ясно, взято з соціалістів, це революційний лозунг.

— Мені здається, що з того часу, як французи стали орати землю, а раніш того — полювати на звірів, вони вже займалися якою-небудь роботою і не могли обходитися в своїх розмовах без цього слова; а воно дуже давнє, років на тисячу старіше від усіх соціалістів, запевняю.

— Але навіщо вмішувати будь-які слова на вивісці? «Модний магазин такої-то» — та й годі.

— Вивісок з різними девізами дуже багато на Невському. «*Au pauvre Diable*», «*A l'Elègance*», — хіба мало? Будь ласка, проїдьте по Невському, ви побачите.

— Мені з вами нема часу сперечатися. Я вас прошу замі-

нити що вивіску іншою, на якій було б просто «модний магазин такої-то». Ось [це] пряме висловлення волі, яке повинно бути виконане.

— Тепер я не сперечаюся, я кажу: це буде виконано. Але, приймаючи перед вами за мою дружину зобов'язання виконати це, я мушу сказати, що ця зміна дуже шкодить грошовим інтересам підприємства. Вона шкідлива подвійно: по-перше, всяка зміна фірми відбирає чималу частину торговельної популярності, повертає комерційне підприємство далеко назад в розумінні торговельного успіху; по-друге, моя дружина носить моє прізвище, моє прізвище російське, російське прізвище на модному магазині уже підриває його. На грошових інтересах моєї дружини це дуже позначиться. Але вона скориться необхідності.

Освічений муж задумався з щирим співчуттям.

— Ваш магазин — комерційне підприємство? Цей погляд заслуговує на увагу. Адміністрація повинна охороняти грошові інтереси й опікуватися розвитком торгівлі. Але чи можете ви запевнити мене словом честі, що магазин вашої дружини — комерційне підприємство?

— Даю вам слово честі, так. Він — комерційне підприємство.

— Скажіть, що можна зробити, щоб полегшити грошову втрату, якої, на жаль, необхідно повинна зазнати ваша дружина? Усі можливі засоби, щоб пом'якшити цей неминучий удар, будуть допущені мною з готовістю, можу сказати більше: з приємністю. Але ви розумієте, ця вивіска не може лишитися.

— Мені спадає на думку ось що. У вивісці здається незручним слово *travail*, його слід замінити ім'ям моєї дружини. В цьому полягає вимога суспільної користі?

— Так.

— Я вважаю можливим виконати цю вимогу, вагу підстав якої я цілком ціную, уникнувши №2 з двох невігід страшного удару, якого завдало б магазину виставлене на ньому ім'я з закінченням — *off*. Ім'я моєї дружини Віра. Можна віддати це на французькій мові словом *Foi*. Якщо лишити слово *bon*, обмеживши цю зміну тільки розміром необхідності, яка стосується власне до слова *travail* то нова вивіска була б: «*A la bonne foi*» — власне «сумлінний магазин», але у французькому напису буде навіть відтінок консерватизму, відповідно до змісту *foi* — віра, ніби в протилежність тенденціям негативного характеру.

Освічений муж задумався.

— Це питання важливе. На перший погляд ваше бажання, Олександрє Матвійовичу, здається можливим. Але я зараз не хотів би давати вам рішучу відповідь, треба ґрунтовно обміркувати це.

— Я дозволю собі висловити прямо мою думку: певна річ, в людях звичайних швидкість вирішення й ґрунтовність його — умови, які не легко сполучаються, але я ніколи не мав сумніву, що зустрічав у житті людей з поглядом, що з одного разу обіймає

всі сторони питання, формулює цілком правильний і ґрунтовний остаточний висновок, — це талант, переважно адміністративний.

— Я вимагав у вас лише кілька хвилин, — глибокодумно сказав освічений муж, і кілька хвилин мені справді необхідні.

Кілька хвилин минуло в глибокому мовчанні.

— Так, я тепер обміркував усі сторони питання: ваш компроміс можна прийняти. Ви зрозумієте сумну необхідність більш-менш порушити ваші інтереси в інтересах суспільства, — можу сказати більше: в інтересах Суспільного благоустрою; але так само я сподіваюся від вас безсторонності, Олександрє Матвійовичу, і визнання готовості [моєї] зробити все можливе для можливого пом'якшення необхідного заходу.

— Будьте певні, що я ціную однаково і важливість застосовуваного вами заходу, і ваше піклування про можливу охорону наших приватних інтересів.

— Отже, ми розходимося дружелюбно, Олександрє Матвійовичу, це дуже мене радує, як взагалі через мою готовість служити пом'якшуючим посередником між державною необхідністю і приватними інтересами, так і особливо через мою повагу до вас, як до одного з наших найдостойніших вчених, якими так повинно дорожити суспільство, — можу сказати більше: яких так поважає уряд.

Освічений муж і вчений, ним поважаний, з почуттям потисли один одному руки.

Досить довго Віра Павлівна і [її] чоловік мали собі джерело частої втіхи у роздумуваннях про те, як суспільство, — можна сказати, суспільний благоустрій, був урятований від небезпеки заміною слова travail на слово foi та відповідною зміною в роді прикметника на одній з багатьох тисяч вивісок Невського проспекту. Але по суті справа тут була зовсім не пуста. Магазин відбувся на цей раз дуже легко; звичайно, так; а все-таки ясно було, що треба обмежитися й обмежитися, примусити забути про себе; що тепер — принаймні надовго — нема чого вже думати про розвиток підприємства, яке так і просилося йти вперед; що найвище можливе щастя надовго має полягати в тому, щоб продовжувати існувати, відмовившись на багато місяців, певно не на один рік від розширення діла. Це було, звичайно, важко. Але ж і те сказати, хіба цього не передбачалося? Добре й те, що діло без перешкод могло розвиватися хоча б настільки — перешкоди могли виникнути значно раніше; добре й те, що перешкоди мають тільки зупинний, а не руйнівний характер, — адже можна було сподіватися й руйнування.

Само собою зрозуміло, що увага, раз звернута на магазин, не відверталася. Але в магазині справді не було нічого, крім тиші й порядку, доброї поведінки і доброго ладу. Тому діяльність уваги обмежувалася, власне, увагою, дія уваги обмежувалася тим, що треба нерухомо зупинитися на тому місці, де вона застала, і своєю нерухомістю купувати продовження свого існування.

Але від цих речей не можна відкараскатися ніяк, коли вони вже здумали причіплятися, а вони здумують причіплятися завжди, до всього: коли б я здумав, наприклад, скажемо, гуляти по Невському, кому-небудь неодмінно здумалося б думати про те, «чого, мовляв, він гуляє по Невському? Що це значить?» Але я не гуляю по Невському, тому вже кому-небудь напевно здумалося: «його ніколи не бачили гуляючим по Невському — що це значить?» Ви не подумайте, що я жартую — анітрохи; і не думайте, що я, може, помилився в своєму «напевно» — ні, це я тільки для пом'якшення висловився «напевно», а я це твердо знаю, у мене на це є докази, і я по чистій правді вам кажу, що ось уже три роки жодного дня не проводив я без тяжких роздумувань про те, як мені бути в питанні — гуляти чи не гуляти мені по Невському. Я б, може, й став гуляти, хоч цього зовсім мені не хочеться, але після ґрунтового обміркування я переконався, що від цього справа вийде ще гірша — «раніше не гуляв, тепер почав гуляти, — що це значить?» Погодьтеся, що це вже ще куди більше скомпрометувало б мене. І якщо людина, яка веде таке життя, що ні про що зовсім не можна задуматися, крім того, що вона не гуляє (або гуляє, це все одно в розумінні зручності взяття за тему для роздумувань та виводу припущень), якщо така людина все-таки ось уже кілька років становить предмет роздумувань і припущень, то вже ніяк не уникнути цієї долі Кірсанову, у якого дружина відкрила на Невському магазин.

Таким чином, став час від часу заїздити до нього медик, який лікував тоді висушуванням, і висловлював йому свою повагу, і радив йому бути спокійним, і радив йому бути обережним; і все це було дуже люб'язно, і, справді, було дуже доброзичливо як з боку медика, що лікував висушуванням, так і взагалі з боку освічених мужів, які справді були і освічені, і добрі, і прихильні, і доброзичливі люди, що не бажають нікому ніколи шкоди й ніякого утиску.

І правду кажучи, ні шкоди, ні утиску Кірсанову не було.

На майстерні це відбивалося, тим, що вона продовжувала існувати, звичайно, не розвиваючись, а намагаючись по зможі стискуватися, але все-таки продовжувала існувати, значить, і на ній доброзичливість відбивалася гарним, а не поганим результатом, і на ній вона виявлялася, справді, доброзичливістю і, можна сказати, навіть охороною її від усякої шкоди.

Проте, якщо діло не могло тепер розширяться, то воно все-таки могло продовжувати влаштовуватися дедалі краще: Звичайно, і [в] цьому треба було додержуватись обережності, щоб помітні успіхи не збудили знову недовірливості; і, звичайно, і сама зупинка розширення повинна була набагато затримати внутрішній розвиток, бо в цих речах збільшення зовнішніх розмірів та збільшення коштів для внутрішнього вдосконалення — сторони дуже тісно пов'язані між собою; але все-таки, хоч значно повільніше, ніж могло бути при наших умовах, діло йшло вперед.

В якому стані було воно років через три-чотири після заснування другої майстерні, років через сім після заснування першої — це розповідає лист однієї дівчини, яка познайомилася десь у цей час з Вірою Павлівною, до однієї подруги, що жила тоді в Москві.

XVIII

ЛИСТ КАТЕРИНИ ВАСИЛІВНИ ПОЛОЗОВОЇ

С.-Петербург, 17 серпня 1860 р.

«Люба Поліно, мені так сподобалася цілком нова річ, про яку я нещодавно довідалася і якою тепер сама дуже старанно займаюся, що я хочу описати її тобі. Я певна, що ти теж зацікавишся нею. Але головне, ти сама, може, знайдеш можливість зайнятися чимсь подібним. Це так приємно, мій друже.

Річ, яку я хочу описати тобі — швейна майстерня; власне, дві майстерні, обидві утворені за одним принципом, жінкою, з якою познайомилася я всього два тижні тому, але вже встигла дуже здружитися. Я тепер допомагаю їй, з тією умовою, щоб вона потім допомогла мені влаштувати ще таку ж майстерню. Ця дама, Віра Павлівна Кірсанова, ще молода, добра, весела, цілком до вподоби мені, тобто більше схожа на тебе, Поліно, ніж на твою Катю, таку смирну: вона жвава й бадьора жінка. Випадково почувши про її майстерню, — мені сказали лише про одну, — я прямо приїхала до неї без жодних рекомендацій і приводів, просто сказала, що я зацікавилася її майстернею. Ми зійшлися з першого ж разу, тим більше, що Кірсанов, її чоловік, є, як виявилось, той самий доктор Кірсанов, який п'ять років тому зробив мені, пам'ятаєш, таку важливу послугу.

Порозмовлявши зо мною з півгодини й побачивши, що я, справді, співчуваю таким речам, Віра Павлівна повела мене в свою майстерню, ту, в якій вона сама порядкує (іншу, що була створена раніше, взяла на себе одна з її близьких знайомих, теж дуже гарна молода дама), і я перекажу тобі враження мого першого візиту: вони були такі нові й разючі, що я тоді ж таки занотувала їх до свого щоденника, який була давно покинула, але тепер відновила через один особливий факт, про який, може, я розповім тобі трохи згодом. Я дуже рада, що ці враження я тоді ж таки записала: тепер я й забула б згадати багато дечого з того, що вразило мене тоді, а зараз, усього через два тижні, вже здається найзвичайнісінькою річчю, яка інакшою й не повинна бути. Але чим звичайнішою стає ця річ, тим дужче я прив'язуюся до неї, бо вона дуже гарна. Отже, Поліно, я починаю виписку з мого щоденника, додаючи подробиці, про які довідалася пізніше.

Швейна майстерня, — що ж саме побачила я, як ти гадаєш? Ми зупинилися біля під'їзду, Віра Павлівна повела мене дуже гарними сходами, знаєш, одними з тих сходів, на яких часто бувають швейцари. Ми зійшли на третій поверх, Віра Павлівна подзвонила, і я побачила себе у великому залі, з роялем, з пристойними меблями, — одне слово, зал мав такий вигляд, ніби ми увійшли в квартиру родини, що проживає 4 або 5 тисяч карбованців на рік. — Це майстерня? І це одна з кімнат, що їх займають швачки? «Так; це приймальня кімната й зал для вечірніх зборів; ходімо по тих кімнатах, у яких, власне, живуть швачки, вони зараз у робочих кімнатах, і ми нікому не заважатимемо». — Ось що побачила я, обходячи кімнати, і що пояснила мені Віра Павлівна.

Приміщення майстерні склалося з трьох квартир, що виходять на одну площадку й зробилися однією квартирою, коли пробили двері з однієї до другої. Квартири ці раніше наймалися за 700, 550 і 425 крб. на рік, разом за 1 675 крб. Але наймаючи їх усі разом по контракту на 5 років, господар будинку згодився віддати їх за 1 250 крб. Всього в майстерні 21 кімната, з них 2 дуже великі, по 4 вікна, одна править за приймальню, друга — за їдальню; ще в двох кімнатах, теж дуже великих, працюють; у решті живуть. Ми пройшли 6 чи 7 кімнат, у яких живуть дівчата (я все кажу про перший мій візит); меблі в цих кімнатах теж дуже пристойні, червоного дерева або оріхові; в деяких є стоячі дзеркала, в інших — дуже гарні трюмо; багато крісел, диванів гарної роботи. Меблі в різних кімнатах різні, майже всі вони поступово купувалися при нагоді, за дешеву ціну. Ці кімнати, в яких живуть, мають такий вигляд, як у квартирах чиновницьких родин середньої руки, у родин старих начальників відділу або молодих столоначальників, що незабаром будуть начальниками відділу. В кімнатах, котрі більші, живуть по троє дівчат, в одній навіть четверо, у інших — по двоє.

Ми зайшли до робочих кімнат, і дівчата, що працювали в них, теж здалися мені вдягнутими, як дочки, сестри, молоді дружини цих чиновників: на одних були шовкові плаття, з простеньких шовкових матерій, на інших барежеві, серпанкові. В обличчях була та лагідність і ніжність, яка розвивається лише від життя в достатку. Ти можеш уявити, як це все дивувало мене. В робочих кімнатах ми лишалися довго. Я тут же познайомилася з деякими дівчатами; Віра Павлівна сказала про мету мого візиту; рівень їх розвитку неоднаковий; деякі розмовляли вже цілком мовою освіченого суспільства, були знайомі з літературою, як наші панночки, чимало знали й з історії, і про чужі землі, і про все, що становить звичайне коло понять панночок у нашому товаристві; двоє були навіть дуже начитані. Інші, що недавно вступили до майстерні, були менше розвинені, та проте з кожною з них можна було розмовляти, як з дівчиною, що вже

має деяку освіту. Взагалі, рівень розвитку кожної відповідає тому, чи давно вона живе в майстерні.

Віра Павлівна займалася справами, іноді підходила до мене, а я розмовляла з дівчатами, і таким чином ми дочекалися обіду. Він складається, у будні, з трьох страв. Того дня був рисовий суп, розварна риба й телятина. Після обіду на столі з'явилися чай і кофе. Обід був такий гарний, що я поїла смачно і не вважала б за велику втрату жити на такому обіді.

А ти знаєш, що мій батько й тепер має гарного кухаря.

Ось яке було загальне враження від мого першого візиту. Мені сказали, і я знала, що я буду в майстерні, в якій живуть швачки, що мені покажуть кімнати швачок; що я бачитиму швачок, що я сидітиму за обідом швачок; замість того я бачила квартири людей не бідного стану, з'єднані в одне приміщення, бачила дівчат середнього чиновницького або бідного поміщицького кола, була за обідом, небагатим, але задовільним для мене; — що ж це таке? І як же це можливо?

Коли ми повернулися до Віри Павлівни, вона й її чоловік пояснили мені, що це зовсім не дивно. Між іншим, Кірсанов тоді написав мені для прикладу невеличкий розрахунок на клапті паперу, який зберігся між сторінками мого щоденника. Я перепису тобі його; але спершу ще кілька слів.

Замість злиднів — достаток; замість бруду — не лише чистота, навіть деяка розкіш кімнат; замість грубості — чимала освіченість; усе це походить від двох причин: з одного боку, збільшується прибуток швачок, з другого — досягається дуже велика економія у їхніх витратах.

Ти розумієш, чому вони дістають більше прибутку: вони працюють на свій власний рахунок, вони самі хазяйки; тому вони дістають ту частку, яка лишалася б прибутком хазяйки магазину. Та це не все: працюючи для власної користі і на свій рахунок, вони далеко ощадніші і на матеріал роботи і на час: праця йде швидше, і витрат на неї менше.

Зрозуміло, що і в витратах на їхнє життя багато заощаджень. Вони купують усе великими кількостями, платять готівкою, тому речі обходяться їм дешевше, ніж якби купували вроздріб і набір; речі вибираються уважно, із знанням справи, з розпитами, тому все купується не тільки дешевше, а й краще, ніж взагалі доводиться купувати бідним людям.

Крім того, багато витрат або надзвичайно зменшуються, або стають зовсім непотрібними. Подумай, наприклад: щодня ходити до магазину за 2, за 3 вёрсти — скільки зношується зайвого взуття, зайвої одежі від цього. Наведу тобі найдрібніший приклад, який проте можна застосовувати до всього в цьому відношенні. Якщо не мати дощового зонтика, це означає багато втрачати від псування одежі дощем. Тепер слухай слова, сказані мені Вірою Павлівною. Звичайний полотняний зонтик коштує, скажемо, 2 крб. У майстерні живе 25 швачок. На зонтики для

кожної пішло б 50 крб., та, яка не мала б зонтика, зазнавала б утрат на одязі більше, ніж на 2 крб. Але вони живуть укупі; кожна виходить з дому лише тоді, коли їй зручно; тому не буває такого, щоб у негоду багато виходило з дому. Вони вирішили, що 5 дощових зонтиків цілком досить. Ці зонтики шовкові, гарні; вони коштують по 5 крб. Разом витрат на дощові зонтики — 25 крб., або в кожної швачки — по 1 крб. Ти бачиш, що кожна з них користується гарною річчю замість поганої і все-таки має вдвоє менше витрат на цю річ. Так і з безліччю дрібниць, які всі разом важать дуже багато. Те саме з квартирою, з харчуванням. Наприклад, цей обід, який я тобі описала, обійшовся в 5 крб. 50 коп. або 5 крб. 75 коп. з хлібом (але без чаю й кофе). А за столом було 37 чоловік (не рахуючи мене, гості, й Віри Павлівни), правда, в тому числі кілька дітей. 5 крб. 75 коп. на 37 чоловік, це становить менше 16 коп. на чоловіка, менше 5 крб. на місяць. А Віра Павлівна каже, що коли людина обідає одна, вона на ці гроші не може мати майже нічого, крім хліба й тієї гидоти, що продається по крамничках з дрібним товаром. У кухмістерській такий обід (тільки менш чисто приготований) коштує, за словами Віри Павлівни, 40 коп. сріблом, — за 30 коп. багато гірший. Ця різниця зрозуміла: кухмістер, готуючи обід на 20 чоловік або й менше, мусить сам прожити з цих грошей, мати квартиру, мати прислугу. Тут цих зайвих витрат майже зовсім немає, або вони багато менші. Плата двом бабусям, родичкам двох швачок, ось і весь видаток на утримання їх кухонного штату. Тепер тобі зрозумілий буде розрахунок, який зробив мені для прикладу Кірсанов, коли я була у них вперше. Написавши його, він сказав мені:

— Звичайно, я не можу сказати вам точних цифр, та й важко було б знайти їх, бо, ви знаєте, у кожного комерційного підприємства, у кожного магазину, у кожної майстерні свої власні пропорції між різними статтями прибутку й видатку, в кожній родині теж своя власна міра заощадження у видатках і особливі пропорції між різними статтями їх. Я ставлю цифри лише для прикладу; але, щоб рахунок був переконливіший, я ставлю цифри, які менші від справжньої вигідності нашого порядку, порівнюючи із справжніми видатками майже кожного комерційного підприємства і майже кожного дрібного, бідного господарства.

— Прибуток комерційного підприємства від продажу товарів, — продовжував Кірсанов, — розпадається на три головні частини: одна йде на плату робітникам; друга — на інші видатки підприємства: наймання приміщення, освітлення, матеріали для роботи; третя лишається як прибуток хазяїнові. Припустимо, виручка поділяється між цими частинами так: на плату робітникам — половина виручки, на інші видатки — четверта частина; остання чверть — прибуток. Це значить, що коли робітники одержують 100 крб., то на інші видатки йде 50 крб., у хазяїна ли-

шається теж 50. Подивимося, скільки дістають робітники при нашому порядку. — Кірсанов став читати свій папірець з цифрами:

Вони дістають свою плату	100 крб.
Вони самі хазяїни, тому одержують і хазяйський прибуток	50 крб.
У них робочі кімнати містяться при їх квартирі, тому обходяться дешевше, ніж окрема майстерня; вони ощадні на матеріал; в цьому дуже велика пропорція заощадження, я гадаю, на половину, але ми візьмемо лише на третину; з 50 крб., які йшли б на ці видатки, вони заощаджують у прибуток собі	16 крб. 67 коп.
	<u>166 крб. 67 коп.</u>

— Ось ми вже набрали, — вів далі Кірсанов, — що наші робітники одержують 166 крб. 67 коп., коли при іншому порядку вони мають лише 100 крб. Але вони одержують ще більше: працюючи на свою користь, вони працюють старанніше, а тому успішніше; скажемо, коли при звичайній поганій старанності вони встигли б зробити 5 речей, у нашому прикладі, 5 платтів, то тепер вони встигають зробити 6, — ця пропорція дуже мала, але візьмемо її; значить, за той час, коли інше підприємство заробляє 5 крб., наше заробляє 6 крб.

Від швидкості й старанної роботи виручка і прибуток збільшуються на одну п'яту частину; від 166 крб. 67 коп. п'ята частина 33 крб. 33 коп., — отже, ще	33 крб. 33 коп.
з попередніми	<u>166 крб. 67 коп.</u>
	200 крб. — коп.

— Тому у наших вдвоє більше прибутку, ніж у інших, — казав Кірсанов далі. — Тепер, як використовується цей прибуток? Маючи вдвоє більше коштів, вони використовують їх далеко вигідніше. Тут вигода подвійна, як ви знаєте: по-перше, від того, що все купується гуртом: нехай від цього заощаджується третя частина, — речі, що куповані вроздріб і набір, обійшлися б у 3 крб., обходяться в 2 крб. Насправді, вигода більша: візьмемо для прикладу квартиру; якби ці кімнати віддавати в найми кутками, тут жило б: у 17 кімнатах з 2 вікнами по 3 й по 4 чоловіка, — разом нехай 55 чоловік; у 2 кімнатах з 3 вікнами по 6 чоловік і в 2 з 4 вікнами по 9 чоловік, 12 та 18, разом 30 чоловік, та 55 у маленьких кімнатах, — в цілій квартирі 85 чоловік; кожен платив би по 3 крб. 50 коп на місяць, це значить 42 крб. на рік; отже, дрібні хазяїни, що промишляють наймом кутків, беруть за таке приміщення — 42 крб. на 85, — 3 570 крб. Наші мають цю квартиру за 1 250 карбованців, майже втриє дешевше. І так багато де в чому, майже так, майже у всьому. Певно, я ще не дійшов би до справжньої пропорції, якби взяв заощадження на половину; але я візьму його теж лише в третину. Це ще не все. При такому порядку вони не мають потреби робити багатьох витрат, їм потрібна багато менша кількість ре-

чей, — Вірочка наводила вам для прикладу взуття, одяг. Припустимо, що від цього кількість купованих речей скорочується на одну чверть, замість 4 пар черевиків досить 3, або 3 плаття носяться стільки часу, як носилися б 4, — ця пропорція знов-таки надто мала. Але подивіться, що виходить з цих пропорцій:

Дешевизна купівлі робить те, що речі купуються на одну третину дешевше — тобто, скажемо, за три речі платиться замість 3 крб. лише 2 крб.; але при нашому порядку цими 3 речами задовольняється стільки потреб, скільки при іншому порядку задовольнялося б не менше, ніж 4 речами; це значить, що за свої 200 крб. наші швачки мають стільки речей, скільки при іншому порядку вони мали б не менше, ніж за 300 крб., і що ці речі при нашому порядку дають їм у житті стільки вигод, скільки при іншому порядку вони мали б за суму не меншу, як 400 крб.

— Порівняйте життя родини, що витрачає 1 000 крб. на рік, з життям такої ж родини, що витрачає 4 000 крб., правда ж, ви побачите величезну різницю? — казав Кірсанов далі. — При нашому порядку маємо таку ж саму пропорцію, якщо не більшу: при ньому люди мають вдвоє більше прибутку і вдвоє вигідніше його використовують. Чи ж дивно, що ви знайшли життя наших швачок зовсім не схожим на те, яке ведуть швачки при звичайному порядку?

Ось яке чудо я побачила, друже мій Поліно, і ось як просто воно пояснюється. І я тепер так звикла до нього, що мені вже здається дивним: як же я тоді дивувалася з нього, як же я не сподівалася, що побачу все саме таким, яким побачила. Напиши, чи маєш ти змогу зайнятись тим, до чого я тепер готуюся: влаштуванням швейної або іншої майстерні за цим порядком. Це так приємно, Поліно. Твоя К. Полозова.

Р. S. Я зовсім забула розповісти про другу майстерню, та нехай уже іншим разом. Зараз скажу тільки, що старша майстерня розвинулась більше і тому всіма своїми сторонами вища за ту, яку я тобі описувала. В подробицях устрою між ними багато різниці, бо все пристосовується до обставин.

Розділ п'ятий

НОВІ ОСОБИ Й РОЗВ'ЯЗКА

I

Полозова говорила в листі до подруги, що багато чим завдячує чоловікові Віри Павлівни. Щоб пояснити це, слід сказати, що за людина був її батько.

Полозов був відставний ротмістр чи штаб-ротмістр; на службі, звичаєм старого того віку, він багато гуляв і прогуляв чималий родовий маєток. А коли прогуляв, тоді набрався розуму і вийшов у відставку, щоб почати набувати собі нову маєтність. Зібравши останні крихти, які лишилися, він побачив у себе тисяч із десяти, — по-тодішньому на асигнації, — розпочав з ними дрібну хлібну торгівлю, почав брати всякі маленькі підряди, хапався за кожну вигідну справу, що була по його грошам, і років через десять мав чималий капітал. З репутацією такої солідної й спритної людини, з чином своїм і своїм відомим у тих місцях прізвищем, він міг тепер вибирати собі яку схоче наречену серед купецьких дочок у двох губерніях, де він провадив свої торговельні справи, і вибрав дуже добре, — з півмільйоном (на асигнації ж таки) посагу. Тоді йому було років 50, і це було більш ніж за 20 років перед тим, як ми бачимо його дочку приятелькою Віри Павлівни. Додавши такий великий куш до своїх попередніх грошей, він повів справи вже в широкому розмірі і років через десять після того був мільйонером і на срібло, як тоді почали рахувати. Його дружина померла; вона, звична до провінціального життя, стримувала його від переїзду до Петербурга; тепер він переїхав у Петербург, пішов угору ще швидше, і років ще через десять вважали, що він має уже три-чотири мільйони. І дівчата, і вдови, молоді й старі, упадали біля нього, але він не захотів одружуватись удруге, — почасти тому, що зберігав вірну прив'язаність до пам'яті дружини, а ще більше тому, що не хотів давати мачуху Каті, яку дуже любив.

Полозов ішов і йшов угору, — мав би вже й не три-чотири

мільйони, а десяток, якби взявся до відкупів, але він почував до них огиду і вважав за чесні справи лише підряди та поставки. Собрати-мільйонери сміялися з такого тонкого розрізнення, і мали певну рацію; а він, хоч і не мав рації, все ж казав своєї: «Комерцією займаюся, з грабунку багатіти не хочу». Але ось за рік чи за півтора перед тим, як дочка його познайомилася з Вірою Павлівною, виник дуже яскравий доказ того, що його комерція мало чим різнилася від відкупів суттю справи, хоч і дуже різнилася на його думку. У нього був величезний підряд, чи то на полотно, чи на провіант, чи на шевський товар, — не знаю добре, а він, стаючи з кожним роком упертішим і чванливішим і від літ, і від повсякчасної удачі, і від зростаючої поваги до нього, посварився з одним потрібним чоловіком, погарячився, вилаяв, і штука почала виходити погана. Сказали йому через тиждень: «скорися», — «не хочу», — «лопнеш», — «а нехай, не хочу»; через місяць те саме сказали, він відповів знову те ж, і справді: скоритися — не скорився, а лопнути — лопнув. Товар було забраковано; крім того, виявилися якісь чи то провини, чи то зловмисності, і всі його три-чотири мільйони ляснули, і Полозов у 60 років став жебраком. Тобто жебраком проти недавнього; але так, без порівняння з недавнім, він жив добре: у нього лишилася пайка в якомусь стеариновому заводі, і він, не вдаючись у розпач, зробився управителем цього заводу з гарною платою. Крім того, уціліло якимсь чином ще кілька десятків тисяч. Якби такі рештки лишилися в нього років 15 чи хоч 10 тому, їх було б досить, щоб знову звестися неабияк угору. Але маючи за 60 років, зводитися вже важко, і Полозов вирішив, що пробувати таку річ пізно, несила. Він думав тепер лише про те, щоб якнайшвидше продати завод, акції якого майже не давали прибутку, кредиту і справ якого не можна було поправити: він зміркував розумно і встиг розтлумачити іншим головним акціонерам, що негайний продаж — єдиний засіб врятувати гроші, поховані в акціях. Ще думав він про те, щоб видати дочку заміж. Але головне — продати завод, обернути всі гроші в 5-процентні білети, які тоді пішли були в моду, — і доживати віку тихо-мирно, згадуючи про колишню велич, втрату якої зніс він бадьоро, зберігши і веселість і твердість.

II

Батько любив Катю, не давав ультравеликосвітським гувернанткам занадто муштрувати дівчину; «це дурниці», — казав він про всякі виправлення стану, виправлення манер тощо; а коли Каті було 15 років, він навіть погодився з нею, що можна обійтись їй і без англійки і без французької. Тут Катя вже й зовсім відпочила, їй стала повна воля в домі. А воля для неї значила тоді те, щоб їй не заважали читати й мріяти. Подруг у неї було

небагато, дві-три близьких, шукачів руки без ліку: адже одиначка у Полозова, страшно вимовити: 4 мільйони!

Але Катя читала й мріяла, а шукачі руки лишалися в розпачі. А Каті вже було 17 років. Так; читала й мріяла і не захувалась, а тільки стала вона раптом худнути, бліднути і занедужала.

III

Кірсанов не займався практикою, проте не вважав себе вправі відмовлятися бувати на консилиумах. А в цей час, — так із рік після того, як він став професором, і за рік перед тим, як одружилися вони з Вірою Павлівною, — тузи петербурзької практики почали дуже вже багато запрошувати його на консилиуми. Причин було дві. Перша: виявилось, що справді є на світі Клод Бернар і живе в Парижі. Один з тузів, що їздив не знати чого з ученою метою до Парижа, на власні очі бачив Клода Бернара, таки живого Клода Бернара, справжнього; відрекомендувався йому по чину, званню, орденах та знатних своїх хворих, і Клод Бернар, послухавши його з півгодини, сказав: «Даремно ви приїхали до Парижа вивчати успіхи медицини, вам не було чого виїжджати для цього з Петербурга»; туз узяв ці слова за атестацію своїх занять і, повернувшись до Петербурга, згадував ім'я Клода Бернара не менше 10 разів на добу, додаючи до цього не менше 5 разів: «мій учений друг» або «мій славетний товариш по науці». Як же після цього було не кликати Кірсанова на консилиуми? Не можна не кликати. А друга причина була ще поважніша: всі тузи бачили, що Кірсанов не відбиватиме у них практики, — не лише не відбиває, навіть скільки б його не просили й не силували, не бере. Відомо, що у багатьох практикуючих тузів такий звичай: якщо наближається неминучий, на думку туза, капут хворому, і зловмисна доля не дає змоги зіпхнути хворого з рук ні водами, ні яким іншим закордоном, то треба зіпхнути його на руки іншому медикові, — і туз ладен тут навіть сам дати грошей, тільки візьми. Кірсанов і на просьбу охочого тікати туза рідко брав на себе лікування, — звичайно рекомендував своїх друзів, що займалися практикою, а собі лишав тільки нечисленні випадки, цікаві з наукового погляду. Як же не запрошувати на консилиуми собрата, відомого Клоду Бернару і не ласого на практику?

У Полозова-мільйонера медиком був один з найкозирніших тузів, і коли Катерина Василівна небезпечно занедужала, консилиуми довго склалися все з тузів. Нарешті, справа так погіршала, що тузи вирішили: запросити Кірсанова. Справді, завдання було трудне для тузів: немає ніякої хвороби у хворої, а сили хворої швидко підупадають. Треба ж знайти хворобу; лікар, що лікував, придумав: *atrophia nervorum*, «припинення живлення нер-

вів»; чи буває на світі така хвороба, чи ні, мені невідомо, але якщо буває, то вже й я розумію, що вона мусить бути невиліковна. А якщо, незважаючи на невиліковність, все-таки лікувати її, то нехай лікує Кірсанов чи хто інший з його приятелів — нахаб-хлопчисьок.

Отже, новий консилиум, з Кірсановим. Досліджували, розпитували хвору; хвора відповідала охоче, дуже спокійно; але Кірсанов після перших слів відійшов від неї і лише дивився, як досліджували й розпитували тузи; а коли вони втомилися й її змучили, скільки вимагає пристойність у таких випадках, і спитали Кірсанова: «Ви якої думки, Олександрє Матвійовичу?», він сказав: «Я не досить дослідив хвору. Я лишуся тут. Це випадок цікавий. Якщо треба буде знову скликати консилиум, я скажу Карлу Федоровичу» — тобто лікуючому лікарєві, який аж засяв, зрадівши порятункові від своєї *atrophia nervorum*.

Коли всі порозходилися, Кірсанов сів біля ліжка хворої. Хвора глузливо посміхнулась.

— Шкода, що ми незнайомі з вами, — почав він, — медикові потрібне довір'я; а може, мені й пощастить здобути ваше. Вони не розуміють вашої хвороби, тут потрібна деяка догадливість. Вислухувати ваші груди, давати вам мікстури, — марна річ. Треба тільки одне: знати ваш стан і подумати разом, чи можна щось зробити. Ви будете допомагати мені в цьому?

Хвора мовчала.

— Ви не хочете розмовляти зо мною?

Хвора мовчала.

— Ви, певно, навіть хочете, щоб я пішов. Я прошу у вас лише десять хвилин. Якщо через десять хвилин ви, як зараз, вважатимете, що моя присутність даремна, я піду. Вам відомо, що у вас немає ніякої іншої хвороби, крім суму? Вам відомо, що коли цей моральний стан ваш протягнеться, то через два-три тижні, а може, й раніше, вас не можна буде врятувати? А може, ви не проживете й двох тижнів? У вас сьогодні ще немає сухот, але до них дуже, дуже близько, і в ваші роки, при таких умовах, вони розвиваються надзвичайно швидко, все може скінчитися за кілька днів.

Хвора мовчала.

— Ви не відповідаєте. Але ви лишилися байдужі. Значить, мої слова не були для вас новиною. Тим, що ви мовчите, ви відповідаєте мені «так». Чи знаєте ви, що зробив би на моєму місці майже кожен інший? Він пішов би говорити з вашим татусем. Може, моя розмова з ним врятувала б вас, але, коли ви не хочете, я не зроблю цього. Чому? Я визнаю правило: всупереч волі людини не слід робити нічого для неї; свобода вища над усе, навіть над життя. Тому, якщо ви не хочете, щоб я довідався про причину вашого дуже небезпечного стану, я й не довідуватимусь. Якщо ви скажете, що ви бажаєте умерти — я лише попрошу вас пояснити мені причини цього бажання; якщо вони здадуться

мені безпідставними, я все-таки не маю права перешкоджати вам; якщо вони здадуться мені поважними, я повинен допомагати вам і згоден. Я згоден дати вам отруту. На цих умовах, прошу вас, скажіть мені причину вашої хвороби.

Хвора мовчала.

— Ви не хочете відповідати. Я не маю права питати далі. Але я можу просити у вас дозволу розповісти вам про себе самого те, що може спричинитися до збільшення довір'я між нами? Так? Дякую вам. З чого б це не сталося, але ви страждаєте. Я теж. Я палко кохаю жінку, яка навіть не знає і ніколи не повинна дізнатись, що я кохаю її. Чи шкода вам мене?

Хвора мовчала, але злегка усміхнулась сумно.

— Ви мовчите, але ви не могли приховати, що ці мої слова трохи більше помічені були вами, ніж попередні. Цього вже досить: я бачу, що у вас і в мене одна причина страждання. Ви хочете вмерти? Мені дуже зрозуміло це. Але вмирати від сухот — це довго, це тяжко. Я згоден допомогти вам умерти, якщо не можна допомогти ні в чому іншому, — я кажу, що згоден дати вам отруту — чудову, яка вбиває швидко, без жодних страждань. Чи хочете ви з цією умовою дати мені змогу довідатись, чи справді ваше становище таке безвихідне, як вам здається?

— Ви не обманете? — промовила хвора.

— Подивіться уважно мені в очі, — ви побачите, що не обманю.

Хвора якийсь час вагалася.

— Ні, все-таки я надто мало знаю вас.

— Інший, на моєму місці, став би вже казати, що почуття, від якого ви страждаєте, гарне. Я ще не скажу цього. Чи ваш татусь знає про нього? Прошу вас пам'ятати, що я не говоритиму з ним без вашого дозволу.

— Не знає.

— Він любить вас?

— Так.

— Як ви гадаєте, що я скажу вам тепер? Ви кажете, він любить вас; я чув, що він людина недурна. Чому ж ви гадаєте, що даремно було б відкривати йому ваше почуття, що він не погодиться? Якби перешкодою була тільки бідність коханої вами людини, це не стримало б вас від спроби умовити вашого татуся погодитись, — так я гадаю. Значить, ви вважаєте, що ваш татко надто поганої думки про нього, — іншої причини вашого мовчання перед татусем не може бути. Так?

Хвора мовчала.

— Видно, що я не помиляюся. Що я тепер думаю? Ваш татусь людина досвідчена в житті, знає людей; ви недосвідчені; якщо він вважає якусь людину негарною, а вам вона гарна, то, певно, помиляєтеся ви, а не він. Ви бачите, що я повинен так думати. Хочете знати, чому я кажу вам таку неприємну річ? Я скажу. Ви можете розгніватись на мої слова, відчути неприязнь

до мене за них, але все ж таки ви скажете собі: він каже те, що думає, не прикидається, не хоче мене обманювати. Я виграю у вашому довір'ї. Правда ж, я говорю з вами чесно?

Хвора вагалася, чи відповідати, чи ні.

— Ви чудна людина, докторе, — промовила вона, нарешті.

— Ні, я не чудний, а тільки не схожий на шахрая. Я одверто сказав, як думаю. Але це лише моє припущення. Можливо, я й помиляюся. Дайте мені змогу взнати це. Назвіть мені ім'я чоловіка, до якого ви відчуваєте прихильність. Тоді, — але знов-таки, лише з вашого дозволу, — я побалакаю про нього з вашим татусем.

— Що ж ви скажете йому?

— Він близько знає його?

— Так.

— В такому разі я скажу йому, щоб він погодився на ваш шлюб, тільки з однією умовою: призначити час весілля не зараз, а через два-три місяці, щоб ви мали час обміркувати спокійно, чи має рацію ваш батько.

— Він не згодиться.

— Згодиться, я сподіваюсь. А якщо ні, я допоможу вам, як сказав.

Кірсанов довго говорив у такому дусі. Нарешті, добився того, що хвора сказала йому ім'я і дозволила говорити з її батьком. Але порозумітися з старим було ще важче, ніж з нею. Полозов дуже здивувався, почувши, що занепад сил його дочки спричинився безнадійним коханням; ще більше здивувався він, почувши ім'я чоловіка, в якого вона закохана, і твердо сказав: «Хай краще вмирає, ніж іде за нього. Смерть її і для неї, і для мене буде менше горе». Справа була дуже трудна, тим більше, що Кірсанов, вислухавши резони Полозова, побачив, що правда таки на боці старого, а не дочки.

IV

Женихи сотнями упали коло спадкоємиці величезного багатства; але товариство, що товпилося за обідами й на вечорах Полозова, було те надто сумнівного типу, надто сумнівної вишуканості товариство, яке наповнює зали подібних до Полозова багатців, що піднялися над більш або менш пристойним, не великосвітським рідним своїм колом, і не мають ні рідні, ні зв'язків серед справжнього великосвітського товариства, теж більш або менш пристойного; вони стають годувальниками пройдисвітів і фатів, зовсім непристойних уже й по зовнішньому вигляду, не кажучи про внутрішні якості. Тому Катерина Василівна була зацікавлена, коли в числі її поклонників з'явився справжній світський чоловік, цілком гарного тону; він поведився настільки вишуканіше за всіх інших, говорив настільки розумніше й цікаві-

ше за них. Батько рано помітив, що вона стала віддавати йому перевагу перед іншими, і, людина ділова, рішуча, тверда, зараз же, як помітив, поговорив з дочкою: «Друже мій, Катю, коло тебе сильно упадає Соловцов; стережися його: він дуже погана людина, зовсім бездушна людина; ти з ним була б така нещасна, що я волів би краще бачити тебе мертвою, ніж його дружиною, це було б легше і для мене, й для тебе». Катерина Василівна любила батька, звикла поважати його думку; він ніколи не обмежував її; вона знала, що він каже єдино з любові до неї; а головне, у неї була така вдача: більше думати про бажання тих, хто любить її, ніж про свої примхи, вона була з тих, які люблять казати своїм близьким: «як ви думаєте, так я й зроблю». Вона відповіла батькові: «Соловцов мені подобається, але коли ви вважаєте, що мені краще уникати його, я так і зроблю». Звичайно, вона не зробила б і, за своєю вдачею — не брехати — не сказала б цього, якби кохала; але прив'язаність її до Соловцова була ще дуже мала, майже ще зовсім не існувала тоді: він був тільки цікавіший для неї за інших. Вона стала холодна з ним; і, може, все обійшлося б гаразд; та батько, через свою гарячність, переборщив; і дуже небагато переборщив, але спритному Соловцову було досить і цього. Він бачив, що йому треба грати роль жертви, як же знайти привід, щоб стати жертвою? Полозов раз якось сказав йому щось гостре, Соловцов з гідністю й сумом на обличчі простився з ним, перестав бувати. Через тиждень Катерина Василівна дістала від нього палкого й надзвичайно смиренного листа, в тому розумінні, що він, мовляв, ніколи не мав надії на її взаємність, що для його щастя було досить тільки бачити її іноді, навіть і не говорити з нею, тільки бачити; що він жертвує і цим щастям, і все ж щасливий, і нещасливий, і таке інше, і жодної просьби, жодного бажання. Він навіть не просив відповіді. Такі листи продовжували приходити і, нарешті, вплинули.

Але вплинули вони не дуже швидко; Катерина Василівна перший час, коли відійшов Соловцов, зовсім не була ні сумна, ні задумлива, а перед тим вона вже була холодна з ним, та й так спокійно прийняла батькову пораду стерегтися його. Тому, коли, місяців через два, вона стала сумна, чому ж батькові мало б спасти на думку, що до цього причетний Соловцов, про якого він уже й забув? — «Ти чогось сумна, Катю». — «Ні, я нічого; це так». — Через тиждень, через два, старий уже питає: «Та чи не хвора ти, Катю?» — «Ні, нічого». — Ще тижнів через два, старий уже каже: — «Тобі треба лікуватися, Катю». Катя починає лікуватися, і старий зовсім заспокоюється, бо лікар не вбачає нічого небезпечного, а так тільки, слабість, деяке знесилення, і дуже ґрунтовно доводить втомливість життя, яке вела Катерина Василівна тієї зими, — щодня вечір до другої, до третьої години, а часто й до п'ятої. Це знесилення минеться. Але воно не минається, а зростає.

Чому ж Катерина Василівна нічого не казала батькові? — вона була певна, що це було б марно: батько тоді сказав їй так твердо, а він не каже даремно. Він не любить висловлювати про людей думку, яка не тверда в ньому; і ніколи не погодиться на шлюб її з людиною, яку вважає поганою.

І от Катерина Василівна мріяла, мріяла, читаючи скромні, безнадійні листи Соловцова, і через півроку цього читання була вже на крок від сухот. А батько з жодного слова її не міг помітити що причина хвороби полягає в справі, у якій почасти винен і він: дочка була ніжна з ним, як і раніше. «Ти невдоволена з чогось?» — «Ні з чого, тату». — «Ти засмучена чимось?» — «Ні, тату». — Та й видно, що ні; тільки сумна, але ж це від слабості, від хвороби. І лікар каже: це від хвороби. А від чого хвороба? Поки лікар вважав хворобу незначною, він вдовольнявся тим, що гудив танці й корсети; а коли він помітив небезпеку, тоді з'явилося «припинення живлення нервів», *atrophia periorum*.

V

Але якщо практикуючі тузи погодилися, що у *m-lle* Полозової *atrophia periorum*, яка розвинулася від виснажливого життя при природному нахилі до мрійливості, задумливості, то Кірсанову не було потреби багато досліджувати хвору, щоб бачити, що знесилення сталося від якоїсь моральної причини. Перед консилиумом лікуючий медик розповів йому всі обставини хворої: родинних прикrostей — ніяких; батько й дочка дуже приятні одне з одним. А тимчасом, батько не знає причини недуги, бо лікуючий медик не знає; що ж це таке? Але ясно, що у дівчини сильний характер, коли вона так довго крилася з самою недугою і коли за весь час не дала батькові жодної нагоди відгадати її причину; видно сильний характер і в спокійному тоні її відповідей на консилиумі. Немає в ній жодних слідів роздратування, вона твердо зносить свою долю. Кірсанов побачив, що така дівчина варта того, щоб зайнятися нею, — чи не зможе він допомогти? Втручання здалося йому необхідним: звичайно, так чи інакше, і без нього коли-небудь справа з'ясується, але чи не буде це запізно? Сухоти дуже близько, а тоді ніяке піклування вже не допоможе.

От він бився з хворою годин зо дві, і встиг перемогти її недовірливість, довідався, в чому справа, і дістав дозвіл говорити про неї з батьком.

Старий був вражений, коли почув від Кірсанова, що причина хвороби його дочки кохання до Соловцова. Як же це? Катя тоді так спокійно сприйняла пораду уникати Соловцова, лишалася такою байдужою, коли він перестав бувати у них. Як же це вона вмирає від кохання до нього? Та й взагалі, чи можна вмирати від кохання? Такі екзальтованості не могли здаватися правдопо-

дібними людині, що звикла вести виключно практичне життя, дивитися на все з холодною розсудливістю. Довго морочився з ним Кірсанов, але він усе казав: «Фантазія дитини, яка помучиться й забуде». Кірсанов пояснював, пояснював, нарешті, розтлумачив йому, що саме тому й не забуде, а вмирає, що дитина. Полозов урезонився, переконався, але замість поступитися, ударив кулаком по столу і сказав із зосередженою рішучістю: «Умре, то й умре — нехай вмирає; це краще, ніж щоб була нещасна. І для мене легше, і для неї легше!» Ті самі слова, які були сказані півроку тому дочці. Катерина Василівна не помилялася, думаючи, що говорити з ним даремно.

— Але чому ж ви так упираєтесь? Я дуже вірю, що він негарна людина; але невже ж така вже погана, що жити з ним гірше, ніж умерти?

— Така. В ньому душі немає; вона в мене добра, делікатна, а він гидкий розпусник. — І Полозов почав описувати Соловцова, описав його так, що Кірсанов не знайшов, як заперечувати. Та й справді, як було не погодитися з Полозовим? Соловцов був той самий Жан, який тоді, перед сватанням Сторешникова, після опери, вечеряв з ним, Сержем і Жюлі. Це цілковита правда, що порядній дівчині далеко краще вмерти, ніж зробитися дружиною такого чоловіка. Він забруднить, заморозить, згризе своєю мерзотою порядну жінку: далеко краще вмерти їй.

Кірсанов замислився на кілька хвилин. — Ні, — промовив він потім, — що ж я справді піддався вашому захопленню? Це справа безпечна, саме тому, що він такий поганий. Вона не може цього не побачити, тільки дайте їй час придивитися спокійно. — Він почав наполегливо розвивати Полозову свій план, який висловлював його дочці ще тільки як своє припущення, може, й неправдиве, що вона сама зречеться коханого чоловіка, якщо він справді поганий. Тепер він був цілком певен цього, бо коханий чоловік був таки дуже поганий.

— Я не буду казати вам, що шлюб не є така вже страшенно важлива річ, якщо дивитися на нього спокійно: коли жінка нещасна, чому ж їй не розійтися з чоловіком? Ви вважаєте це недозволеним, ваша дочка вихована в такому ж дусі, для вас і для неї це справді безповоротна втрата, і перш ніж вона перевиховається, вона з таким чоловіком замучиться до смерті, яка гірша за смерть від сухот. Але треба взяти справу з іншого боку. Чому ви не покладаетесь на розум вашої дочки? Адже вона не божевільна? Завжди покладайтесь на розум, тільки давайте йому діяти вільно, він ніколи не зрадить у справедливій справі. Ви самі винні, що зв'язали його у вашій дочці, розв'яжіть його, і він переведе її на ваш бік, якщо правда на вашому боці. Пристрасть засліплює, коли зустрічає перешкоди; усуньте їх, і ваша дочка стане розсудлива. Дайте їй волю кохати або не кохати, і вона побачить, чи вартий цей чоловік її кохання. Хай він буде її нареченим, і через деякий час вона відмовить йому сама.

Така манера дивитися на речі була надто нова для Полозова. Він різко відповів, що в такі дурниці не вірить, що надто добре знає життя, що бачив надто багато прикладів нерозсудливості людей, щоб покладатися на їх розум; а тим смішніше покладатися на розум 17-річної дівчинки. Даремно Кірсанов заперечував, що нерозсудливість чиниться лише в двох випадках: або зопалу, у хвилинному пориві, або коли людина не має свободи, дратується від опору. Такі поняття були цілковитою нісенітницею для Полозова. — «Вона безумна; нерозумно було б звіряти на таку дитину її долю; хай краще вмре»: з цих пунктів ніяк не можна було збити його.

Звичайно, хоч які тверді думки в людини, яка помиляється, проте, коли інша людина, що більш розвинена, більш знає, краще розуміє справу, повсякчас працюватиме над тим, щоб вивести її з помилки, помилка не встоїть. Це так; але скільки часу забере логічна боротьба з нею? Звичайно, і сьогоднішня розмова не лишиться без наслідків: хоч зараз і непомітно ніякого впливу її на Полозова, старий все-таки почне замислюватися над словами Кірсанова — це неминуче; і якщо продовжувати з ним такі розмови, він одумається. Але він гордий своєю досвідченістю, вважає, що не може помилятися, він твердий і упертий; урезонити його словами можна, безперечно, але не скоро. А всяка відстрочка небезпечна; довга відстрочка, напевно, згубна; а довга відстрочка неминуча при методичному способі розумної боротьби з ним.

Треба вдатися до радикального засобу. Він ризикований, це правда; але при ньому тільки ризик, а без нього певна загибель. І ризик у ньому не такий уже й великий насправді, як може здатися людині, менш твердій у своїх поняттях про закони життя, ніж він, Кірсанов. Ризик зовсім невеликий. Але серйозний. З усієї лотереї лише один білет програє. Нема ніякої ймовірності, щоб витягся саме він, але якщо витягнеться? Хто йде на ризик, мусить бути готовим не моргнути, якщо витягнеться програш. Кірсанов бачив спокійну, мовчазну твердість дівчини і був певен у ній. Але чи має він право наражати її на ризик? Звичайно, має. Тепер із 100 шансів лише один, що вона не згубить у цьому ділі свого здоров'я, більше половини шансів, що вона загине швидко; а тут із тисячі шансів один буде проти неї. Хай же вона ризикує в лотереї, на вигляд страшніший, бо більш швидкій, але, по суті, незрівнянно менш небезпечній.

— Гаразд, — сказав Кірсанов, — ви не хочете вилікувати її тими засобами, які у вашій волі; я лікуватиму її своїми. Завтра я скличу знову консиліум.

Повернувшись до хворої, він сказав їй, що батько впертий, — упертіший, ніж він сподівався, що треба буде діяти проти нього рішучіше.

— Ні, нічого не допоможе, — сумно сказала хвора.

— Ви певні в цьому?

— Так.

— Ви готові вмерти?

— Так.

— А що, як я зважуся піддати вас ризикові умерти? Я говорив вам про це мимохідь, щоб виграти, ваше довір'я, показати що я на все згоден, що буде потрібне для вас; тепер кажу серйозно. Що як доведеться дати вам отруту?

— Я давно бачу, що моя смерть неминуча, що мені лишилося жити небагато днів.

— А якщо завтра вранці?

— Тим краще. — Вона говорила цілком спокійно.

— Коли лишається один порятунок — покликати собі як опору рішучість на смерть, ця опора майже завжди виручить. Якщо скажеш: «поступайся, або я вмру» — майже завжди поступляться; але, знаєте, жартувати таким великим принципом не слід; та й не можна принижувати своєї гідності, якщо не поступляться, то вже й треба вмерти. — Він пояснив їй план, дуже зрозумілий вже й з цих міркувань.

VI

Звичайно, в інших таких випадках Кірсанов і не подумав би удаватися до подібного ризику. Куди простіше: завезти дівчину з дому, і хай вона вінчається, з ким хоче. Але тут справа заплутувалася поняттями дівчини й властивостями людини, яку вона кохала. При своїх поняттях про нерозривність подружжя вона стала б триматися за поганого чоловіка, коли б уже й побачила, що життя з ним — мука. З'єднати її з ним — гірше, ніж убити. Тому й лишався один вихід — убити або дати змогу прийти до розуму.

На другий день зібрався консилиум з найвищих знаменитостей великосвітської медичної практики, було їх аж п'ятеро, найважливіших: не можна, чим же впливати на Полозова? Треба, щоб вирок був безапеляційний в його очах. Кірсанов говорив, — вони важно слухали, що він говорив, тому всі важно підтакнули — інакше не можна, бо, пам'ятаєте, є на світі Клод Бернар і живе в Парижі, та й крім того, Кірсанов говорить такі речі, яких — а, чорт би побрав цих хлопчисьок! і не втямиш: як же не підтакувати?

Кірсанов сказав, що він дуже уважно оглянув хвору і цілком згоден з Карлом Федоровичем, що хвороба невиліковна; а агонія в цій хворобі — дуже болісна; та й взагалі, кожна зайва година, прожита хворою, зайва година страждання; тому він вважає за обов'язок консилиуму скласти ухвалу, що, з чоловіколюбства, слід припинити страждання хворої дозою морфію, від якої вона вже не прокинулася б. Після такого вступу він повів консилиум знову оглядати хвору, щоб консилиум схвалив або відки-

нув цю думку. Консиліум оглядав, кліпаючи очима під градом чорт зна яких незрозумілих роз'яснень Кірсанова, повернувся до попереднього, далекого від кімнати хворої, залу і ухвалив: припинити страждання хворої смертельною дозою морфію.

Коли склали ухвалу, Кірсанов подзвонив слuzі і попросив його покликати Полозова в зал консиліуму. Полозов увійшов. Найважніший з мудреців відповідною сумно-урочистою мовою й велично-похмурим голосом об'явив йому постанову консиліуму.

Полозова мов обухом по лобі ударило. Чекати смерті, хоч і швидко, але не знати, чи швидко, та й чи напевно? і почути: через півгодини вона вже не житиме, — це дві речі зовсім різні. Кірсанов дивився на Полозова з напруженою увагою: він був цілком певен в ефекті, але все-таки нервувався; хвилин зо дві старий мовчав, приголомшений: — «Не треба! Вона вмирає від моєї впертості! Я на все згоден! Чи видужає вона?» — «Звичайно», — сказав Кірсанов.

Знаменитості дуже розгнівалися б, якби мали час розгніватися, тобто, перезирнувшись, побачити, що, мовляв, моїм товаришам, так само як і мені, зрозуміло, що я був лялькою в руках цього хлопчиська, але Кірсанов не дав нікому зайнятися цим спостереженням того, «як інші на мене дивляться». Кірсанов, сказавши слuzі, щоб вивів осілого Полозова, вже дякував їм за проникливість, з якою вони відгадали його намір, зрозуміли, що причина хвороби моральне страждання, що треба залякати впертого старика, який інакше справді згубив би дочку. Знаменитості роз'їхалися, кожна задоволена з того, що вченість і проникливість її засвідчена перед усіма іншими.

Нашвидку давши їм атестацію, Кірсанов пішов сказати хворій, що справа вдалася. Вона при перших його словах схопила його руку, і він ледве встиг вирвати, щоб вона не поцілувала її. «Але я не швидко пушу до вас вашого татуся об'явити вам те ж саме, — сказав він: — він у мене спершу вислухає лекцію про те, як йому тримати себе». Він сказав їй, чого саме навчатиме її батька, і що не відстане від нього, доки не навчить цього як слід.

Вражений ефектом консиліуму, старик дуже осівся і дивився на Кірсанова вже не тими очима, як учора, а такими, як колись Мар'я Олексіївна на Лопухова, коли їй приснилося, що Лопухов пішов по відкупній лінії. Вчора у Полозова все виникала натуральна думка: «я старіший за тебе й досвідченіший, та й немає нікого в світі розумнішого за мене; а тебе, молокосос і злидень, мені й поготів не доводиться слухати, коли я своїм розумом нажив 2 мільйони (дійсно, насправді було тільки 2, а не 4) — наживи-но ти, тоді й балакай», а тепер він думав: «отакий ведмідь, як повернув; уміє ламати», — і чим далі розмовляв він з Кірсановим, тим яскравіше малювалася перед ним, у додаток до ведмедя, інша картина, давня забута згадка з гусарського життя:

берейтор⁷⁴ Захарченко сидить на «Громобої» (тоді ще були поширені серед панночок, а від них почасти й між панами кавалерами, військовими й цивільними, балади Жуковського), і «Громобой» добре витанцьовує під Захарченком, тільки губи в «Громобоя» дуже подерті, до крові. Полозову було почасти моторошно чути, як відповідає Кірсанов на його перше запитання:

— Невже ви й справді дали б їй смертельну дозу?

— Ще б пак! Розуміється, — цілком спокійно відповів Кірсанов.

«Що за розбійник! Каже, мов кухар про зарізану курку». — І у вас вистачило б духу?

— Ще б на це не вистачило, — якою б же я ганчіркою був!

— Ви страшна людина! — повторював Полозов.

— Це значить, що ви ще не бачили страшних людей, — з поблажливою посмішкою відповів Кірсанов, думаючи сам про себе: «показати б тобі Рахметова».

— Але як же ви повертали всіх цих медиків?

— Ніби трудно повертати таких людей! — з легенькою гримасою відповів Кірсанов.

Полозову пригадався Захарченко, коли він казав штабротмістру Волинову: «Отакого капловухого привели мені об'їжджати, ваше благородіє? Мені й сідати на нього соромно».

Припинивши нескінченні і все ті самі запитання Полозова, Кірсанов почав навчати його, як йому слід тримати себе.

— Пам'ятайте, що людина може міркувати лише тоді, коли їй зовсім не перешкоджають, що вона не гарячиться лише тоді, коли її не дратують; що вона не дорожить своїми фантазіями лише тоді, коли їх у неї не віднімають, дають їй самій роздивитися, чи гарні вони. Якщо Соловцов такий поганий, як ви описуєте, — і я цьому цілком вірю, — ваша донька сама побачить це; але тільки коли ви не перешкоджатимете, не даватимете їй приводу думати, що ви якось інтригуєте проти нього, намагаєтесь роз'єднати їх. Одне ваше слово, вороже до нього, зіпсує справу на два тижні, кілька слів — назавжди. Ви повинні триматися зовсім осторонь. — Навчання підпиралося такими доводами: «Легко примусити вас зробити те, чого ви не хочете? А ось я примусив же; значить, розумію, як треба братися до справи; то вже повірте, як я кажу, так і слід робити. Що я кажу, те знаю, ви тільки слухайтесь». З такими людьми, як тодішній Полозов, не можна інакше діяти, як нахрапом, наступаючи на горло. Полозов вимуштувався, обіцяв тримати себе так, як йому говорять. Але, переконавшись, що Кірсанов каже діло, і що треба його слухатись, Полозов усе ще не міг збагнути, що ж це за людина: він на його боці, і разом на боці дочки; він змушує його скоритися дочці і хоче, щоб дочка змінила свою волю: як погодити це?

— Дуже просто, я хочу, щоб ви не заважали їй стати розсудливою, — та й годі.

Полозов написав до Соловцова записку, в якій просив його завітати до себе в дуже важливій справі; увечері Соловцов з'явився, мав ніжну, але сповнену гідності розмову із старим, був оголошений нареченим, з тим, що весілля відбудеться через три місяці.

VII

Кірсанов не міг кинути справу: треба було й допомагати Катерині Василівні швидше вийти з засліплення, а ще більше треба було наглядати за її батьком, підтримувати в ньому вірність ухваленому методові невтручання. Але він вважав незручним бути у Полозових в перші дні після кризи: Катерина Василівна, звичайно, ще перебуває в екзальтації; якщо він побачить (чого й слід неодмінно сподіватися), що наречений — погань, то й мовчазне невдоволення його з нареченого, не тільки одверта думка, завдасть шкоди, підновить екзальтацію. Кірсанов заїхав тижнів через півтора і вранці, щоб не прямо самому шукати зустрічі з нареченим, а дістати на це згоду Катерини Василівни. Катерина Василівна вже дуже поправилась, була ще дуже худа й бліда, але цілком здорова, хоч і прописував їй ліки знаменитий попередній медик, якому Кірсанов знову здав її, сказавши: «лікуйтеся в нього; тепер ніякі його ліки не зашкодять вам, хоч би ви й стали приймати їх». Катерина Василівна зустріла Кірсанова з захопленням, але здивованими очима подивилася на нього, коли він сказав, чого приїхав.

— Ви врятували мені життя, — і вам потрібен мій дозвіл, щоб бувати в нас!

— Але мій візит при ньому міг би вам здатися спробою втручання у ваші відносини без вашої згоди. Ви знаєте моє правило: не робити нічого без волі людини, на користь якої я хотів би діяти.

Приїхавши на другий чи на третій день увечері, Кірсанов знайшов нареченого саме таким, яким його описував Полозов, а Полозова знайшов задовільним: вимуштруваний старик не перешкодив дочці. Кірсанов просидів вечір, нічим не виявляючи своєї думки про жениха, і, прощаючись з Катериною Василівною, не зробив ніякого натяку на те, як він сподобався йому.

Цього було вже досить, щоб збудити її цікавість і сумнів. На другий день їй безперестанно наvertалася думка: «Кірсанов не сказав мені ні слова про нього. Якби він справив гарне враження на Кірсанова, Кірсанов сказав би мені це. Невже він йому не сподобався? Що ж саме могло не сподобатись Кірсанову в ньому?» Коли ввечері приїхав жених, вона вдивлялася в його поведження, вдумувалася в його слова. Вона казала собі, навіщо робить це: щоб довести собі, що Кірсанов не повинен був, не міг знайти ніяких вад у ньому. Це й було так. Але потреба доводити собі, що в коханій людині немає вад, уже веде до того, що вони незабаром будуть помічені.

Через кілька днів Кірсанов був знову і знову не сказав їй ні слова про те, як сподобався йому жених. Цим разом вона вже не витримала і наприкінці вечора сказала: — «Ваша думка? Чого ж ви мовчите?»

— Я не знаю, чи схочете ви вислухати мою думку, і не знаю, чи визнаєте ви її за безсторонню.

— Він вам не подобається?

Кірсанов промовчав.

— Він вам не подобається?

— Я цього не казав.

— Це видно. Чому ж він вам не подобається?

— Я чекатиму, доки буде видно й те, чому він мені не подобається.

На другий вечір Катерина Василівна ще уважніше вдивлялася в Соловцова. «В ньому все гарне; Кірсанов несправедливий; але чому ж я не можу помітити, що в ньому не подобається Кірсанову?» Вона досадувала на своє невміння спостерігати, думала: «невже ж я така обмежена?» В ній було збуджене самолюбство в напрямку, найнебезпечнішому для жениха.

Коли Кірсанов знову приїхав через кілька днів, він уже помітив змогу діяти рішучіше. Досі він уникав розмов із Соловцовим, щоб не стурбувати Катерину Василівну передчасним втручанням. Тепер він сів у групі, яка була біля неї й Соловцова, почав заводити розмову про речі, з приводу яких виявлявся б характер Соловцова, втягував його в розмову. Йшла розмова про багатство, і Катерині Василівні здалося, що Соловцов надто захоплений думками про багатство; йшла розмова про жінок, — їй здалося, що Соловцов говорить про них надто легко; йшла розмова про родинне життя, — вона марно намагалася вигнати з думок враження, що, може, дружині було б холодно й тяжко жити з таким чоловіком.

Криза сталася. Катерина Василівна довго не могла заснути, все плакала — від досади на себе за те, що ображає Соловцова такими думками про нього. «Ні, він не холодна людина; він не зневажає жінок; він любить мене, а не мое багатство». Якби ці заперечення були відповіддю на слова когось іншого, вони вперто трималися б у неї в думці. Але вона заперечувала самій собі; а проти тієї істини, яку сам знайшов, довго не встоїш, — вона своя, рідна; в ній не можна запідозрити ніяких хитрощів. Наступного вечора Катерина Василівна вже сама випробовувала Соловцова, як учора випробовував його Кірсанов. Вона казала собі, що лише хоче упевнитися, що даремно кривдить його, але сама ж відчувала, що в ній уже недовір'я до нього. І знову довго не могла заснути, але досадувала вже на нього: навіщо він говорив так, що не розвіяв її сумнівів, а лише зміцнив їх? Досадувала й на себе; але в цій досаді вже виразно бринів мотив: «Як я могла бути такою сліпою?»

Зрозуміло, що через день, через два її всю сповнював страх

від думки: «незабаром я втрачу можливість виправити свою помилку, якщо помилилася в ньому».

Коли Кірсанов приїхав ще раз, він побачив, що може говорити з нею. «Ви допитувалися моєї думки про нього, — сказав він, — вона не так багато важить, як ваша. Що ви думаєте про нього?»

Тепер вона мовчала.

— Я не смію допитуватись, — сказав він, заговорив про інше і незабаром відійшов.

Але через півгодини вона сама підійшла до нього: «Дайте ж мені пораду: ви бачите, в моїх думках вагання».

— Навіщо ж вам потрібна чужа порада, коли ви самі знаєте, що треба робити, як у думках вагання?

— Чекати, доки зникне вагання?

— Як ви самі знаєте.

— Я відкладу весілля.

— Чому ж не відкласти, коли ви вважаєте це за краще.

— Але як він сприйме це?

— Коли ви побачите, як він сприйме це, тоді знову подумайте, що буде краще.

— Але мені важко сказати йому про це.

— Якщо так, доручить вашому татусеві, щоб він сказав йому це.

— Я не хочу ховатись за іншого. Я скажу сама.

— Якщо почуваете силу сказати сама, то це, звичайно, багато краще.

Певна річ, з іншими, наприклад з Вірою Павлівною, не годилося вести справу так повільно. Але кожен темперамент має свої особливі вимоги: якщо гарячу людину дратує повільна систематичність, то тиху людину обурює крута різкість.

Успіх розмови Катерини Василівни з женихом перевершив сподівання Кірсанова, який гадав, що Соловцов зуміє зважити свої інтереси, протягне справу слухняністю й покірними благаннями. Ні, при всій своїй витримці, Соловцов не стримав себе, побачивши, що величезне багатство вислизає з його рук, і сам утратив невеличкі шанси, які лишалися в нього. Він розсипався гострими скаргами на Полозова, якого назвав інтригуючим проти себе; казав Катерині Василівні, що вона дає батькові надто багато волі над собою, боїться його, діє зараз з його наказу. А Полозов ще й не знав про вирішення дочки відкласти весілля; дочка завжди почувала, що він дає їй цілковиту волю. Докори батькові і прикро вразили її своєю несправедливістю і образили тим, що в них виявлявся погляд Соловцова на неї, як на істоту, позбавлену волі й характеру. «Ви, здається, вважаєте мене іграшкою в руках інших?» — «Так», — сказав він роздратований. — «Я готувалася вмерти, не думаючи про батька, і ви не розумієте цього! Від цієї хвилини все скінчено між нами», — сказала вона і швидко пішла з кімнати.

Після цієї історії Катерина Василівна довго була сумна; але сум її, який виник з цього випадку, стосувався вже не до цього окремого випадку. Є такі характери, для яких окремий факт, сам собою мало цікавий, править лише за привід до загальних думок, що впливають на них багато сильніше. Якщо це люди могутнього розуму, вони стають реформаторами загальних ідей, а в старовину робилися великими філософами: Кант, Фіхте, Гегель⁷⁵ не розробили жодного окремого питання, їм було це нудно. Це, звичайно, лише про чоловіків, у жінок-бо й не буває сильного розуму, як на сучасний погляд, — їм, бачте, природа відмовила в цьому, як відмовила ковалям у ніжному кольорі обличчя, кравцям — у стрункому стані, шевцям — у тонкому нюхові, — це все природа. Тому й між жінками не буває людей великого розуму. Люди дуже малого розуму з таким напрямком характеру бувають флегматичні до бездушності. Люди звичайного розуму бувають схильні до задуми, до тихого життя і взагалі схильні мріяти. Це ще не значить, що вони фантазери: у багатьох уява слабка, і вони люди дуже реалістичні, вони просто люблять тиху задуму.

Катерина Василівна закохалася в Соловцова за його листи; вона вмирала від кохання, що ґрунтувалося лише на її мріях. Вже з цього видно, що вона була тоді настроєна дуже романтично. А бучне життя пошлого товариства, яке сповнювало дім Полозових, зовсім не нахиляло до екзальтованої ідеальності. Значить, ця риса походила з власної її натури. Її давно гнітив шум; вона любила читати й мріяти. Тепер її стало гнітити й саме багатство, не лише шум, що з ним пов'язувався. Не треба вважати її за це почуття надзвичайною натурою: воно знайоме всім багатим жінкам, скромним і тихим на вдачу. В ній воно лише розвинулося раніше, ніж звичайно, бо рано дістала вона різючий урок.

«Кому я можу вірити? Чому я можу вірити?» — питала вона себе після історії з Соловцовим, і бачила: нікому, нічому. Багатство її батька притягало з усього міста пожадливість до грошей, хитрощі, обман. Вона була сточена користолюбцями, брехунами, підлесниками; кожне слово, яке говорилося їй, розраховане було на мільйони її батька.

Її думки ставали дедалі серйознішими. Її почали цікавити загальні питання про багатство, яке так заважало їй, про бідність, яка так мучить інших. Батько давав їй чимало грошей на булавки, вона, як і кожна добра жінка, допомагала бідним. Але вона читала й думала, і стала помічати, що така допомога, яку подає вона, дає багато менше користі, ніж слід було б. Вона стала бачити, що дуже багато її обманюють удавані або негідні бідняки; що й людям, гідним допомоги, які вміють користуватися з даних грошей, ці гроші майже ніколи не дають тривкої

користі: на час визволять їх із біди, а через півроку, через рік ці люди знову в такій же біді. Вона стала думати: — навіщо це багатство, яке так псує людей? І чому ця невідступність бідності від бідних? І чому бачить вона так багато бідних, що такі ж нерозсудливі й лихі, як багаті?

Вона була мрійниця, але мрії її були тихі, як її характер, і в них було так же мало блиску, як у ній самій. Її улюбленим поетом був Жорж-Занд; але вона не уявляла себе ні Лелією, ні Індіаною, ні Кавальканті, ні навіть Консуело, вона в своїх мріях була Жанною, але найчастіше — Женев'євою. Женев'єва була її улюблена героїня. Ось вона ходить полем і збирає квіти, які правитимуть за зразки для її роботи, ось вона зустрічає Андрé, — такі тихі побачення! Ось вони помічають, що кохають одне одного; це були її мрії, про які вона сама знала, що вони лише мрії. Але вона любить мріяти про те, яка гарна доля міс Найтінгель⁷⁶, цієї тихої, скромної дівчини, про яку ніхто не знає нічого, про яку нічого знати, крім того, за що вона улюблениця всієї Англії: чи молода вона? Багата вона чи бідна? Щаслива вона сама чи нещасна? Про це ніхто не говорить, про це ніхто не думає, всі тільки благословляють дівчину, яка була добрим ангелом в англійських госпіталях Криму й Скутарі, і після закінчення війни, повернувшись на батьківщину з сотнями врятованих нею, продовжує піклуватися про хворих... Це були мрії, здійснення яких бажала б Катерина Василівна. Далі думок про Женев'єву й міс Найтінгель не заносила її фантазія. Чи можна сказати, що в неї була фантазія? І чи можна назвати її мрійницею?

Женев'єва серед галасливого, пошлого товариства пройдисвітів і нікчемних фатів, міс Найтінгель серед неробства й розкошів, чи могла вона не нудьгувати й не сумувати? Тому Катерина Василівна була чи не більше обрадувана, ніж зажурена, коли батько її розорився. Йй було шкода бачити його, бо він зробився стариком з міцної, ще не старої людини; було шкода й того, що кошти її для допомоги іншим дуже зменшились; було на перший раз прикро побачити зневагу юрби, яка плазувала й згиналася перед її батьком і нею. Але було й відрадно, що пошла, нудна, згідна юрба покинула їх, перестала обтяжувати її життя, обурювати її своєю фальшивістю й низькістю; йй стало так вільно тепер. З'явилася й надія на щастя: «тепер, якщо в комусь я знайду прив'язаність, то буде прив'язаність до мене, а не до мільйонів мого батька».

ІХ

Полозову хотілося влаштувати продаж стеаринового заводу, в якому він мав пай і був за управителя. Пошукавши старанно з півроку чи й більше, він знайшов покупця. На візитних картках покупця було написано Charles Beaumont, але вимовлялося це не

Шарль Бомон, як прочитали б ті, хто не знає, а Чарльз Б'юмонт; і натурально, що вимовлялося так: покупець був агент лондонської фірми Ходчсона, Лотера і К° по закупці сала й стеарину. Завод не міг іти при жалюгідному фінансовому й адміністративному стані свого акціонерного товариства; але в руках великої фірми він повинен був дати великі вигоди: витративши на нього 500—600 тисяч, вона могла сподіватися на 100 000 крб. прибутку. Агент був людина сумлінна: уважно оглянув завод, докладно роздивився його книги, перш ніж порадив фірмі купувати; потім почалися переговори з товариством про продаж заводу і тяглися дуже довго через натуру наших акціонерних товариств, з якими занудилися б навіть терплячі греки, що не нудилися десять років облягати Трою⁷⁷. А Полозов увесь цей час упадав коло агента, за старовинною звичкою поводитися з потрібними людьми, і все за-прошував його до себе обідати. Агент уникав цих упадань і довго відмовлявся від обідів; але одного разу, надто довго засидівшись на переговорах з правлінням товариства, стомившись і зголоднівши, погодився піти обідати до Полозова, який жив на тих же сходах.

Х

Чарльз Б'юмонт, як і належить кожному Чарльзу, Джону, Джемсу, Вільяму, не дуже був охочий вдаватися в інтимності й особисті сповіді; проте, коли його питали, оповідав свою історію не багатослівно, але дуже чітко. Родина його, казав він, була родом з Канади; справді, в Канаді мало не половину населення становлять нащадки французьких колоністів; його родина з них якраз і була, тому-то й прізвище у нього було французького фасону, та й обличчям він скидався таки швидше на француза, ніж на англійця або янки. Але, казав він далі, його дід переїхав з околиць Квебека до Нью-Йорка; і це буває. Під час цього переселення його батько був ще дитиною. Потім, звичайно, виріс і став дорослим чоловіком, а в цей час якомусь багачеві й прогресисту в сільському господарстві спало на думку влаштувати у себе на південному березі Криму, замість виноградників, бавовняні плантації; він і доручив комусь добути йому управителя з Північної Америки; йому й добули Джемса Б'юмонта, канадського уроженця, нью-йоркського жителя, тобто людину, яка на стільки верст не бачила бавовняних плантацій, наскільки ми з вами, читачу, не бачили із свого Петербурга або Курська гори Арарат; це вже так завжди буває з подібними прогресистами. Щоправда, цілковите незнайомство американського управителя з бавовницьким плантаторством аж ніяк не зашкодило справі, бо розводити бавовник у Криму це те ж саме, що в Петербурзі виноград. Але коли це з'ясувалося, американського управителя було відпущено з бавовницького відомства, і він потрапив вино-

куром на завод у Тамбовській губернії, дожив тут майже весь свій вік, тут прижив сина Чарльза, а незабаром після того поховав дружину. Років у 65, назбиравши трохи грошей на старість, він надумав повернутися до Америки, і повернувся. Чарльзові було тоді років 20. Коли батько помер, Чарльз схотів повернутися до Росії, бо, народившись і проживши до 20 років на селі в Тамбовській губернії, він почував себе росіянином. Він з батьком жив у Нью-Йорку і служив клерком в одній купецькій конторі. Коли батько помер, він перейшов до нью-йоркської контори лондонської фірми Ходчсона, Лотера і К°, знаючи, що вона має справи з Петербургом, і коли встиг добре зарекомендувати себе, то й висловив бажання дістати посаду в Росії, пояснивши, що він Росію знає як свою батьківщину. Мати такого службовця в Росії, звичайно, було вигідно для фірми, його перевели до лондонської контори на випробування, випробували, і от, десь за півроку часу до обіду у Полозова, він приїхав у Петербург агентом фірми по сальній і стеариновій часті, з платою в 500 фунтів. Цілком відповідно до цієї історії, Б'юмонт, що народився й до 20-ти років жив у Тамбовській губернії, з одним-единим американцем чи англійцем на 20 або 50 або й 100 верст навколо, із своїм батьком, який цілий день був на заводі, відповідно до цієї історії, Чарльз Б'юмонт розмовляв по-російському, як чистий росіянин, а по-англійському — вільно, гарно, але все-таки не зовсім чисто, як і належить людині, що вже тільки в дорослому віці прожила кілька років у країні англійської мови.

XI

Б'юмонт побачив себе за обідом лише втрюх із стариком і дуже милою, трохи задумливою блондинкою, його дочкою.

— Чи думав я коли-небудь, — сказав за обідом Полозов, — що ці акції заводу щось важитимуть для мене! Тяжко на старості літ зазнавати такого удару. Ще добре, що Катя так байдуже знесла те, що я згубив її гроші, вони ж бо й при моїм житті були більше її, ніж мої: у її матері був капітал, у мене мало; звичайно, я з кожного карбованця зробив був двадцять, значить, вони, з другого боку, були більше від моєї праці, ніж від спадщини; і багато ж я працював! А вміння, якого треба було, — старий довго говорив у цьому самохвальному тоні, — потом і кров'ю, а головне, розумом було надбане, — закінчив він, і повторив на закінчення передмову, що такий удар тяжко перенести, і що коли б ще та Катя цим побивалася, то він би, здається, збожеволів, але що Катя не тільки сама не жаліє, а ще й його, старого, підтримує.

Чи з американської звички не вбачати нічого надзвичайного ні в швидкому збагаченні, ні в розорі, а чи з свого особистого характеру, Б'юмонт не мав охоти ні захопитися величчю розуму,

що надбав був три-чотири мільйони, ні вболівати з такого розору, після якого ще лишилися кошти тримати пристойного кухаря; а тимчасом треба ж було щось сказати на знак співчуття чому-небудь з довгої промови; тому він сказав: — «Так, це велика полегкість, коли родина дружно зносить неприємності».

— Та ви мовби з сумнівом говорите, Карле Яквичу. Ви гадаєте, що Катя задумлива, так це тому, що вона шкодує за багатством? Ні, Карле Яковичу, ні, ви даремно її кривдите. У нас з нею інше горе: ми з нею зневірилися в людях, — сказав Полозов напівжартівливим, напівсерйозним тоном, яким кажуть про гарні, але недосвідчені думки дітей досвідчені старі люди.

Катерина Василівна почервоніла. Їй було неприємно, що батько завів мову про її почуття. Але, крім батьківської любові, було й ще одне, що виправдувало батька: коли нема про що розмовляти, але є в кімнаті кішка або собака, заводиться розмова про неї; коли ні кішки, ні собаки немає, то про дітей. Погода, вже тільки третій, крайній ступінь безресурсності.

— Ні, тату, ви даремно пояснюєте мою задумливість таким високим мотивом: ви знаєте, у мене просто невеселий характер, і я нудьгую.

— Бути невеселим, це як хто хоче, — сказав Б'юмонт, — але нудьгувати, на мою думку, непросто. Нудьга в моді у наших братів, англійців; але ми, американці, не знаємо її. Нам ніколи нудьгувати: у нас надто багато діла. Я вважаю, мені здається (виправив він свій американізм), що й російський народ повинен би бачити себе в такому становищі: по-моєму, у нього теж надто багато діла на руках. Але на ділі я бачу в росіянах цілком протилежне: вони дуже схильні нудьгувати. Навіть англійці далеко не витримують порівняння з ними в цьому. Англійське суспільство, уславлене на всю Європу, і в тому числі на всю Росію, як найнудніше в світі, настільки ж балакучіше, жвавіше, веселіше за російське, наскільки поступається в цьому перед французьким. І ваші мандрівники кажуть вам про нудотність англійського суспільства! Я не розумію, де ж у цих людей очі на своє домашнє!

— І росіяни мають рацію, що нудьгують, — сказала Катерина Василівна, — яке ж у них діло? їм нема чого робити; вони мусять сидіти, згорнувши руки. Вкажіть мені діло, і я, певно, не буду нудьгувати.

— Ви хочете знайти собі діло? О, його довго не доведеться шукати; ви бачите довкола себе таку темряву, пробачте, що я так кажу про вашу країну, про вашу батьківщину, — поправив він свій англіцизм, — але я сам у ній народився й виріс, вважаю її за свою, тому не церемонюся, — ви бачите в ній турецьку темряву, японську безпорадність. Я ненавиджу вашу батьківщину, бо люблю її, як свою, скажу я вам, наслідуючи вашого поета. Але в ній багато діла.

— Так; але один, а ще більше, одна, що може зробити?

— Та ти ж робиш, Катю, — сказав Полозов, — я вам викрию її секрет, Карле Яковичу. Вона з нудьги вчить дівчаток. У неї щодня бувають її учениці, і вона морочиться з ними від 10 годин до години, іноді й довше.

Б'юмонт подивився на Катерину Василівну з повагою:

— Оце по-нашому, по-американському, — звичайно, під американцями я розумію лише північні, вільні штати; південні гірші за всяку Мехіку, майже такі ж огидні, як Бразилія (Б'юмонт був запеклий аболіціоніст⁷⁸, — це по-нашому; але в такому разі, чого ж нудьгувати?

— Хіба це серйозне діло, м-г Б'юмонт? Це не більше, як розвага, так я думаю; може, я помиляюсь; може, ви назвете мене матеріалісткою...

— Ви сподіваєтесь такого докору від людини з нації, про яку всі кажуть, що єдина мета й думка її — долари?

— Ви жартуєте, але я серйозно боюся, побоююся висловити вам свою думку, — вона може здатися схожою на те, що проповідують обскуранти про марність освіти.

«Он як! — подумав Б'юмонт, — невже вона дійшла до цього? це стає цікавим». — Я сам обскурант, — сказав він, — я за неписьменних чорних проти цивілізованих білих власників їх, у південних штатах, — пробачте, я ухилився через мою американську ненависть. Але мені дуже цікаво почути вашу думку.

— Вона дуже прозаїчна, м-г Б'юмонт, але мене привело до неї життя. Мені здається, діло, яким я займаюся, надто однобоке діло, і той бік, у який скероване воно, не головний бік, у який мають бути скеровані зусилля людей, що хочуть дати користь народові. Я думаю так, дайте людям хліб, читати вони вивчатися й самі. Починати треба з хліба, інакше ми даремно витратимо час.

— Чому ж ви не починаєте з того, з чого слід починати? — сказав Б'юмонт уже з деяким запалом. — Це можливо, я знаю приклади, у нас в Америці, — додав він.

— Я вам сказала: одна, що я можу почати? Я не знаю, як узятись; та й коли б знала, де в мене можливість? Дівчина так зв'язана у всьому. Я незалежна у себе в кімнаті. Але що я можу зробити у себе в кімнаті? Покласти на стіл книжку і вчити читати. Куди я можу йти одна? З ким я можу бачитись одна? Яке діло я можу робити одна?

— Ти, здається, виставляєш мене деспотом, Катю, — сказав батько, — в цьому-то я вже не винен, відколи ти мене так провчила.

— Тату, адже я червонію за те, я тоді була дитиною. Ні, тату, ви гарні, ви не обмежуєте волі. Обмежує суспільство. Правда, м-г Б'юмонт, що дівчина в Америці не така зв'язана?

— Так, ми можемо цим пишатися; звичайно, у нас далеко не те, чому слід бути; та все ж, не можна й рівняти до вас, європейців. Усе, що оповідають вам про свободу жінки у нас, правда.

— Тату, поїдемо до Америки, коли м-г Б'юмонт купить у

тебе завод, — сказала жартома Катерина Василівна, — я там буду що-небудь робити. Ах, яка б я була рада!

— Можна знайти діло і в Петербурзі, — сказав Б'юмонт.

— Скажіть, яке.

Б'юмонт дві-три секунди вагався, — «але чого ж я й приїхав сюди? І через кого ж краще довідатись?», подумав він. — Ви не чули? — є спроба прикласти на ділі ті принципи, які виробила останнім часом економічна наука: ви знаєте їх?

— Так, я читала; це, мабуть, дуже цікаво й корисно. І я можу взяти в цьому участь? Де ж це знайти?

— Це заснувала пані Кірсанова.

— Хто вона? Її чоловік медик?

— Ви його знаєте? І він не сказав вам про це діло?

— Це було давно, тоді він ще не був одружений; я була дуже хвора, — він приїжджав кілька разів і врятував мене. Ах, яка це людина! Схожа на нього вона?

Але як же познайомитися з Кірсановою? Б'юмонт відрекомендує Катерину Василівну Кірсановій? — Ні, Кірсанови навіть не чули його прізвища; але ніякої рекомендації не треба: Кірсанова, напевно, буде рада зустріти таке співчуття. Адресу треба там узнати, де служить Кірсанов.

XII

Ось яким чином сталося те, що Полозова познайомилася з Вірою Павлівною; вона поїхала до неї другого ж дня вранці; і Б'юмонт був такий зацікавлений, що ввечері приїхав довідатись, як сподобалося Катерині Василівні нове знайомство й нове діло.

Катерина Василівна була дуже захоплена. Суму — і найменшого сліду; задумливість змінив захват. Вона з ентузіазмом оповідала Б'юмонту, — а вже ж оповідала батькові, та від одного разу не вдовольнилася, — про те, що бачила вранці, і не було кінця її оповіданню; так, тепер її серце було повне: живе діло знайдено! Б'юмонт слухав уважно; але хіба можна слухати так? І вона мало не з гнівом сказала: «т-г Б'юмонт, я розчаровуюся в вас: невже це так мало впливає на вас, що вам лише цікаво, — не більше?»

— Катерино Василівно, ви забуваєте, що я все це бачив у нас, в Америці; мене цікавлять деякі подробиці; але саме діло дуже добре знайоме мені. Інтерес новизни тут можуть мати для мене лише особи, дякуючи яким успішно пішло це діло, нове у вас. Наприклад, що ви можете розповісти мені про т-те Кірсанову?

— Ах, боже мій: розуміється, вона мені надзвичайно сподобалася; вона з такою любов'ю пояснювала мені все.

— Це ви вже казали.

— Чого ж вам більше? Що я можу сказати вам більше? Нев-

же ж мені було до того, щоб думати про неї, коли в мене перед очима було таке діло?

— Так, — сказав Б'юмонт, — я розумію, що зовсім забуваєш про особи, коли зацікавлений ділом; одначе, що ж ви можете сказати мені ще про т-те Кірсанову?

Катерина Василівна почала збирати всі свої згадки про Віру Павлівну, але в них тільки й знайшлося перше враження, яке справила на неї Віра Павлівна; вона дуже жваво описала її зовнішність, манеру говорити, все, що впадає у вічі в момент зустрічі з новою людиною; але далі, далі у неї в згадках уже справді не було майже нічого, що стосувалося Віри Павлівни: майстерня, майстерня, майстерня, — і пояснення Віри Павлівни про майстерню; ці пояснення вона всі розуміла, але самої Віри Павлівни весь дальший час, після перших слів зустрічі, вона вже не розуміла.

— Отже, на цей раз я помилився, сподіваючись багато довідатись від вас про т-те Кірсанову; але я не відстану від вас: через кілька днів я знов розпитуватиму вас про неї.

— Але чому ж вам самому не познайомитися з нею, якщо вона так цікавить вас?

— Мені хочеться зробити це: може, я й зроблю колись. Але спершу я повинен довідатись про неї більше. — Б'юмонт зупинився на хвилину. — Я думав, чи краще просити вас, чи не просити, здається, краще попросити: коли вам трапиться згадати моє прізвище ще у розмовах з ними, не кажіть, що я розпитував вас про неї або що хочу коли-небудь познайомитися з ними.

— Але це починає скидатися на загадку, т-г Б'юмонт, — серйозним тоном сказала Катерина Василівна. — Ви хочете через мене довідуватися про них, а самі хочете ховатися.

— Так, Катерино Василівно; як вам пояснити це? — я побоююсь знайомитися з ними.

— Все це дивно, т-г Б'юмонт.

— Правда. Скажу одвертіше: я побоююся, що їм буде це неприємно. Вони не чули мого прізвища. Але в мене могли бути які-небудь сутички з ким-небудь із людей, близьких до них, або з ними, це однаково. Одним словом, я мушу пересвідчитися, чи приємно було б їм познайомитися зо мною.

— Все це дивно, т-г Б'юмонт.

— Я чесна людина, Катерино Василівно; смію вас запевнити, що я ніколи не схотів би компрометувати вас; ми з вами бачимося лише вдруге, але я вже дуже поважаю вас.

— Я теж бачу, т-г Б'юмонт, що ви порядна людина; але...

— Якщо ви вважаєте мене за порядну людину, ви дозволите мені бувати у вас, щоб тоді, коли ви досить упевнитесь в мені, я міг би знову спитати вас про Кірсанових. Або, краще, ви самі заговорите про них, коли вам здасться, що ви можете виконати цю мою просьбу, яку я висловлюю зараз і не буду відновлювати. Ви дозволяєте?

— Гаразд, м-г Б'юмонт, — сказала Катерина Василівна, злегка низавши плечима. — Але погодьтеся, що...

Вона знову не хотіла договорити.

— ...що я тепер мушу викликати у вас деяке недовір'я? Правда. Але я чекатиму, доки воно зникне.

XIII

Б'юмонт почав дуже часто бувати у Полозових. «Що ж? — міркував старий, — підхожа партія. Звичайно, Катя раніше могла б мати не такого жениха. Але ж вона й тоді була не інтересантка і не честолюбна. А тепер кращого й бажати не можна».

Справді, Б'юмонт був підхожою партією. Він казав, що гадає назавжди лишитися в Росії, бо вважає її за свою батьківщину. Він людина статечна: у 30 років, вибившись з нічого, має гарну посаду. Якби він був росіянин, Полозову було б приємно, щоб він був дворянин, але до чужоземців це не прикладається, особливо до французів; а до американців, то й ще менше: у них в Америці людина — сьогодні робітник у шевця, чи хлібороб, завтра генерал, післязавтра президент, а там знову конторник або адвокат. Це зовсім особливий народ, у них питають про людину тільки по грошах та по розуму. «Це й правильніше, — думав Полозов, — я сам така людина. Взявся за торгівлю, одружився з купчихою. Гроші головне; та ще розум, бо без розуму не надбаєш грошей. А він може надбати: став на таку стежку. Купить завод, стане за управителя; потім фірма візьме його компаньйоном. А у них фірми не такі, як у нас. Він теж орудуватиме мільйонами...»

Дуже можливо, що не судилося здійснитися мріям Полозова про те, що його зять буде мільйонером по комерційній лінії, як не судилося здійснитися мріям Мар'ї Олексіївни про те, що її перший зять піде по відкупній лінії. Та все ж таки Б'юмонт був гарною партією для Катерини Василівни.

Однак, чи не помилявся Полозов, передбачаючи собі зятя в Б'юмонті? Якщо у старого був ще якийсь сумнів у цьому, то він зник, коли Б'юмонт, тижнів через два після того, як почав бувати у них, сказав йому, що, можливо, купівля заводу затримається на кілька днів; втім, навряд чи від цього буде затримка: певно, вони, і не дожидаючись містера Лотера, не склали б остаточних умов раніше, як за тиждень, а містер Лотер буде в Петербурзі через чотири дні. «Раніше, коли я не був особисто знайомий з вами, — сказав Б'юмонт, — я хотів кінчити справу сам. Тепер це незручно, бо ми так добре знайомі. Щоб не могло виникнути потім ніяких непорозумінь, я писав про це фірмі, тобто, про те, що я під час торговельних переговорів познайомився з управителем, у якого майже весь капітал в акціях заводу, я вимагав, щоб фірма прислала кого-небудь кінчити замість мене цю справу, і от, як бачите, приїде містер Лотер».

Обачно й розумно. А тим самим ясно доводить Б'юмонтів намір одружитися з Катею: звичайне знайомство не було б достатньою причиною вдаватися до таких застережних заходів.

XIV

Два-три дальші візити Б'юмонта починалися досить холодною зустріччю з боку Катерини Василівни. Вона стала, справді, трохи не довіряти цьому малознайомому чоловікові, що висловив загадкове бажання довідуватися про родину, з якою, як він казав, він не був знайомий, і проте побоювався познайомитися через якусь невпевненість, що знайомство з ним буде приємне цій родині. Проте і під час цих перших візитів, якщо Катерина Василівна й зустрічала його недовірливо, то швидко втягалася в жваву розмову з ним. У попередньому її житті, до знайомства з ним і з Кірсановим, їй не зустрічалися такі люди. Він так співчував усьому, що її цікавило, він так добре розумів її; навіть з улюбленими подругами, втім, у неї, власне, й була лише одна подруга, Поліна, яка вже давно переїхала до Москви, одружившись з одним московським фабрикантом, — навіть з Поліною вона не розмовляла так легко, як з ним.

І він, — він спочатку приїжджав, очевидно, не для неї, а для того, щоб довідатися через неї про Кірсанову; але з самого ж початку знайомства, з тої хвилини, як заговорили вони про нудьгу й про засоби уникати нудьги, видно було, що він поважає її, симпатизує їй. При другому побаченні йому дуже сподобався в ній її захват від того, що вона знайшла собі діло. Тепер з кожним новим побаченням, його приязнь до неї ставала все видніша їй. Дуже швидко між ними встановилася найщиріша й тепла приязнь, і через тиждень Катерина Василівна вже оповідала йому про Кірсанових: вона була певна, що в цієї людини не може бути ніякої неблагородної думки:

Правда й те, що, коли вона заговорила про Кірсанових, він спинив її: «Навіщо так швидко? Ви надто мало мене знаєте». — «Ні, досить, м-г Б'юмонт; я бачу, що коли ви не хотіли пояснити мені того, що мені здалося дивним у вашому бажанні, то, певно, ви не мали права казати, хіба мало буває таємниць». А він сказав: «У мене, ви бачите, вже немає колишнього нетерпіння знати те, що мені хочеться знати про них».

XV

Захват Катерини Василівни тривав, не ослаблюючись, а лише переходячи в повсякчасний, уже звичайний настрій, бадьорий і жвавий, світлий. І, скільки їй здавалося, саме цей настрій найбільше вабив до неї Б'юмонта. А він уже дуже багато думав про

неї, — це було надто видно. Послухавши двічі, тричі її оповідання про Кірсанових, він вчетверте вже сказав: «Я тепер знаю все, що мені треба було знати. Дякую вам». «Та що ж ви знаєте? Я вам тільки те й казала, що вони дуже люблять одне одного і цілком щасливі своїми відносинами». «Більше мені й не треба було нічого знати. Втім, це я завжди знав сам». І розмова перейшла до чогось іншого.

Звичайно, перша думка Катерини Василівни була тоді, коли він уперше спитав про Кірсанову, що він закоханий у Віру Павлівну. Але тепер було надто видно, що цього зовсім немає. Скільки тепер знала його Катерина Василівна, вона навіть думала, що Б'юмонт і нездатний бути закоханим. Любити він може, це так. Але якщо він тепер любить кого-небудь, то «мене», думала Катерина Василівна.

XVI

А втім, чи любили вони одне одного? Почати хоча б з неї. Був один випадок, у якому виявилось з її боку піклування про Б'юмонта, але як же й кінчився цей випадок! Зовсім не так, як слід було б сподіватися судячи з початку. Б'юмонт заїжджав до Полозових кожного дня, іноді надовго, іноді ненадовго, але все-таки кожного дня, на цьому й ґрунтувалася певність Полозова, що він хоче сватати Катерину Василівну; інших підстав для такого сподівання не було. Але от, якось, минув вечір, Б'юмонта немає. «Ви не знаєте, папа, що з ним?» — «Не чув; певно, нічого, ніколи було, та й годі». Минув і цей вечір. Б'юмонт знову не приїжджав. На третій ранок Катерина Василівна зібралася кудись їхати. «Куди ти, Катю?» — «Так, папа, у своїх справах». Вона поїхала до Б'юмонта. Він сидів у пальті з широкими рукавами й читав; підвів очі від книги, коли відчинилися двері. «Катерино Василівно, це ви? Дуже радий і вдячний вам», тим самим тоном, яким би зустрів її батька; втім, ні, далеко привітніше. — «Що з вами, m-г Б'юмонт, що ви так давно не були? Ви примусили мене тривожитися за вас і, крім того, примусили скучити». — «Нічого особливого, Катерино Василівно, як бачите, я здоровий. Та ви не випили б чаю? — бачите, я п'ю». — «Дякую, вип'ю; та чого ж ви стільки днів не були?» — «Петро, дайте склянку. Ви бачите, що здоровий; отже, дрібниці. Ось що: був на заводі з містером Лотером, та, пояснюючи йому щось, не остерігся, поклав руку на гвинт, а він повернувся й подряпав руку крізь рукав. І не можна було ні позавчора ні вчора вдягти сюртука». — «Покажіть, а то я тривожитимуся, що ви не подряпались, а дуже пошкодили руку». — «Та де там дуже (входить Петро з склянкою для Катерини Василівни), коли ж я володію обома руками? А втім, будь ласка (закочує рукав по лікоть). Петро, висипте з цієї попільнички і дайте сигарницю, вона в

кабінеті на столі. Бачите, дрібниці: крім англійського пластиря, нічого й не треба було». — «Так, але все-таки є опух і почерво-
ніння». — «Учора було багато більше, а до завтра нічого не
буде. (Петро, витрусивши попіл і подавши сигарницю, іде геть).
Не хотів з'являтися перед вами пораненим героєм». — «Та хоч
би написали, як же можна?» — «Та я ж тоді думав, що вдягну
сюртук на другий день, тобто позавчора; а позавчора думав, що
вдягну вчора, вчора — що сьогодні. Думав, не варто тривожити
вас». — «Авжеж, а більше стривожили. Це негарно, м-г Б'ю-
монт. А коли ви кінчите справу з цією купівлею?» — «Та, певно,
цими днями, але все, знаєте, зволікання не від нас з містером
Лотером, а від самого товариства». — «А що це ви читали?» —
«Новий роман Теккерей. З таким талантом, і як списався! Це
тому, що запас думок убогий». — «Я вже читала; справді»
і т. д., пожалкували про занепад Теккерей, порозмовляли з
півгодини про інші речі в такому ж дусі. «Однак мені час до
Віри Павлівни, та коли ж ви з ними познайомитеся? Дуже гарні
люди». — «А от якось зберуся, попрошу вас. Дуже вам вдячний,
що провідали мене. А це ваш кінь?» — «Так, це мій». — «Тож-
то ваш татко ніколи ним не їздить. А непоганий кінь». —
«Здається; я на них не розуміюся». — «Гарний кінь, пане, кар-
бованців 350 коштує», — сказав кучер. — «А скільки років?» —
«Шість років, пане». — «Ідьмо, Захаре; я вже сіла. До побачення, м-г Б'юмонт. Сьогодні приїдете?» — «Навряд; ні; — завтра,
напевно».

XVII

Чи ж так робляться, чи ж так відбуваються відвідини зако-
ханих дівчат? Не кажучи вже про те, що нічого подібного ніколи
не дозволить собі добре вихована дівчина, але якщо й дозво-
лить, то вже, звичайно, вийде з цього зовсім не те. Якщо вчинок,
зроблений Катериною Василівною, суперечний моралі, то ще су-
перечніший усяким загально визнаним поняттям про відносини
між мужчинами і дівчатами зміст, так би мовити, цього немо-
рального вчинку. Чи ж не ясно, що Катерина Василівна й Б'ю-
монт були не люди, а риби, або якщо люди, то з риб'ячою
кров'ю? Цілком відповідало цьому побаченню й те, як вона
взагалі поводитися з ним, бачачи його в себе. «Втомилась роз-
мовляти, м-г Б'юмонт, — казала вона, коли він довго засиджу-
вався, — лишайтесь з папа, а я піду до себе», і виходила. Він
іноді відповідав на це: «посидьте ще з чверть години, Катерино
Василівно». — «Добре», відповідала вона в таких випадках; а
найчастіше він відповідав: «так до побачення, Катерино Васи-
лівно».

Що це за люди такі? Бажав би я знати, і бажав би я знати,
чи не просто вони гарні люди, яким ніхто не перешкоджає ба-

читися, коли й скільки вони хочуть, яким ніхто не перешкоджає повінчатись, як тільки їм здумається, і яким через те нема чого біснуватися. Та все ж таки мене бентежить їх холодне поводження одного з одним, і не стільки за них я соромлюся, скільки за себе: невже доля моя, як романіста, в тому, щоб компрометувати перед добре вихованими людьми всіх моїх героїнь і героїв? Одні з них їдять і п'ють; другі не бісяться без причини: до чого ж нецікаві люди!

XVIII

А тимчасом, як переконаний був старий Полозов, діло йшло до весілля, — при такому поводженні гаданої нареченої з гаданим женихом ішло до весілля! І невже він не чув розмов? Правда, не вертілися ж повсякчас у нього перед очима дочка з гаданим женихом частіше, ніж в одній кімнаті з ним, вони сиділи або ходили в іншій кімнаті чи інших кімнатах; та від цього не було ніякої різниці в їхніх розмовах. Ці розмови могли б у кожного з тонких знавців людського серця (такого, якого не буває у людей насправді) відібрати всяку надію побачити Катерину Василівну й Б'юмонта повінчаними. Не те, щоб вони зовсім не говорили одне з одним про почуття, ні, говорили, як і про все на світі, але мало, і це б ще байдуже, що дуже мало, а головне, що говорили, і яким тоном! Тон був обурливий своїм спокоєм, а зміст — жахливий своєю цілковитою невідповідністю ні до чого в світі. Ось, наприклад, це було через тиждень після візиту, за який «дуже дякував» Б'юмонт Катерині Василівні, місяців через два після початку їх знайомства; продаж заводу було закінчено, містер Лотер збирався їхати на другий день (і поїхав; не сподівайтесь, що він вчинить яку-небудь катастрофу; він, як і належить негоціантові, зробив комерційну операцію, сказав Б'юмонтіві, що фірма призначає його управителем заводу з утриманням в 1 000 фунтів, чого й слід було сподіватися, та й годі: яка ж йому потреба втручатися в будь-що, крім комерції, самі подумайте), акціонери, в тому числі й Полозов, завтра ж повинні були одержати (і одержали, знову не сподівайтесь ніякої катастрофи: фірма Ходчсона, Лотера і К^о дуже солідна) половину грошей готівкою, а другу половину — векселями на тримісячний строк. Полозов, задоволений з цього, сидів біля столу у вітальні і переглядав грошові папери, почасти слухав і розмову дочки з Б'юмонтом, коли вони проходили через вітальню: вони ходили вздовж через усі чотири кімнати квартири, що були від вулиці.

— Якщо жінка, дівчина зв'язана забобонами, — казав Б'юмонт (не роблячи вже ніяких ні англіцизмів, ні американізмів), то й чоловік, — я кажу про порядного чоловіка, — зазнає від цього великих незручностей. Скажіть, як одружуватися з дівчиною, яка не знає з досвіду звичайних життєвих відносин, в

розумінні відносин, які виникнуть в наслідок її згоди на шлюб? Вона не може судити, чи подобатиметься їй буденне життя з чоловіком такого характеру, як її жених.

— Але коли, м-г Б'юмонт, її відносини до цього чоловіка і перед його сватанням мали буденний характер, це все-таки дає їй і йому деяку гарантію, що вони будуть задоволені одне з одного.

— Деяку — так; проте все-таки було б багато певніше, якби випробування було повніше і багатобічніше. Вона все-таки не знає з досвіду характеру відносин, у які вступає: через це одруження для неї все-таки страшний ризик. Це так для неї; але від цього і для порядного чоловіка, за якого вона виходить, так само. Він, взагалі, може судити, чи буде він задоволений: він близько знає жінок різного характеру, він знає з досвіду, який характер кращий для нього. Вона — ні.

— Але вона могла спостерігати життя й характери в своїй родині, у знайомих родин; вона могла багато думати.

— Все це чудово, але недостатньо. Ніщо не може замінити особистого досвіду.

— Ви хочете, щоб заміж виходили лише вдови? — сміючись, сказала Катерина Василівна.

— Ви висловились дуже вдало. Лише вдови. Дівчатам слід заборонити виходити заміж.

— Це правда, — серйозно сказала Катерина Василівна.

Полозову спочатку було дико слухати такі розмови або частки розмов, що долітали до його слуху. Але тепер він призвичаївся й міркував: «що ж, я й сам людина без забобонів. Я взявся за торгівлю, одружився з купчихою».

На другий день ця частина розмови, — адже це був лише невеликий епізод у розмові, що точилася загалом зовсім не про те, а про всякі інші предмети, — ця частина вчорашньої розмови продовжувалася таким чином:

— Ви розповідали мені історію вашого кохання до Соловцова. Але що це таке? Це було...

— Сядьмо, якщо для вас однаково. Я втомилася ходити.

— Гарзд... дитяче почуття, яке не дає ніякої гарантії. Це годиться для того, щоб жартувати, згадуючи, і сумувати, якщо хочете, бо тут є дуже прикра сторона. Ви врятувалися лише завдяки особливому, винятковому випадку, що діло потрапило до рук такої людини, як Олександр.

— Хто?

— Матвійович Кірсанов, — доповнив він, ніби не спинявся на самому імені «Олександр». — без Кірсанова ви загинули б від сухот або від негідника. Можна було зробити з цього дуже серйозні висновки про шкоду становища, яке ви посідали в суспільстві. Ви їх і зробили. Все це чудово, але все це лише зробило вас розсудливою й гарною людиною, а ще нітрохи не дало вам досвідченості в розпізнаванні того, якого характеру чоловік годиться

для вас. Не негідник, а чесна людина — ось усе, що могли ви взнати. Чудово. Але хіба кожна порядна жінка може лишитися задоволеною, якого б характеру не був вибраний нею чоловік, аби тільки був чесний? Потрібне точніше знання характерів і відносин, тобто потрібна зовсім інша досвідченість. Ми вчора вирішили, що, за вашим висловом, заміж повинні виходити лише вдови. Яка ж ви вдова? — Все це Б'юмонт казав з якимсь невдоволенням, а в останніх словах бриніла просто досада.

— Це правда, — сказала трохи сумовито Катерина Василівна, — але все-таки я не могла ж обманювати.

— І не зуміли б, бо не можна підробитися під досвідченість, коли не маєш її.

— Ви все говорите про недостатність у нас, дівчат, засобів робити обгрунтований вибір. Взагалі це цілковита правда. Але бувають виняткові випадки, коли для ґрунтовності вибору й не потрібно такої досвідченості. Якщо дівчина не така молода, вона вже може добре знати свій характер. Наприклад, я свій характер знаю, і видно, що він уже не зміниться. Мені 22 роки. Я знаю: що треба для мого щастя: жити спокійно, щоб мені не заважали жити тихо, більше нічого.

— Це правда. Це видно.

— І ніби так уже трудно бачити, є чи немає необхідних для цього рис в характері тієї чи іншої людини? Це видно з кількох розмов.

— Це правда. Але ви самі сказали, що це винятковий випадок. Правило не те.

— Звичайно, правило не те. Але ж, м-г Б'юмонт, в умовах нашого життя, при наших поняттях і звичаях, не можна бажати для дівчини того знання буденних відносин, про яке ми говоримо, що без нього, здебільшого, дівчина ризикує зробити необгрунтований вибір. Її становище безвихідне в теперішніх умовах. При них, хай вона входить хоч в які відносини, це теж майже ніколи не може дати їй досвідченості; користі від цього сподіватися не можна, а небезпека величезна. Дівчина легко може справді принизитися, навчитися поганого обману. Адже вона повинна буде обманювати батьків і суспільство, критися від них; а звідси недалеко до обманів, які справді принижують її характер. Дуже можливо навіть те, що вона справді стане надто легко дивитися на життя. А якщо цього не буде, якщо вона лишиться гарною, то її серце буде розбите. А тимчасом, вона все-таки майже нічого не виграє в буденній досвідченості, бо ці відносини, такі небезпечні для її характеру або такі болісні для її серця, все-таки ефектні, святкові, а не буденні. Ви бачите, що цього ніяк не можна радити при нашому житті.

— Звичайно, Катерино Василівно; але саме тому й погане наше життя.

— Розуміється, ми в цьому згодні.

Що це таке? Не кажучи вже про те, що це чорт зна що з

боку загальних понять, але який сенс це мало в особистих відносинах? Мужчина каже: «я маю сумнів, чи будете ви гарною дружиною мені». А дівчина відповідає: «ні, будь ласка, посвятите мене». — Дивовижне нахабство! Чи, може, це не так? Може, мужчина каже: «Про те, що я з вами буду щасливий, нема чого мені говорити; але будьте обережні, навіть вибираючи мене. Ви вибрали, — але я прошу вас, думайте, думайте ще. Це справа надто важлива. Навіть і мені, хоч я вас дуже люблю, не довіряйтеся, не розібравши дуже пильно й уважно». І, може, дівчина відповідає: «Друже мій, я бачу, що ви думаєте не про себе, а про мене. Ваша правда, ми жалюгідні, нас обманюють, нас водять із зав'язаними очима, щоб ми обманювалися. Але за мене ви не бійтеся: мене ви не обманюєте. Моє щастя певне. Як ви спокійні за себе, так і я за себе».

— Мене одне дивує, — продовжував Б'юмонт на другий день (вони знову ходили вздовж по кімнатах, в одній з яких сидів Полозов), — мене одне дивує, що при таких умовах ще бувають щасливі шлюби.

— Ви кажете таким тоном, ніби досадуєте на те, що бувають щасливі шлюби, — сміючись, відповідала Катерина Василівна; вона тепер, як помітно, часто сміється, таким тихим, але веселим сміхом.

— А й справді, вони можуть наводити на сумні думки, ось які: якщо, при таких мізерних можливостях судити про свої потреби й про характери мужчин, дівчата все-таки досить часто вміють робити вдалий вибір, то про яку ж ясність і здоровість жіночого розуму це свідчить! Яким вірним, сильним, проникливим розумом обдарована жінка від природи! І цей розум лишається без користі для суспільства, воно відкидає його, воно пригнічує його, воно придушує його, а історія людства пішла б удесятеро швидше, якби цей розум не відкидався й не вбивався, а діяв.

— Ви панегірист жінок, м-г Б'юмонт; чи не можна пояснити це простіше, — випадком?

— Випадок! Скільки хочете випадків пояснюйте випадком; але коли випадки численні, ви знаєте, крім випадковості, яка зумовлює частину їх, повинна бути і якась загальна причина, від якої походить друга частина. Тут не можна припустити ніякої іншої загальної причини, крім мого пояснення: здоровий вибір завдяки силі й проникливості розуму.

— Ви зовсім містріс Бічер-Стоу в жіночому питанні, м-г Б'юмонт. Та доводить, що негри — найобдарованіше з усіх племен, що вони розумовими здібностями вищі за білу расу.

— Ви жартуєте, а я зовсім ні.

— Ви, здається, гніваєтесь на мене за те, що я не схиляюся перед жінкою? Але зважте хоч би на трудність стати навколішки перед самою собою.

— Ви жартуєте, а мені серйозно досадно.

— Але не на мене ж? Я аж ніяк не винна в тому, що жінки

Й дівчата не можуть робити того, що треба на вашу думку. Втім, якщо хочете, і я скажу вам свою серйозну думку, — тільки не про жіноче питання, я не хочу бути суддею в своїй справі, а власне про вас, м-г Б'юмонт. Ви людина дуже стриманого характеру, і ви гарячитесь, коли говорите про це. Що з цього випливає? Те, що у вас повинно бути якесь особисте відношення до цього питання. Ви, певно, постраждали від якоїсь помилки у виборі, зробленої дівчиною, як ви звете, недосвідченою.

— Може, я, може, хтось інший, близький мені. Проте, подумайте, Катерино Василівно. А це я скажу, коли матиму від вас відповідь. Я через три дні попрошу у вас відповіді.

— На запитання, якого не ставилося? Але хіба я так мало знаю вас, щоб мені треба було думати три дні? — Катерина Василівна зупинилася, поклала руку на шию Б'юмонту, нахилила його голову до себе і поцілувала його в лоб.

Як це завжди робилося, і навіть як цього вимагала звичайна чемність, Б'юмонтові слід було б обняти її й поцілувати уже в губи; але він не зробив цього; а тільки потис її руку, що спускалася з його голови. «Так, Катерино Василівно; але все-таки, подумайте». І вони знову пішли.

— Але хто ж вам сказав, Чарлі, що я не думала про це багато більше, ніж три дні? — відповіла вона, не випускаючи його руки.

— Так, звичайно, я це бачив; та все ж таки, я вам скажу тепер, — це вже секрет; ходімо до тієї кімнати й сядемо там, щоб він не чув.

Кінець цього початку відбувався, коли вони проходили повз старого; старий бачив, що вони йдуть під руку, чого ніколи не бувало, і подумав «сватався, і вона дала слово. Це добре».

— Кажіть ваш секрет, Чарлі; звідси папа не буде чути.

— Це здається смішним, Катерино Василівно, що я наче все боюся за вас; звичайно, боятися нема чого. Але ви зрозумієте, чому я так перестерігаю вас, коли я вам скажу, що в мене був приклад. Звичайно, ви побачите, що ми з вами можемо жити. Але її мені було шкода. Стільки страждала й стільки років була позбавлена життя, яке їй було потрібне. Це шкода. Я бачив це на власні очі. Де це було, байдуже, припустимо в Нью-Йорку, в Бостоні, Філадельфії, — ви знаєте, байдуже; вона була дуже гарна жінка і вважала чоловіка за дуже гарну людину. Вони були надзвичайно прив'язані одне до одного. І проте їй довелося багато страждати. Він ладен був віддати голову за найменше збільшення її щастя. І все-таки вона не могла бути щаслива з ним. Добре, що це так скінчилося. Але це було тяжко для неї. Ви цього не знали, тому я ще не маю вашої відповіді.

— Я могла від кого-небудь чути це оповідання?

— Можливо.

— Може, від неї самої?

— Можливо.

- Я ще не давала тобі відповіді?
— Ні.
— Ти знаєш її?
— Знаю, — сказав Б'юмонт, і почалася звичайна сцена, якій слід бути між нареченим і нареченою, з обіймами.

XIX

На другий день, годині о третій, Катерина Василівна приїхала до Віри Павлівни.

— Я вінчаюсь післязавтра, Віро Павлівно, — сказала вона, увиходячи, — і сьогодні ввечері привезу до вас свого жениха.

— Звичайно, Б'юмонт, від якого ви так давно збожеволіли?

— Я? Божеволіла? Коли все це було так тихо й розсудливо.

— Охоче вірю, що з ним ви говорили тихо й розсудливо; але зо мною — зовсім ні.

— Хіба? Це цікаво. Але ось що ще цікавіше: він дуже любить вас, вас обох, але вас, Віро Павлівно, ще багато більше, ніж Олександра Матвійовича.

— Що ж тут цікавого? Якщо ви говорили йому про мене бодай з тисячною часткою того захвату, як мені про нього, то, звичайно...

— Ви думаете, він знає вас через мене? От у тому-то й річ що не через мене, а сам, і багато краще, ніж я.

— От новина! Як же це?

— Як? Я вам зараз скажу. Він від самого першого дня, як приїхав до Петербурга, дуже хотів побачитися з вами; але йому здавалося, що краще буде, якщо він відкладе знайомство до того часу, коли приїде до вас не сам, а з нареченою або дружиною. Йому здавалося, що вам приємніше буде бачити його з нею, ніж самого. Ви бачите, що наше одруження сталося через його бажання познайомитися з вами.

— Одружитися з вами, щоб познайомитися зо мною!

— Зо мною! Хто ж казав, що зо мною він одружується для вас? О ні, ми з ним вінчаємося, звичайно, не з любові до вас. Але хіба ми з ним знали одне про одного, що ми існуємо на світі, коли він їхав до Петербурга? А якби він не приїхав, як же ми з ним познайомилися б? А до Петербурга він їхав для вас. Яка ж ви смішна!

— Він краще розмовляє по-російському, ніж по-англійському, казала ви? — схвильовано запитала Віра Павлівна.

— По-російському, як я; і по-англійському, як я.

— Друже мій, Катрусенько, яка ж я рада! — Віра Павлівна кинулася обіймати свою гостю. — Сашо, йди сюди! Швидше, швидше!

— Що таке, Вірочко? Здрастуйте, Катерино Ва...

Він не встиг доказати її імені, — гостя вже цілувала його.
— Сьогодні паска, Сашо; кажи ж Катрусі: воістину воскрес.
— Та що ж це?
— Сідай, вона розповість; я й сама ще нічого не знаю до ладу. Досить націлувалися, — та ще при мені! Розповідай, Катрусє.

XX

Увечері, звичайно, було ще більше гвалту. Але коли відновився порядок, Б'юмонт, на вимогу своїх нових знайомих оповідаючи своє життя, почав прямо з приїзду до Сполучених Штатів: «Тільки-но я приїхав, — казав він, — я почав дбати про те, щоб швидше натуралізуватися. Для цього треба було зійтися з ким-небудь, — з ким же? — звичайно, з аболіціоністами. Я написав кілька статей в «Tribune» про вплив кріпосного права на весь суспільний лад у Росії. Це був непоганий новий аргумент аболіціоністам проти невільництва в південних штатах, і я зробився громадянином Массачузетса. Незабаром після приїзду я все через них-таки дістав посаду в конторі одного з небагатьох великих торговельних домів їхньої партії в Нью-Йорку». Далі йшла та сама історія, яку ми вже знаємо. Значить принаймні ця частина біографії Б'юмонта не підлягає сумніву.

XXI

Того ж вечора умовилися: обом родинам шукати квартир, що були б поруч. Чекаючи того, доки зручні квартири знайшлися й устаткувалися, Б'юмонти прожили на заводі, де, з розпорядження фірми, було обладнано квартиру для управителя. Це перебування поза містом могло вважатися відповідним до подорожі, в яку вирушають молоді за прекрасним англійським звичаєм, що поширюється тепер по всій Європі.

Коли, місяців через півтора, дві зручні квартири поруч знайшлися, і Кірсанови оселилися в одній, Б'юмонти в другій, старий Полозов визнав за краще лишитися на заводській квартирі, простір якої нагадував йому, хоч і малою мірою, колишню його велич. Приємно було лишитися йому там ще й тому, що він там був найповажнішою особою на три-чотири версти кругом: не перелічити ознак поваги, які виявляли до нього свої й околичні прикажчики, артільники й інша приміська братія, менш висока й трохи більш висока від заводських і фабричних прикажчиків своїм станом у суспільстві; і майже немає міри задоволенню, з яким він патріархально приймав ці ознаки загального визнання його найпершою особою цієї околиці. Зять майже щодня вранці приїжджав на завод, майже щодня приїжджала з чоловіком дочка. На літо вони й зовсім пересе-

лялися (і переселяються) жити на заводі, що замінював дачу. А весь інший час року старий, крім того, що приймає ранками дочку й зятя (який так і лишається північно-американцем), часто, щотижня й частіше, має втіху приймати у себе гостей, які приїжджають на вечір з Катериною Василівною і її чоловіком, — часом самих тільки Кірсанових, з кількома молодими людьми, часом товариство численніше: завод є звичайна мета заміських прогулянок Кірсановського й Б'юмонтівського гуртка. Полозов дуже вдоволений з кожної такої навали гостей, та й як же інакше? Йому належить роль господаря, не позбавлена патріархальної поважності.

XXII

Кожна з двох родин живе по-своєму, як більше подобається котрій. У звичайні дні на одній половині більше галасу, на другій більше тиші. Бачаться як рідні, інший день і по десять разів, але щоразу на одну, на дві хвилини; інший день, майже цілий день одна з половин порожня, її населення на другій половині. Це все як прийдеться. І коли бувають збори гостей, знову теж як прийдеться: іноді двері між квартирами лишаються замкнені, бо двері, що з'єднують зал однієї квартири з вітальною другою, взагалі замкнені, а постійно відімкнені лише двері між кімнатами Віри Павлівни й Катерини Василівни, — отже, іноді двері, якими з'єднуються приймальні кімнати, лишаються замкненими; це, коли компанія невелика. А коли вечір багатолюдний, ці двері відчиняються, і тоді вже гостям невідомо, у кого вони в гостях, у Віри Павлівни чи в Катерини Василівни; та й господині погано розбирають це. Можна хіба так розрізнити: молодь, коли сидить, то сидить більше на половині Катерини Василівни, коли не сидить, то більше на половині Віри Павлівни. Але ж молодь не можна вважати за гостей, — це свої люди, і Віра Павлівна без церемонії жене їх до Катерини Василівни: «Мені ви обридли, панове; ідіть до Катрусі, їй ви ніколи не обриднете. І чому ви з нею смирніші, ніж зо мною? Здається, я старша». — «І не турбуйтеся, ми більше любимо її, ніж вас». «Катрусю, за що вони люблять більше тебе, ніж мене?» — «Від мене їм менше перепадає, ніж від тебе». — «Авжеж, Катерина Василівна поводитися з нами, як з людьми солідними, і ми самі зате солідні з нею». Непоганий ефект справляла одна вигадка, яка повторювалась досить часто минулої зими в домашньому колі, коли збиралася сама лише молодь та найближчі знайомі: обидва роялі з обох половин зсувалися до купи; молодь тягла жеребки і, поділившись на два хори, примушувала своїх покровительок сісти одну до одного, другу до другого рояля, обличчям одна прямо проти одної; кожен хор ставав позаду своєї примадонни, і одночасно співали: Віра Павлівна із своїм хором «La donna

é mobile», а Катерина Василівна із своїм хором «Давно погорджений тобою»⁷⁹, або Віра Павлівна, із своїм хором якунебудь пісню Лізетти з Беранже⁸⁰, а Катерина Василівна, із своїм хором, «Пісню Єрьомоньці»⁸¹. Цієї зими увійшло в моду інше: колишні примадонни переробили спільними силами на свій кшталт «Суперечку двох грецьких філософів про прекрасне»;⁸² починається так: Катерина Василівна, підводячі очі до неба і томно зітхаючи, каже: «Божественний Шіллер, насолода душі моєї!» Віра Павлівна з гідністю заперечує: «Але прюнелеві черевики з магазину Корольова такі ж прекрасні», — і посуває вперед ногу. Хто з молоді засміється при цьому змаганні, того ставлять у куток; під кінець змагання, з 10, 12 чоловік лишаються тільки двоє, троє, що слухають не з кутків. Але невимовно радіють усі, коли обманом приведуть на цю сцену Б'юмонта і відправляють його в куток.

Що ще? Швейні майстерні, дедалі тісніше зближаючись, продовжують існувати; їх тепер уже три; Катерина Василівна давно влаштувала свою, тепер часто заступає Віру Павлівну в її майстерні, а незабаром і зовсім повинна буде заступити, бо цього року Віра Павлівна, — простить їй, — таки справді складатиме іспит на медика, і тоді їй уже зовсім не буде коли займатися майстернею. «Шкода, що немає змоги розвиватися цим майстерням: як би вони стали розвиватися», — каже часом Віра Павлівна. Катерина Василівна нічого не відповідає на це, тільки в очах її блищить злість. «Яка ти гаряча, Катю; ти гірша за мене», каже Віра Павлівна. — А добре, що в твого батька все-таки щось є; це дуже добре». — «Так, Вірочко, це добре; все ж спокійніше за сина», (отже, в неї є син). — «Втім, Катю, ти мене примусила бозна про що думати. Ми проживемо тихо й спокійно». Катерина Василівна мовчить. — «Так, Катю, ну, для мене скажи: так»... Катерина Василівна сміється. «Це не залежить від мого «так» або «ні», а тому, щоб потішити тебе, скажу: так, ми проживемо спокійно».

І справді, вони всі живуть спокійно. Живуть добре і дружно, і тихо й шумно, і весело й діяльно. Але з цього ще не випливає, щоб моє оповідання про них скінчилося, ні. Вони всі четверо ще люди молоді, діяльні; і якщо життя їх влаштувалося добре і дружно, гарно й міцно, то від цього воно нітрохи не перестало бути цікавим, далеко ні, і я ще маю розповісти про них багато, і ручуся, що продовження мого оповідання про них буде далеко цікавіше за те, що я розповідав про них досі.

XXIII

Вони живуть весело й дружно, працюють і відпочивають, і тішаються життям, і дивляться в майбутнє, якщо не без турбот, то з твердою й цілком обгрунтованою певністю, що чим далі,

тим краще буде. Так минув у них час позаторік і торік, так минає у них і цей рік, і зима цього року вже майже минула, сніг починав танути, і Віра Павлівна питала: «Та чи ж буде ще хоч один морозяний день, щоб хоч раз іще влаштувати зимовий пікнік?» — і ніхто не міг відповісти на її питання, тільки день минав за днем, усе з відлигою, і з кожним днем імовірність зимового пікніку меншала. Аж ось, нарешті! Коли вже була втрачена надія, випав сніг, зовсім зимовий, і не з відлигою, а з гарненьким, легким морозом; небо ясне, вечір буде чудовий, — пікнік! Пікнік! Нашвидкуруч, збирати інших ніколи, — маленький, без запрошень.

Увечері помчало двоє саней. Одні сани мчали з балачками й жартами; але другі сани повелися зовсім погано: тільки вихали за місто, заспівали на весь голос, і що заспівали!

Виходила молода
Та за нові ворота,
За новії, за кленові,
За штахетові.
— Рідний батько дуже грізний,
І немилостивий він:
Пізно не велить гулять,
З добрим хлопцем постоять.
Я ж не слухаю отця,
Та й потішу молодця...

Нічого сказати, відшукали пісню! Та хіба тільки це? То ідуть ходою, відстають на чверть версти, і враз пускаються навскач, випереджають з криком і гиканням, і коли випереджають, жбурляють сніжками у веселі, але не буйні сани. Небуйні сани, після двох, трьох таких образ, вирішили боронитися. Пропустивши вперед буйні сани, нахапали самі пригорщі молодого снігу, обережно нахапали, так, що буйні сани не помітили. Ось буйні сани знову поїхали ходою, відстали, а небуйні сани ідуть підступно, не дали, випереджаючи, ніякого знаку, що запаслися зброєю; ось буйні сани знову мчать на них з гвалтом і гиканням, небуйні сани приготувалися дати добру відсіч сюрпризом, але що ж це? Буйні сани беруть праворуч, через рівчачок, їм усе за іграшку, — пролітають мимо за п'ять сажнів: «еге, це вона здогадалася, схопила віжки сама, стоїть і править», кажуть небуйні сани: «ні, ні, доженемо! Помстимося!» Одчайдушно мчать. Доженуть чи не доженуть... «Доженемо!» — з захватом кажуть небуйні сани, — «ні» з розпачем кажуть вони, — «доженемо», — з новим захватом. — «Доженуть!» з розпачем кажуть буйні сани, — «не доженуть!» — з захватом кажуть вони. — Доженуть чи не доженуть?

На небуйних санях сиділи Кірсанови і Б'юмонти; на буйних четверо чоловік молоді й одна дама, і від неї ото вся буйність буйних саней.

— Здрастуйте, mesdames і messieurs, ми дуже, дуже раді знову бачити вас, — каже вона з площадки заводського під'їзду, — панове, допоможіть же дамам вийти з саней, — додає вона, звертаючись до своїх супутників.

— Швидше, швидше в кімнати! Мороз нарум'янив усіх!

— Здрастуйте, дідуганчику! Та він у вас зовсім ще не старий! Катерино Василівно, що це ви наговорили мені про нього, ніби він старий? Він ще буде залищатися до мене. Будете, милий дідуганчику? — каже дама буйних саней.

— Буду, — каже Полозов, уже зачарований тим, що вона ласкаво погладила його сиві бакенбарди.

— Діти, дозволяєте йому залищатися до мене?

— Дозволяємо, — каже один з молоді.

— Ні, ні! — кажуть троє інших.

Але чого ж це дама буйних саней уся в чорному? Траур це, чи примха?

— Однак я втомилася, — каже вона і кидається на турецький диван, що йде попід всією однією стіною залу. — Діти, більше подушок! Та не мені самій! І інші дами, я гадаю, втомилися.

— Так, ви й нас замучили, — каже Катерина Василівна.

— Як мене розбила гонитва за вами по вибоях! — каже Віра Павлівна.

— Добре, що до заводу лишалася всього одна верста! — каже Катерина Василівна.

Обидві сідають на диван і подушки, знеможені.

— Ви недогадливі! Та ви, мабуть, мало їздили навскач? Ви б устали, як я; тоді вибої — нічого.

— Навіть і ми чимало стомилися, — каже за себе й за Б'юмонта Кірсанов. Вони сідають біля своїх дружин. Кірсанов обняв Віру Павлівну; Б'юмонт узяв руку Катерини Василівни. Ідилічна картина. Приємно бачити щасливі шлюби. Але по обличчю дами в траурі пробігла тінь, на одну мить, так що ніхто не помітив, крім одного з її молодих супутників; він відійшов до вікна і став вдивлятися в арабески, злегка накидані морозом на склі.

— Mesdames, ваші історії дуже цікаві, але я нічого як слід не чула, знаю тільки, що вони й зворушливі, і забавні, і кінчаються щасливо, я люблю це. А де ж дідуганчик?

— Він хазяйнує, готує закуску; він завжди цим займається, — сказала Катерина Василівна.

— Ну, бог з ним, коли так. Розкажіть же, прошу. Тільки коротко; я люблю, щоб оповідали коротко.

— Я розповідатиму дуже коротко, — сказала Віра Павлівна, — починається з мене; коли дійде черга до інших, хай вони

оповідають самі. Але я попереджаю вас, наприкінці моєї історії є секрети.

— Що ж, тоді ми проженемо цих добродіїв. Або чи не прогнати їх зараз-таки?

— Ні, зараз вони можуть слухати.

Віра Павлівна почала свою історію.

— Ха, ха, ха! Ця мила Жюлі! Я її дуже люблю! І кидається навколішки, і лається, і поводитьсь без ніякої пристойності! Мила!

— Браво, Віро Павлівно! «Кинусь у вікно!» — браво, панове! — дама в траурі заплескала в долоні. За цією командою молодь і собі оглушливо заплескала й закричала «браво» й «ура».

— Що з вами? Що з вами? — злякано сказала Катерина Василівна через дві-три хвилини.

— Ні, нічого, це так; дайте води, не турбуйтеся, Мосолов уже несе. Дякую, Мосолов, — вона взяла воду, принесену тим молодим її супутником, який раніше відходив до вікна, — бачите, як я його вивчила, усе наперед знає. Тепер зовсім минулося. Продовжуйте, будь ласка; я слухаю.

— Ні, я втомилася, — сказала вона хвилин через п'ять, спокійно встаючи з канапи. — Мені треба відпочити, заснути годину-півтори. Бачите, я без церемонії, йду. Ходімте ж, Мосолов, шукати дідуганчика, він нас покладе спати.

— Дозвольте, чому ж мені не зробити цього? — сказала Катерина Василівна.

— Чи варт турбуватись?

— Ви нас покидаєте? — сказав один з молоді, стаючи в трагічну позу, — якби ми передбачали це, ми б узяли з собою кинжали. А тепер нам нічим заколотися.

— Подадуть закуску, заколемось виделками! — з захватом несподіваного порятунку сказав інший.

— О, ні, я не хочу, щоб передчасно гинула надія батьківщини, — так само урочисто промовила дама в траурі, — не журіться, діти мої. Мосолов, подушку, яка найменша, на стіл!

Мосолов поклав подушку на стіл. Дама в траурі стала біля столу у величній позі і повільно опустила руку на подушку. Молодь приклалася до руки.

Катерина Василівна пішла укладати спати стомлену гостю.

— Бідна! — промовили в один голос, коли вони вийшли з залу, усі троє, що були в небуйних санях.

— Молодець вона! — промовили троє молодих людей.

— Тож-бо то! — самовдоволено сказав Мосолов.

— Ти давно з нею знайомий?

— Років зо три.

— А його добре знаєш?

— Добре. Ви не турбуйтеся, будь ласка, — додав він, звертаючись до тих, що їхали були в небуйних санях, — це лише тому, що вона стомилася.

Віра Павлівна з сумнівом переглянулася з чоловіком і Б'юмонтом і похитала головою.

— Розкажуйте! Стомилася! — сказав Кірсанов.

— Запевняю вас. Стомилася, та й годі! Засне, і все минеться, — байдуже-заспокійливим тоном повторив Мосолов.

Хвилин через десять Катерина Василівна повернулася.

— Ну, як? — спитали шестеро голосів. Мосолов не питав.

— Лягла спати і вже задрімала, зараз, певно, вже спить.

— Я ж вам казав, — озвався Мосолов. — Пусте.

— Все-таки бідна! — сказала Катерина Василівна. — Будьмо при ній нарізно. Ми з тобою, Вірочко, а Чарлі з Сашею.

— Та все-таки це аж ніяк не повинно зв'язувати нас, — сказав Мосолов, — ми можемо співати, танцювати, кричати; вона спить дуже міцно.

Якщо спить, якщо пусте, то що ж, справді! Сумний настрої, який на чверть години навіяла дама в траурі, минув, зник, забувся, — не зовсім, але майже. Вечір без неї потроху сходив, сходив на шлях усіх попередніх вечорів в цьому дусі і зовсім зійшов, пішов весело.

Весело, але не цілком. Принаймні, дами разів п'ять-шість презиралися одна з одною, тяжко стурбовані. Разів зо два Віра Павлівна нишком шепнула чоловікові: «Сашо, що як це станеться зо мною?» Кірсанов перший раз не знайшов, що відповісти; за другим разом сказав: «Ні, Вірочко, з тобою цього не може статися». — «Не може? Ти певен?» — «Так». І Катерина Василівна разів зо два шепнула нишком чоловікові: «Зо мною цього не може бути, Чарлі?» Перший раз Б'юмонт лише посміхнувся, не весело й не заспокійливо; за другим теж знайшов, що сказати: «Певно, що не може; певно».

Але це були тільки хвилинні відгомони, та й то лише спочатку. А загалом вечір ішов весело, через півгодини вже й зовсім весело. Балакали, грали, співали. Вона спить міцно, запевняє Мосолов, і подає приклад. Та й не можна потурбувати, справді: кімната, в якій вона лягла, дуже далеко від залу, через три кімнати, коридор, сходи і потім знову кімнату, в зовсім другій половині квартири.

Отже, вечір цілком налагодився.

Молодь, своїм звичаєм, то приєднувалася до інших, то відокремлювалася, то вся, то не вся; разів зо два відокремлювався до неї Б'юмонт; разів зо два відбивала її всю від нього й від серйозної розмови Віра Павлівна.

Балакали багато, дуже багато; і сперечалися всією компанією, але не дуже багато.

Сиділи всі разом.

— Ну, що ж, все-таки, в результаті: гарно чи погано? — спитав той з молоді, що ставав у трагічну позу.

— Більше погано, ніж гарно, — сказала Віра Павлівна.

— Чому ж, Вірочко? — сказала Катерина Василівна.

— В усякому разі без цього життя не обходиться, — сказав Б'юмонт.

— Річ неминуча, — підтвердив Кірсанов.

— Чудово погано, отже, чудово, — вирішив той, що питав. Інші трое його товаришів кивнули головами й сказали: « bravo, Нікітін!»

Молодь сиділа осторонь.

— Я його не знав, Нікітін; а ти, здається, знав? — спитав Мосолов.

— Я тоді був хлопчаком. Бачив.

— А як тепер тобі здається, як ти пригадуєш, — правду вони кажуть? Не прикрашають по дружбі?

— Ні.

— А після того його не бачили?

— Ні. Втім, Б'юмонт же тоді був в Америці.

— Справді! Карле Яковичу, будь ласка, на хвилину. Ви не зустрічалися в Америці з тим росіянином, про якого вони розмовляли?

— Ні.

— Час би йому повернутися.

— Так.

— Яка фантазія спала мені на думку, — сказав Нікітін, — от би пара їй.

— Панове, йдіть хто-небудь співати зо мною, — сказала Віра Павлівна: — навіть двоє охочих? Тим краще.

Залишилися Мосолов і Нікітін.

— Я тобі можу показати цікаву річ, Нікітін, — сказав Мосолов. — Як ти гадаєш, вона спить?

— Ні.

— Тільки не кажи. Їй можеш потім сказати, коли познайомишся краще. Іншим — нікому. Вона не любить.

Вікна квартири були низько.

— Ось, звичайно, оце вікно, де вогонь? — Мосолов подивився. — Воно. Бачиш?

Дама в траурі сиділа, підсунувши крісло до столу. Лівою рукою вона сперлася на стіл; кисть руки підтримувала трохи схилену голову, затуляючи висок і частину волосся. Права

рука лежала на столі, і пальці її піднімалися й опускалися машинально, ніби награвючи який мотив. На обличчі дами лежав нерухомий вираз задуми, сумної, але більше суворої. Брови злегка зсувалися й розсувалися, зсувалися й розсувалися.

— І весь час отак, Мосолов?

— Бачиш. Однак іди, а то простудимось. І так вже чверть години стоїмо.

— Який ти нечулий, — сказав Нікітін, пильно подизившись у вічі товаришеві, коли проходили повз ревербер* через передпокій.

— Причулився, братіку. Це тобі первина.

Подавали закуску.

— А славна повинна бути горілка, — сказав Нікітін, — та до чого ж міцна! Аж дух забиває!

— Ех, дівчисько! І очі почервоніли! — сказав Мосолов.

Усі заходилися соромити Нікітіна. «Це тільки тому, що я похлинувся, а то я можу пити», виправдувався він. Стали питати, котра година. Тільки ще одинадцять, з півгодини можна ще побалакати, встигнемо.

Через півгодини Катерина Василівна пішла будити даму в траурі. Дама зустріла її на порозі, потягаючись після сну.

— Добре поспали?

— Чудово.

— І як почуваете себе?

— Прекрасно. Я ж вам казала, що це пусте: стомилася, бо багато дуріла. Тепер буду солідніша.

Але ні, не пощастило їй бути солідною. Через п'ять хвилин вона вже очаровувала Полозова й командувала молоддю, і барабанила марш чи щось подібне колодочками двох виделок об стіл. Але квапила їхати, а інші, яким уже стало зовсім весело від поновленої її буйності, не поспішали.

— Готові коні? — спитала вона, встаючи з-за закуски.

— Ні, ще, тільки звеліли запрягати.

— Нестерпні! Та коли так, Віро Павлівно, заспівайте мені що-небудь: мені казали, у вас гарний голос.

Віра Павлівна проспівала щось.

— Я вас часто проситиму співати, — сказала дама в траурі.

— Тепер ви, тепер ви! — пристали до неї всі.

Але не встигли пристати, як вона вже сіла до рояля.

— Гарзд, тільки ж я не вмію співати, та це мене не зупиняє, мене ніщо не зупиняє! Але, mesdames і messieurs, я співаю зовсім не для вас, а співаю тільки для дітей. Діти мої, не смійтеся з матері! — а сама брала акорди, підбираючи акомпанімент: — діти, не сміти сміятися, бо я співатиму з по-

* Ревербер — дзеркало, що відбиває проміння лампи в потрібному напрямку.

чуттям. — І, силкуючись виводити ноти якомога верескливіше, вона заспівала:

Стогне сизий...⁸³

Молодь пирхнула від такої несподіванки, і вся компанія засміялась, та й сама співачка не стримала вибуху сміху, але, придушивши його, ще верескливіше продовжувала:

...голубочок,
Стогне він і день і ніч.
Миленський його дружо...

але на цьому слові голос її справді затремтів і урвався. «Не виходить — і прекрасно, що не виходить, це не повинно виходити — вийде інше, краще; слухайте, діти мої, науку матері: не закохуйтесь, і знайте, що ви не повинні одружуватись». Вона заспівала сильним, повним контральто:

Скільки красунь є в аулах в нас, гей⁸⁴.
Світяться зорі з їх темних очей;
Втіха кохатъ їх — завидна то доля!
Та, —

це «та» безглузде, діти, —

Та над усе молодецькая воля,

не в тому заперечення, — це заперечення безглузде, — але ви знаєте, чому:

Не одружуйся, юначе,
Слухайся мене!

Далі, діти, нісенітниця; і це, можливо, нісенітниця: можна, діти, і закохуватись можна, і одружуватись можна, тільки обачно і без обману, без обману, діти. Я вам проспівую про себе, як я виходила заміж, романс старий, але ж і я стара. Я сиджу на балконі, в нашому замку Дальтоні, адже я шотландка, така біленька, білява; поблизу ліс і річка Брінгал; до балкону, звичайно, потайки, підходить мій жених; він бідний, а я багата, дочка барона, лорда; але я його дуже кохаю, і я йому співаю:

Круті Брінгала береги⁸⁵
В зелений ліс ходім;
Там зустріч з другом дорогим

бо я знаю, вдень він ховається, і щодня в іншому місці, —
миліш за отчий дім;

втім, отчий дім той був не дуже милий і справді. То я співаю йому: я піду з тобою. Як ви гадаєте, що він мені відповідає?

Ти хочеш, діво, будь моя,
Свій рід і стан забудь,

бо я ж знатного роду. —

Ти перше відгадай, хто я,
Яка у мене путь.

Ти мисливець? — кажу я. — «Ні». — «Ти браконьєр⁸⁶? — «Майже
вгадала», — каже він, —

Як зберемось ми в пуші тиш, —

бо ж ми з вами, діти, mesdames і messieurs, дуже лихі люди, —

То мусим — діти тьми,
Забуть, хто ми були раніш,
Забуть, хто зараз ми.

співає він. — Давно відгадала, — кажу я, — ти розбійник; що
ж, це правда, він розбійник, — так? він розбійник. Що ж від-
повідає він, панове? бачиш, каже, поганий з мене жених тобі:

О, діво, друг недобрий я;
Густих лісів жилець;

це шира правда, глухих лісів, тому, каже, не йди зо мною,

Нелегка буде путь моя,

бо ж по глухих лісах звірі, —

Печальний мій кінець, —

це неправда, діти, не буде сумний, але тоді я думала, і він ду-
мав; та все-таки я відповідаю своє:

Брінгала береги круті
Укрив зелений ліс;
Там зустріч з другом в самоті
За отчий дім миліш.

— Справді, так було. Значить, мені й не можна шкодувати:
мені було сказано, на що я йду. Так можна одружуватися й
кохати, діти: без обману; і вмійте вибирати.

Місяць ясний⁸⁷
Спокійно сіяє;
І хлопець рушає
У похід на бій.
Джигіт свою зброю ладнає;
Дівчина йому промовляє:
«Мій милий, сміліше
На долю звірайся!» —

у таких можна закохуватись, з такими можна одружуватись.

(— «Забудь, що я тобі казала, Сашо, слухай її» — шепоче одна й тисне руку. — «Чому я не казала тобі цього? Тепер казатиму», — шепоче друга).

— Таких кохати дозволяю й благословляю, діти:

Мій милий, сміліше
На долю звірайся!

зовсім розвеселилася я з вами, — а де веселощі, там треба пити,

Гей, шинкарочко моя,
Насип меду ще й вина, —

мед тільки тому, що з пісні слова не викинеш, — шампанське залишилося? — так? — чудово! — відкупорюйте.

Гей, шинкарочко моя,
Насип меду ще й вина,
Та щоб моя головонька
Веселенька була!

хто шинкарка? Я шинкарка:

А в шинкарки чорні брівки,
Ковані підківки!

вона схопилася, провела рукою по бровах і притупнула каблукми.

— Налила, готово! — mesdames і messieurs, і дідуганчик, і діти, — беріть, щоб голівоньки веселенькі були!

— За шинкарку! За шинкарку!

— Дякую! п'ю за своє здоров'я, — і вона знову була біля рояля і співала:

Хай розлетиться горе впрах!⁸⁸

і розлетиться, —

Тоді в оновлені серця
Хай зійде радість без кінця, —

так і буде, — це видно:

Чорний страх біжить, як тінь,⁸⁹
Від світанкових промінь;
Світло, теплий аромат
Геть женуть пітьму вмирать;
Запах тліну все слабійш,
Запах рожі все чутніш...

Розділ шостий

ЗМІНА ДЕКОРАЦІЙ ⁹⁰

— В Пасаж! — сказала дама в траурі, тільки тепер вона була вже не в траурі: яскраве рожеве плаття, рожевий капелюх, біла мантилья, у руці букет. Їхала вона не сама з Мосоловим; Мосолов з Нікітіним сиділи на передній лавочці коляски, на козлах стовбичив ще третій юнак; а поруч дами сидів мужчина років тридцяти. Скільки літ було дамі? Невже 25, як казала вона, а не 20? Але це справа її совісті, якщо перебільшує.

— Так, мій любий, я два роки чекала на цей день, більше, ніж два роки; в той час як познайомилась ось із ним (вона показала очима на Нікітіна), я ще тільки передчувала, але не можна сказати, щоб чекала; тоді була ще тільки надія, але незабаром з'явилась і впевненість.

— Стривайте, стривайте! — каже читач, — і не тільки проникливий, а кожен читач, стовпіючи в міру того, як починає розуміти, — більше ніж через два роки після того, як познайомилася з Нікітіним?

— Так, — відповідаю я.

— Та вона ж познайомилася з Нікітіним тоді ж таки, як з Кірсановим й Б'юмонтами, на тому пікніку, що був наприкінці цьогорічної зими?

— Цілковита правда, — відповідаю я.

— Так що ж таке? Ви починаєте розповідати про 1865 рік?

— Так.

— Та чи можливо це, дозвольте!

— Чому ж не можливо, якщо я знаю?

— Годі вам, хто ж вас слухатиме!

— Невже ви не хочете?

— За кого ви мене вважаєте? — Звичайно, ні.

— Якщо ви тепер не хочете слухати, я, звичайно, мушу відкласти продовження мого оповідання до того часу, коли вам захочеться його слухати. Сподіваюсь дочекатися цього незабаром.

ДОДАТОК

XVII

Через рік нова майстерня вже цілком улаштувалася, устаткувалася, [обидві] майстерні були тісно зв'язані одна з одною, передавали одна одній замовлення, коли одна була завалена ними, а друга мала час виконати їх. Між ними був поточний рахунок. Коштів у них було вже досить, щоб вони могли відкрити магазин на Невському, якщо зблизяться одна з одною ще більше. Влаштування цього завдало чимало клопоту Вірі Павлівні й Мерцаловій. Хоч їх компанії були дружні, хоч часто одна компанія гостювала в другій, хоч часто вони з'єднувалися для поїздок за місто, але все-таки думка про солідарність рахунків двох різних підприємств була думка нова, яку треба було довго й багато роз'яснювати. Однак, вигода мати на Невському свій магазин була очевидна, і після кількох місяців турбот про злиття двох рахівництв прибутку в одно, Вірі Павлівні й Мерцаловій пощастило досягти цього. На Невському з'явилася нова вивіска: «*Au bon travail. Magasin des Nouveautes*». З відкриттям магазину на Невському справи почали розвиватися швидше, ніж раніше, і ставали все вигіднішими. Мерцалова й Віра Павлівна вже мріяли у своїх розмовах, що років через два, замість двох майстерень, буде чотири, п'ять, а там незабаром і десять, і двадцять.

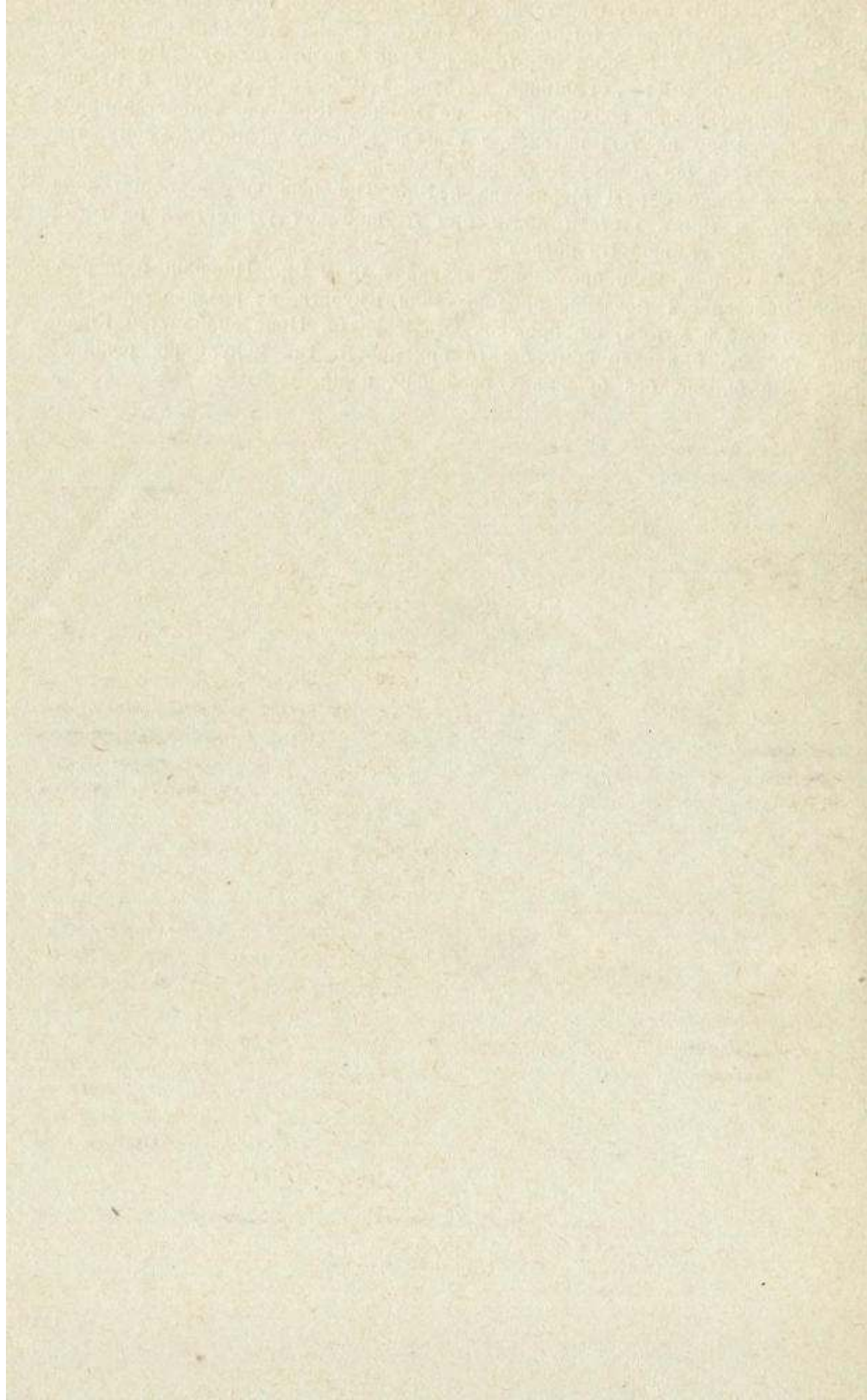
Місяців через три після відкриття магазину приїхав до Кірсанова один почасти знайомий, а більше незнайомий собрат його по медицині, багато розповідав про всілякі медичні казуси, найбільше про надзвичайні успіхи свого методу лікування, який полягав у тому, щоб класти уздовж по грудях і по животу два вузьких і довгих мішечки, наповнені товченою кригою і загорнуті кожен у чотири салфетки, а наприкінці всього сказав, що один із його знайомих бажає познайомитися з Кірсановим.

Кірсанов виконав бажання; знайомство було приємне, розмовляли багато про що, між іншим, і про магазин. Пояснив, що магазин відкрито, власне, з торговельною метою; довго говорили про вивіску магазину, чи добре, що на вивісці написано *travail*... Кірсанов казав, що *travail* значить праця. *Au bon travail*—магазин, який добре виконує замовлення; розмовляли про те, чи не краще було б замінити такий девіз прізвищем. Кірсанов став казати, що російське прізвище його дружини призведе до комерційних

збитків; нарешті, придумав такий вихід: його дружину звать «Віра» — по-французькому Віра — *foi*; якби на вивісці можна було написати замість *Au bon travail* — *A la bonne foi*, то чи не було б досить цього? — Це мало б найневинніший зміст — сумлінний магазин, і ім'я хазяйки було б на вивісці; поміркувавши, побачили, що це можна. Кірсанов якнайстаранніше звертав розмову на такі питання, і взагалі в цьому пощастило йому, так що повернувся він додому дуже задоволений.

Але в усякому разі Мерцалова й Віра Павлівна чимало попідтинали крила своїм мріям і стали дбати про те, щоб хоч утриматися на місці, а вже не про те, щоб іти вперед.

Таким чином, коли прохолонув зайвий жар у Вірі Павлівні й Мерцаловій, майстерні й магазини продовжували існувати, не розвиваючись, але радіючи вже й з того, що продовжують існувати. Нове знайомство Кірсанова тривало й давало йому багато приємності. Так минуло ще років зо два чи й більше, без будь-яких особливих подій.

ПІСЛЯМОВА

В березневому, квітневому й травневому номерах журналу «Современник» за 1863 рік друкувався роман Чернишевського «Що робити?». Автор роману, кинутий майже за рік до цього в каземат Петропавлівської кріпості, знову вступив у бій з ненависним царизмом. З жадібною увагою читала вся мисляча Росія пекучі сторінки роману, що порушував найбільш хвилююче питання тієї епохи: *що робити?*

Як розповідають сучасники, роман «обговорювався не тільки на зборах, що спеціально для того влаштовувались, але мало яка вечірка обходилась без суперечок і розмов про ті або інші питання, що в ньому порушувались»*. Навколо книги Чернишевського розгорнулася пристрасна полеміка, що відбила боротьбу і суперечності самої епохи. Ні один мислячий сучасник не міг пройти повз неї. В історії світової літератури тільки окремі книги мають таке видатне суспільне значення.

Яка ж то була епоха, коли з'явився цей чудовий роман? Це був час, «...коли, — за словами Леніна, — демократизм і соціалізм зливалися в одно нерозривне, неподільне ціле...»**. Розвиток капіталізму в кріпосницькій країні створив дуже свєрідну обстановку. «Пресловуте «визволення» було найбезсовіснішим грабежем селян, було рядом насильств і цілковитою наругою над ними»***.

Навіть ту землю, яку селяни обробляли за кріпосного права для власних потреб, тепер у них відібрали, а наділи виділялися так, щоб поставити «звільнюваного» селянина в повну економічну залежність від колишнього поміщика. «Селянська реформа», — говорить Ленін, — була буржуазною реформою, яку проводили кріпосники... Оскільки селянин виривався з-під влади кріпосника, *остільки* він ставав під владу грошей, попадав в умови товарного виробництва, опинявся в залежності від капіталу, що народжувався****. Реформа не могла задсвольнити селян, вона викликала протест, ненависть з їхнього боку до порядку речей, що існував тоді в Росії. Найактивніша частина повставала і гинула в боротьбі проти каральних загонів. Ситуація складалася така, що розрізнені селянські бунти загрожували перерости в загальний революційний рух проти дворянської монархії в Росії.

* Е. Н. Водовозова. «На заре життя», вид. «Academia», т. II, стор. 216.

** В. И. Ленин. Соч., т. I, стор. 170.

*** В. И. Ленин. Соч., т. XV, стор. 142.

**** В. И. Ленин, Соч., т. XV, стор. 143.

Найвидатніші представники революційної демократії 60-х років Чернишевський і Добролюбов прагнули до знищення не тільки феодального гніту, а й капіталістичної експлуатації. Вони вимагали передачі всієї землі трудовому селянству і боролися за здійснення «селянського соціалізму» в Росії.

Роман «Що робити?» дає найповніше, найяскравіше в літературі відбиття революційної боротьби селянської демократії в епоху, коли демократизм і соціалізм зливалися в одне нерозривне ціле. І тому роман став улюбленою книгою ряду поколінь революційних борців як в Росії, так і за кордоном.

Але ця чудова книга має для нас не тільки історичне значення. Роман «Що робити?» являє собою вершину наукової і суспільної думки 60-х років в Росії.

Основоположник наукового соціалізму Маркс називав Чернишевського «великим російським ученим і критиком». За словами Г. Лопатіна Маркс говорив йому: «З усіх сучасних економістів Чернишевський є єдиний дійсно оригінальний мислитель... його твори повні оригінальності, сили і глибини думки»* Ленін цинив Чернишевського за те, що той був: «...надзвичайно глибоким критиком капіталізму, незважаючи на свій утопічний соціалізм»**, і називав його великим російським соціалістом.

Ленін вказував також, що «Чернишевський — єдиний дійсно великий російський письменник, який зумів з 50-х років аж до 88-го року лишитися на рівні цільного філософського матеріалізму»...*** Це визнання В. І. Леніна цілком стосується і до роману «Що робити?», що є художнім відбиттям філософських ідей його автора. Чернишевський свою філософію називав «антропологічним принципом». Він говорив: «Принципом філософського погляду на людське життя з усіма його феноменами служить вироблена природничими науками ідея про єдність людського організму; спостереженнями фізіологів, зоологів і медиків відхилена всяка думка про дуалізм людини»****.

Чернишевський тільки «...внаслідок відсталості російського життя...» того часу не міг «піднятися до діалектичного матеріалізму Маркса і Енгельса»*****.

Чернишевський був цілком самобутнім і оригінальним російським філософом. Дуже співчутливо ставлячись до матеріалістичної філософії Фейєрбаха, він в багатьох відношеннях пішов далі за нього. Фейєрбах був далекий від революційного руху, і його філософія не ставила своїм завданням перетворення дійсності шляхом активної боротьби за краще майбутнє. «Майбутнє, — твердив Фейєрбах, — не треба цілком робити безпосереднім предметом свого мислення і своїх турбот. Розумна насолода теперішнім — це єдина турбота про майбутнє»*****.

Неважко помітити в цьому висловлюванні Фейєрбаха деяку подібність до теорії «розумового егоїзму», який певною мірою знайшов відбиття в

* Див. Г. А. Лопатин, ГИЗ, 1922, стор. 71.

** В. І. Ленін. Соч., т. XVII, стор. 342.

*** В. І. Ленін. Соч., т. XIII, стор. 295.

**** Н. Г. Чернишевський. Собр. Соч., 1906, т. VI, стор. 194.

***** В. І. Ленін. Соч., т. XIII, стор. 295.

***** Л. Фейєрбах. «Основа философии будущего», стор. 152.

романі «Що робити?». Але у Чернишевського теорія була нерозривно зв'язана з революційною практикою, поставлена на службу визвольній боротьбі російського народу за перетворення всього його життя. Недаром, як вказував Ленін, «від його творів віє духом класової боротьби»*.

Будучи в основному матеріалістом, Фейербах не зумів перебороти багатьох своїх ідеалістичних і релігійно-етичних уявлень. «Він, — за словами Маркса, — надто багато наголошує на природі і надто мало на політиці»**.

Фейербах розглядав природу з позицій метафізичного матеріалізму, в її незмінному, раз назавжди даному стані, і не пішов далі механічного розуміння руху; а Чернишевський визнавав багатообразність розвитку дійсності і вважав загальним законом постійну зміну форм, вічний рух вперед.

«...Вічна зміна форм, — твердив Чернишевський, — вічне відкидання форми, породженої певним змістом або прагненням, внаслідок підсилення того самого прагнення, вищого розвитку того самого змісту, — хто зрозумів цей великий вічний, повсюдний закон, хто привчився застосовувати його до всякого явища, — о, як спокійно закликає він шанси, якими гребують інші... Він не жалкує ні за чим, що відживає свій час, і каже: «нехай буде, що буде, а буде кінець кінцем все-таки на нашій вулиці свято»***.

Історичний оптимізм Чернишевського пронизує весь роман «Що робити?». У підзаголовку роману позначено: «З оповідань про нових людей». Чернишевський з виключною майстерністю зумів поставити і розв'язати художніми засобами питання про тип передових діячів своєї епохи, що будували кращі, «розумні», як називав їх Чернишевський, суспільні відносини в Росії.

Чернишевський по-новому підійшов до питання про суть мистецтва. Він піддав нищівній критиці ідеалістичну естетику і побудував свою матеріалістичну концепцію мистецтва. Мистецтво повинно служити життю, допомагати людині в її боротьбі за перетворення дійсності — такий основний висновок Чернишевського, зроблений ним у відомому трактаті «Естетичні відношення мистецтва до дійсності».

В романі «Що робити?» письменник-революціонер з усією виразністю показав протилежність класових інтересів сучасного йому суспільства. Він теоретично обгрунтував необхідність і неминучість революційної боротьби за перебудову життя. Недаром класики марксизму з такою повагою говорять про великих російських демократів 60-х років. В листі до російської емігрантки Папріц Енгельс писав: «Мені здається, що Ви несправедливі до Ваших співвітчизників. Ми обидва, Маркс і я, не можемо на них поскаржитися. Якщо деякі школи і відзначались більше своїм революційним запалом, ніж науковими дослідженнями, якщо були і є різні блукання, то, з другого боку, була і критична думка, і самовіддані шукання чистої теорії, гідні народу, що дав Добролюбова і Чернишевського. Я кажу не тільки про активних революційних соціалістів, а й про історичну і критичну школу в російській літературі, яка стоїть незмірно вище всього того, що створено в Германії і Франції офіційною історичною наукою»****.

* В. И. Ленин. Соч., т. XVII, стор. 342.

** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXVII, стор. 389.

*** Н. Г. Чернышевский. Избранные философские сочинения, М. 1938, стор. 197.

**** К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. I, стор. 532.

Висока науково-філософська основа роману «Що робити?» обумовила на багато десятиліть його ідейний вплив на російську громадську думку. Як письменник, Чернишевський спирався на великі традиції, створені його попередниками в російській літературі — Пушкіним, Лермонтовим і, особливо, Гоголем і Герценом. «Що робити?» зближується з романом Герцена «Хто винен?» навіть характером назви, що її дано у вигляді прямого запитання, зверненого автором до читача. В основі обох романів лежить гостра критика сучасних їм умов життя з революційних позицій.

Сам Чернишевський називав передуючий йому період російської художньої літератури «гоголівським», або «критичним». Белінський, Добролюбов і Чернишевський вважали головною заслугою Гоголя те, що «він перший дав російській літературі рішуче прагнення до змісту, і притому прагнення в такому плідотворному напрямку, як критичний»*. Але уже в 1885 році, в «Нарисах гоголівського періоду російської літератури» Чернишевський констатував: «Ми не вважаємо твори Гоголя за такі, що безперечно задовольняють всі сучасні потреби російської публіки, навіть в «Мертвих душах» ми знаходимо сторони слабкі або, принаймні, недостатньо розвинені». І Чернишевський писав, що від нових письменників слід чекати «більш повного і задовільного розвитку ідей, що їх Гоголь охоплював тільки з одного боку, не усвідомлюючи їх сплетення, їх причин і наслідків»**. Чернишевського уже не задовольняла сама критика існуючого; він вимагав, щоб письменник накреслював далі перспективи розвитку, відповідав на питання *що робити?*, яке висувалось життям. У своїй естетиці він прямо говорить: «твори мистецтва мають і інше значення — пояснення життя; часто мають вони і значення вироку про явища життя»***.

В романі «Що робити?» Чернишевський прагнув здійснити основні принципи, викладені ним в дисертації «Естетичні відношення мистецтва до дійсності». Його роман був нещадним виразом сучасній йому дійсності. Але роман не обмежувався тільки критикою, він пояснював читачам російське життя того часу в світлі ясного розуміння «розвитку ідей», їх зв'язку, їх причин і наслідків». Саме тому негативні типи в романі Чернишевського відіграють незрівнянно меншу роль, ніж позитивні. За характеристикою самого Чернишевського, кожен з позитивних типів — «людина відважна, яка не вагається, не відступає, вміє взятися за діло, і якщо візьметься, то вже міцно хапається за нього, так що воно не вислизне з рук».

Про силу художнього впливу роману на читачів чудово говорить Г. Плеханов: «Хто не читав і не перечитував цього знаменитого твору? Хто не захоплювався ним, хто не ставав під його благотворним впливом чистішим, кращим, бадьорішим і сміливішим? Кого не вражала моральна чистота головних дійових осіб? Хто після читання цього роману не задумувався над власним життям, не піддавав суворій перевірці свої власні прагнення і нахили. Всі ми черпали з нього і моральну силу і віру в краще майбутнє»****.

В боротьбі проти могутнього впливу «Що робити?» на сучасників супротивники Чернишевського намагались опорочити роман, говорячи про його

* Н. Г. Чернышевский. Соч., 1906, т. II, стор. 13.

** Н. Г. Чернышевский. Соч., 1906, т. II, стор. 5—6.

*** Н. Г. Чернышевский. Соч., т. X, ч. II, стор. 164.

**** Г. В. Плеханов. Соч., т. V, стор. 114.

«нехудожність», про те, що його герої схематичні, надумані. Чернишевський передбачав ці закиди і в самому романі іронічно попереджає читачів: «Я йду в заклад, — говорить він, — що Кірсанов, Лопухов здавалися більшої публіки героями, особами вищої натури, може, навіть особами ідеалізованими, може, навіть особами неможливими в дійсності через надто високе благородство. Ні, друзі мої... не вони стоять надто високо, а ви стоїте надто низько».

Чернишевський в романі «Що робити?» показав художню силу позитивних образів героїв, покликаних перетворити дійсність. «Найідеальніший» із них, Рахметов, виявився і найдійовішим. Позбавлений змоги говорити відверто, Чернишевський майстерно скористався всіма можливими засобами для того, щоб зробити цей образ живим, «самобутнім», показати його як «типовий характер в типових обставинах». Читач довідується про минуле Рахметова, про його життя, міркування, погляди. Ніби в іронічній суперсці з «проникливим читачем» Чернишевський за допомогою навідних вказівок, розкриває ті сторони Рахметовського образу, в яких через цензурні умови читач був би неспроможний правильно орієнтуватися сам: Рахметов — «сіль солі землі, рушій рушіїв». Рахметов — революціонер. На запитання «що робити?» Чернишевський відповідав незабутнім образом Рахметова.

Мало якому художнику вдавалося в такій повній мірі досягти поставленої мети, як це вдалося Чернишевському з образом Рахметова. Навіть ідейні супротивники великого письменника визнавали це. Наприклад, відомий історик російського роману К. Головін писав: «Молоді люди юрбою пішли за Лопуховим і Кірсановим, молоді дівчата наслідували прикладові Віри Павлівни. Більш захоплена меншість... знайшла собі ідеал в іншому героєві Чернишевського, в Рахметові, який, правда, мало бере участь в ході оповідання, але зате його змальовано такими яскравими штрихами, що в молодому поколінні він залишив чи не більш глибокий слід, ніж головні дійові особи роману. І помалу, коли рух перейшов від слів до діла, Рахметов став находити собі дедалі більшу кількість наслідувачів»*.

Роман Чернишевського не був для автора «випадковою» справою, як це намагалися довести попередні історики літератури. Ще юнацькі щоденники письменника свідчать про його спроби надати деяким своїм ідеям художньої форми. Згодом, з Петропавловської кріпості, він писав своїй дружині: «Я складаю «Енциклопедію знання і життя»... Потім я ту саму книгу перероблю в найлегшому, популярному дусі, у вигляді майже роману, з анекдотами, сценами, дотепами, так, щоб її читали всі, хто не читає нічого, крім романів»**. План Чернишевського був порушений. Роман з'явився раніше «Енциклопедії знання і життя»; а «Енциклопедія» так і лишилась нездійсненою. Вслід за дволітнім перебуванням Чернишевського в Петропавловській кріпості наступили сім років каторги в Сибіру і дванадцять років заслання у Вілюйську. Як же він міг в таких умовах написати «Енциклопедію»? Але роман, що в «найлегшому, популярному дусі» передавав її зміст, був ним написаний. Це і є «Що робити?»

* К. Головін-Орловский. Русский роман и русское общество, вид. III, стор. 202.

** Н. Г. Чернышевский. Литературное наследие, т. II, стор. 412.

Чудова сама побудова роману, яка відповідає задумові автора написати цей твір так, «щоб читали всі, хто не читає нічого, крім романів». Тому в романі ми бачимо дотепи і сцени на зразок глави «Гамлетівське випробування», в якій комізм характерів переплітається з комізмом становищ або бесід з «проникливим» читачем, що переростають інколи в анекдот (відступ про «синій чулок»).

В композиції роману істотною роль відіграють чотири сні Віри Павлівни, функція яких в романі «Що робити?» дуже відповідальна. Так, перший сон попереджує про вихід Віри Павлівни із задушного підвалу на світлий простір діяльного життя. У другому сні показано, в чому полягає суть «справжнього» життя. «Головний елемент реальності — труд, — говорить Чернишевський, — і найвірніша ознака реальності — діяльність». У третьому сні мова йде про право людини на особисте щастя, на повноту і силу почуття любові. Четвертий сон являє собою пристрасний гімн на честь світлого майбутнього людства, геніальне передбачення Чернишевським майбутнього торжества соціалізму. Отже, ці найліричніші і найпатетичніші моменти роману, зведені в чотири сні Віри Павлівни, утворюють внутрішній каркас роману, надаючи йому дивовижної структурної цілісності і стрункості.

Новаторство Чернишевського виявилось і в композиції, і в тематиці, і в лексичній його художніх творів. В романі «Що робити?» він сміливо розриває сюжетну лінію, вводить елементи полеміки з певним типом читача, насичує роман гостротою злободенних питань, робить його живим, бойовим, пристрасним і, в той же час, енциклопедичним. При цьому Чернишевський, як художник-письменник, не хоче мати справу з читачем безликим, читачем байдужим. Він примушує читача визначитися, хто він: друг чи ворог? Звідси підкреслено задирлива манера автора в поводженні з читачем.

«Що робити?» Чернишевського являє собою новий, цілком оригінальний жанр в російській літературі — жанр соціально-філософського роману. Художній метод Чернишевського справив великий вплив на письменників-демократів 60-х років. Наприклад, В. Слепцов в романі «Тяжкий час» майстерно скористався прийомами недомовок, натяків, іронії, щоб викрити «прекраснодушність» російських лібералів і показати читачеві необхідність революційної боротьби за соціальну перебудову життя.

Жанр соціально-філософського роману безперечно і далі розвиватиметься в нашій радянській літературі. Про це справедливо писав такий видатний критик і знавець художньої літератури, як А. В. Луначарський: «Я скажу, що Чернишевський — великий письменник-белетрист і що не тільки його твори глибоко захоплюють і художньо повноцінні, але що вони, може, є найкращими зразками того роману, який нам потрібний»*.

Видатне значення Чернишевського, його вплив не тільки на російську, але й на світову громадську думку відзначав Володимир Ілліч Ленін. «...Хай читач згадає, — писав В. І. Ленін, — про таких попередників російської соціал-демократії, як Герцен, Белінський, Чернишевський... хай подумає про те всесвітнє значення, якого набуває тепер російська література**».

* Н. Г. Чернышевский. Избр. произв., Эстетика — критика, ГИХЛ, 1934, стор. 13, стаття А. В. Луначарського «Чернышевский как писатель».

**В. И. Ленин. Соч., т. IV, стор. 381.

Ленін, говорячи про всевітнє значення російської літератури, не випадково посилався на Чернишевського, якого він часто називав великим російським письменником. Твори Чернишевського були перекладені на багато європейських мов і скрізь викликали таке саме велике збудження умів, як і в Росії.

Після надрукування в «Современнике» в 1863 році, роман «Що робити?» був негайно заборонений царською цензурою, і заборона ця тривала аж до революції 1905 року. Метод замовчування, що його було застосовано щодо роману Чернишевського, аж ніяк не свідчив про байдужість до нього, навпаки, це було засобом боротьби проти ідей великого російського революціонера.

Але ніякі перешкоди не могли знищити впливу роману «Що робити?». Особливо великий інтерес до нього був у братніх слов'янських країнах. Видатний болгарський революціонер Г. Димитров говорив: «Роман «Що робити?» ще 35 років тому справив на мене особисто, як молодого робітника, що робив тоді перші кроки в революційному русі в Болгарії, надзвичайно глибокий, величезний вплив. Я мушу сказати — ні раніше, ні пізніше не було жодного літературного твору, який так сильно вплинув би на моє революційне виховання, як роман Чернишевського. Моїм улюбленцем, особливо, був Рахметов. Я ставив собі за мету бути стійким, витриманим, загартувати в боротьбі з труднощами і злигоднями свою волю і характер, підпорядкувати своє особисте життя інтересам великої справи робітничого класу, — одним словом, бути таким, яким уявлявся мені цей бездоганний герой Чернишевського»*.

Крім роману «Що робити?», Чернишевський написав ще інші художні твори. В казематі Петропавловської кріпості — роман «Алфер'єв» і «Повість у повісті»; в глухих тюрмах Кадая і Олександровського заводу — «Пролог» і «Тихий голос»; в пустинному, покинутому Вілюйську — «Відблиски сльва»; в Астрахані, за рік до смерті, «Вечори в княгині Старобельської».

З великої кількості творів, що свідчать про видатний художній хист їх автора, найбільш натхненним і широким за задумом є роман «Що робити?», який став на багато десятиліть настільною книгою революційного читача. В цій книзі б'ється гаряче серце великого російського патріота, який беззавітно любив свою батьківщину, вірив у свій народ, в його велич, в його світлу, щасливу майбутність. І наступні роки тяжких випробувань не вбили в Чернишевському цієї любові і віри. З далекого Вілюйська він писав: «Все, що уявляється мені про нашу батьківщину, бачиться мені осяяне яскравими променями вічно весняного сонця, що зігріває груди мої».

Але якщо роман «Що робити?» мав таке виключне значення, якщо, за спогадами російських революціонерів, «пропаганда роману «Що робити?» провадилась і в робітничих гуртках, так, наприклад, на початку 90-х років, в гуртку робітників Сормовського та інших заводів Нижнього Новгороду поширювався поряд з творами Маркса і Енгельса роман Чернишевського, переписаний від руки нижегородцями**», то природно виникає питання: як

* Г. Димитров. Передмова до роману «Що робити?», вид. «Молодая гвардия», 1935.

** Н. Л. Мещеряков. «Воспоминания», «Борьба классов», вид. ЦК ВКП(б), «Правда», 1932, стор. 48.

же міг з'явитися цей роман в пресі в 60-ті роки? Чому його зразу ж не заборонила цензура?

Пояснюється це тим, що міжнародне і внутрішнє становище царської Росії виявилось виключно складним. Царський уряд, щоб вплинути на громадську думку Західної Європи, удав, що готує великі внутрішні зміни. Міністр внутрішніх справ Валуєв заявив про проект введення в Росії представницьких закладів. 15 квітня було скликано з цього приводу спеціальну нараду вищих сановників імперії. І ось, коли в урядових колах йшли розмови про введення «валуєвської конституції», до цензури був поданий рукопис «Що робити?». Один із сучасників розповідає про це так: «Роман було послано в цензуру, коли уже був набраний для номера, і з цензури надіслано до тодішнього міністра внутрішніх справ Валуєва, згідно з особливим на цей предмет розпорядженням. Коли роман вийшов і про нього заговорили, то Валуєв, як розповідали в той час, вихвалявся своїм лібералізмом, що пропустив роман в соціалістичному дусі»*. Ці слова підтверджуються тим фактом, що цензурний дозвіл на друкування четвертого і п'ятого номерів журналу «Современник», в яких була найвідповідальніша частина роману, справді був даний в другій половині квітня 1863 року.

Однак незабаром після виходу в світ роману обстановка докорінно змінилась. Царський уряд, відчувши під ногами твердий ґрунт, відхилив демарш західних держав, а всередині країни перейшов до політики реакції, що дедалі більше посилювалася. В таких умовах роман «Що робити?» був негайно заборонений і, за словами того самого сучасника, «разом з іншими творами Чернишевського був пристебнутий до його справи в числі важливих доказів його винності».

Чернишевського за його діяльність було засуджено до семи років каторжних робіт і на довічне поселення в Сибіру. Двадцять одним роком кріпості, каторги і заслання заплатив він за своє благородне служіння рідному народові. Задумавши ще в ранній юності віддати всі свої сили батьківщині і людству, він стійко, до кінця здійснив це, «Історичне значення кожної російської великої людини, — писав він, — вимірюється її заслугами батьківщині, її людська гідність — силою її патріотизму»**.

Історія нашої батьківщини знає багато прикладів високого героїзму, але життя Чернишевського перевершує майже всі з них. Через найтяжчі страждання проніс він непохитною своєю залізною волею, своєю впевненістю в тому, що справа його життя рано чи пізно восторжествує. З повним правом він міг сказати про себе незадовго до смерті: «Я добре служив своїй батьківщині і маю право на вдячність її».

І батьківщина відповіла глибокою вдячністю своєму великому синові. У вирішальну годину нашої історії, коли фашистські орди рвалися до Москви, щоб знищити наш народ і його культуру, великий Сталін в своєму виступі 6 листопада 1941 року назвав ім'я Чернишевського серед найславніших і найсвітліших імен, що запалювали наш народ на безсмертні подвиги і безприкладну в історії перемогу.

Проф. М. Водовозов.

* «Современное слово», 1912, № 1331.

** Н. Г. Чернышевский, Соч., 1906, т. II, стор. 121.

ПРИМІТКИ

¹ «Присвячується моему другу О. С. Ч.» — Чернишевський присвятив роман своїй дружині — Ользі Сократівні Чернишевській (1833—1918).

² Пісня «Діло піде...» вперше стала популярною під час Великої Французької революції. До створення марсельези вона була головним музичним лозунгом революції.

³ Карамзін, Микола Михайлович (1766—1826) — російський письменник і історик, автор «Історії держави російської» та популярної свого часу повісті «Бідна Ліза» (1792 р.).

⁴ Сталь, Анна-Луїза-Жермена (1766—1817) — французька письменниця.

⁵ Меццофанті, Джузеппе (1774—1849) — кардинал, італійський лінгвіст.

⁶ Юм, Давид (1711—1776) — англійський філософ і історик. Написав «Історію Англії»; Гіббон, Едуард (1737—1794) — англійський історик; Ранке, Леопольд (1795—1886) — німецький історик; Тьєррі, Огюстен (1795—1856) — французький історик.

⁷ Ватерлооський бій 18 червня 1815 р. спричинився до остаточного повалення Наполеона I. Англо-голландська армія Веллінгтона була атакована головними силами Наполеона і ледве трималась, але на допомогу несподівано прибули частини пруської армії Блюхера, і французи були розбиті, бо сподвижник Наполеона маршал Груші спізнився вчасно приєднатися з своїм загоном до головної французької армії.

⁸ Лафайєт, Марі-Жозеф (1757—1834) — французький політичний діяч, учасник революції 1789 і 1830 рр.

⁹ Лопухов, так само як і Кірсанов, — представник різночинної молоді 60-х років. Різночинці були вихідцями з духовенства, міщанства, селянства, відщепенцями від зубожілого дворянства, що не хотіли примиритися з безправністю, на яку прирікав їх кріпосний лад тодішньої Росії.

¹⁰ *La donna è mobile* (жінка мінлива) — відома арія «Серце жіноче до змін охоче» з опери «Ріголетто» італійського композитора Джузеппе Верді (1813—1901), написаної в 1851 р.

¹¹ Жорж-Занд (1804—1876) — французька письменниця.

¹² Діккенс, Чарльз (1812—1870) — англійський письменник.

¹³ Меттерніх, Клемент-Венцель (1773—1859) — австрійський політичний діяч, глава європейської реакції після Французької революції 1789

року. Меттерніх невтомно переслідував ліберальні й революційні ідеї та рухи. Революція 1848 року в Австрії позбавила його влади і примусила втекти з батьківщини.

¹⁴ Шаррас, Жан-Батіст-Адольф (1810—1865) — французький військовий письменник, був начальником генерального штабу в міністерстві Кавеньяка, сприяв придушенню червневого повстання 1848 р. Під час державного перевороту 2 грудня 1851 р. був заарештований і висланий за кордон, де писав «Історію кампанії 1815 року», що її згадує Чернишевський у романі.

¹⁵ Відок, Франсуа-Євгеній (1775—1857) — начальник паризької поліції розшуку; Ванька-Каїн — російський грабіжник і детектив, жив наприкінці XVIII, на початку XIX століть.

¹⁶ «La destinée sociale» («Доля суспільства») — книга Консідерана (1808—1893) — французького утопічного соціаліста, політичного діяча і визначного публіциста, послідовника Фур'є.

¹⁷ «Про релігію, твір Людвіга» — книга Людвіга Фейербаха «Лекції о сутності релігії» (1851); Фейербах (1804—1872) — німецький філософ-матеріаліст, безпосередній попередник Маркса і Енгельса. В особі Фейербаха німецька класична філософія знайшла своє завершення, прийшовши через розклад гегельянства до матеріалізму.

¹⁸ «Як випробували Гамлета у лісі дівчиною». Чернишевський має на увазі середньовічну скандинавську легенду про Амлета, наведену в латинській хроніці датського літописця XII віку Саксона Грамматіка; ця легенда дала сюжет для трагедії Шекспіра «Гамлет».

¹⁹ «По відкупній лінії пішов». Відкупниками звалися підприємці, які купували з торгів право експлуатації казенної горілчаної монополії.

²⁰ «Chronique de l'Oeil de Boeuf» — назва книжки «Записки Волового ока».

Фоблаз — тип спокусника, герой славетного в свій час роману Лур'є де-Кувре, французького письменника XVIII ст. «Пригоди кавалера Фоблаза» (1787—1790).

²¹ Канзас — один із штатів Північної Америки.

²² Лібіх, Юстус (1803—1873) — німецький хімік. Автор багатьох праць з органічної й фізіологічної хімії, з яких особливе значення мають праці по застосуванню в сільському господарстві штучних мінеральних добрив.

²³ Розмова на тему про антропологічну філософію, що її автор називає серед інших тем, про які сперечалися гості Лопухова, мала безперечно політичний характер і, звичайно, приводила до питань практичної поведінки в умовах тодішньої поміщицької держави. Сам Чернишевський 1860 р. написав статтю «Антропологічний принцип у філософії». «Вихідним пунктом її (антропологічної філософії) було вчення про матеріалістичну природу людини. Світогляд, який кладе в основу своїх не тільки філософських, а й соціально-політичних учень уявлення про фізично-біологічну природу людини, не може не мати революційного характеру.

²⁴ O-e-a-a-dum — у схоластичній логіці скорочений латинський вислів, який означає «що й треба було довести»; з нього взято тут голосні звуки та останній склад.

²⁵ Кухонна латинь — це латинська мова середньовічної, зокрема медичної, науки.

²⁶ «Суперечка Дмитра Сергійовича з двома студентами». В м'яких гумористичних тонах зарисована Чернишевським типова сценка суперечок на філософські, наукові та суспільні теми серед тодішньої передової молоді. Неконсеквентність — непослідовність у поглядах. Про термін «модерантизм». Чернишевський поділяв суспільство на три партії: реакціонерів, модерантистів і революціонерів. Модерантистами він називав «реформаторів, які проповідують ворожнечу до революціонерів».

²⁷ Огюст-контизм — напрям філософської думки, що йде від Огюста Конта. Конт, Огюст (1798—1857) — французький філософ, позитивіст. Основний його твір — «Курс позитивної філософії».

²⁸ «Але ригорист так і лишився ригористом». Це — Рахметов, який поки що безіменно бере участь в житті майстерні і навіть в суперечках виявляє основну рису свого характеру, — за яку дістав кличку, — непохитну твердість переконань, рішень і вчинків. Можна гадати, що терміном «ригорист» Чернишевський позначав революціонера.

²⁹ Телемак — герой старогрецьких переказів, син Одиссея та Пенелопи.

³⁰ Жанліс, Фелісі (1776—1830) — французька письменниця.

³¹ «Після чоловіка — вольтеріанця». Вольтер, Франсуа-Марі (Аруе) (1694—1778) — французький поет, письменник, історик і філософ, один з найяскравіших представників просвітительської філософії XVIII ст.

³² Вірхов (Фірхов), Рудольф (1821—1902) — німецький вчений, патолог-анатом; Бернар, Клод (1813—1878) — французький лікар — фізіолог; Бургав, Герман (1668—1738) — голландський лікар, професор медицини в Лейдені; Гуфеланд, Хрістофор-Вільгельм (1762—1836) — німецький лікар. Автор відомого твору «Про продовження віку людини» (1796); Гарвей Вільям (1578—1656) — англійський лікар, основоположник новітньої фізіології, обґрунтував теорію кровообігу; Дженнер, Едуард (1749—1823) — англійський лікар, запровадив запобіжне щеплення коров'ячої віспи, що сприятиме майже повному зникненню епідемії натуральної віспи.

³³ Альбіноси — організми, на яких проявляється альбінізм, тобто вроджена відсутність барвного пігменту (забарвлення) в тілі людини й тварини. Альбіноси визначаються молочно-білою шкірою, білим волоссям, ясенорожевим відтінком райдужної оболонки очей і червоними зіницями.

³⁴ Бічер-Стоу, Гарріет (1811—1896) — американська письменниця, відома своїм твором «Хатина дядька Тома» (1851—1852), в якому яскраво змальовано рабство негрів на плантаціях землевласників південних штатів Америки.

³⁵ Говард, Джон (1726—1790) — англійський філантроп і тюремознавець, вивчав тюремний побут в Англії і в Європі.

³⁶ Бозіо, Анджеліна (1824—1859) — відома італійська оперна співачка. 1856 року Бозіо співала в Петербурзі.

³⁷ Тамберлік (1820—1888) — італійський співак, що гастролював у Петербурзі.

³⁸ «Любові миті лови, кохай...» — з поезії О. С. Пушкіна «Аделі» (1822).

³⁹ Овен, тобто Роберт Оуен (1771—1858) — англійський соціаліст-утопіст.

⁴⁰ «Пуритани» — опера італійського композитора Вінченцо Белліні (1801—1835), написана в 1835 р.

⁴¹ Маколей, Томас Бібінгтон (1800—1859) — англійський історик і по-

літичний діяч. Гізо, Франсуа-П'єр-Гільом (1787—1874) — французький буржуазний історик і політичний діяч. Т'єр, Луї-Адольф (1797—1877) — французький політичний діяч і історик; під керівництвом Т'єра французька буржуазія по-звірячому придушувала Паризьку комуни. Гервінус, Георг-Готфрід (1805—1871) — німецький історик.

⁴² Н'ю́тон, Ісаак (1643—1727) — славетний англійський математик і фізик, що відкрив закон всесвітнього тяжіння.

⁴³ Рахмет — предок Рахметова — вигадана, а не історична особа. Свідчення сучасників і припущення дослідників про прототип самого Рахметова суперечливі. Найчастіше схиляються до того, що в особі Рахметова Чернишевський вивів саратовського поміщика Бахметьєва, який продав свої маєтки, виїхав за кордон і віддав у розпорядження Герцена значну частину своїх грошей з проською використати їх на справу революції.

⁴⁴ Шувалов, Іван Іванович (1727—1797) — державний діяч, фаворит імператриці Єлизавети, основоположник і перший куратор Московського університету.

⁴⁵ Мініх, Бухард-Хрестофор Антонович (1683—1767) фельдмаршал і державний діяч. При воцарінні Єлизавети був відправлений на заслання, де провів 20 років.

⁴⁶ Рум'янце́в, Петро Олексійович (1725—1762), — фельдмаршал і державний діяч.

⁴⁷ Нові — місто в північній Італії. 1799 р. при Нові Суворов переміг французів.

⁴⁸ Тільзіт — місто у Східній Пруссії. В Тільзіті 1807 р. відбулося побачення Олександра I з Наполеоном I, під час якого вони уклали між собою союзний договір. Сперанський, Михайло Михайлович (1772—1839) — державний діяч часів Олександра I й Миколи I.

⁴⁹ Микитка Ломов — відомий на Волзі бурлак, що славився своєю силою років за 20 перед тим часом, про який пише Чернишевський.

⁵⁰ Геркулес, або Геракл — старогрецький міфічний герой, уособлював собою чоловічу силу; легенда приписує йому багато геройських вчинків.

⁵¹ «Кірсанов указав книжки» — маються на увазі, певно, книжки Людвіга Фейербаха.

⁵² Сміт, Адам (1723—1790) — англійський економіст, основоположник класичної школи політичної економії. Мальтус, Томас-Роберт (1766—1834) — англійський буржуазний економіст, автор реакційної теорії, за якою всі соціальні лиха мають за причину надто швидке зростання людності. Рікардо, Давід (1772—1823) — один з найвидатніших економістів класичної школи. Основний твір Рікардо «Основи політичної економії» вийшов 1817 р. Мілль, Джон-Стюарт (1806—1873) — англійський економіст, один з учнів Рікардо.

⁵³ Теккерей, Вільям (1811—1863) — англійський романіст, один з творців реалістичного роману в Європі. В 1846 р. вийшов роман Теккерей «Ярмарок суетності», яким Теккерей здобув собі гучну славу.

⁵⁴ В особі Рахметова Чернишевський змалював образ революціонера. Показуючи, що Рахметов привчається зносити фізичні страждання, автор давав зрозуміти, що революціонерові треба бути готовим до всього, навіть до катувань.

Багато хто думає, що в особі Рахметова Чернишевський вивів М. Бакуніна, інші вважають, що уже згаданого вище саратовського поміщика Бахметьєва: Найімовірніше ж Рахметов є збірний тип революціонера, який нагадує одними своїми рисами Бакуніна, іншими — Добролюбова або самого Чернишевського.

⁵⁵ «Батько нової філософії» — не названий через цензурні умови Людвіг Фейєрбах, твори якого були заборонені в Росії.

⁵⁶ «Капуанська розкіш» — вислів, зв'язаний з оповіданням римського історика Тита Лівія про солдатів Ганнібала, які, перемігши римлян при Каннах (у 216 р. до нашої ери), подалися на зимові квартири до Капуї і тут згубили себе зніженням життям.

⁵⁷ Тедеско (1826—1873) — відома італійська співачка, яка гастролювала в Петербурзі в 1859 р.

⁵⁸ «Ой, коробочка повнесенька...» — вірш з поеми Некрасова «Коробейники» (1861).

⁵⁹ Крессі — місто в північній Франції, біля якого під час Столітньої війни англійці перемогли французів у 1346 р. Пуатьє — головне місто французького департаменту Вієнни. 1356 р., під час Столітньої війни, англійці завдали тут поразки французам. Азенкур — селище в північній Франції; при Азенкурі в 1415 р. відбувся кровопролитний бій між англійцями і французами. Хоча французи мали значно більші сили, проте вони зазнали там цілковитої поразки.

⁶⁰ Корнелій Непот (близько 100—25 р. до н. е.) — римський історик.

⁶¹ «Синій чулок» — позбавлена жіночності суха педантка цілком захоплена книжками, науковими інтересами.

⁶² Боккачіо, Джованні (1313—1375) — італійський письменник. Найбільш відомий його твір — збірка новел «Декамерон».

⁶³ «Солодкі речі...» — з поезії «Пісня» («Я любила його») О. В. Кольцова (1809—1842).

⁶⁴ «Любий друже! Згаси...» — перші рядки пісні Маргарити з «Фауста» Й. Гете (1749—1832).

⁶⁵ Астарта — сірійська богиня родючості й кохання.

⁶⁶ Пізістрат — тиран в стародавніх Афінах, жив у VI ст. до н. е.

⁶⁷ Ареопаг — в стародавніх Афінах найвище судилище й орган вищого нагляду за діяльністю держави.

⁶⁸ Аспазія — гречанка (нар. 470 р. до н. е.), славилася своєю красою й розумом.

⁶⁹ Афродіта — в старогрецьких міфах — богиня краси й кохання, народжена з морської піни.

⁷⁰ Чернишевський дає прозаїчний переказ балади Шіллера (1759—1805) «Рицар Тоггенбург» у перекладі В. А. Жуковського:

Сладко мне твоей сестрою,
Милый рыцарь, быть,
Но любвию иною
Не могу любить... і т. д.

Жуковський, Василь Андрійович (1783—1852) — видатний російський

поет допушкінської епохи. Особливо велике значення має як перекладач російською мовою творів Шіллера, Байрона і багатьох інших західноєвропейських поетів.

⁷¹ Руссо, Жан-Жак (1712—1778) — французький письменник і мислитель, ідеолог дрібної буржуазії.

⁷² Афродіта Луврська, відома під ім'ям Венери Мілоської, — один з найвизначніших творів скульптури всіх епох; перебуває в Луврі (колишній королівський палац у Парижі, нині один з найбільших музеїв у світі).

⁷³ «Будем жити по-панськи» — з поезії О. В. Кольцова «Втеча» (1838).

⁷⁴ Берейтор — той, що об'їжджає верхових коней і вчить їздити верхи.

⁷⁵ Кант, Іммануїл (1724—1804) — німецький філософ, основоположник нового напрямку в філософії, так званого «критичного» ідеалізму. Фіхте, Йоганн-Готліб (1762—1814) — німецький філософ. Гегель Георг-Фрідріх-Вільгельм (1770—1831) — німецький філософ, який завершив розвиток класичного німецького ідеалізму.

⁷⁶ Лелія, Індіана, Кавальканти, Консуело, Жанна, Женева, Найтінгель — герої романів Жорж Занд: «Лелія», «Індіана», «Особливий секретар», — «Консуело», «Жанна», «Андре».

⁷⁷ Троя — стародавнє місто в Малій Азії близько входу в Дарданелли; облога й здобуття його греками стали за один з головних сюжетів давньогрецького епосу («Іліади» й «Одіссеї»).

⁷⁸ Аболіціоністи — в північній Америці наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. — прихильники скасування рабства.

⁷⁹ «Давно погорджений тобою...» — вірш М. О. Некрасова (1821—1878), один з найулюбленіших віршів Чернишевського.

⁸⁰ Бранже П'єр-Жан (1780—1857) — французький поет, вихований в дусі республіканських ідей Французької революції XVIII ст.

⁸¹ «Пісня Єрьомоньці» — вірш М. О. Некрасова (написаний в 1858 р.); вірш вносив ноту різкого соціального протесту і незабаром став бойовою піснею молоді шістдесятих років.

⁸² «Суперечка двох грецьких філософів про прекрасне» — Козьми Пруткова (спільний псевдонім групи поетів: братів Жемчужникових та О. К. Толстого).

⁸³ «Стогне сизий голубочок» — романс І. І. Дмитрієва (1760—1837) «Голубок» (1792). «Молодь приснула від такої несподіванки...» — романс був уже давно застарілим і, звичайно, несподіваним із своєю старомодною сентиментальністю серед молоді 60-х рр.

⁸⁴ «Скільки красунь є в аулах в нас, гей...» — цитуючи цю «Черкеську пісню», М. Ю. Лермонтова (1814—1841), Чернишевський сполучає два варіанти її (з «Бели» і «Ізмаїл Бея»).

⁸⁵ «Круті Брінгала береги...» — шотландський романс Вальтер Скотта (1771—1831), англійського письменника, автора популярних романтично-історичних поем та історичних романів.

⁸⁶ Бракон'єр — людина, що потайки полює дичину по чужих лісах.

⁸⁷ «Місяць ясний спокійно сіяє...» — «Пісня Селіма» з поеми М. Ю. Лермонтова «Ізмаїл-Бей».

⁸⁸ «Хай розлетиться горе впрах...» — з поезії М. О. Некрасова «Новий рік» (1852).

⁸⁹ «Чорний страх біжить, як тінь...» — рядки з вірша «Станси» англійського поета Томаса Гуда (1798—1845).

⁹⁰ Дослідники роману «Що робити?» вважають доведеним, що остання сцена роману — «Зм.на декорацій» — має переможно-революційний сенс. «Мужчина тридцяти» — Рахметов, що видимо, повернувся з-за кордону чи з Сибіру, а дама в траурі, згадувана в останніх сценах роману, — врятована свого часу Рахметовим молода вдова.

Такі здогади підтверджує задум другої частини роману, викладений самим Чернишевським в одній замітці. Це продовження роману так і лишилося нездійсненим.

ЗМІСТ

	Стор.
I. Дурень	5
II. Перший наслідок дурної справи	7
III. Передмова	10
<i>Розділ перший. Життя Віри Павлівни в батьківській родині</i>	13
<i>Розділ другий. Перше кохання і законний шлюб</i>	45
<i>Розділ третій. Заміжжя і друге кохання</i>	114
<i>Розділ четвертий. Друге заміжжя</i>	232
<i>Розділ п'ятий. Нові особи і розв'язка</i>	301
<i>Розділ шостий. Зміна декорацій</i>	347
Додаток	348
Післямова	350
Примітки	359

Редактор *Г. Кулініч*
Техредактор *С. Зіскінбер*
Художник *В. Стеценко*
Коректор *Н. Лисовенко.*

Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКИЙ. ЧТО ДЕЛАТЬ?
(На українском языкѣ)

БФ 03548. Здано на виробництво 1/IX.1949 р. Підписано до друку 21.XI. 1949 р. Друк, арк. 23.
Обл. вид. арк. 26,11. В друк, аркуші 46080 зн. Формат паперу 60×92¹/₁₆.
Зам. № 789.

Надруковано в Т-4 в матриць Книжково-журнальної ф-ки Укрполіграфвидаву при Раді
Міністрів УРСР. Київ, вул. Воровського, 24.

№ 11 крб.

70

ДЕРЖ
М
В И Д А В